

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

الرأیا
علیها یصی
الرأیا

www.

www.

www.

www.

Ghaemiyeh

.com

.org

.net

.ir

رسالہ صلاۃ

بیشرفیچ نزار فریح قسقی

تیسرا

قرآن مجید اور احادیث مبارکہ

کا مجموعہ ہے جس میں اسلامی عقائد اور احادیث

میں سے ماہرین نے لکھی ہیں۔

تیسرا
مجموعہ

پیشرفیچ نزار فریح قسقی
بیشرفیچ نزار فریح قسقی
نور محمدی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

رساله صلاتیه : (بیش از پنج هزار فرع فقهی)

نویسنده:

محمد تقی رازی نجفی اصفهانی

ناشر چاپی:

ذوی القربی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۲	رساله صلاحیه: (بیش از پنج هزار فرع فقهی)
۱۲	مشخصات کتاب
۱۳	اشاره
۱۷	فهرست
۲۸	مقدمه به قلم آیه الله الشیخ هادی النجفی (مدظله)
۲۸	اشاره
۲۸	فضیلت نماز
۳۵	این کتاب
۴۱	شرح حال مؤلف
۴۱	پدر و مادر و خاندان
۴۴	زمان و محل ولادت
۴۵	تحصیلات و اساتید
۴۶	مهاجرت به ایران
۴۸	اقامت و اشتغال در اصفهان
۵۰	تدریس در اصفهان
۵۲	برخی از شاگردان
۵۵	تألیفات
۵۸	شیخ سرسلسله ی یکی از بزرگ ترین بیوت علمی شیعه
۵۸	وفات و مدفن
۵۹	مراثی و ماده تاریخ
۶۰	مصادر شرح حال مؤلف
۶۳	شرح حال معلق
۶۳	اشاره

۶۳	نام، لقب، نسب و ولادت
۶۴	تحصیلات و اساتید
۶۴	مهاجرت به اصفهان، تدریس و شاگردان
۶۶	تألیفات
۶۷	اقدامات اجتماعی
۶۸	تأسیس مسجد نو بازار اصفهان
۶۸	فرزندان
۶۹	وفات و مدفن
۷۱	مرثیه و ماده تاریخ وفات
۷۲	مصادر شرح حال معلق
۷۴	تشکر و قدردانی
۷۵	مقدمه محقق
۷۵	اشاره
۷۸	و اما کتاب حاضر
۷۸	اشاره
۷۸	الف) اشاره به ادله
۷۹	ب) اهتمام خاص مؤلف به روایات
۸۲	ج) احاطه ی وسیع بر اقوال و آرای فقههای شیعه
۸۷	د) قول لغوبین و پذیرش روایات
۸۸	ه) توجه به خودسازی، مباحث اخلاق و رعایت ظرافت ها
۸۹	تذکر چند نکته
۹۳	تصویر نسخ خطی کتاب
۱۰۰	متن رساله صلاتیه
۱۰۰	اشاره
۱۰۱	خطبه کتاب
۱۰۳	مقدمات نماز

۱۰۳	وجوب فراگیری احکام نماز
۱۰۴	راه های به دست آوردن احکام نماز
۱۰۶	احکام تقلید
۱۱۲	نماز
۱۱۲	احکام آب ها
۱۱۷	احکام وضو
۱۱۷	اشاره
۱۱۸	اسباب وضو
۱۱۹	احکام تخلی
۱۲۱	کیفیت وضو
۱۲۲	شرایط وضو
۱۲۴	وضوی اضطراری
۱۲۵	شکوک متعلقه به وضو
۱۲۵	احکام غسل
۱۲۵	اشاره
۱۲۷	موجبات غسل
۱۲۷	اشاره
۱۲۸	حیض
۱۲۸	اشاره
۱۲۹	اقسام حیض
۱۳۹	اقسام استحاضه و احکام آن
۱۳۹	اشاره
۱۴۰	احکام استحاضه
۱۴۳	نفاس
۱۴۵	مست میت
۱۴۷	کیفیت و انواع غسل

۱۵۱	تیمم
۱۵۱	اشاره
۱۵۴	کیفیت تیمم
۱۵۸	شرایط صحت تیمم
۱۶۰	آنچه که تیمم بر آن صحیح است
۱۶۲	تیمم اضطراری
۱۶۵	لواحق تیمم
۱۶۸	نجاسات و مطهرات
۱۶۸	اشاره
۱۷۴	مطهرات
۱۸۰	کیفیت تطهیر به آب
۱۸۲	کیفیت تطهیر ظروف
۱۸۷	مقدمات نماز
۱۸۷	اشاره
۱۹۲	قبله
۱۹۷	لباس نمازگزار
۱۹۷	اشاره
۲۰۶	شرایط لباس نمازگزار
۲۱۲	شرایط مکان نمازگزار
۲۱۵	اذان و اقامه
۲۱۵	اشاره
۲۱۷	مواضع ساقط شدن اذان و اقامه
۲۱۹	افعال نماز
۲۱۹	اشاره
۲۲۰	احکام نیت
۲۲۴	تکبیرة الاحرام

۲۲۷	قیام
۲۳۳	قرائت
۲۳۳	اشاره
۲۳۴	واجبات قرائت
۲۳۸	محرمات قرائت
۲۴۷	رکوع
۲۴۷	اشاره
۲۵۱	واجبات رکوع
۲۵۵	سجود
۲۵۵	اشاره
۲۵۶	آنچه سجده بر آن صحیح است
۲۶۰	واجبات سجود
۲۶۷	مستحبات سجده
۲۷۳	واجبات تشهد
۲۷۳	سلام
۲۷۳	اشاره
۲۷۷	واجبات سلام
۲۷۷	استحباب قنوت
۲۷۷	اشاره
۲۷۸	محلّ قنوت و موارد استثناء آن
۲۷۹	حکم نسیان قنوت
۲۸۱	اقلّ قنوت و رجحان قنوت های مأثوره
۲۸۲	برخی از فروع قنوت
۲۸۳	تعقیبات نماز
۲۹۰	استحباب سجده شکر
۲۹۲	مبطلات و منافیات در نماز

۳۱۴	مقارنات نماز
۳۲۰	احکام سهو و شک در نماز
۳۲۰	اشاره
۳۲۳	احکام شک های متعلق به نماز
۳۲۳	اشاره
۳۲۵	پنج شک مشهور در نماز و احکام آن
۳۲۷	احکام متفرقه ی متعلق به شک های نماز
۳۳۵	مواضع سجود سهو
۳۳۵	اشاره
۳۳۶	نماز احتیاط
۳۳۷	کیفیت سجود سهو
۳۴۱	دیگر نمازهای واجب
۳۴۱	اشاره
۳۴۱	نماز جمعه
۳۴۱	اشاره
۳۴۷	شرایط وجوب نماز جمعه
۳۴۸	کیفیت نماز جمعه
۳۴۹	نماز عیدین
۳۵۱	نماز آیات
۳۵۱	اشاره
۳۵۱	کیفیت نماز آیات
۳۵۲	وقت نماز آیات
۳۵۴	مستحبات نماز آیات
۳۵۵	نماز قضا
۳۶۰	نمازهای مستحبی
۳۶۰	اشاره

۳۶۰	تعداد نوافل یومیه
۳۶۳	اوقات و احکام نوافل یومیه
۳۶۹	احکام متفرقه ی نوافل
۳۷۶	نوافل غیر از رواتب یومیه
۳۷۶	نماز غفیله
۳۷۸	نماز حضرت جعفر طیار علیه السلام
۳۸۳	نماز حضرت امیر المؤمنین علیه السلام
۳۸۳	نماز حضرت فاطمه علیها السلام
۳۸۴	نماز جماعت
۳۸۴	اشاره
۳۸۴	فضیلت نماز جماعت
۳۸۴	اشاره
۳۸۹	شرائط نماز جماعت
۳۸۹	اشاره
۳۹۸	شرائط امام جماعت
۴۰۵	شروط معتبر در امامت نسبت به برخی افراد
۴۰۸	احکام نماز جماعت
۴۲۵	نماز سفر
۴۲۵	اشاره
۴۳۵	احکام متفرقه ی متعلق به نماز مسافر
۴۴۵	فهرست برخی از منابع تحقیق
۴۶۲	درباره مرکز

رساله صلاتیه: (بیش از پنج هزار فرع فقهی)

مشخصات کتاب

سرشناسه: ایوان کیفی، محمدتقی بن عبدالرحیم، - ق 1248

عنوان و نام پدیدآور: رساله صلاتیه: (بیش از پنج هزار فرع فقهی) / تالیف محمدتقی رازی نجفی اصفهانی؛ با تعلیقات و اضافات محمدباقر نجفی اصفهانی؛ تحقیق مهدی باقری سیانی

مشخصات نشر: قم: ذوی القربی، 1383.

مشخصات ظاهری: ص 440

شابک: 35000 ریال

یادداشت: کتابنامه: ص. [425] - 440

موضوع: نماز

فقه جعفری -- رساله عملیه

شناسه افزوده: طهرانی اصفهانی، محمدباقر بن محمدتقی، 1301 - 1235 ق، ویراستار

شناسه افزوده: باقری سیانی، مهدی، محقق

رده بندی کنگره: 186/BP186/الف 595 1383

رده بندی دیویی: 297/353

شماره کتابشناسی ملی: م 84-5516

تألیف

فقیه محقق و اصولی نامدار آیه الله العظمی

آقای شیخ محمد تقی رازی نجفی اصفهانی (متوفی 1248 ق)

صاحب «هدایة المسترشدين»

با تعلیقات و اضافات

فرزندش آية الله العظمى آقاى حاج شيخ محمد باقر نجفى اصفهانى

(متوفى 1301 ق)

تحقيق

شيخ مهدى باقرى سيانى

ص: 1

اشاره

مقدمه به قلم آية الله الشيخ هادي النجفي (مدّ ظلّه) *** 11

فضيلت نماز *** 11

اين كتاب *** 18

شرح حال مؤلف *** 24

پدر و مادر و خاندان *** 24

زمان و محل ولادت *** 27

تحصيلات و اساتيد *** 28

مهاجرت به ايران *** 29

اقامت و اشتهار در اصفهان *** 31

تدریس در اصفهان *** 33

برخی از شاگردان *** 35

تألیفات *** 38

شيخ سرسلسله ی یکی از بزرگ ترین بیوت علمی شیعه *** 41

وفات و مدفن *** 41

مراثی و ماده تاریخ *** 42

مصادر شرح حال مؤلف *** 43

ص: 5

شرح حال معلّق *** 44

نام، لقب، نسب و ولادت *** 44

تحصیلات و اساتید *** 45

مهاجرت به اصفهان، تدریس و شاگردان *** 45

تألیفات *** 47

اقدامات اجتماعی *** 48

تأسیس مسجد نو بازار اصفهان *** 49

فرزندان *** 49

وفات و مدفن *** 50

مرثیه و ماده تاریخ وفات *** 52

مصادر شرح حال معلّق *** 53

تشکر و قدردانی *** 54

مقدمه محقق *** 55

و اما کتاب حاضر *** 58

تذکر چند نکته *** 69

تصویر نسخ خطی کتاب *** 73

متن رساله ی صلاتیه

خطبه ی کتاب *** 81

مقدمات نماز *** 83

وجوب فراگیری احکام نماز *** 83

راه های به دست آوردن احکام نماز *** 84

احكام تقليد 86

نماز 92

ص: 6

- احکام آب ها *** 92
- احکام وضو *** 97
- اسباب وضو *** 98
- احکام تخلی *** 99
- کیفیت وضو *** 101
- شرایط وضو *** 102
- وضوی اضطراری *** 104
- شکوک متعلقه به وضو *** 105
- احکام غسل *** 105
- موجبات غسل *** 107
- حیض *** 108
- اقسام حائض *** 109
- اقسام استحاضه و احکام آن *** 119
- احکام استحاضه *** 120
- نفاس *** 123
- مسّ میت *** 125
- کیفیت و انواع غسل *** 127
- تیمّم *** 131
- کیفیت تیمّم *** 134
- شرایط صحّت تیمّم *** 138
- آنچه که تیمّم بر آن صحیح است *** 140

تیمم اضطراری *** 142

لواحق تیمم *** 145

نجاسات و مطهّرات *** 148

ص: 7

- مطهرات *** 154
- کیفیت تطهیر به آب *** 160
- کیفیت تطهیر ظروف *** 162
- مقدمات نماز *** 167
- قبله *** 172
- لباس نمازگزار *** 177
- شرایط لباس نمازگزار *** 186
- شرایط مکان نمازگزار *** 192
- اذان و اقامه *** 195
- مواضع ساقط شدن اذان و اقامه *** 197
- افعال نماز *** 199
- احکام نیت *** 200
- تکبیرة الاحرام *** 204
- قیام *** 207
- قرائت *** 213
- واجبات قرائت *** 214
- محرمات قرائت *** 218
- رکوع *** 227
- واجبات رکوع *** 231
- سجود *** 235
- آنچه سجده بر آن صحیح است *** 236

واجبات سجود *** 240

مستحبات سجده *** 247

واجبات تشهد *** 253

ص: 8

سلام *** 253

واجبات سلام *** 257

استحباب قنوت *** 257

محل قنوت و موارد استثناء آن *** 258

حکم نسیان قنوت *** 259

اقل قنوت و رجحان قنوت های مأثوره *** 261

برخی از فروع قنوت *** 262

تعقیبات نماز *** 263

استحباب سجده شکر *** 270

مبطلات و منافیات در نماز *** 272

مقارنات نماز *** 294

احکام سهو و شك در نماز *** 300

احکام شك های متعلق به نماز *** 303

پنج شك مشهور در نماز و احکام آن *** 305

احکام متفرقه ی متعلق به شك های نماز *** 307

مواضع سجود سهو *** 315

نماز احتیاط *** 316

کیفیت سجود سهو *** 317

دیگر نمازهای واجب *** 321

نماز جمعه *** 321

شرایط و وجوب نماز جمعه *** 327

کیفیت نماز جمعہ *** 328

نماز عیدین *** 329

نماز آیات *** 331

ص: 9

کیفیت نماز آیات *** 331

وقت نماز آیات *** 333

مستحبات نماز آیات *** 334

نماز قضا *** 335

نمازهای مستحبی *** 340

تعداد نوافل یومیه *** 340

اوقات و احکام نوافل یومیه *** 343

احکام متفرقه ی نوافل *** 349

نوافل غیر از رواتب یومیه *** 356

نماز غفيله *** 356

نماز حضرت جعفر طیار علیه السلام *** 358

نماز حضرت امیر المؤمنین علیه السلام *** 363

نماز حضرت فاطمه علیها السلام *** 363

نماز جماعت *** 364

فضیلت نماز جماعت *** 364

شرائط نماز جماعت *** 369

شرائط امام جماعت *** 378

شروط معتبر در امامت نسبت به برخی افراد *** 385

احکام نماز جماعت *** 388

نماز سفر *** 405

احکام متفرقه ی متعلق به نماز مسافر *** 415

ص: 10

مقدمه به قلم آية الله الشيخ هادي النجفي (مدّظله)

اشاره

الحمد لله رب العالمين

و الصلاة و السلام على مَنْ أمر أهله بالصلاة و اصطر عليها محمد رسول الله،
خاتم النبيين و عليّ و صبيّه، أمير المؤمنين علي بن أبي طالب و أولاده المعصومين
الذين جعلهم الله أئمة يهدون بأمره، و أوحى إليهم فعل الخيرات
و إقام الصلاة و إيتاء الزكاة و كانوا له عابدين.

فضيلت نماز

بعد از معرفت و ايمان به ذات اقدس الهی و نبوت نبی مکرم رسول الله صلى الله عليه و آله وسلم و ولايت امير المؤمنين عليه السلام و
فرزندان معصومينش عليهم السلام نماز از افضل اعمال شمرده شده است. چنانچه صحيحه معاوية بن وهب بر آن دلالت دارد:

قال: سألت أبا عبد الله عليه السلام عن أفضل ما يتقرّب به العباد الى ربّهم (و) أحبّ ذلك الى الله عزّوجلّ ما هو فقال: ما أعلم شيئاً بعد
المعرفة أفضل من هذه الصلاة، ألا- ترى أنّ العبد الصالح عيسى بن مريم عليه السلام قال: «و أوصاني بالصلاة و الزكاة ما دمت
حيّاً» (1). (2)

ص: 11

1- مريم / 31.

2- الكافي، ج 3، ص 264، ح 1؛ الفقيه، ج 1، ص 210، ح 634.

و در موثقه ی زرعة نیز وارد شده است:

عن أبي عبد الله عليه السلام قال: قلت له: أيّ الأعمال هو أفضل بعد المعرفة؟ قال: ما من شىء بعد المعرفة يعدل هذه الصلاة ولا بعد المعرفة، و الصلاة شىء يعدل الزكاة، ولا بعد ذلك شىء يعدل الصوم، ولا بعد ذلك شىء يعدل الحجّ و فاتحة ذلك كلّ معرفتنا، و خاتمته معرفتنا، الحديث. (1)

و در صحیحه ی زید الشحام: نماز أحبّ اعمال در نزد خداوند و آخرین سفارش پیامبران الهی شمرده شده است، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: سمعته يقول: أحبّ الأعمال الى الله عزّوجل الصلاة و هي آخر وصايا الأنبياء، فما أحسن الرجل يغتسل أو يتوضأ فيسبغ الوضوء ثم يتنحى حيث لا يراه أنيس فيشرف الله عليه و هو راعع أو ساجد، إنّ العبد اذا سجد فأطال السجود نادى أبليس يا ويلاه أطاع و عصيت و سجد و أبيت. (2)

و در صحیحه ی عبد الله بن يحيى الكاهلي تنها عملی که از حج خانه ی خدا برتر شمرده شده است، نماز است، قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: أما الله ليس شىء أفضل من الحجّ الا الصلاة، الحديث. (3)

و هم چنین در صحیحه ی بكر بن محمد الازدي آخرین وصیت و سفارش رسول الله صلى الله عليه و آله وسلم نماز دانسته شده است، عن أبي عبد الله عليه السلام في حديث: عليك بالصلاة فإنّ آخر ما أوصى به رسول الله صلى الله عليه و آله وسلم و حتّ عليه الصلاة، الحديث. (4)

ص: 12

1- امالى الطوسى، المجلس التاسع و الثلاثون، ح 694 / 21 الرقم 1478.

2- الكافي، ج 3، ص 264، ح 2.

3- الكافي، ج 4، ص 253، ح 7.

4- قرب الاسناد، ص 36، ح 118 و نقلت عنه في موسوعة أحاديث أهل البيت عليهم السلام، ج 6، ص 104، ح 5.

و در معتبره ی عبید بن زرارة، نماز به «عمود خیمه ی شریعت» تشبیه شده است که اگر عمود برپا شود، طناب ها و میخ ها و حتی پارچه ی خیمه به کار می آید و گرنه از سرنگونی خیمه گریزی نخواهد بود، قال ابوعبداللّه علیه السلام: قال رسول اللّه صلی اللّه علیه و آله وسلم: مثل الصلاة مثل عمود الفسطاط إذا ثبت العمود نفعت الأطناب والأتاد والغشاء وإذا انكسر العمود لم ينفع طناب ولا وتد ولا غشاء. (1)

و در معتبره ی سکونی، نماز ترازو و میزان اعمال دانسته شده است، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: «الصلاة ميزان من وفى استوفى» (2).

و در صحیحه ی محمد بن مسلم وارد شده است: هنگامی که وقت نماز فرا می رسد، درهای آسمان برای برفراز آمدن اعمال گشوده می شود. قال: سمعت أبا عبد الله عليه السلام يقول: إذا دخل وقت الصلاة فتحت أبواب السماء لصعود الأعمال فما أحب أن يصعد عمل أول من عملي ولا يكتب في الصحيفة أحد أول مني. (3)

و در معتبره ی حفص بن البختری آمده است که اگر خداوند يك نماز را از کسی قبول کند، دیگر او را عذاب نخواهد کرد، عن أبي عبد الله عليه السلام قال: من قبل الله منه صلاة واحدة لم يعذبه و من قبل منه حسنة لم يعذبه. (4)

و در خبر خالد القلانسی آمده است که: در روز قیامت خداوند تبارک و تعالی به پیر گناهکار که در نامه ی عملش به جز زشتی نمی یابد و از پروردگارش می پرسد: آیا مرا به آتش خواهی افکند؟ جواب می شنود: ای پیر گناهکار! من از

ص: 13

1- الكافي، ج 3، ص 266، ح 9.

2- الكافي، ج 3، ص 266، ح 13.

3- التهذيب، ج 2، ص 41، ح 82.

4- الكافي، ج 3، ص 266، ح 11.

این که تو را عذاب کنم، خجالت می کشم؛ چون تو در دنیا نماز می گزاردی، پس از آن، خداوند امر می نماید که او را به بهشت رهنمون گردند، عن الصادق علیه السلام: یؤتی بشیخ یوم القیامة فیدفع إلیه کتابه ظاهرة ممّا یلی الناس لا یری الاّ مساوی فیطول ذلك علیه فیقول: یا ربّ تأمرنی إلی النار؟ فیقول الجبّار جلّ جلاله: یا شیخ أنا أستحیی أن أعدّبک وقد كنت تصلّی فی دار الدنیا، اذهبوا بعبدی الجنة. (1)

و در خبر عبدالعظیم حسنی آمده است که: موسی کلیم الله - علی نبینا و آله و علیه السلام - از ذات ذوالجلال پرسید: پروردگارا! پاداش کسی که نمازش را در وقتش به جا آورد، چیست؟ خداوند تبارک و تعالی به او پاسخ داد: هر آن چه بخواهد به او می بخشم و بهشتم را بر او روا می شمارم. عن ابیالحسن العسکری علیه السلام قال: کلم الله عزّوجلّ موسی بن عمران علیه السلام... قال: إلهی ما جزاء من صلّی الصلوات لوقتها؟ قال: أعطیته سؤلّه و أبیحه جنتی، الحدیث. (2)

و در خبر داود بن سلیمان می فرماید: کسی که يك نماز واجب را برپای دارد، در نزد خداوند يك دعای مستجاب دارد، عن الرضا علیه السلام عن آبائه علیهم السلام قال: قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم: من أدّى فریضة فله عند الله دعوة مستجابة. (3)

و در روایت عبدالله بن سنان گوید: هر نمازی که وقتش فرا رسد، فرشته ای در بین مردم ندا می دهد که: ای مردم! به پاخیزید و آتش های را که بر پشت خود روشن کرده اید (بارگناهی را که با خود به همراه می کشید) با نمازتان خاموش کنید و از بین ببرید. عن الصادق علیه السلام قال: قال النبی صلی الله علیه و آله وسلم: ما هو صلاة یحضر

ص: 14

1- الخصال، ج 2، ص 546، ح 26.

2- امالی الصدوق، المجلس السابع و الثلاثون، ح 277/8، الرقم 307.

3- عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج 2، ص 28، ح 22.

وقتها إلا نادى ملك بين يدي الناس أيها الناس قوموا الي نيرانكم التي اوقدتموها على ظهوركم فاطفئوها بصلاتكم. (1)

ابوعثمان نقل می کند که در خدمت سلمان فارسی - رحمه الله - در زیر درختی نشسته بودیم، شاخه ای از درخت را گرفت و آن را چنان دست کشید که تمام برگ هایش ریخت. سپس از ما پرسید: آیا از من نمی پرسید چرا چنین کردم؟ پاسخ گفتیم: خودت بگو چرا چنین کردی! او گفت: روزی ما این گونه در نزد رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم بودیم و رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم چنین کرد و از ما نیز پرسید، و وقتی گفتیم یا رسول الله خودتان بیان فرمایید، گفت: بنده ی مسلمان وقتی به نماز می ایستد، (بار) گناهایش از او می ریزد، همان گونه که برگ این شاخه ی درخت از آن ریخت، عن ابیعثمان قال: کنا مع سلمان الفارسي - رحمه الله - تحت شجرة فأخذ غصنا منها فنفضه فتساقط ورقه فقال: ألا تسألوني عما صنعت؟ فقلنا: خبرنا، فقال: کنا مع رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم في ظل شجرة فأخذ غصنا منها فنفضه فتساقط ورقه فقال: ألا تسألوني عما صنعت؟ فقلنا: أخبرنا يا رسول الله، قال: ان العبد المسلم اذا قام الى الصلاة تحاتت عنه خطايا كما تحاتت ورق هذه الشجرة. (2)

و در روایت آمده است: اول چیزی که از آن در روز قیامت می پرسند، نماز است. اگر عبد نمازش را درست انجام نداده باشد، به دوزخ افکنده می شود. عن الرضا عليه السلام عن ابيه عليه السلام قال: قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم : اذا كان يوم القيامة يدعى العبد فأول شيء يسأل عنه الصلاة فإذا جاء بها تامة وإلا زُج في النار. (3)

ص: 15

1- امالی الصدوق، المجلس الخامس والسبعون، ح 3 / 585 الرقم 806.

2- امالی الطوسي، المجلس السادس، ح 33 / 167، الرقم 281.

3- عيون اخبار الرضا عليه السلام، ج 2، ص 31، ح 45.

و در روایت دیگر آمده است: فرشته ی مرگ، از کسی که بر نمازش محافظت می کند، شیطان را دور می کند و در آن حالت مهم (مرگ) شهادتین را به او تلقین می کند. قال الصادق علیه السلام في حديث: و ملك الموت يدفع الشيطان عن المحافظ على الصلاة و يلقنه شهادة أن لا اله الا الله و أنّ محمّدا رسول الله في تلك الحالة العظيمة. (1)

اگر کسی نمازی را که این همه در نزد پروردگار فضیلت دارد، عمدا ترک کند، در روایات در حدّ کفر دانسته شده است؛ چنانچه در صحیح عیبدن زرارة دارد: عن ابي عبد الله عليه السلام في حديث الكبائر قال: انّ تارك الصلاة كافر، يعني من غير علة. (2)

و در معتبره ی برید بن معاویه عجلی، فاصله ی بین مسلمان و بین این که کافر گردد، فقط ترک نماز واجب، عمدا یا سهل انگاری در امر نماز واجب که موجب ترک آن شود شمرده شده است، عن أبي جعفر عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: ما بين المسلم وبين أن يكفر إلا ترك صلاة فريضة متعمدا أو يتهاون بها فلا يصلّيها. (3)

روایات درباره ی فضیلت و اهمیّت نماز فراوان است. تفصیل این بحث را می توانید در کتاب «موسوعة احاديث أهل البيت عليهم السلام» ج 6، ص 92 - 114 از صاحب این قلم ببینید.

و از آنجا که نماز، این چنین مورد توجه و عنایت شارع مقدّس و ائمّه ی

ص: 16

1- الفقيه، ج 1، ص 137، ح 369.

2- الكافي، ج 2، ص 212، ح 8.

3- المحاسن، ج 1، ص 160، ح 11 و نقلت عنه في موسوعة أحاديث أهل البيت عليهم السلام، ج 6، ص 114، ح 5.

أهل البيت عليهم السلام واقع شده است، فقها و علماء و بزرگان شریعت نیز بدان توجه ویژه مبذول داشته اند و احکام و مسایل شرعی آن را در کتب فقهیه فتوائیه و استدلالیه مورد بحث قرار داده اند. و شاید یکی از پرتألیف ترین کتب فقهیه، همین کتاب الصلاة باشد.

و مستحبات و آداب آن را در کتب آداب الصلاة بیان نموده یا مانند شهید اول قدس سره در النفلية(1) رساله ی مستقلی را در این باب پرداخته اند.

و از رازهای پنهان در نماز و باطن آن در کتب اسرار الصلاة پرده برداشته اند؛ مانند التنبیہات العلیة علی وظائف الصلاة القلبية معروف به اسرار الصلاة(2) از شهید ثانی - اعلی الله مقامه الشریف - .

یکی از کتاب هایی که پیرامون احکام و مسایل شرعی نماز به زبان فارسی تدوین شده است، کتاب حاضر است که به برخی از ویژگیهای آن می پردازیم.

ص: 17

1- النفلية در مستحبات نماز به همراه الالفية در واجبات آن، هر دو در «رسائل الشهيد الأول» / (159 - 220) در سال 1381 ش به وسیله ی دفتر تبلیغات اسلامی قم به طبع رسیده است.

2- التنبیہات العلیة علی وظائف الصلاة القلبية معروف به اسرار الصلاة در المصنفات الاربعة / (303 - 207) از شهید ثانی در سال 1380 ش به وسیله ی دفتر تبلیغات اسلامی قم به چاپ رسیده است.

رساله‌ی صلاتیه تألیف فقیه، اصولی و محقق نامدار شیعه و مدرّس پرآوازه‌ی مذهب، مرحوم حضرت آیه‌الله العظمی آقای شیخ محمدتقی رازی نجفی اصفهانی متوفی سال 1248 هـ. ق است.

برخی از مختصات این کتاب (رساله صلاتیه) را چنین می‌توان برشمرد:

1- مصنف آن، یکی از مشهورترین فقهای قرن سیزدهم است که شرح حال ایشان را به اختصار در سطور آتی می‌بینید.

2- این کتاب، یکی از معدود رسائل و کتبی است که با صغر حجمش، شاید به جرأت بتوان گفت تمام احکام و مسایل شرعی درباره‌ی نماز را که در روایت زکریا بن آدم قمی به نقل از امام همام، مولانا و امامنا علی بن موسی الرضا علیه السلام چهار هزار باب دانسته شده است، را دارا می‌باشد، عن الرضا علیه السلام يقول: الصلاة لها أربعة آلاف باب (1).

ص: 18

1- الکافی، ج 3، ص 272، ح 6؛ التهذیب، ج 2، ص 242، ح 26؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج 1، ص 255، ح 7؛ الفقیه، ج 1، ص 195، ح 598 و نظیر آن را ابن شهر آشوب در المناقب، ج 4، ص 249 نقل می‌کند و علامه‌ی مجلسی قدس سره هر دو را در بحارالانوار، ج 79، ص 303، ح 1 و 2 (73 / 33) هر دو طبع بیروت یاد می‌کند.

وفي صحيحة حماد بن عيسى عن الصادق عليه السلام: الصلاة لها أربعة آلاف حد. (1)

شهيد اول در النفلية اين دو حديث را مشهورين مي داند. (2)

3- البته فروع فقهيه اين كتاب از آن جا كه مقدمات نماز مانند برخي از احكام طهارت را نيز دارا مي باشد مي توان بيش از پنج هزار فرع فقهی تخمین زد. و این ویژگی، کتاب را در نوع خود بی نظیر کرده است که با این حجم کم، متجاوز از پنج هزار مسأله ی شرعی مورد ابتلاء مؤمنین را در بر دارد.

4- کتاب چون برای استفاده ی عموم مؤمنین فارسی زبان تألیف شده، بدین زبان نگارش یافته است و نکته ی مهم در این مورد، آن است که با توجه به این که نزدیک به دو قرن پیش نوشته شده است، نثر آن سلیس و روان می باشد. از این رو برای پارسی زبانان امروز نیز به راحتی قابل استفاده است.

5- با این که کتاب برای عموم مؤمنین و به عنوان کتاب عمل و فتوا تدوین گردیده و لیکن مؤلف فقیه آن غالباً به اختلاف آراء در مسایل خلاقیه نیز اشاره نموده است و چه بسا اشاره ی اجمالیه ای نیز به دلیل قول مختارش می نماید. این عامل، کتاب را برای فضلا و علما و محققین نیز قابل استفاده و بهره برداری قرار داده است.

6- کتاب حاضر همان است که: صاحب روضات - که خود یکی از شاگردان مجلس درس مؤلف علامه است - در مورد آن، در «روضات الجنات» در ضمن

ص: 19

1- الكافي، ج 3، ص 272، ح 6؛ التهذيب، ج 2، ص 242، ح 25؛ الفقيه، ج 1، ص 195، ح 599 - و مثلها في المناقب، ج 4، ص 249.

2- الرسالة النفلية، المطبوعة ضمن الرسائل الشهيد الاول، ص 183.

شرح حال استادش و یاد کرد مؤلفاتش چنین می نگارد: «کتاب عمل بالفارسیة فیما یقرب من أربعة آلاف بیت»⁽¹⁾ و علامه ی تهرانی نیز در شرح حال مؤلف در کتاب «الکرام البررة»⁽²⁾ و هم چنین در کتاب گران سنگ «الذریعة»⁽³⁾ آن را به عنوان رساله ی عملیه ایشان معرفی می نماید.

معلم حبیب آبادی نیز عبارت صاحب روضات را به ترجمه می نشیند و در مورد کتاب می نویسد: «دیگر از تألیفات او، کتابی است در عمل مقلدین، قریب چهار هزار بیت»⁽⁴⁾.

7- از آن جا که کتاب بسیار عالمانه تدوین گردیده و فقاها در سطر سطر آن مشهود است، مدت مدیدی به عنوان کتاب عمل در دست مؤمنین بوده تا آن جا که نجل جلیل مؤلف علامه ی فقیه آیه الله العظمی آقای حاج شیخ محمد باقر نجفی اصفهانی (درگذشته به سال 1301 هـ. ق و مدفون در نجف اشرف) نیز بر این کتاب فصلی در ابتدا اضافه نموده است و در آن، مسایل اجتهاد و تقلید را متذکر شده است.

هم چنین بر کل کتاب تعلیقه ی فتوایی دارد که هر دورا در این مجلد می توانید بیابید.

بعد از ایشان نیز یکی از فرزندانشان که از نوادگان مؤلف فقیه هستند؛ یعنی مرحوم آیه الله العظمی آقای حاج شیخ جمال الدین نجفی اصفهانی (متوفی

ص: 20

1- روضات الجنات، ج 2، ص 124.

2- الکرام البررة، ج 1، ص 217.

3- الذریعة، ج 11، ص 214، الرقم 1279.

4- مکارم الآثار، ج 4، ص 1330.

1354 ه. ق و مدفون در بقعه ی جدش (1) در برگه ای که بر روی یکی از نسخه های کتاب قرار گرفته است و صاحب این قلم، آن را دیده عمل به آن را تجویز نموده است.

بنابراین کتاب از زمان تدوین و تألیف آن، متجاوز از يك قرن به عنوان کتاب عمل در اختیار مؤمنین بوده و بدان عامل بوده اند.

8- از آن جا که این کتاب بیش از يك قرن به عنوان کتاب فتوا و عمل در اختیار مؤمنین بوده است، نسخه های خطی فراوانی از آن در کتابخانه های عمومی و شخصی موجود است؛ از آن جمله می توان به نسخه های زیر اشاره کرد که بیشتر آنها - بحمد الله - در حین تحقیق و تصحیح کتاب در اختیار محقق محترم بوده است.

- نسخه ای در کتابخانه ی آية الله العظمی آقای مرعشی نجفی قدس سره در قم به شماره ی 655 که در جلد دوم فهرست نسخ خطی آن کتابخانه در صفحه ی 251 معرفی شده و تصویری از آن در اختیار بوده است.

- نسخه ای در کتابخانه خصوصی مرحوم آية الله سید عبدالحسین سید العراقین قدس سره (1294 - 1350) در اصفهان که فرزندشان، جناب حجة الاسلام والمسلمین آقای سید ابراهیم میرعمادی سید العراقین - دامت برکاته - بزرگوارانه، آن را در اختیار حقیر قرار دادند.

ص: 21

1- معظم له یکی از مراجع معظم تقلید و از علما و فقهای تراز اول ایران محسوب می شدند. جهت اطلاع از شرح حال ایشان می توان به این کتاب ها مراجعه نمود: *نقاء البشر*، ج 1، ص 308؛ *تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر*، ج 3، ص 68؛ *مکارم الآثار*، ج 7، ص 2613؛ *تاریخ اصفهان*، مرحوم همایی مجلد ابنیه و عمارات، فصل تکایا و مقابر، ص 116؛ *تاریخ اصفهان*، مرحوم جابری اصفهانی، ص 326.

- سه نسخه در کتابخانه ی خصوصی آیه الله آقای سید محمد علی روضاتی - مدظله العالی - که خود از نوادگان مؤلف علامه و از بیت شریف ایشان محسوب می گردند، نگهداری می شد که توسط معظم له در تمام مدت تحقیق و تصحیح و طبع کتاب - که قریب دو سال به طول انجامید - در اختیار صاحب این قلم قرار گرفته بود، و حقیر در مقابل این همه بزرگواری و لطف و عنایت، جز تشکر و قدردانی و دعاء جهت سلامتی و طول عمر آن عزیز، چیزی را شایسته نمی داند.

- نسخه ای در کتابخانه ی ملی ایران که رساله ی دوم در ضمن مجموعه ی شماره ی 721 است و در جلد دوم، صفحه 227 فهرست نسخ خطی آن کتابخانه معرفی شده است.

و کهن ترین نسخه ی موجود که تاکنون در اختیار بوده است، نسخه ای است از کتابخانه ی آیه الله روضاتی که تاریخ پایان کتابت آن به سال 1243 هـ. ق یعنی در زمان حیات مؤلف فقیه و پنج سال قبل از ارتحال ایشان به دیار باقی برمی گردد.

و پس از آن نسخه ی کتابخانه ی آیه الله مرعشی نجفی است که در سال 1245 یعنی سه سال قبل از وفات مؤلف فقیه آن کتابت شده است.

و سوم نسخه ی کتابخانه ی مرحوم آیه الله سید العراقین است که کتابت آن در ذی القعدة الحرام 1246 یعنی دو سال قبل از وفات مؤلف به پایان رسیده است.

9- آنچه از قرائن و شواهد و نسخ کتاب حاضر استفاده می شود، آن است که این کتاب (رساله ی صلاّتیّه) همان کتاب عمل و فتوای مؤلف فقیه آن است که یاد کرد آن در همین مقدمه از کتاب های روضات الجنّات و الکرام البررة و الذریعة و مکارم الآثار گذشت. پس در ضمن تألیفات مؤلف عناوین رساله ی صلاّتیّه و احکام نماز و رساله ی عملیه یا کتاب عمل و فتوا برگشت آن به همین کتاب حاضر است و در ضمن يك عنوان باید تنظیم گردد.

10- از آن جا که مرحوم سید مصلح الدین مهدوی قدس سره (1334 - 1416) کتاب حاضر و نسخ خطی آن را ندیده بود، در کتاب پر ارجش، تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر 1 / 165 ضمن معرفی نسخه ی کتابخانه ی آیه الله مرعشی قدس سره که از روی فهرست آن کتابخانه انجام گرفته است، احکام نماز [رساله صلاتیه] را احتمالاً یکی از مؤلفات، این فقیه بزرگ معرفی می کند.

هم چنین علامه ی محقق آقای سید احمد حسینی اشکوری - دامت برکاته - نیز در مقدمه ای که به درخواست حقیر به عنوان شرح حال مؤلف فقیه بر روی طبع جدید کتابش «هدایة المسترشدين في شرح اصول معالم الدين» نگاشته اند (1)، چنین احتمال داده اند.

با مراجعه به نسخ و مختصات و ویژگیهای کتاب - که ذکر شد - این احتمال تبدیل به قطع و یقین می گردد و الحمد لله رب العالمین.

اینک پس از بحث و بررسی درباره ی کتاب و نسخه های آن شایسته است اجمالاً به شرح حال مؤلف فقیه آن و یگانه فرزند ذکورش - که فصل اجتهاد و تقلید را بر آن افزوده است و بر آن تعلیقه ی فتوایی دارد - پردازیم.

ص: 23

1- هدایة المسترشدين، ج 1، ص 41، ترجمة المؤلف.

فقیه بزرگ و اصولی نامدار، آیه الله العظمی آقای شیخ محمد تقی رازی نجفی اصفهانی قدس سره معروف به «صاحب هدایة المسترشدين» یا «صاحب حاشیه».

پدر و مادر و خاندان

پدرش: حاج محمد رحیم بیک از بزرگان ایل «استاجلو» و محل زندگی او ایوان کی یا ایوان کیف بوده و در آن جا مصدر امور دیوانی و دولتی بوده است، که از کلیه ی مشاغل و مناصب دنیوی اعراض نموده، و مجاور اعتبار مقدّسه ی ائمه علیهم السلام در عراق شده و به عبادت قیام نموده است و در سال 1217 هـ. ق در نجف اشرف وفات نمود و همان جا نیز دفن گردید.

مادرش: دختر الله وردی بیک فرزند مهدی قلی خان بیگدلی است. مهدی قلی خان یکی از امرای عظیم الشان است و از طرف نادرشاه افشار مأمور تعمیرات صحن مقدّس علوی و تذهیب گنبد مقدّس و ایوان مبارک امیرالمؤمنین علیه السلام می گردد و این کار را در طی چند سال به بهترین وجه به پایان می برد و نامش در کتیبه های صحن مطهر نزدیک درب طوسی بر کاشی ها نقش بسته است.

از برخی کتب به دست می آید که مهدی قلی خان بیگدلی و فرزندش

اللّه وردی بیک هر دو در کرمانشاه ساکن بوده اند، لیکن به جهت تعمیرات و تذهیب صحن و گنبد و ایوان علوی به نجف اشرف نقل مکان می نمایند.

اللّه وردی بیک دارای دو دختر است:

1- زوجه علامه آقا محمد علی فرزند وحید بهبهانی که مادر آقا احمد کرمانشاهی نواده ی وحید است.

2- زوجه ی حاجی محمد رحیم بیک استاجلو که مادر شیخ محمد تقی صاحب کتاب حاضر است.

قلم را به علامه آقا احمد کرمانشاهی می سپاریم: او فرزند علامه آقا محمد علی فرزند وحید بهبهانی است که در ضمن علت آمدن پدرش از عتبات عالیات عراق به ایران و اقامت در شهر کرمانشاه در زمان اللّه قلی خان زنگنه و در سال 1186 هـ. ق چنین می نگارد:

«... بعد از چند وقت حسب الخواش خان معظم الیه صبیبه مرضیه مرحمت و غفران مآب رضوان آرامگاه اللّه وردی بیک، خلف عالی جاه معلی جایگاه خان عظیم الشان مرحوم مهدی قلی خان بیگدلی را در حباله ی نکاح خود در آوردند. خان معظم الیه از امرای عظیم الشان و خاندان کلان است و سلسله ی علیّه اش نهایت مشهور است. و از جناب پادشاه قهّار، نادرشاه افشار در اواخر کار به سرکاری تعمیر و تذهیب قبه ی شریفه و ایوان مبارک حضرت اسداللّه الغالب علیه السلام مشغول شد و آن خدمت را به ارادت و اعتقاد تمام به انصرام رسانید. و حکام روم، بزرگان آن مرز و بوم از شجاعت و رشد او خایف بودند و به خوبی اعزاز و احترامش را منظور می داشتند.

و صبیبه ی دیگر مرحوم اللّه وردی بیک در حباله ی عالی شأن معلی مکان جنّت آشیان کھف الحاج مرحوم حاجی محمد رحیم بیک که از بزرگان ایل

استجلو است و در سنه ی يك هزار و دو صد و هفده هجری (1217) در نجف اشرف به رحمت ایزدی پیوست. و دو پسر و دو دختر از او مخلف شدند:

- پسرهای یکی عالی جناب فضایل مآب، عالم محقق و فاضل مدقق جامع فضایل صوری و معنوی، اخوی مقامی آقا محمد تقی است.

- و دیگری عالی جناب فضیلت مآب، علامی آقا محمد حسین.

- و صبیبه کبری در حباله ی نکاح من است.

- و صغری با عالی جناب مقدس القاب علامی آخوند ملا محمد علی خراسانی، خلف عالی جناب ملا محمد شفیع طهرانی الاصل مشهدی المسکن منسوب است.

و خاله ی ماجده تا به حال در حیات و در نجف اشرف مجاور است. (1)

و با توجه به این که آقا احمد کرمانشاهی کتابش را در سفر طولانی به هند - که از سال 1220 هـ. ق آغاز و در 1225 پایان یافت - نگاشته است، معلوم می گردد که بعد از سال 1220 هـ. ق مادر آقا شیخ محمد تقی صاحب الهدایة و مؤلف این کتاب که خاله ی آقا احمد کرمانشاهی و مادرزن او نیز هست زنده و در نجف اشرف ساکن بوده است.

و همچنین در شرح وقایع سال 1210 هـ. ق ورودش به نجف اشرف را چنین توضیح می دهد: «بعد از دو روز در ماه مبارک رمضان مطابق عدد جمل لفظ غری وارد آن بلده طیبه شده و در خانه ی عالی شأن معلی مکان خیر الحاج مرحوم حاجی محمد رحیم بیک سابق الذکر، شوهر خاله ی ماجده منزل کردیم و به زیارت عتبه ی عالیّه که نهایت آمالم بود، رسیدم. عجب اساس و دستگاهی

ص: 26

1- مرآت الاحوال، ج 1، ص 114 و 115.

دیدم که حسب الحکم نادرشاه افشار، مرحوم مهدی قلی خان بیگدلی جدّ امّی این فقیر برپا کرده است، و به آن شکوه و مرغوبی، سایر روضات شریفه ساخته نشده اند، حتی مشهد مقدّس رضوی علیه السلام ...

اصل صحن و حرم امیر علیه السلام را شاهان صفویه ساخته اند و نادرشاه قبه ی مطهره و ایوان و گلدسته را طلا نموده و در سنه ی یک هزار و یکصد و پنجاه و هفت (1157) هجری به اتمام رسیده و تا به حال مثل روز اوّل با شکوه و رونق تمام است.

آقا محمّدخان قاجار ضریح مبارک را از نقره در سنه ی یک هزار و دوصد و شش (1206) هجری بنا فرموده است؛ و لکن کارکنان خیانت کرده اند که آثار خرابی در آن به زودی ظاهر شد.

القصه در آن بلده ی طیبّه در دهم همان ماه در شب عید نوروز صبیّه ی مرضیه خاله ی محترمه را نکاح نمودم»⁽¹⁾.

زمان و محل ولادت

در کتب شرح حال و تراجم، زمان و محل ولادت شیخ محمّد تقی به طور دقیق معلوم نگردیده است؛ امّا از آن جا که سنّ او را هنگام وفات، شصت و اندی می نویسند و تاریخ وفاتش به سال 1248 هـ. ق ضبط شده و معلوم است، بنابراین ولادتش احتمالاً بین سال های 1185 تا 1187 هـ. ق واقع شده است.

و گفته اند چون پدرش در ایوان کیف یا ایوان کی ساکن بوده و ریاست داشته است، محل ولادت او نیز به احتمال قوی، همان ایوان کیف یا ایوان کی است.

ص: 27

1- مرآت الاحوال، ج 1، ص 150 و 151.

و در نوجوانی از ایوان کیف یا ایوان کی به همراه پدر یا برادرش، شیخ محمد حسین یا منفردا به عتبات عالیات عراق مهاجرت نموده است. شیخ محمد تقی اولین فرد در خانواده است که ترك سیره ی اسلاف و پدرانش را می کند و به تحصیل علم می پردازد.

تحصیلات و اساتید

از زمان و مکان و شروع تحصیلات و استادان اولیه ی شیخ محمد تقی در مقدمات و سطوح، اطلاعی در دست نیست؛ اما استادان او را در اباحت خارج فقه و اصول چنین شمرده اند:

آیات الله العظام:

1- محمد باقر اصفهانی معروف به «وحید بهبهانی» (1117 - 1205 ق) به عنوان اولین استاد که محل درس نیز کربلای معلی بوده است.

2- سید محمد مهدی طباطبایی معروف به «بحرالعلوم» (1155 - 1212 ق) صاحب «الدرّة النجفیّة» در فقه منظوم.

3- سید محسن اعرجی بغدادی کاظمینی (1130 - 1227 ق) صاحب «المحصل» در اصول فقه.

4- شیخ جعفر نجفی کاشف الغطاء (1154 - 1228 ق) صاحب «کشف الغطاء» که از ایشان، اجازه ی روایت و اجتهاد دارد و به افتخار مصاهرت این استاد نیز نائل آمده است. (1)

5- سید علی طباطبایی حائری (1161 - 1231 ق) صاحب «ریاض المسائل».

ص: 28

1- آقا احمد کرمانشاهی در مرآت الاحوال، ج 1، ص 154 ایشان را به عنوان یکی از شاگردان شیخ جعفر کاشف الغطاء یاد می کند.

مؤلف علامه پس از حمله ی وهابیون به کربلای معلی و غارت شهر و حرم مطهر أباعبدالله الحسین علیه السلام در سال 1216 ق و احتمالاً پس از فوت پدرش، حاجی محمد رحیم بیك در سال 1217 ق در نجف اشرف، به قصد زیارت امام همام، علی بن موسی الرضا علیه السلام به ایران مهاجرت می کند.

در مسیرش به مشهد مقدس رضوی نیز مدتی در شهر قم مقدسه به قصد زیارت حضرت معصومه علیها السلام توقف، و فقیه محقق و اصولی نامدار، میرزا ابوالقاسم قمی قدس سره متوفی 1227 هـ. ق را نیز ملاقات می کند.

شاهد این مقال، بیان خاله زاده و شوهر خواهر ایشان یعنی آقا احمد کرمانشاهی نواده ی وحید بهبهانی است. او در ضمن ورودش به دارالمؤمنین، قم به سال 1217 چنین می نگارد: «... در آن اوان از جانب پادشاه عالم پناه (فتحعلی شاه) قبه ی مبارکه ی حضرت فاطمه ی معصومه علیها السلام را تذهیب می کردند و مدرسه ی بسیار عالی در جانب صحن مقدس می ساختند و قریب به اتمام بود.

در حال ورود در خانه ی عالی جناب مقدس القاب فضایل مآب علامی فهّامی زبده المحققین و عمدة المجتهدین، جناب میرزا ابوالقاسم جاپلاقی (1) - دام فضله - منزل کردم.

و بعد از سه روز در خانه ی عزیزی از مقدسین که نامش به خاطر نیست و عالی جناب آقا سید رضا سابق الالقاب خلف سید المجتهدین (2) و عالی جناب آقا محمد تقی خاله زاده (3) و آقا محمد بن آقا کمال (4) - که نامش سبق ذکر شد -

ص: 29

1- میرزای قمی، صاحب قوانین.

2- علامه سید رضا فرزند علامه ی بحرالعلوم.

3- صاحب هدایة المسترشدين و مؤلف این رساله.

4- از شاگردان شیخ جعفر کاشف الغطاء که نامش در کتاب مرآت الاحوال، ص 154 گذشته است.

نیز در آن جا منزل داشتند، منزل کردم و به مباحثه و تألیف مشغول شدم»⁽¹⁾.

مؤلف پس از مدتی اقامت در قم، این شهر را ترك نموده، به مشهد مقدّس رضوی وارد و موفق به زیارت امام رضا علیه السلام می گردد.

شیخ چهارده ماه در مشهد مقدّس ساکن و در منزل حاج میرزا داود خراسانی فرزند میرزا محمد مهدی اصفهانی میهمان بوده است.

میرزا داود خراسانی در این مدّت در اکرام میهمان گرامی خود، نهایت جدّ و جهد و کوشش را نموده، حتّی قروض وی را - که در آن زمان، متجاوز از هزار تومان بوده است - از خُلص اموال خود اداء می کند. و در این مدّت نیز در نزد میهمان گرامی اش، فقه و اصول را تلمّذ می نماید.

شیخ پس از چهارده ماه توقّف در مشهد مقدّس، آن جا را ترك می نماید و پس از طی راه به شهر یزد وارد می گردد و در آن شهر به تدریس فقه و اصول می پردازد. مدّت توقّف ایشان در یزد به قدری طولانی می گردد که شیخ زوجه ی منقطعه ای نیز در آن جا اختیار می کند و از او، صاحب دختری می شود که پس از بلوغ، زوجه ی حاج عبدالکریم شیرازی می گردد.

بنابراین توقّف شیخ در یزد متجاوز از يك سال باید به طول انجامیده باشد. پس از آن به علّت عدم مساعدت محیط و سختی معیشت این شهر را ترك و به اصفهان مهاجرت می نماید.

ص: 30

1- مرآت الاحوال، ج 1، ص 164.

ورود شیخ محمد تقی به اصفهان را قبل از سال 1225 هـ. ق دانسته اند. شیخ مدتی را در اصفهان در گمنامی گذراند، پس از آن آوازه‌ی شهرتش در فقاہت در این شهر طنین انداز شد.

آیة اللہ آقای حاج شیخ مجتبیٰ بهشتی⁽¹⁾ مدظلہ العالی که از وابستگان به بیت شریف شیخ هستند، قضیہ‌ی اشتها وی را در اصفهان جهت حقیر در تاریخ 23 شعبان 1424 چنین تقریر و مرقوم فرمودند، عین دست نوشته‌ی معظّم له که ممهور به مهر ایشان است جهت ثبت در تاریخ برای خوانندگان محترم درج می‌گردد.

بسم اللہ الرحمن الرحیم

و له الحمد و صلی اللہ علی محمد و آلہ الطاهرين

نظر به امر و فرمانی که از طرف حضرت ... صادر شده بود و انتساب خود این حقیر از طرف أمّهات به این شجره‌ی مبارکه لازم شد واقعه‌ی ای را که در اوایل ورود به اصفهان مرحوم آیة اللہ العظمی آقای شیخ محمد تقی صاحب کتاب هدایة المسترشدين را تقریر نمایم: چنین در نظر دارم که در جوار ایشان مرد تاجر متمکنی بوده روزی ایشان او را محزون و افسرده مشاهده می‌کنند از حال او جويا می‌شوند اظهار می‌کنند غلام مملوکی دارم که برای محرمیت او با عیال خود دخترم را به او عقد کرده ام فی الحال دخترم در موقع ازدواج است و جوان خوبی خواهان وصلت با ما می‌باشد ولی یگانه‌ی گرفتاری و ابتلای ما این است که این غلام مملوک به تعلیم بعضی از مغرضین و دشمنان ما پافشاری بر ابقاء زوجیت

ص: 31

1- معظّم له از ائمه‌ی جماعت و علما و فقها و مدرّسین درس خارج فقه و اصول در مدرسه صدر اصفهان می‌باشند. ادام اللہ تعالی ظلّه

خود دارد و به هیچ وجه حاضر نیست دخترم را از قید زوجیت خود رها کند تا دختر را به ازدواج جوانی که کفو ایشان است درآورم و تا به حال چند جلسه در حضور علما و بزرگان اصفهان ترتیب داده ام و وعده ی پول فراوان به او داده ایم که دختر را رها نماید و او به هیچ وجه قبول نمی کند و اظهار می دارد که ایشان معقوده ی من می باشد و من خواهان او هستم و او را رها نخواهم کرد به هیچ وجه من الوجوه و از این جهت آزرده خاطر و مکدر می باشم.

حضرت آیه الله می فرمایند: شما جلسه ی عقد را مهیا نمایید این جانب قول می دهم که این غلام مجبور به رها کردن دختر شود و ایشان را به عقد آن جوانی که کفو ایشان است درآوردم.

بعد از فراهم شدن جلسه و حضور اعلام شهر ایشان از غلام مزبور استدعا می نمایند که این دختر مناسب تو نیست و تو را نمی خواهد مبلغ خطیری به تو می دهیم او را رها کن، و او قبول نمی کند و اصرار بر زوجیت دختر می نماید. ایشان می فرمایند: من نخواستم به تو زیان وارد شود حال که اصرار بر طریق عناد و لجاج داری ناچارم کاری کنم دختر از تو رها شود آن وقت می فرمایند: به آن تاجر دختر را حاضر کن و پس از حضور دختر می فرمایند این غلام را هبه کن به دختر خودت، پس از اجراء صیغه ی هبه و قبول دختر هبه را، در حضور علماء شهر می فرمایند: انفسخ النکاح و بطل العقد بحصول الملكية، و در همان مجلس دختر را برای جوانی که به خواستگاری او آمده بوده است عقد می نمایند. حاضرین در آن جلسه که اعیان علماء اصفهان بوده اند و ظاهراً قبل از این واقعه از حلّ این مشکله اظهار عجز نموده بودند از فراست و حضور ذهن ایشان در فقاهت با حدائث سن و جوانی ایشان تعجب می نمایند.

حرره الاقل الشیخ مجتبی بهشتی

شیخ در آغاز در محله ی احمدآباد ساکن می گردد و در مسجد ایلچی نیز حوزه ی تدریس فقه و اصول برپا می کند و همان جا نیز به امامت می پردازد.

پس از مدتی که از تدریس ایشان می گذرد، اهل علم و طالبان دانش در اصفهان متوجه گوهر گرانبهای درس و بیان او می شوند و کثرت طالبان علم و دانش و فضلا و علما در محضر درسش به قدری زیاد می شود که مسجد ایلچی، دیگر گنجایش حاضرین در درس و هم چنین ظرفیت حضور مؤمنین حاضر در نماز جماعت او را ندارد؛ لذا حوزه ی درس او به مسجد جامع عباسی (شاه) اصفهان منتقل می گردد و در آن جا نیز به امامت جماعت می پردازد و منزلش نیز به محله ی پشت مسجد شاه منتقل می شود.

تعداد حاضرین در درس شیخ محمد تقی را تا چهارصد نفر نوشته اند که با توجه به جمعیت اصفهان در آن روزگار و اهل علم و حوزه ی موجود در آن وقت، می توان گفت تقریبا تمام طلاب مستعد و فاضل و درسخوان اصفهان در درس ایشان حاضر می شده اند و اولین حوزه ی درس اصفهان در آن وقت، متعلق به ایشان بوده است.

صاحب روضات - که خود یکی از حاضرین جلسه این درس بوده است - در مورد شخصیت علمی استاد و این مجلس درس چنین می نویسد: «... فاصبح أفضل اهل عصره في الفقه و الاصول بل أبصر أهل وقته بالمعقول و المنقول و صار كأنه المجسم من الافكار الدقيقة و المنظم من الأنظار العميقة استادا للكل في الكل، و في اصول الفقه على الخصوص و جنات الفضل الدائمة الأكل في مراتب المعقول و المنصوص، فجعل أفئدة طلاب العصر تصرف اليه و أخبية اصحاب الفضل تطرب لديه بحيث لم ير في الدنيا مدرّس أغص بأهله من

مدرسه الشریف، و لا مجلس أفید لنهله من مجلسه المنیف. كان یحضر حلقة درسه لأصول الفقه فی الجامع الأعظم الشاهی باصبهان قریبا من ثلاثمأة مشتغل من الفضلاء الاعیان، و كنت اذ ذاك من جملة المتطفّلین لتلك الحضرة المتعالیة و المتعلّقین بتلك الدوحة المتباهیة»⁽¹⁾.

آیة الله میرزا محمد حسن شیرازی صاحب فتوای تحریم تنباکو نیز که در این مجلس درس حاضر بوده است، از آن چنین تعریف می کند: «... در آن زمان که در درس شیخ محمد تقی صاحب حاشیه حاضر می شدم، به دلیل کثرت جمعیت امکان صحبت با استاد و پرسیدن اشکالات درسی برایم فراهم نمی شد. بدین خاطر چندین تن از برادران خوش فهم را جمع کردم و بدان ها گفتم: چه خوب است نزد شیخ رفته، درخواست وقت معینی از ایشان بکنیم تا درس را به طور خصوصی برای ما بگویند؛ خوبی این کار این است که فرصت طرح اشکالات و نظراتمان فراهم می آید. دوستان پذیرفته و همگی که جمعا چهار نفر بودیم، خدمت شیخ رفته و خواسته خود را مطرح کردیم. شیخ از این پیشنهاد استقبال کرد و با ما انس و الفتی دیگر گرفت، و از آن پس، هم در درس عمومی شرکت می کردیم و هم در درس خصوصی و از این درس بسیار استفاده می کردیم»⁽²⁾.

مرحوم علامه محمد باقر الفت - که خود نتیجه ی شیخ است - درباره ی وی و این حلقه ی درس می نویسد: «... شهرت و اهمیّت وجودش در اصفهان فقط به علم و تقوا بود که در مجلس درسش حدود سیصد نفر طلبه حاضر می شده اند...»⁽³⁾.

ص: 34

1- روضات الجنات، ج 2، ص 123 و 124.

2- ترجمه ی هدیه الرازی الی الامام المجدد الشیرازی، ص 32.

3- نسب نامه الفت - نسخه ی خطی.

حاج شیخ عباس قمی نیز در مورد این درس می نویسد: «... در اصفهان سکنی فرمود، فضلاء در درس او اجتماع کردند، مجلس درسش مجمع فضلاء گردید.»⁽¹⁾

این حلقه ی درسی عظیم متجاوز از بیست سال تا آخرین روزهای حیات شیخ ادامه داشته است و جمع کثیری از مستعدین با استفاده از محضر علمی او به مراتب بلندی در علم و عمل رسیده اند.

به حسب ظاهر، ثمره ی این تدریس علاوه بر تربیت شاگردان متعدّد، تدوین دو کتاب گرانددر «هدایة المسترشدين في شرح اصول معالم الدين» در اصول و «تبصرة الفقهاء» در فقه را نیز در پی داشته است. و این دو کتاب، ثمرات تدریس شیخ است که به قلم خود ایشان ضبط گردیده است. و لذا از نظر علمی نیز این دو کتاب از مکانت والایی برخوردار می باشند که بر اهل تحقیق و فن پوشیده نیست.

برخی از شاگردان

از آن جا که مدّت تدریس شیخ در اصفهان متجاوز از بیست سال بوده است، اگر هر دوره ی درسی را در حدود شش سال بدانیم، تقریباً بیش از یک هزار و پانصد نفر در این مدّت از حوزه ی درسی او بهره برده اند و در نزد وی تتلمذ نموده اند که حصر و احصای نام آنان بعد از گذشتن دو قرن کاری بس دشوار می نماید. لذا فقط به نام برخی از بزرگان آنها اشاره می کنیم، آیات الله العظام:

1- ملا احمد بن عبدالله خوانساری، صاحب «مصاییح الاصول».

ص: 35

1- فوائد الرضویة، ج 2، ص 435.

- 2- میرزا محمد باقر چهارسوقی خوانساری اصفهانی (1226 - 1313 ق) صاحب «روضات الجنات».
- 3- شیخ محمد تقی گلپایگانی (متوفی 1292) در نجف اشرف.
- 4- مولی محمد تقی بن حسینعلی هروی اصفهانی حائری (1217 - 1299 ق).
- 5- سید محمد حسن بن محمد تقی مستجاب الدعوة خواجهی اصفهانی (متوفی 1263) در اصفهان و مدفون در تخت فولاد در جنب والدش.
- 6- میر سید حسن بن علی حسینی معروف به «مدرس» (1210 - 1273 ق).
- 7- میرزا محمد حسن بن محمود حسینی مجدد شیرازی (1230 - 1312 ق) صاحب فتاوی تحریم تنباکو.
- 8- سید میرزا حسن بن محمد معصوم رضوی مشهدی (متوفی 1278).
- 9- آقا حسین ورنامخواستی لنجانی اصفهانی.
- 10- شیخ محمد حسین رازی نجفی اصفهانی حائری (متوفی 1255) برادر کهنتر شیخ محمد تقی و صاحب کتاب ارجمند «الفصول».
- 11- ملا حسینعلی بن نوروز علی تویسرکانی اصفهانی (متوفی 1286) و مدفون در تکیه ی آقا حسین خوانساری در تخت فولاد اصفهان.
- 12- سید محمد رضا بن اسماعیل موسوی تهرانی شیرازی (1223 - 1308 ق).
- 13- حاج میرزا داود ابن میرزا محمد مهدی شهید اصفهانی خراسانی (1190-1240 ق).
- 14- ملا زین العابدین گلپایگانی (1218 - 1289 ق).
- 15- آقاسید محمد صادق بن مهدی موسوی خوانساری (1208 - 5 یا 1254 ق).
- 16- ملا عبدالجواد بن محمد علی بن احمد تونی اصفهانی خراسانی (متوفی 1281) در اصفهان.

17- میرزا عبدالعلی بن محمد تقی هرنندی اصفهانی (1222 - 1306 ق).

18- سید عبدالکریم لاهیجی مذکور در تراجم الرجال 2/95 طبع سال 1422 ق.

19- ملا علی قارپوز آبادی زنجانی (1209 - 1290 ق) صاحب «جوامع الاصول» و «صیغ العقود».

20- شیخ فتح الله بن رجبعلی بن محمد صالح بن محمد شاردی قزوینی، صاحب «اصل الاصول» و «منهاج الطريقة في احكام الشريعة»، (متوفی 1257 ق).

21- امیر سید محمد بن عبدالصمد حسینی شهشهانی صاحب «انوار الرياض في شرح الرياض» و «العروة الوثقی» در فقه و «الغایة القصوی» در اصول (متوفی 1287 ق) در اصفهان و مدفون در تخت فولاد.

22- میر محمد ابن میر محمد حسین شهرستانی حائری (متوفی حدود 1290 ق).

23- شیخ محمد بن محمد علی بن محمد شفیع خراسانی طهرانی نجفی.

وی خواهرزاده و داماد شیخ محمد تقی و جامع جلد سوم «هدایة المسترشدين» از مسوده به بیاض است.

24- آقا مهدی ابن ملا محسن ابن ملا سمیع کرمانشاهی، صاحب «شرح الشرايع»، (و متوفی در حدود 1281) در کرمانشاه و مدفون در همان جا.

25- شیخ مهدی کجوری شیرازی، (1222 - 1293 ق) صاحب «شرح بر رسائل شیخ انصاری» و «الفوائد الرجالية»⁽¹⁾ (متوفی 1293) در شیراز و مدفون در تکیه ی حافظیه.

26- حاج ملا هادی بن مهدی سبزواری (1212 - 1289 ق)، صاحب «منظومه

ص: 37

1- کتاب «الفوائد الرجالية» به تحقیق صدیق ارجمند و محقق کامل حجة الاسلام و المسلمین آقای محمد کاظم رحمان ستایش - دامت برکاته - ضمن منشورات مؤسسه دار الحدیث در سال 1382 منتشر گردیده است.

و شرح آن» در منطق و فلسفه، و غیر آن، متخلص به «اسرار».

27- حاج میرزا هدایة الله ابرسجی شاهرودی، (متوفی به سال 1281) در مکه مکرمه و مدفون در قبرستان ابوطالب علیه السلام.

تالیفات

از آن جا که طول حیات شیخ را تحصیل، تدریس و تألیف فرا گرفته است، مؤلفات گرانقدری نیز از وی به یادگار مانده که به برخی از آنها اشاره می شود:

1- اجوبة المسائل

پاسخ های ایشان به سؤالات و استفتائاتی است که به محضر شریفش وارد شده و به برخی از آنها نیز تفصیلاً جواب داده است.

2- تبصرة الفقهاء

فقه استدلالی مؤلف است که - إن شاء الله تعالی - به زودی برای اولین مرتبه به طبع خواهد رسید و در مورد آن گفته اند که: این کتاب در فقه همانند «هدایة المسترشدين» در اصول است؛ یعنی در دقت، تحقیق، منزلت و مکانت با کتاب اصولی مؤلف هم طراز است.

3- تقریرات بحث فقه سید بحر العلوم قدس سره

که به صورت شرح کتاب «طهارة وافی» مرحوم فیض کاشانی قدس سره تنظیم شده است. علامه تهرانی در سه مجلد از کتاب الذریعة 4 / 374 و 13 / 366 و 14 / 165 به معرفی آن می پردازد.

4- رساله ای در بحث دوران امر بین اقل و اکثر در علم اصول

این رساله را در ردّ استادش، سید محسن اعرجی بغدادی کاظمینی نگاشته است و مرحوم علامه ابی المجد شیخ محمد رضا نجفی اصفهانی نتیجه ی مؤلف

ص: 38

آن را دیده است. (1)

5- رساله ای در عدم مفطرت توتون

علاّمه ی تهرانی در الذریعة 238 / 15 و الکرام البررة 217 / 1 از آن یاد می کند.

6- رساله در فساد شرط ضمن العقد لو ظهر المبیع مستحقاً للغير

حاجی نوری آن را در مستدرک الوسائل 125 / 20 و علاّمه ی تهرانی در الذریعة 183 / 14 و الکرام البررة 217 / 1 ذکر می کند.

7- رساله ی صلاتیه = احکام نماز = کتاب عمل = رساله ی عملیه

کتاب حاضر است و بحث پیرامون آن با ده ویژگی مفصلاً گذشت و از آنجا که مؤلف نامی را بر آن انتخاب نکرده است لذا در برخی از کتب شرح حال و تراجم و کتاب شناسی به نام های مختلف ضبط گردیده است.

ولی چون نسخه ای که از این کتاب در ضمن مجموعه ای در کتابخانه ملی ایران به شماره ی 721 وجود دارد و در جلد دوم صفحه 227 از فهرست نسخه های خطی آن کتابخانه تحت عنوان رساله ای در صلاة (رساله ی صلاتیه) معرفی شده است، (2) همانگونه که در معرفی نسخ خطی در ویژگی هشتم کتاب گذشت (3). به همین جهت نام «رساله ی صلاتیه» با مشورت محقق ارجمند کتاب و برخی از دوستان برای پشت جلد کتاب اختیار گردید.

8- شرح اسماء الحسنی

در الذریعة 88 / 13 از آن یاد می شود و هم چنین مرحوم مدرس خیابانی در

ص: 39

1- رجوع گردد به اغلاط الروضات، ص 10.

2- از افادات محقق فاضل آقای رحیم قاسمی حفظه الله تعالی و رعاه.

3- رجوع گردد به همین مقدمه، ص 22.

9- کتاب الطهارة

علامه ی تهرانی آن را در الذریعة 15 / 184 یاد می کند و در الکرام البررة 1 / 217 به نقل از سید حسن صدر کاظمینی در تکمله ی امل الامل نقل می کند که در مورد این کتاب می فرماید: «رأیته و هو فی غاية التحقیق یبلغ قدر طهارة المعالم».

10- مسألة الظنون

صاحب روضات (1) آن را بیش از سه هزار بیت می داند و می فرماید: «در آن حجیة ظنّ خاص و عدم حجیة مطلق ظنّ را برای فقیه به اثبات رسانده است».

11- هداية المسترشدين في شرح اصول معالم الدين

این کتاب ارزشمند در علم اصول فقه به صورت حاشیه بر معالم شیخ حسن فرزند شهید ثانی تدوین شده است.

تاکنون بیش از هفت بار به چاپ رسیده که آخرین طبع آن که اولین طبع حروفی نیز هست، در سه مجلد بزرگ به وسیله ی مؤسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه ی علمیه ی قم در سال 1420 و 1421 و با مقدمه ی محققانه و عالمانه ی مرحوم آیه الله والد آقای حاج شیخ مهدی غیاث الدین مجد الاسلام نجفی قدس سره (2) (متوفی 1422 ق) به چاپ رسید.

ص: 40

1- روضات الجنات، ج 2، ص 124.

2- جهت شرح حال این عالم بزرگوار به کتاب قبیله عالمان دین (153 - 208) از صاحب این قلم که به عنوان یادنامه ی ارتحال - معظّم له - منتشر شده است، مراجعه گردد.

شیخ سرسلسله ی یکی از بزرگ ترین بیوت علمی شیعه

خداوند تبارک و تعالی بر این مجتهد رنج کشیده منت گذاشت و با وجود این که فقط يك پسر از او به عنوان فرزند ذکور باقی ماند، و لیکن نسل و ذریه ی طیبه ای به او عطا کرد که یکی از بیوت عظیم علمی شیعه را تشکیل می دهند و تا کنون مدّت دو قرن است که در آسمان فضیلت و فقاہت و مرجعیت هم چون ستارگانی درخشان نورافشانی می کنند.

محقق شهیر مرحوم سید مصلح الدین مهدوی قدس سره در مورد این بیت بزرگ، سه مجلد کتاب به نام «بیان سبل الهدایة فی ذکر اعقاب صاحب الهدایة» یا «تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر» تألیف نمود که توسط مرحوم آیه الله والد آقای حاج شیخ مهدی غیاث الدین مجدالاسلام نجفی قدس سره و با مقدمه ی ایشان در سال 1367 هـ ش منتشر گردید.

وفات و مدفن

شیخ محمد تقی ظهر روز جمعه پانزدهم ماه شوال 1248 ق به جوار رحمت حق پیوست و یکی از دو بزرگ روحانی وقت اصفهان یعنی آیتین سید محمد باقر حجة الاسلام شفتی و حاجی محمد ابراهیم کلباسی به همراه جمعیت مشیعین بر وی نماز می گزارند و در بقعه ی تکیه ای که بعدها به نام خود شیخ به تکیه ی شیخ محمد تقی (1) در تخت فولاد اصفهان معروف شد، دفن گردید.

ص: 41

1- توضیح بیشتر در مورد این تکیه را می توانید در سیری در تاریخ تخت فولاد اصفهان، ص 91 از مرحوم سید مصلح الدین مهدوی قدس سره و تاریخ اصفهان، مجلد ابنیه و عمارات، فصل تکایا و مقابر، ص 92 - 127 از مرحوم جلال الدین همایی قدس سره ببینید.

بعد از ارتحال مؤلف، جمعی از علماء و شعراء در رثاء و ماده تاریخ وی اشعاری سروده اند؛ از آن جمله:

1- صاحب روضات قصیده ای را به زبان عربی می سراید و ماده تاریخی را نیز می گوید و آن را در پایان شرح حال استادش در کتاب روضات الجنات(1) ذکر می کند.

2- مرحوم محمد حسین بن محمد اسماعیل متخلص به «ضیاء» از شعراء و خطاطین معروف قرن سیزدهم در اصفهان در مرثیه و ماده تاریخ شیخ محمد تقی اشعاری دارد که به خط خودش بر روی سنگ مزار ایشان حک شده و آخرین بیت این مرثیه ی هیجده بیتی که ماده تاریخ وفات ایشان است، یاد می شود:

از پس تاریخ آن کلک ضیاء زد رقم «راهنمای امم کرد بجنت مقام»(2)

(1248 ه. ق)

3- ادیب توانا آقای میرزا فضل الله خان اعتمادی خوئی متخلص به «برنا» نیز مرثیه ای گفته اند که بیت آخر آن که ماده تاریخ است، چنین می باشد:

«عالم ایوان کی و نجف بعقباً نهاد ز وادی اصفهان قدم بعدن و جنان»(3)

(1248 ه. ق)

ص: 42

1- روضات الجنات: 2/125

2- قبیله عالمان دین، ص 37.

3- قبیله عالمان دین، ص 38.

مصادر شرح حال مؤلف

شرح حال ایشان را در اکثر کتاب های تراجم و شرح حال و تاریخ می توانید بیابید؛ از آن جمله:

- هدایة المسترشدين 1/32، چاپ جدید

- بیان سبل الهدایة فی ذکر اعقاب صاحب الهدایة یا تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر 1/123

- روضات الجنات 2/123

- علماء الاسرة/180 از صاحب روضات

- مستدرک الوسائل 3/400 (20/125)

- أعیان الشیعة 9/189

- الفوائد الرضویة /434

- قصص العلماء /117

- مرآة الاحوال 1/138 (1/115 و 164)

- مرآة الکتب 4/78 ثقة الاسلام تبریزی

- مکارم الآثار 4/1327

- ریحانة الادب 3/403

- الکرام البررة 1/215

- نجوم السماء 1/477

- تذکرة القبور /72

- الروضة البهیة /262

- لباب الألقاب /50

- هدیه الرازی الی الامام المجدد الشیرازی /38

- ترجمه هدیه الرازی /32

- تاریخ اصفهان - جلال الدین همایی مجلد ابنیه و عمارات - فصل تکایا و مقابر، ص 92 - 127

- قبیله عالمان دین / 11 - 39

- الذریعة، در مجلدات متعدد

- الأعلام 6/62

- فهرست کتاب های چاپی عربی / 104

- معجم المؤلفین 9/131

- هدیة العارفین 2/362

- دائرة المعارف تشیع 2/665

- دانشمندان و بزرگان اصفهان / 212

- سیری در تاریخ تخت فولاد اصفهان / 91

- هدیة الاحباب / 185، محدث قمی

- وقایع الأيام / 76، محدث قمی

- شمس التواریخ / 15، طبع اول

- وحید بهبهانی / 218، علی دوانی

- لغت نامه ی دهخدا، ذیل محمد تقی

- ایضاح المکنون 2/723، بغدادی

- رجال اصفهان 1/95، دکتر کتابی

- معجم المطبوعات العربیة فی ایران / 204

- فرهنگ بزرگان اسلام و ایران / 479

- اثر آفرینان 3/83

- ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه علمیه اصفهان 1/505

- مجله آینه ی پژوهش، شماره مسلسل 63/74

- موسوعة طبقات الفقهاء 13/547 الرقم 4302

- فهرس التراث 128 / 2

- تاريخ اصفهان / 318 طبع سال 1378 ش

ص: 43

از آن جا که یگانه فرزند ذکور مؤلف، فقیه بزرگ و شیخ کبیر آیه الله العظمی آقای حاج شیخ محمد باقر نجفی اصفهانی قدس سره بر این کتاب، فصلی را در آغاز پیرامون اجتهاد و تقلید افزوده است و بر تمام متن کتاب نیز تعلیقه‌ی فتوایی دارد و در واقع تحریری نو از آن ارائه نموده اند و مدّت‌ها نیز کتاب با این فصل افزوده و تعلیقه‌ی فتوایی مورد عمل مؤمنین قرار گرفته است و همه‌ی مطالب این فقیه بزرگ به نام مبارک خودش (محمد باقر) در پاورقی کتاب ضبط و به چاپ رسیده است، شایسته دیدم که اجمالی نیز از شرح حال این بزرگوار را در اختصار تمام یادآور شوم و تفصیل آن را به بحثی دیگر واگذاریم.

نام، لقب، نسب و ولادت

نام: حاج شیخ محمد باقر نجفی اصفهانی معروف به «شیخ کبیر».

لقب: چون بعد از سید محمد باقر حجة الاسلام شفتی قدس سره در اصفهان اقامه‌ی حدود نمود، از طرف مردم ملقب به «حجة الاسلام» شد.

پدر: علامه فقیه اصولی شیخ محمد تقی بن محمد رحیم رازی نجفی اصفهانی.

مادر: نسمة خاتون معروف به حبابه دختر شیخ اکبر شیخ جعفر کاشف الغطاء نجفی.

ولادت: در سال 1235 هـ.ق در اصفهان به دنیا آمد.

مقدمات علوم و سطوح را در اصفهان فراگرفت. پس از آن به همت مادر ارجمندش به نجف اشرف مهاجرت نمود و در آن دیار نزد بزرگان فقها به تحصیل پرداخت. برخی از استادان و مشایخ اجازه ی او عبارت از آیات الله العظام:

1- پدرش مرحوم شیخ محمد تقی (متوفی 1248)

2- حاج سید محمد باقر حجة الاسلام شفتی (متوفی 1260)، شیخ روایت

3- شیخ محمد حسن نجفی (متوفی 1266) صاحب «جواهر»

4- شیخ حسن ابن شیخ جعفر کاشف الغطاء، (1201 - 1262) صاحب «انوار الفقاهة» دایی ایشان

5- شیخ اعظم، حاج شیخ مرتضی انصاری (متوفی 1281) قدس سرهم

مهاجرت به اصفهان، تدریس و شاگردان

پس از تحصیل در نجف اشرف و انجام حج بیت الله الحرام به اصفهان مهاجرت فرموده، در منزل پدری در پشت مسجد جامع عباسی (شاه) ساکن شد و در آن مسجد نیز به امامت و تدریس پرداخت. درس او بزرگ ترین حلقه ی درس در اصفهان و جماعتش در مسجد جامع عباسی با شکوه بود.

مرحوم سید مصلح الدین مهدوی قدس سره در تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر (1) اسامی قریب هشتاد نفر از شاگردان بزرگ وی را یاد می کند و ما در این جا فقط متذکر اسامی بیست نفر از شاگردان ایشان می شویم و بین آن که ما ذکر می کنیم و مرحوم مهدوی یاد کرده است، عموم و خصوص من وجه است.

ص: 45

1- تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ج 1، ص 321 و ج 3، ص 356.

1- سید ابوتراب موسوی خوانساری نجفی (1217 - 1346ق).

2- سید ابوالقاسم حسینی دهکردی (1272 - 1353ق).

3- حاج میرزا ابوالهدی ابن ابوالمعالی ابن حاجی محمد ابراهیم کلباسی متوفی (1356ق) (1).

4- سید اسماعیل صدر ابن سید صدر الدین (1258 - 1338ق).

5- شیخ محمد باقر بیرجندی (1276 - 1352ق).

6- ملا محمد باقر فشارکی (متوفی 1314ق).

7- فرزند ذکور اولش حاج شیخ محمد تقی آقانجفی اصفهانی (1262-1332ق).

8- فرزند ذکور دومش حاج شیخ محمد حسین نجفی اصفهانی صاحب تفسیر (1266 - 1308ق).

9- حاج شیخ محمد حسین نایینی، استاد بزرگ حوزه ی نجف (1277 - 1355ق).

10- شیخ عباس کاشف الغطاء (1235 - 1323ق).

11- حاج میرزا عبدالجواد ابن حاج میرزا محمد علی نوری، داماد حاجی محمد ابراهیم کلباسی (متوفی 1323ق) و مدفون در تکیه ی بابا رکن الدین (2).

12- شیخ علی بن محمد رضا کاشف الغطاء (1268 - 1350ق).

13- فرزند ذکور سومش حاج شیخ محمد علی نجفی اصفهانی (1271-1318ق).

14- سید محمد کاظم طباطبایی یزدی صاحب عروة الوثقی (1247 - 1337ق).

15- سید محمد بن محمد صادق حسینی خوانساری (3).

1- رجوع گردد به کتاب خاندان کلباسی، ص 248.

2- رجوع گردد به کتاب خاندان کلباسی، ص 143.

3- تراجم الرجال، ج 3، ص 15.

16- سید محمود موسوی خوانساری(1) برادر سید ابوتراب مذکور در فوق شاگرد و مجاز از شیخ کبیر به تاریخ 1298ق.

17- میرزا محمود بن عبدالعظیم موسوی خوانساری (متوفی 1315ق) در خوانسار(2).

18- حاج سید مصطفی کاشانی (1260 - 1336ق).

19- حاج آقا منیرالدین بروجردی (1269 - 1342ق).

20- میرزا یحیی مدرس بیدآبادی (حدود 1254 - 1349ق).

تألیفات

آثار مکتوب و مؤلفات متعددی از ایشان به یادگار مانده است؛ مانند:

1- رساله ای در استصحاب

صورت خط مؤلف از این رساله نزد حقیر است.

2- شرح حجیة المظتة من هداية المسترشدين

بیانات والدش را در هدایة به شرح و بسط نشسته و در سال 1283 به همراه یکی از چاپ های حجرى هدایة به طبع رسیده است و این شاء الله تعالی به زودی مجدداً به چاپ می رسد.

3- لبّ الاصول

علامه ی تهرانی آن را در الذریعة 8 / 282 و نقباء البشر 1 / 199 یاد می کند.

ص: 47

1- رجوع گردد به تراجم الرجال، ج 3، ص 434 و تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ج 3، 357.

2- رجوع گردد به تراجم الرجال، ج 3، ص 437.

علامه ی تهرانی آن را در الذریعة 18 / 287 ذکر می کند.

5- رساله در نقود و موازین و مکائیل و مقایس

مرحوم مهدوی آن را در تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر 1 / 326 نام می برد.

6- تعلیقه و اضافات بر «رساله ی صلاتیه» والدش، شیخ محمد تقی

که به همراه همین کتاب در ذیل متن اصلی و با فونت جداگانه و با امضاء [محمد باقر] در اختیار خوانندگان عزیز قرار می گیرد و برای اولین بار به چاپ می رسد.

اقدامات اجتماعی

شیخ کبیر در اصفهان حدود الهی را جاری می نموده و هم چنین در امر به معروف و نهی از منکر نیز مجدّانه اقدام می نموده است.

در قحطی سال 1288 اصفهان که به سال «آدم خواری» معروف است، به فقرا و مؤمنین رسیدگی فراوان نمود و معادل مایملک خود را قرض و در میان فقرایی که در معرض هلاکت بودند تقسیم کرد.

و در سال 1292 که شاه می خواست مالیات جدیدی را وضع کند، شخصا به تهران مسافرت فرمود و این مالیات را برای عموم اهالی اصفهان تخفیف گرفت.

و در واقع ایشان تنها پشت و پناه مردم در مقابل جور و ستم دستگاه حاکمه ی وقت بود و در این اواخر کسی که حکومت مطلقه ی ظلّ السلطان را در اصفهان و نیمی از ایران محدود می کرد، فقط او بود.

از باقیات صالحات شیخ کبیر می توان «مسجد نو بازار اصفهان» را نام برد که به همت عالی ی ایشان ساخته شد و بزرگ ترین مسجد بازار شهر اصفهان است و در ماده ی تاریخ بنای آن گفته اند.

اصفهان را مسجد نو شمع شد

1299 ه. ق

و - بحمدالله تعالی - شیخ کبیر و فرزندان و نوادگان ایشان از بدو بنا تا کنون، امامت و تولیت آن را برعهده دارند.

فرزندان

از باقیات صالحات دیگر شیخ کبیر، فرزندان نام آور او را می توان یاد کرد که هر یک در برهه ای از زمان از مراجع معظم تقلید و از فقها و علمای بزرگ و حامیان و مروجین شریعت حقه بوده اند.

فرزندان ذکور وی عبارت اند از:

1- آیه الله العظمی آقای حاج شیخ محمدتقی آقاجنقی اصفهانی (1262-1332ق).

2- آیه الله العظمی آقای حاج شیخ محمدحسین نجفی اصفهانی (1266-1308ق).

3- آیه الله العظمی آقای حاج شیخ محمد علی نجفی اصفهانی (1271-1318ق).

4- آیه الله العظمی آقای حاج شیخ نورالله نجفی اصفهانی (1278 - 1346ق).

5- آیه الله العظمی آقای حاج شیخ جمال الدین نجفی اصفهانی (1284-1354ق).

6- آیه الله العظمی آقای حاج شیخ محمداسماعیل نجفی اصفهانی (1288-1370ق).

شرح حال هر یک از اعلام فوق، کتاب و رساله ی جداگانه ای می طلبد، چنانچه در مورد احوالات برخی از آنها دو کتاب اختصاصی منتشر شده است.

شاید کمتر کسی از فقها و علمای طراز اول باشد که چنین فرزندان را به عالم تشیع تقدیم نموده باشد، و الحق، کلام صاحب روضات که با ایشان معاصر است و در پایان شرح حال شیخ کبیر می نگارد، تمام است. او می نویسد: «آتاه الله ما لم يؤت أحدنا من العالمين»⁽¹⁾

و حفیدش علامه ی ابی المجد محمد رضا نجفی در این مورد می نویسد:

«له اولاد علماء و أجلاء من أعلام الدین لم يتفق لأحدٍ من علماء عصرنا ما اتفق له من فضل الاولاد»⁽²⁾.

وفات و مدفن

ظاهراً شیخ کبیر هر سال در ماه رجب مدتی را در کنار قبر والدش شیخ محمد تقی در تخت فولاد مشغول عبادت می شده و از مردم انزوا می گرفته است.

در سال 1300 هـ. ق که از عبادت سالیانه برمی گردد، تمام همّتش بر رفتن به سوی عتبات عالیات عراق است. مردم شهر که از این تصمیم مطلع می شوند. در صدد بازداشتن مرجعشان از این سفر هستند؛ ولی فایده ای نمی بخشد و شیخ کبیر شبانه عازم عتبات می شود و منازل طی راه را به سرعت پشت سر می گذارد و به فرزندش، حاج شیخ محمد حسین، صاحب تفسیر که در این سفر همراه او است و از سبب این سرعت و عجله می پرسد، می فرماید که: «به سبب غیر عادی برایم معلوم شد که مرگم نزدیک است، پس بهتر دیدم که به سمت عتبات بشتابم و حمل جنازه ام را به غیر نسپارم».

ص: 50

1- روضات الجنات، ج 2، ص 127.

2- حلی الدهر العاطل فیمن أدركته من الأفاضل، و در فوائد الرضویة، ج 2، ص 410 از آن نقل شده است.

در شب عاشورای سال 1301 وارد کربلائی معلّی می‌گردد، سه شب در کربلا می‌ماند و در روز سوم به سوی نجف اشرف حرکت می‌کند. ایشان در حالی وارد نجف می‌شود که باران شدیدی می‌بارد، مستقیماً به حرم مطهر امیرالمؤمنین علیه السلام مشرف می‌شود و پس از زیارت اسدالله الغالب، امیرالمؤمنین علی ابن ابی طالب علیه السلام به بقعه ی جدّش، شیخ اکبر شیخ جعفر کاشف الغطاء می‌ورد و با دایی‌ها و دایی زادگانش، مشایخ آل کاشف الغطاء ملاقات می‌کند و از آنها می‌خواهد که موضعی را برای دفن او معلوم کنند. پس از تعیین محلّ، کارگران را خبر می‌کند تا قبر را برای او حفر کنند و بعد از کنده شدن قبر، به منزل جدّش شیخ جعفر کاشف الغطاء که از قبل برای نزول ایشان آماده شده بود، می‌رود و در آن جا سکونت می‌کند.

چند روزی از سکونت ایشان نمی‌گذرد که عالم ربّانی شیخ علی ابن شیخ عباس ابن شیخ حسن صاحب «انوار الفقاهه» از دنیا می‌رود. شیخ کبیر از فوت او سخت متأثر می‌شود و تطیّر می‌زند و بیمار می‌شود و ایام بیماری چندان به درازا نمی‌کشد تا این که در شب هشتم ماه صفر 1301 هـ. ق به لقاء پروردگار نائل می‌گردد و در جوار رحمت امیرالمؤمنین علیه السلام در بقعه ی جدّش شیخ اکبر شیخ جعفر کاشف الغطاء قدس سره در قبری که به دستور خودش حفر کرده بودند، دفن می‌شود. رحمه الله علیه رحمة واسعة. (1)

ص: 51

1- آن چه در این عنوان ذکر شده ترجمه گونه ای است از عبارت حفید شیخ کبیر، علامه ابی المجد شیخ محمّد رضا نجفی در حلی الدهر العاطل فیمن ادرکته من الافاضل که در شرح حال جدّش مرقوم فرموده است.

عده ای از شعرا در رثای شیخ کبیر و ماده تاریخ ارتحال وی اشعاری را سروده اند؛ از آن جمله:

- حاج میرزا علی مستوفی انصاری (1248 - 1305) پدر حاج میرزا حسن خان جابری انصاری صاحب تاریخ اصفهان گوید:

اصل او چون ز نجف بود سوی اصل برفت این جهان داد و جنان یافت پیاداش عمل

سال تاریخش از انصاری جستم، گفت: «موطن شیخ نجف بود بانجام و ازل»⁽¹⁾

(1301 ه. ق)

- آقای حاج میرزا فضل الله خان اعتمادی خوئی متخلص به «برنا» نیز مرثیه ای را سروده اند که ماده تاریخ آن چنین است:

«باز از قید و کید و حکم أجل باقر ابن تقی بود نجفی»⁽²⁾

(1301 ه. ق)

ص: 52

1- تاریخ اصفهان وری، ص 290.

2- قبیله عالمان دین، ص 61.

مصادر شرح حال معلق

شرح حال شیخ کبیر را در کتب زیر می توانید ببینید:

- تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر 1/311

- تذکرة القبور /47

- اعیان الشیعة 44/104

- روضات الجنات 2/126

- الذریعة در مجلدات مختلف، از آن جمله 18/287

- ریحانة الأدب 3/404

- دانشمندان و بزرگان اصفهان / 160

- المآثر والآثار /142

- نسب نامه ی الفت / نسخه ی خطی

- هدیه الاحباب /185

- شهداء الفضیلة /350

- فوائد الرضویة /409

- دائرة المعارف الاسلامیة 2/11

- قبيله عالمان دین / (41 - 62)

- لباب الالقاب /50

- رجال اصفهان 1/137، دکتر کتابی

- مكارم الآثار 3/1007

- دائرة المعارف بزرگ اسلامی 1/481

- تاریخ اصفهان / 313 طبع سال 1378ش

- اثر آفرینان 3/83

- نقباء البشر 1/198

- وارسته ی پیوسته /65

- ریشه ها و جلوه های تشیع و حوزه ی علمیه اصفهان 1/505

- تاریخ اصفهان، مرحوم جلال الدین همایی، مجلد ابنیه و عمارات، فصل تکایا و مقابر، ص 102

- موسوعة طبقات الفقهاء، جزء دوم جلد چهاردهم، ص 616

ص: 53

در پایان این مقدمه بر خود لازم می‌دانم از زحمات طاقت فرسای جناب حجة الاسلام آقای حاج شیخ مهدی باقری - دامت برکاته - که در تصحیح و تحقیق این کتاب ارزشمند متحمل شده‌اند، تشکر و سپاسگزاری نمایم.

ایشان متن کتاب را با پنج نسخه اول از نسخی که در این مقدمه در ویژگی‌های کتاب گذشت (1) تصحیح نمودند که تصویر آغاز و انجام این نسخ بعد از مقدمه می‌آید.

هم چنین آیات و روایات و اقوالی را که در متن کتاب تذکر داده شده بود، با دقت و وسواس تمام که شایسته‌ی يك محقق است، استخراج نمودند و با تحقیق ارزنده‌ی این کتاب نشان دادند که از توانایی و قدرت شایسته‌ی ای در امر تحقیق برخوردارند و آینده‌ی درخشان و کارهایی بس بزرگ تر در انتظارشان است، إن شاء الله تعالی.

هم چنین بر خود فرض می‌دانم از زحمات دانشمند گرانمایه آقای سید حسن حسینی دولت آبادی - حفظه الله تعالی - و همکارانشان به خاطر دقت در حروفچینی و صفحه بندی زیبای کتاب تشکر و قدردانی نمایم.

تحریر این مقدمه در نیمه شب دوشنبه 18 ماه رجب المرجب سال 1424 ه.ق در مشهد مقدس رضوی که به قصد زیارت امام همام حضرت علی بن موسی الرضا - علیه آلاف التحية والثناء - بدان جا مشرف شده‌ام به خامه‌ی این حقیر هادی النجفی به انجام رسید.

والحمد لله أولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً و صلی الله علی محمد و آله الطیبین الطاهرین المعصومین.

ص: 54

وله الحمد أولاً و آخراً و صَلَّى اللهُ على أفضل سفرائه المقربين محمد وآله الطاهرين ولعنة الله على أعدائهم أجمعين إلى يوم الدين

حوزه ی کهن سال نجف، چونان دریای موج و پرگهری است که مردان بسیاری در پرتو استفاده از فضای آکنده از معنویت مجاورت با مضجع مطهر سید اولیا و سرور اتقیا حضرت امیر مؤمنان علی بن ابی طالب - علیه افضل صلوات المصلین - و تلاش فراگیر و تحمل سختی ها، استعداد ذاتی خویش را به منصفه ی ظهور و بروز رسانیده، و به سان خورشیدی فروزان، بر تارک آسمان علم و ادب و تقوی درخشیده، و دیگران در پرتو نورافشانی آنان، راه را از بیراهه و سره را از ناسره تشخیص داده، و در صراط مستقیم، با تمسک به حبل المتین الهی قرار گرفته اند.

یکی از پرفروغ ترین آن چهره های ماندگار و رادمردان نامدار، مؤلف این کتاب علامه ی محقق مدقق، اصولی بزرگ و فقیه سترگ حضرت آیه الله العظمی شیخ محمد تقی رازی نجفی اصفهانی قدس سره می باشد. فرزانه ای که با نظرات دقیق خویش در مباحث اصولی، به عنوان یکی از صاحب نظران شاخص در این عرصه مطرح،

و کتاب گران سنگ وی یعنی «هدایة المسترشدين» مورد رجوع و توجّه علما بوده و می باشد.

وی در فقه نیز از مرتبه ی بالا و جایگاه والایی برخوردار می باشد و از آثار فقهی او کتاب گران سنگ «تبصرة الفقهاء» می باشد و امید می رود به زودی در دسترس اهل علم قرار گیرد.

این شخصیت والا قدر، در دوران جوانی، به حلقه ی درس استاد الكل فی الكلّ علامه وحید بهبهانی راه یافته، و از خرمن علم و دانش او خوشه چینی نموده، و سپس به جمع شاگردان علامه ی بزرگ شیخ جعفر کاشف الغطاء پیوسته، و در آن جا آن چنان بالنده گردیده که به عنوان چهره ای شاخص، مطرح و مورد توجّه خاص استاد خویش قرار گرفته است.

... این فقیه فرزانه در حدود سال های 1217 و 1216 ه از عتبات عالیات به قصد زیارت امام ثامن ضامن حضرت علی بن موسی الرضا - علیه آلاف التحية و الثناء - خارج، و پس از توقّفی کوتاه در مشهد مقدّس و شهر یزد، وارد اصفهان گردیده، و در این شهر مستقر گشته، مهم ترین حوزه ی درسی را در اصفهان پایه گذاری نهاده و صدها تن از اهل فضل و تحقیق در درس وی حاضر شده و به کسب علم پرداختند.

معرفی رادمری چنین، نه در خور این مقال و مقدمه، که خود فرصتی دیگر و مقاله ی مفصّلی را می طلبد. هر چند استاد محترم - که خود از احفاد مؤلف علامه می باشند - در مقدمه بر این کتاب و در کتاب دیگر خویش «قبیله عالمان دین» و قبل از ایشان، محقّق ارجمند مرحوم سیّد مصلح الدین مهدوی در کتاب خویش «تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر» به معرفی این چهره ماندگار پرداخته اند، ولی ما در این جا تنها به کلام رادمردی بزرگ، که از شاگردان نام آور

مؤلف محترم، و خود از چهره های نامدار می باشد یعنی علامه سید محمد باقر خوانساری می پردازیم چرا که صاحب «روضات الجنّات» در گزینش و چینش تعابیر برای معرفی اعلام، وسواسی خاص، و دقتی فوق العاده دارد، و کسی را بیش از حدّ خود، ستایش نمی کند. وی در تبیین شخصیت والای صاحب این رساله ی موجز پر محتوا از تعابیری بلند و عرشی چون «خاتمة المجتهدین» و «رئیس الموحّدين» استفاده می کند، که بیانگر مقام والای علمی و عرفانی ایشان می باشد.

و اینک عین عبارت مرحوم صاحب روضات الجنّات (اسكنه الله في بحبوحات الجنان):

«... فحوّلنی والدي الماجد متعنى الله ببقائه الى بلدة اصبهان صينت عن طوارق الحدّثان و كنت يومئذ احضر مجمعه و اقرء و اشتغل عليه جملاً من المباحث في نيف من الزمان كما على غيره من الافاضل الاعيان و تطلّقت بعد ذلك برهة من الاوان على المشتغلين و المستمعين من مجلس شيخنا المحقّق المدقّق التحرير و الجامع الفقيه الخبير خاتمة المجتهدين و رئيس الموحّدين امامنا البارع الورع التقي النقي الاوحدى الربانى الشيخ محمد تقى بن عبدالرحيم الرازى الطهرانى اصلاً و الحائري النجفي منشأ و تحصيلاً و الاصبهاني موطناً و مدفننا، رزقه الله في أعلى غرف الجنان منزلاً و مسكناً، و كان هذا الشيخ أفضل اهل عصره في الفقه و الاصول حاوى مراتب المعقول و المنقول له شرح على اصول المعالم مبسوط كبير جداً يقرب كلّ من مائة الف بيت و لم يخرج منه الا ثلاث مجلّدات تبلغ نصفه، فوا أسفا على باقيه اذ لن يكونن من بعد بملاقيه، و له ايضا في الفقه كثير لم يدوّن، و كتاب في العبادات فارسى حسن (1) و غير ذلك من الكتب و الرسائل و اجوبة المسائل، و لقد انكسر ظهر

ص: 57

1- منظور همين كتاب است.

العلم و ثلم في الاسلام و السلم من ارتحاله في سنتنا هذه قبيل هذا التأليف قريبا من زوال الجمعه منتصف من شهر شوال عام ثمانية و اربعين و مأتين بعد الالف الهجرية على هاجرها الوف السلام و صنوف التحية، برّد الله مضجعه الطاهر كما زين مجمه الباهر فلما استأثر الله به و نقله الى كرامته و عوجل الى نعمته و اختار له ما اختاره لخيرته رثيته بهذه القصيدة مع أنّي لم اكن قبل ذا منشدا قطّ لأمثالها الاّ أنّها ايضا من فيوضاته الجديدة و هي هكذا و لنعم ما انشد و حبّذا...»

و سپس با شعری نغز و پر بار، در 18 بیت، مقام والای علمی و... استاد خود را می ستاید، و غم نهفته در اعماق جان خویش را در سوگ آن گوهر ناب، بیان می دارد. (1)

و انا کتاب حاضر

اشاره

این کتاب در عین مختصر و موجز بودن، بسیاری از مباحث و فروع دقایق فقهی را در بر دارد که در ذیل، به برخی از ویژگی های آن اشاره می شود، و مؤلف محترم آن را بر یک مقدمه کوتاه پیرامون اهمیت نماز و 16 فصل مترتب ساخته و هر فصل را بر چند مبحث تقسیم نموده است.

الف) اشاره به ادله

در بسیاری از موارد مؤلف فقیه این رساله، ضمن بیان اقوال مختلف مسأله، قول مختار خود را با ذکر دلیل، بیان می دارد، و در برخی موارد، دلیل نپذیرفتن اقوال دیگران، و وجوه ردّ آن نظریه را متذکر می شود، و بدین گونه کتاب خویش

ص: 58

را از رساله‌ی فتوایی محض بودن، خارج ساخته، و آن را تبدیل به اثر فقهی نیمه استدلالی نموده است. به عنوان نمونه بنگرید:

ص 248 - مبحث مستحبات سجده:

«پنجم آن که در حال سجود انگشت‌ها را به هم بچسبانند، و از هم جدا نسازد.

و ظاهر اطلاق حدیث آن است که پنج انگشت را به هم بچسبانند.

و احتمال می‌رود که مناط، چهار انگشت ماعدای ابهام باشد چنانچه؛ منقول از ابن جنید از قدمای علما است لیکن ظاهر حدیث که معتضد به فهم جمعی از اصحاب است معارض قول اول است.»

و یا ص 292 - مبحث مبطلات و منافیات نماز:

«... و شیخ طوسی قدس سره مطلق اکل و شرب را مانع از نماز دانسته، و نقل اجماع بر آن نموده، و ظاهر کلام علامه قدس سره، اتفاق شیعه بر صحّت نماز است...»

به این کلام، دعوی شیخ طوسی قدس سره بر بطلان نماز، به مطلق اکل و شرب ضعیف می‌شود، و می‌توان کلام شیخ را حمل بر صورت کثرت نمود و در این صورت...»

(ب) اهتمام خاص مؤلف به روایات

مؤلف محترم در جای جای کتاب خویش به روایات ائمه طاهرین - صلوات الله علیهم اجمعین - تمسک جسته است ولی نحوه‌ی آن متفاوت است.

1- در برخی موارد می‌فرماید: در روایات صحاح یا معتبره چنین آمده است (هر چند غالباً معتبره را برای موارد غیر از صحیح، چون موثقه، حسنه و... به کار می‌برد) که نوع آن را از صحیح، موثقه، حسنه و... تذکر داده ایم.

2- در برخی از موارد می‌فرماید: مستفاد از روایات، چنین است که در آن موارد

ص: 59

نیز برای تتمیم فائده، روایات را تذکر، یا ارجاع به منابع داده ایم.

3- در برخی از موارد، اختلاف جزئی بین ترجمه مؤلف محترم، و متن روایت وجود داشته که ضمن ارجاع به منبع حدیث مورد نظر، متن روایت را نیز در پاورقی یادآوری نموده ایم به عنوان نمونه: ر.ک

ص 247 - مبحث مستحبات سجده

«... و از حضرت رسول صلی الله علیه و آله وسلم مروی است که: بگذارید دست ها را در جایی که رو را می گذارید. چه به آن ها سجده می نمایید چنانچه به رو سجده می کنید.»

و متن روایت که در پاورقی ذکر شده چنین است: قال النبی صلی الله علیه و آله وسلم: «ضعوا الیدین حیث تضعون الوجه فانهما یسجدان کما یسجد الوجه».

4- مؤلف محترم گاه در ضمن تذکر روایات، نکته هایی را متذکر می شود که از دیدی تیزبین دیگران، دور مانده، و تنها متعمقین در اخبار؛ و ممارسین در آثار، به آن دست می یابند مثلاً در ص 356 در مورد نوافل مغرب و نماز غفیله می فرماید:

«... از آن جمله نماز غفیله است بنابر وجهی، و این نماز بنابر آن که مغایر با نافله مغرب باشد، به سند صحیح، روایت نشده است، و لیکن احادیث، در آن وارد شده است.»

5- مؤلف محقق این اثر، در برخی موارد، ضمن یادآوری این که اخبار در این مسأله دوگونه ی متضاد است، و اختلاف اقوال نیز به همین خاطر، به وجود آمده می فرماید: یک قسم از این اخبار، محمول بر تقیّه است چون موافق قول عامّه است که ضمن نقل قائلین این قول، منابع عامّه را هم ارجاع داده ایم تا محمول بر تقیّه بودن آن، آشکارتر گردد. به عنوان نمونه ر.ک:

ص 169 - مبحث وقت غروب

ص: 60

«و غروب مشخص می شود به برطرف شدن سرخی مشرقی، بنا بر مشهور بین اصحاب.

و بعضی اکتفا به غیوبه ی قرص آفتاب نموده اند.

و روایات متعدده دلالت بر آن دارد، و دور نیست که محمول بر تقیّه باشد، چون موافق با مذهب اهل سنت است.»

6- در برخی از موارد مؤلف، ضمن نقل روایت، یا گفتاری از قدما می فرمایند: می توان این روایت یا ظاهر این کلام را حمل بر استحباب؛ یا افضلیت و... نمود، و کسانی را که با مؤلف هماهنگ بوده، و آنها نیز این گونه موارد را حمل بر استحباب یا افضلیت نموده اند متذکر شده ایم.

7- پاورقی این کتاب از برخی از فواید رجالی نیز خالی نیست مثلاً گاه مصنف محترم می فرمایند: روایت صحیحه یا معتبره ای دلالت بر این فرع می کند، که ضمن تذکر منبع روایت، نحوه ی رفع مشکل سندی آن را نیز بیان نموده ایم به عنوان نمونه ر.ک:

ص 184 - مبحث لباس نمازگزار

«و منقول از بعض علما آن است که به جهت ایما ی سجود، نشسته ایما را به جای آورد؛ چه حال جلوس، اقرب به حال ساجد است. و آن خالی از ضعف نیست، و مخالف با ظاهر فتاوی علما، و خلاف وارد در بعض روایات صحیحه است.»

که بعض روایات صحیحه، منظور صحیحه ی علی بن جعفر است، و از آن جا که کتاب مسائل علی بن جعفر، دارای مشکل سندی می باشد، متذکر شده ایم که مرحوم شیخ حرّ عاملی، به این کتاب، سند صحیح دارد، و یا در مورد عهد مالک اشتر، که از نهج البلاغه یا تحف العقول نقل شده است و در هر دو مورد، کتاب

ص: 61

8- مؤلف محترم درباره ی کتاب فقه الرضا علیه السلام - که منسوب به حضرت ثامن الائمه (علیه آلاف التحية و الثناء) می باشد - می فرماید: «به آن اعتباری نیست» و در جایی دیگر می نویسد: «... در کتاب فقه الرضا علیه السلام که منسوب به حضرت رضا علیه السلام است مذکور است، و در اعتماد بر آن کتاب تأمل است.» و موارد دیگر... که در پاورقی، ضمن توضیحی کوتاه پیرامون اقوال و نظریات مختلف پیرامون انتساب، یا عدم انتساب این کتاب به حضرت رضا علیه السلام، برخی از منابع که به صورت مفصل و مستقل، به این موضوع پرداخته اند را متذکر شده ایم.

ج) احاطه ی وسیع بر اقوال و آرای فقهای شیعه

1- مؤلف محترم با احاطه ی وسیعی که بر آرای فقیهان و دانشمندان شیعی دارد در بسیاری از موارد، ضمن برشمردن اقوال وارد در يك فرع فقهی، قول نادر و شاذ در آن فرع را نیز متذکر می شود. اقوال نادره ای که جز در گوشه و کنار کتب استدلالی و منبع در جای دیگر نمی توان آن را یافت و این خود بیان گر داشتن پشتوانه ی علمی مؤلف از سویی، و ذهن وقاد و جستجوگر وی، از دیگر سوی می باشد. و به عنوان نمونه چند مورد آن بیان می گردد:

ص 200 - مبحث احکام نیت

در مورد صحت عبادت ریائی و مسقط از قضاء بودن آن می فرماید:

«بدان که در نیت، دو امر، معتبر است. اول: قصد تقرّب به خدا... و بعضی از علما، عبادت ریایی را صحیح می دانند به این معنا که مسقط قضا دانسته اند، و می گویند: ثوابی بر آن مترتب نمی شود، و آن ضعیف است.»

ص: 62

که ضمن نام قائل - که سید مرتضی قدس سره باشد - و کتاب مورد نظر - که انتصار باشد - جهت استفاده ی محققین، متن عبارت سید مرتضی قدس سره را هم نقل نموده ایم.

و یا ص 220 - مبحث مستحبات قرائت می فرماید:

«... و مستحب است که قبل از شروع به حمد استعاذه نماید.»

و بعضی از علما آن را واجب دانسته اند و آن ضعیف است... که نام قائل به وجوب استعاذه - که شیخ ابی علی فرزند شیخ طوسی باشد - را ضمن منبعی که این قول را به ایشان نسبت داده، همراه با متن عبارت کتاب مورد نظر، نقل نموده ایم که منظور از منبع، کتاب ذکری الشیعة می باشد با این عبارت: «و للشیخ ابی علی بن الشیخ الاعظم ابی جعفر الطوسی قولٌ بوجوب التعوذ للامر به و هو غریب لأن الامر هنا للندب بالاتفاق».

2- در بسیاری موارد مؤلف محترم می فرماید: «مشهور چنین است»، یا «ذکر اجماع بر این قول شده است» و یا «ظاهر از بیان مشهور، چنین می باشد» که در این موارد، کلام برخی از اعلام را که با مؤلف، هم عقیده هستند، با ذکر منبعی که این تعبیر در آن، به کار رفته را متذکر شده ایم.

3- تعابیر مختلف مصنف در نقل اقوال:

- در برخی موارد، ضمن ذکر قائل، منبع قول را هم تذکر می دهد. مثلاً ص 388 مبحث شروط معتبر در امامت نسبت به برخی افراد

«... و علامه در موضعی از تذکره نسبت به اکثر منع از امامت آن را داده اند.»

- در برخی موارد، تنها به ذکر قائل، اکتفا می کند. مثلاً:

ص 260 - مبحث استحباب قنوت

«... و در بعض احادیث صحیحه، نهی از اتیان به قنوت وتر، بعد از رکوع

ص: 63

هرگاه قبل از رکوع، فراموش شود، وارد شده است، و هرگاه بعد از رکعت سوم، به خاطرش آید که قنوت را نخوانده شیخ مفید و شیخ طوسی قضای آن را بعد از نماز مستحب دانسته اند و...»

- در برخی موارد مؤلف محترم، از چنین تعابیری استفاده می کند، اشهر، مشهور، جمعی از علماء، مختار بعض علماء، ظاهر برخی و...

ص 342 - مبحث استحباب نوافل یومیّه

«و بعضی از علما افضل نوافل یومیّه، نماز شب را دانسته» و یا «و بعض از علما افضل نوافل یومیّه، دو رکعت نافله صبح را مذکور ساخته» و...

که ضمن یادآوری بعضی از اعلام، منبعی که همین تعبیر، در آن به کار رفته را تذکر داده ایم.

- در برخی از موارد که انتساب قول به کسی، برای مؤلف محترم، مشکوک بوده تعابیری چون منقول یا منسوب به کار می برد برای نمونه ن-گ.

ص 257 - مبحث قنوت

«منقول از شیخ صدوق، قول به وجوب آن است، پس اگر عمداً آن را ترك کند نماز را اعاده نماید.

و بعضی از متأخرین علماء، آن را اختیار نموده اند.

و منقول از بعض قداما، وجوب آن است در نماز جهریّه و اظهر قول مشهور است...»

و یا ص 262 در مورد استحباب تکبیر گفتن برای قنوت...»

«و منقول از شیخ مفید، آن است که در اواخر عمر، عدول از قول مشهور نموده تکبیر قنوت را ترك کرده، و اقتصار بر بلند کردن دست ها نموده، و مستند آن ظاهر نیست.»

ص: 64

که ضمن ارائه منبع، ناقل این اقوال را نیز متذکر گشته ایم.

- در برخی موارد، مصنف محترم تصریح به يك قول ننموده است، ولی در توضیحاتی که در آن فرع فقهی داشته، اشاره ای به آن قول ننموده است، که آن قول، و قائل آن را نیز تذکر داده ایم.

مثلاً ن- گ ص 317 مبحث کیفیت و واجبات نماز احتیاط.

«و در جواز تخلّل منافی نماز، مابین آن و نماز احتیاط، اشکال است، و قول به منع، خالی از قوّت نیست، و با تخلّل منافی اظهر، بطلان نماز است».

که اشاره به قول مرحوم ابن قطن و میرزای قمی (رحمهما الله) دارد که قائل به عدم بطلان نماز در صورت محدث شدن بعد از نماز، و قبل از خواندن نماز احتیاط می باشند.

4- در برخی از موارد، قائل يك قول یافت نشده است که در چنین مواردی یادآوری گردیده که اعلام تصریح به نیافتن قائل ننموده اند و یا این که در ضمن شمارش اقوال این قول را نیز ذکر ننموده اند بدون تعرّض به ذکر قائل آن.

5- ارجاع به رسائل مستقل و کتب مبسوط

- گاه مؤلف محترم، اشاره ای بسیار مختصر، به اقوال موجود در يك فرع فقهی می نماید، که در این موارد، جهت استفاده ی بیشتر محققین، و تسهیل امر بر آنان، بعضی از رسائل مستقلّه ای که به این فرع پرداخته، و ادلّه و اقوال آن را به صورت مشروح متعرض شده اند را معرفی نموده ایم.

مثلاً ن- گ ص 146 مبحث لواحق تیمم پیرامون فردی که تیمم بدل از غسل، ننموده و سپس مُحَدِّثٌ، به حدّث اصغر شده است، که محققین را ارجاع به «رسالة فی حکم المجنب المتیمّم المحدث بالحدّث الاصغر» مرحوم آیة الله شیخ محمّد رضا جرقویه ای داده ایم.

ص: 65

- و بعضی از فروع که مؤلف محترم - به اقتضای وضع کتاب - آن را به اختصار برگزار نموده است، به برخی از کتبی که این فروع در آن به صورت مستوفی بحث گردیده ارجاع داده ایم، تا محقق محترم بتواند به راحتی، به فروع مختلف مسأله و اقوال و ادله ی آن دست یابد.

به عنوان نمونه: در مقدار واجب ذکر رکوع، که در پاورقی به کتاب شریف و ارزشمند «مطالع الانوار» اثر سید شفتی معروف به سید حجة الاسلام، فقیه نامور و معاصر مؤلف محترم ارجاع داده شده است. کتاب ارزشمندی که با داشتن فروع فراوان، مؤلف آن با نگاه مدققانه و محققانه، به بررسی ادله و اقوال موجود در مسایل فقهی می پردازد، و متأسفانه از دسترس اهل تحقیق و پژوهش گران نکته سنج فقه آل محمد علیهم السلام دور مانده، و امید است با همت محققین، تحقیق، چاپ و عرضه گردد.

6- نقل بعضی از اقوال، و نحوه ی استدلال به آن، بیان گر ذهن وقاد، تبخّر خاص مؤلف محترم؛ در ضبط اقوال، و قدرت و قوت وی در استدلال و استنباط مسایل شرعی می باشد که مؤلف ضمن نقل آن اقوال (با آن که خود منکر آن قول می باشد) نحوه ی استدلال به آن را نیز نقل نموده است که در این موارد متن عبارت قائل آن قول را نیز نقل نموده ایم، تا استفاده ی آن عام تر باشد به عنوان نمونه:

ص 362 - نماز جعفر طیار علیه السلام

«و در جواز ایتیان به قضای نماز واجب، به این نحو، محل تأمل است.

و بعضی از علما، مایل به جواز آن شده اند و آن، خالی از قوت نیست چه ظاهر اطلاق حدیث صحیح، دلالتی بر آن دارد، و در آن فعلی که منافی صحّت نماز باشد، نیست و به این جهت بعضی، جواز آدای فریضه ی حاضره را به آن نحو

ص: 66

نیز، احتمال داده اند».

که قائل قول اول (جواز محسوب نمودن این نماز به جای نماز قضا) مرحوم یحیی بن سعید حلّی است در کتاب «الجامع للشرایع» با این عبارت:

«... و يُصَلِّيَهَا مَجْرَدَةً و يَقْضِي التَّسْبِيحَ و هُوَ فِي حَوَائِجِهِ و يَحْتَسِبُ بِهَا مِنْ نَوَافِلِهِ إِنْ شَاءَ و مِنْ قِضَاءِ صَلَاةٍ».

و قائل قول دوم شهید اول است در کتاب «البيان» با این عبارت:

«... و يجوز تجریدها عن التسبیح لضرورة ثم يقضى و احتسابها من الرواتب بل من الفرائض».

(د) قول لغویین و پذیرش روایات

مؤلف محترم در برخی از موارد به سراغ اهل لغت رفته، و گفتار آنان را بیان می دارد، ولی در پایان خود را تسلیم روایات می داند، و می فرماید این معنا از احادیث استفاده نمی شود.

به عنوان نمونه:

ص 265 - مبحث تعقیبات نماز

«و در حقیقت معنی تعقیب، تأملی هست.»

آنچه از کلام جمعی از اهل لغت مستفاد می شود، اعتبار نشستن در مصلّی، در معنی آن است، پس بدون آن، تعقیب متحقق نمی شود بلکه از کلام بعضی از ایشان، چنان ظاهر می شود که به مجرد نشستن، تعقیب حاصل می شود هر چند مشغول ذکر و دعا نباشد.

و بعضی مذکور نموده اند که آن، نشستن بعد از نماز است، به جهت دعا و سؤال از جناب اقدس الهی.

ص: 67

لیکن اعتبار نشستن، در تحقّق آن، از اخبار اهل بیت علیهم السلام مستفاد نمی شود بلی در بعض روایات...».

ه) توجّه به خودسازی، مباحث اخلاق و رعایت ظرافت ها

به عنوان نمونه ص 387 مبحث قرائت، پیرامون فردی که می توانسته قرائت را یاد بگیرد ولی...».

«و هرگاه مُقَصِّر در تَعَلُّم باشد، نماز او در وسعت وقت باطل است، و اگر در ضیق وقت باشد، به جهت انتفای صفت عدالت، اقتدای به او جایز نیست.»

مؤلف محترم در این گونه موارد، با اشاره به مسأله ای، فطرت غبار گرفته خواننده، و وجدان خفته ی وی را به غبارروبی و هشیاری فرا می خواند، و زشتی گناه و اثرات و تبعات سوء آن را بر وی گوشزد می نماید، که زنهار که به سوی گناه روی و حقیقت الهی و زیبای خود را به زشتی اطاعت از شیطان و سرپیچی از فرامین حضرت رحمان (جَلَّ و علا) آلوده سازی، که اگر از سوئی مضطر شده ای و عملت مجزی، لاجرم از دیگر سوی زشتی این عصیان، پیوسته همراه تو خواهد بود...».

مؤلف خودساخته ی این اثر، در این جا با دو جمله، مخاطب را به صحیفه ای ارزشمند از اخلاق رهنمون گشته، و دریچه ای از معنویّت و عرفان را بر وی می گشاید، و با تازیانة سخن، او را به اندیشیدن پیرامون عواقب زشت گناه و کوتاهی در فراگیری احکام الهی وامی دارد، و در این جاست که عظمت این مرد الهی، در بیان والای علامه ی صاحب روضات - که خود از شاگردان مؤلف است - به خوبی آشکار می شود آن جا که از استاد خویش با تعبیری چون رئیس الموحّدین و... یاد می کند.

1- آیه الله العظمی آقای حاج شیخ محمد باقر نجفی فرزند مؤلف محترم، رساله‌ی مختصری پیرامون مقدمات نماز، وجوب فراگیری احکام آن و اجتهاد و تقلید دارد که در پاورقی ابتدای کتاب قرار داده شد.

2- هم چنین ایشان فتاوی خویش را به صورت حاشیه بر این کتاب مرقوم نموده اند که آن حواشی به خواست استاد معظم و حنفید مؤلف محترم، در این مجموعه آورده شد.

3- در برخی موارد، قائل قولی را نیافته ایم، ولی برخی از اعلام، آن را به یکی از فقها نسبت داده اند (و حال آن که این قول در کتاب، یا کتابهای آن فقیه، وجود نداشته است) فلذا در این موارد، کتاب و نسبت دهنده‌ی آن را نقل نموده ایم. به عنوان نمونه:

ص 213 - مبحث قرائت

«و خلافی در وجوب قرائت فی الجملة در نماز نیست، و بعضی از علما آن را رکن دانسته اند. و آن ضعیف است.»

که این قول را فاضل مقداد در التنقیح الرائع، به مرحوم ابن حمزه طوسی نسبت می دهد.

4- به جهت افزونی اطلاعات محققین محترم در بعضی از مواقع، اقوال فقیهان معاصر یا متأخر از مؤلف محترم را ذکر نموده، و یا در برخی موارد به آنها ارجاع داده ایم. به عنوان نمونه:

ص 155 مبحث مطهرات، که زمین را بر می شمارد چنین می نویسد:

«از چیزهایی که به واسطه‌ی زمین پاک می شوند ته عصا است بنابر مختار بعضی از علما، ولیکن حکم به طهارت آن محل تأمل است.»

ص: 69

که از منتقدین بر مؤلف، مرحوم محقق مجلسی، و از معاصرین ایشان، علامه ی کاشف الغطاء و حاج محمد ابراهیم کلباسی و اعلام پس از ایشان، مجدد شیرازی، و سید اسماعیل صدر و آیه الله مؤسس حائری، این قول را پذیرفته اند.

5- مجموع رسائل و کتبی که در ذیل بعضی از مباحث یا فروع به صورت مستقل آدرس داده شده است بیش از 30 عنوان می باشد که بدین گونه امکان استفاده ی بیش تر محققین فراهم آمده است که به عنوان نمونه به چند مورد اشاره می شود الرسائل: شهید ثانی، محقق ثانی، شریف مرتضی و یا الرسائل الفقهیة: مرحوم خواجه ی و وحید بهبهانی؛ کتاب الطهارة و کتاب الصلاة امام خمینی و آیه الله اراکی؛ تفسیر مجد البیان و...

6- در پاورقی و ارجاع اقوال از محدث و فقیه بزرگ مولی محمد تقی مجلسی قدس سره به متابعت از حضرت امام خمینی قدس سره تعبیر به محقق مجلسی شده است. (1)

7- از علامه ی بزرگ و فقیه سترگ مولی محمد مهدی نراقی (صاحب لوامع الاحکام و معتمد الشیعة) تعبیر به «فاضل» و از فرزند ایشان علامه ملا احمد نراقی (صاحب مستند الشیعة) تعبیر به «محقق نراقی» شده است، به تبعیت از علامه سید محمد باقر خوانساری. (2)

8- از کتاب فتوایی مرحوم محقق مجلسی با عنوان اصلی آن: «حديقة المتقين» نام برده ایم (3) هر چند در چاپ افست آن به نام «فقه کامل فارسی» است.

ص: 70

1- ر.ک: اربعین حدیث، ص 5.

2- ر.ک: روضات الجنات، ج 7، ص 200.

3- ر.ک: الذریعة، ج 5، ص 101؛ أمل الامل، ج 2، ص 252؛ روضات الجنات، ج 2، ص 119؛ طبقات اعیان الشیعة، ج 5، ص 101.

9- در این تحقیق از پنج نسخه استفاده شده است که یکی مبنا قرار گرفته و از آن با رمز (ص) نام برده ایم این نسخه غیر از حواشی فتوایی فرزند مؤلف و رساله‌ی مختصر وی در ابتدای کتاب، دارای حواشی دیگری نیز می‌باشد که با خط قرمز نوشته شده است و بعضاً توضیحاتی است بر متن کتاب و در پایان یادداشت‌های این چینی معمولاً کلمه (لمحررها) به چشم می‌خورد.

نسخه‌ی دوم: نسخه‌ای است که به جز رساله‌ی مختصر فرزند مؤلف در ابتدای کتاب، موارد اختلاف فتوای ایشان با مؤلف کتاب در حواشی آن ضبط شده است و از آن با رمز (ش) نام برده ایم.

نسخه‌ی سوم: نسخه‌ای است که هیچ‌یک از حواشی دو نسخه‌ی قبل را ندارد و در کنار آن عبارت بلغ به کار رفته و بر مؤلف محترم قرائت شده و ایشان آن را تأیید نموده‌اند که با رمز (غ) از آن نام برده ایم.

نسخه‌ی چهارم: نسخه‌ای است که در زمان حیات مؤلف کتابت شده است، و اصحّ نسخ می‌باشد و بعضی از افتادگی‌های در عبارت که در نسخه‌های دیگر بوده با آن تصحیح شده است و از آن با رمز (ع) نام برده ایم.

و آخرین نسخه: که نه علامت بلاغ دارد و نه دارای حواشی است و بعضاً دارای افتادگی در عبارات و برخی اشکالات املایی می‌باشد و از آن با تعبیر (ض) نام برده ایم.

10- کتب بالینی برای انجام این تحقیق عبارتند از: منتهی‌المطلب، مختلف‌الشیعة، ذکری‌الشیعة، روض‌الجنان، وسائل‌الشیعة، کشف‌اللثام، ریاض‌المسائل، مفتاح‌الکرامة، مستند‌الشیعة و جواهر‌الکلام، که در کتاب اخیر از چاپ محققانه‌ی انتشارات جامعه مدرسین سود فراوان برده و در ارجاع مطالب و اقوال (به استثنای دو بحث نماز مسافر و نماز جماعت) به آن آدرس داده ایم.

و در پایان بر خود لازم می‌دانم از همه ی عزیزانی که مرا در به انجام رسیدن تحقیق این اثر ارزشمند، یاری نمودند سپاس‌گزاری نمایم، خصوصاً از استاد معظّم آیه الله آقای حاج شیخ هادی نجفی حفید مؤلّف محترم، استاد فقه و اصول در حوزه ی علمیه اصفهان و صاحب تألیفات ارزشمند از جمله تحقیق ارزشمند «یوم الطفّ» و مجموعه ی گران سنگ و ابتکاری «موسوعة احادیث اهل البیت علیهم السلام»⁽¹⁾ که پیوسته مشوّق بوده و با گشاده رویی معضلات و سؤالاتم را پاسخگو بوده و در سندشناسی روایات یاریم نمودند و از کتابخانه ی ایشان کمال استفاده را نمودم. و هم چنین از صدیق فاضل و دوست گرامی جناب آقای رحیم قاسمی که در معرفی کتب و منابع مورد نیاز از هیچ کوششی دریغ ننمودند و ویرایش نهایی این اثر را انجام دادند.

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین

اصفهان، حوزه ی علمیه، مدرسه ی جدّه کوچک

مهدی باقری سیّانی (جرقویه)

رمضان المبارک 1424

پاییز 1382

ص: 72

1- برای آشنایی با این مجموعه ی ارزشمند ر.ک: مجله علوم حدیث، ش 25، مقاله ی محقق جلیل آیه الله سید محمد رضا حسینی جلالی.

تصویر نسخه «رساله صلاّتیّه»

موجود در کتابخانه آیه الله العظمی آقای مرعشی نجفی قدس سره - نسخه «ع»

ص: 73

تصویر نسخه اول «رساله صلاّتیّه»

موجود در کتابخانه آیه الله سید محمد علی روضاتی (مدظله) - نسخه «ض»

ص: 74

تصویر نسخه دوم «رساله صلاّتیّه»

موجود در کتابخانه آیه الله سید محمد علی روضاتی (مدظله) - نسخه «ص»

ص: 75

تصویر نسخه سوم «رساله صلاتیّه»

موجود در کتابخانه آیه الله سید محمد علی روضاتی (مدظله) - نسخه «ش»

ص: 76

تصوير آغاز نسخه «رساله صلاّتيه»

کتابخانه آية الله سيد عبدالحسين سيد العراقيين قدس سره - نسخه «ق»

ص: 77

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام

على أشرف المرسلين، محمد وآله وعترة الأطائب الأكرمين.

اما بعد، چنین گوید أحوج المحتاجين إلى رحمة ربه الكريم؛ محمد تقی بن محمد رحيم - عفى الله تعالى عن جرائمهما بلطفه وفضله العميم، و حشرهما مع موالیهما الطاهرين - صلوات الله عليهم أجمعين - : چون نماز از اهمّ عبادات و طاعات است، و قبول سایر طاعات و اعمال - به مقتضای حدیث مشهور «إِذَا قُبِلَتْ قُبِلَ مَا سِوَاهَا، وَإِذَا رُدَّتْ رُدَّ مَا سِوَاهَا»⁽¹⁾ منوط به قبول آن است، این رساله ی مختصره را در بیان مسایل احکام متعلقه ی به آن قرار داده، و رعایت اختصار را در آن نموده تا اغلب ناس از آن منتفع گردند، و این بی بضاعت را به دعایی یاد نمایند. (تا از الطاف خداوند عالمین، و از برکت دعای اهل دین، نجاتی از مهالك دارین حاصل آید، و هو حسبي و نعم الوكيل.

ص: 81

1- الفقيه، ج 1، ص 134، ح 621؛ الكافي، ج 3، ص 268، ح 4؛ وسائل الشيعة، ج 4، ص 34، ح 10، باب 8، ابواب أعداد الفرائض.

بدان که این رساله مشتمل است بر دو مقصد:

مقصد اول: در بیان احکام نماز است (1)*

.....

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على محمد وآله الطاهرين.

امابعد چون جمعی از اخوان دینی از این بنده ی مجرم عاصی، و غریق بحر معاصی، محمد باقر بن محمد تقی - عفی الله عنهما - مستدعی شدند که احکام ضروریّه ی نماز را مرقوم دارد؛ نظر به این که احکام مسطوره در این رساله ی شریفه که از مرحوم آقای والد است غالباً مطابق با فتوای این ضعیف است، اکتفا به آن نموده، در قلیلی از مسایل که محلّ اختلاف بود اشاره به آن نموده، در حواشی مسطور است، و در بعضی مواضع، اکتفا به ذکر احتیاط نموده.

و چون از جمله ی مقدمات نماز، دانستن افعال و اذکار و احکام لازمه ی آن است، و در رساله ذکری از آن نشده است؛ لهذا مستقلاً اشاره به مسایل لازمه می نماید.

بدان که لازم است [بر] هر مکلفی که قرائت و افعال و اذکار ضروریّه ی نماز خود را - به قدری که متمکن از ادای آن بر وجه مقرر در شرع انور شود - تحصیل نماید؛ به واسطه ی آن که نماز، بعد از معرفت، ستون دین مبین، و عمود شرع متین، و مناط ردّ و قبول عامه ی طاعات، و اسباب قربات، و افضل عبادات، و اهمّ واجبات، و موجب رفع درجات، و دفع سیئات است، و قاطبه ی مکلفین را از دانستن احکام ضروریّه ی آن چاره ای نیست.

امید آن که کسانی که منتفع شوند، این فقیر را به دعای خیر یاد کنند.

و آن را بر چند باب مرتّب نمودم.

ص: 82

1- اضافه از نسخه ی (ع).

مقدمات نماز

باب اول: در «مقدمات نماز» است.

و واجبات آنها - بعد از معرفت اصول دین و مذهب - هشت چیز است:

اول: دانستن افعال و اذکار و احکام لازمه ی آن است به قدری که بتواند آن را بر وجه مشروع به عمل آورد.

دویم: وضو، یا غسل، یا هر دو، یا تیمم بدل آن هاست.

سیم: ازاله ی نجاست از بدن و جامه و نحو آن، سوای آن چه عفو شده است از آن.

چهارم: استعمال وقت، و تحقق آن است.

پنجم: استعمال جهت قبله، و استقبال آن است.

ششم: ستر عورت است به جامه ای که نماز در آن جایز باشد، و ترك هر چیز است که در نماز جایز نیست.

هفتم: استقرار در مکانی است که نماز در آن جایز باشد.

هشتم: نیت نماز است، لکن جمعی از علما⁽¹⁾ آن را از افعال داخله ی در نماز محسوب داشته اند، که اول اظهر است.

و مقدمات مستحبّه ی نماز چند چیز است، و عمده ی آن ها «اذان» و «اقامه» است.

و احکام ضروریّه ی این مسایل، در ضمن چند فصل بیان می شود.

وجوب فراگیری احکام نماز

فصل اول: در دانستن امور لازمه ی متعلقه ی به نماز است.

ص: 83

1- بحث افعال نماز همین کتاب، ص 199.

واجب است بر هر مکلفی که قرائت و اذکار و افعال ضروریّه ی نماز خود را به قدری که متمکن از ادای آن بر وجه مقرر در شرع انور می شود، تحصیل نماید.

اما قرائت واجبه و اذکار لازمه ی نماز، پس لازم است آن را به نوعی فرا گیرد که بدانند در حقّ او صحیح است، و مجزی خواهد بود، یا دو عادل از اهل خبره، شهادت به صحّت آن دهند؛ و اکتفای به تصحیح يك نفر عادل، خالی از وجه نیست، و احوط خلاف آن است.

راه های به دست آوردن احکام نماز

و اما در احکام ضروریّه ی نماز، پس باید به یکی از سه قسم عمل کند:

[قسم] اول: آن که تحصیل علم کند به آن چه در ظاهر شرع واجب است بر او، از امور متعلّقه ی به نماز، و آن در احکام واضحه، که معرفت آن ها بر هر کسی میسر است، در حقّ عالم و عامی جاری است، و در سایر احکام، مخصوص کسی است که متمکن از استنباط آن ها از ادلّه ی شرعیّه، بر وجه صواب بوده باشد.

قسم ثانی: آن که اخذ کند از عالمی که مستجمع شرایط فتوا باشد.

و آن مخصوص عامی است که نمی تواند حکم شرعی آن مسأله را از روی دلیل، استنباط کند.

قسم سیّم: احتیاط است.

و آن مخصوص کسی است که قدر یقینی در عمل خود را بداند، پس اقتصار بر آن کند، و از محلّ شبهه احتراز نماید؛ مثل این که نداند «ضحک» یا «التفات به جانبین» مبطل نماز است یا نه، یا در لباس سنجاب، نماز جایز است یا ممنوع. پس می تواند از آن ها اجتناب کند و حکم آن ها را استعمال نکند.

و مثل این که نمی داند قرائت سوره یا تکبیر رکوع، در نماز واجب است یا مستحبّ، در

این صورت نیز می تواند آن را به قصد قربت به عمل آورد، و تعیین وجوب و استحباب را نکند.

مجملاً در هر مقامی که مکلف بداند که اجتناب در آن مانعی ندارد، و شبهه در فعل او داشته، یا بداند فعل او مانعی ندارد، و شبهه در ترك آن داشته باشد، می تواند به طرف یقینی عمل کند، و استعلام حکم مشتبه را نکند.

اما هرگاه فعل و ترك آن، هر دو محلّ شبهه باشد، در این جا احتیاط ممکن نیست، و باید حکم آن را به یکی از دو قسم اول استعلام کند؛ مثل آن که نداند نماز جمعه بر او واجب است یا حرام.

اما هرگاه نداند که فلان فعل مشروع است یا نه؛ مثل آن که ندانسته باشد نماز او باطل است یا اعاده ی او مشروع، بلکه واجب باشد یا نه، یا مردّد باشد در کیفیت عبادت فی ما بین چند قسم - مثل قصر و اتمام - در این صورت، اتیان به آن فعل با جمع فی ما بین آن اقسام، با تمکّن از استعلام حکم، جایز نیست.

بلی، هرگاه استعلام ممکن نباشد، یا موجب فوات وقت شود، در این صورت احتیاط معین است.

و هرگاه استعلام حکم مسأله ممکن باشد، لکن بداند که پس از اجتهاد یا تقلید، باز از محلّ احتیاط خارج نیست، در این مقام نیز می تواند ترك استعلام کند، و عمل به احتیاط نماید.

و هرگاه در اثنای نماز، امری روی دهد که نداند نماز صحیح است یا باطل، چون در آن حال متمکّن از استعلام نیست، می تواند به احتیاط، نماز را تمام کند، و بعد استعلام کند، و به مقتضای آن عمل کند، و اگر ممکن نشد، اعاده کند.

و چون اغلب مکلفین، متمکّن از استنباط احکام شرعیّه نیستند، و موارد احتیاط را

غالباً تمییز نمی دهند، و اگر تمییز هم بدهند، اصل جواز احتیاط در عبادت و اکتفای به مطلق قربت را چون محلّ خلاف است نمی دانند؛ لهذا تقلید، غالباً بر اکثر خلق، معین است.

احکام تقلید

و مراد به آن اخذ حکم، از مجتهد حیّ جامع شرایط فتواست، به قصد این که عمل کند به مقتضای آن، و وقوع عمل، شرط نیست.

پس اولاً باید بشناسد کسی را که به این صفات، موصوف باشد، خواه به معاشرت خود معلوم کند، یا به شیاع علمی، یا به شهادت دو عادل از ارباب خیره و اطلاع.

و اصل جواز تقلید، از احکام ضروریّه است که حاجتی به اجتهاد و تقلید ندارد؛ لکن در بعض مقامات، اشتباهی حاصل می شود، پس باید در محلّ شبهه، رجوع به محلّ یقین نماید، مثل این که در مسأله ی جواز تقلید غیر اعلم، و مسأله ی بقای بر تقلید بعد از وفات مجتهد، و مسأله ی اکتفای به حسن ظاهر در معرفت عدالت، و امثال این مسایل، خلاف است.

و شخص عامی، خود نمی تواند احکام آن ها را از ادله استنباط کند، پس باید در اول، رجوع به اعلم کند، و در این يك مسأله، رجوع به غیر اعلم قطعاً نمی تواند کرد، و در ثانی، رجوع به مجتهد حیّ کند، و در این يك مسأله نمی تواند بر تقلید میّت باقی بماند، و در سیّم، رجوع به معلوم العداله کند، و در این مسأله نمی تواند رجوع به ظاهر الصلاح کند.

و هم چنین در امری که مشتبه شود، باید رجوع به غیر مشتبه کند، و به مقتضای آن عمل کند.

و مختار در مسأله ی اولی این است که تقلید اعلم و عدل ابتدائاً لازم نیست؛ پس از هر يك از مجتهدین عدول، عامی می تواند اخذ مسأله کند، و رجوع به دیگری نکند، هر چند آن

دیگری افضل و اعدل باشد.

بلی، اگر به اختیار خود، رجوع به هر دو نمود، و میانه‌ی ایشان اختلافی معلوم شد که فتوای هر يك بر خلاف دیگری شد، در این صورت احوط - بلکه اظهر - تقدیم راجح بر مرجوح است، و این در صورتی است که تشخیص آن میسر باشد، هر چند به شهادت عدلین باشد، در مقامی که معارض به مثل نباشد، و الاً مخیر خواهد بود.

و در مسأله‌ی ثانیه این است که هرگاه عامی، در حال حیات مجتهدی، تقلید از او کرده باشد - هر چند در يك مسأله باشد - می تواند بعد از وفات او، در همان مسأله بر تقلید سابق باقی بماند؛ اما در مسایلی که تقلید نکرده، نمی تواند عمل به قول میّت کند؛ بلکه معین است که از مجتهد حیّ [تقلید] کند.

و کفایت نمی کند در تحقّق تقلید، این که رساله از مجتهد بگیرد، پس اگر در حال حیات مجتهدی بنای عمل خود را بر رساله‌ی او اجمالاً گذارده باشد، و قبل از این که فتوای او [را] [اخذ کرده باشد وفات کند، نمی تواند بعد از وفات او به آن رساله عمل کند؛ بلکه باید حکم هر مسأله را بخصوصه اخذ کرده باشد، هر چند از رساله‌ی صحیح‌ه باشد.

پس در آن چه اخذ کرده است به جهت عمل، می تواند باقی بماند، و در سایر مسایل، رجوع به مجتهد حیّ کند.

و باید علم به تحقّق تقلید در آن داشته باشد، پس اگر شكّ کند در اخذ مسأله، یا شكّ کند در این که بنای عمل خود را بر او گذارده، یا بداند یکی از چند مسأله را اخذ کرده و تعیین نتواند کرد، در این صورت نیز باید رجوع به مجتهد حیّ کند، و تقلید از او نماید.

و در مسأله‌ی ثالثه این است که حسن ظاهر - هر چند در مقام شهادت و نحو آن - کافی در ثبوت عدالت است، و به این قدر باید جمیع امور او را حمل بر صحّت نمود، اگر چه موجب وثوق واقعی به حسن باطن او نباشد.

ولی مجتهد علاوه بر آن، باید محلّ وثوق و اطمینان در امر دین باشد، و البتّه کسی که در امر دنیا محلّ وثوق نباشد، در امر دین به طریق اولی نخواهد بود.

لکن کفایت می کند در حقّ مجهول الحال، این که دو عادل، شهادت به دیانت و وثاقت او دهند؛ هر چند آن شاهد، ظاهر الصلاح باشد. پس به قدری که در بینّه ی شرعیّه معتبر است، کافی است، و وثاقت او، به آن ثابت می شود.

و مدار در قدر واجب از دانستن احکام نماز و باقی عبادات، بر این است که بتواند آن عبادت را بر وجه صحیح به جا آورد، هر چند به مراعات احتیاط باشد، یا در اثنای عمل، معلّمی حاضر باشد و به تدریج تعلیم او کند تا آخر عمل.

و هم چنین در حقّ جاهل به قرائت، جایز است قرائت را به نحو مرقوم یاد گرفته، به عمل آورد، و لازم نیست تمییز دادن واجبات نماز از مستحبات آن.

و هم چنین شرط نیست معرفت احکام شكّ و سهو؛ ولی آن چه به جهت او اتّفاق افتد، باید سؤال کند.

و اگر در اثنای نماز، اتّفاق افتاد، و به هیچ وجه ندانست چه کند، نماز را بر هم زند و سؤال کند. و اگر قدر یقینی در عمل خود دارد باید اقتصار بر آن کند.

و اگر شكّ او در صحّت و فساد عمل است، احتیاطاً تمام کند و بعد سؤال کند، چنانچه سابقاً ذکر شد.

و لازم نیست در تقلید، آن که بالمشافهه فتوا را از مجتهد اخذ کند؛ بلکه جایز است عمل کند به مدلول رساله ی صحیحه، یا نوشته ی دیگر که قطع داشته باشد در مقام فتوای مجتهد، صادر شده است.

و هم چنین جایز است اخذ فتوا از شخص ثقه ی عارف به فتوای آن مجتهد، هر چند به چندین واسطه باشد، هرگاه هر يك از وسایط، عادل موثوق به بوده باشد.

و لازم نیست تعیین مجتهد، پس اگر بر سبیل اجمال بدانند که مجتهدین آحیا، یا یکی از ایشان، یا یکی از دو نفر معین، فتوا داده اند، می تواند عمل کند.

و معتبر نیست در ادای مستحبات - مثل خصوصیات ادعیه و آداب اکل و نوم و نکاح و غیر اینها - این که از مجتهد حیّ تقلید کند؛ بلکه عمل به کتب علمای سابق می توان کرد، بلکه به اخبار ضعیفه که در کتب شیعه مروی است عمل می تواند کرد، بلکه به احتمال رجحان در آن چه قاطع به عدم مرجوحیت آن باشد، عمل می تواند کرد؛ نه به قصد تشریح، بلکه به امید اصابه ی صواب، و ادراک فضل و ثواب.

و هم چنین است در خصوصیات هر عبادتی که شرعیّت آن معلوم باشد؛ مثل نماز دو رکعتی، و روزه، و صدقه و امثال آن ها.

و اما آن چه شرعیّت آن مشتبه باشد - مثل نماز مستحبی چهار رکعتی، و روزه گرفتن مسافر، و زکات دادن از مال یتیم، و امثال آن ها - پس موقوف بر تقلید صحیح است.

مجملاً هر فعلی که مکلف نداند که حلال است یا حرام، یا نداند مشروع است یا غیر مشروع، محتاج به تقلید صحیح است.

اما بعد از آن که شرعیّت آن فعل، در باب عبادات، یا حلیّت آن در سایر مقامات، معلوم شد، در خصوصیات آن تقلید لازم نیست.

و هر مقامی که محلّ ابتلای مکلف می شود - از مسایل معاملات، و مواریث، و سایر احکام - مکلف باید طریق عمل خود را به اجتهاد یا تقلید صحیح معلوم کند، و به مقتضای آن عمل کند، هر چند به احتیاط باشد، و در سایر مقامات لازم نیست، لکن تعلّم مطلق احکام شرعیّه در هر حال، امری است مطلوب.

و هرگاه مکلف، با جهالت، عملی را مرتکب شود، پس اگر مخالف با واقع باشد - به این

که اخلال به جزئی یا شرطی از آن نموده باشد - باطل است.

و اگر منکشف شد که آن را مطابق واقع به عمل آورده است، هر چند به اجتهاد یا تقلید صحیح، موافقت آن را با واقع، بعد از وقوع، معلوم نموده باشد، ظاهر این است که صحیح بوده باشد، به شرط آن که اخلال به قربت نکرده باشد، مثل این که در حال تردید و تزلزل، بدون عذر، شروع در نماز کند؛ در این صورت، نماز را باید اعاده کند؛ چه فی الحقیقه به واسطه ی اختلال امر نیت، مطابق با واقع نبوده است.

بلی، در اموری که قصد قربت در صحت آن ها معتبر نیست مانعی ندارد؛ همین قدر که منکشف شود این که عمل او بر وفق واقع است، مجزی است.

و از آن چه گفتیم معلوم شد حکم هر کسی که عبادات و اعمال خود را بدون اجتهاد و تقلید صحیح به عمل آورده است، پس بعد از این که متنبه شود باید در صحت و فساد آن اعمال، رجوع به اجتهاد یا تقلید نماید؛ پس اگر مطابق با فتوای خود، یا مجتهد خود، واقع شده است و اخلال به امر نیت هم در عبادت خود نکرده است، قضا و اعاده بر او نیست؛ و اگر اخلال به واجبی از واجبات آن کرده است، حکم، اعاده است، و قضای آن عمل بر او جاری می شود مگر در جهر و اخفات، و قصر و اتمام، در مواضعی که بعد از این اشاره به آن خواهد شد.

پس مدار در صحت عمل، بر مطابقت با واقع است، و غرض از اجتهاد و تقلید، فهم همین معنی است، نه این که مستقلاً شرط در صحت عمل باشد.

و اگر مکلف در حکم مخصوص که محلّ ابتلای اوست متمکن از اجتهاد و تقلید نشود یا فرصت آن را نداشته باشد - مثل این که موجب فوت وقت شود - در این صورت، مع الامکان عمل به احتیاط کند.

و اگر در مطلق احکام شرعیّه، متمکن از هیچ يك از طرق ثلاثه نباشد - مثل کسانی که

در اقصای بلاد، جاهل به احکام شریعت می باشند، و کسی نیست که آن ها را تعلیم کند - پس می تواند رجوع به اخبار معتبره کند، [که] آن هم نوعی است از استنباط. نهایت آن که استنباط - که دیگران متمکن از آن می باشند - مقدور او نیست، و به این جهت از او ساقط است.

پس باید به حسب وسع خود، طریق عمل خود را از ادلّه ی آن بفهمد، [و] به مقتضای آن عمل کند، و اگر نمی تواند، رجوع کند به کتب علمای سلف، و با اختلاف، مشهور را مقدّم بدارد بر غیر مشهور، و افقه؛ مثل محقق، و شیخ کبیر، - جدّ این حقیر (1) - و شهید و امثال ایشان را مقدّم به دیگران بدارد، و آن هم نوعی است از تقلید.

و اگر هیچ يك مقدور او نیست باید در هر مسأله، به قدر مقدور، سعی خود را نماید.

پس اگر در طریق عمل خود، مردّد فی ما بین راجح و مرجوح شود، راجح را مقدّم دارد، و اگر مردّد فی ما بین دو احتمال متساوی یا زیاده باشد مخیر خواهد بود.

و لکن بر اهالی هر يك از بلاد مرقومه لازم است که چند نفر از ایشان، به قدر کفایت، مهاجرت کنند، و دیگران مع الحاجة اعانت کنند ایشان را که بروند و احکام شریعت را بفهمند، و مراجعت کنند، و قوم خود را تعلیم نمایند؛ پس اگر کوتاهی کنند، تمام آن ها آثم خواهند بود. (محمّد باقر)

ص: 91

1- منظور شیخ جعفر نجفی قدس سره، صاحب کشف الغطاء می باشد.

بدان که نماز یا واجب است یا سنت، و نماز واجب هفت است: نماز یومیّه، و نماز جمعه، و نماز عیدین، و نماز آیات، و نماز طواف، و نماز التزامی که به نذر یا غیر آن، بر خود لازم نمایند، و نماز اموات.

و نماز سنتی، بسیار است. افضل آن، نماز یومیّه است.

و اموری که شارع در نماز اعتبار نموده، بعضی از قبیل مقدمات و شرایط، و بعضی از قبیل اجزاست.

و مقدمات نماز هفت است:

اوّل: طهارت از حدث

دوم: طهارت از خبث

سوم: وقت

چهارم: لباس

پنجم: مکان

ششم: قبله

هفتم: نیت نماز؛ بنا بر اظهر.

و طهارت از حدث، به وضو یا غسل یا تیمّم حاصل می شود، و طهارت از خبث به ازاله ی نجاست است، و این مطالب در چند فصل بیان می شود.

و چون طهارت از حدث و خبث، غالباً به آب حاصل می شود، پس اولاً احکام آب ها را بیان می نماید.

احکام آب ها

فصل اوّل: در بیان احکام آب هاست.

بدان که هر آبی در اصل خلقت، پاک و پاک کننده است از حدث و خبث. و هر آبی نجس می شود به تغییر آن در یکی از صفات سه گانه که رنگ و بو و مزه بوده باشد، به ملاقات، یا امتزاج به عین نجاست.

و آب جاری - چه به قدر کَرّ یا کمتر از آن باشد - و آب کَرّ به مجرد ملاقات نجاست، نجس نمی شود.

و هم چنین آب چاه، علی الاظهر نجس نمی شود الاّ به تغییر مذکور.

و آب باران قبل از انقطاع آن از آسمان، حکم آب جاری [را] دارد.

و آب هایی که از زمین می جوشد و جاری نمی شود نیز در حکم آب جاری است (مادامی که از ماده، کمتر نشود)⁽¹⁾ و آب کَرّ به حسب وزن، یک هزار و دویست رطل عراقی است که به حساب من شاهي امروز، شصت و چهار من الاّ پنج نار می شود، و به حسب مساحت - علی المشهور - سه وجب و نیم طول، و سه وجب و نیم عرض، و سه وجب و نیم عمق است⁽²⁾؛ به این معنی که هرگاه در چنین ظرفی که ابعاد آن به این مقدار باشد بریزند آن را پر نماید، بی زیاد و کم، هر چند ابعاد آن آب بالفعل با هم موافق نباشد.

و جمعی از علما اکتفا به سه وجب در ابعاد ثلاثه نموده اند⁽³⁾ و آن خالی از

ص: 93

1- اضافه از حاشیه نسخه ی «ص».

2- ر.ک: منتهی المطلب، ج 1، ص 37؛ ذکری الشیعة، ج 1، ص 80؛ کشف اللثام، ج 1، ص 266؛ مفتاح الکرامه، ج 1، ص 298 و ن.گ: کتاب ارزشمند و کم نظیر توضیح البیان از علامه میرزا حبیب الله شریف کاشانی، ص 260 - 304.

3- شیخ صدوق در المقنع، ص 31 و جماعة من القمیین به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 183. برای اطلاع از اقوال، ادله و فروع مسأله ر.ک: تحقیق حول حدّ ماء الکر «اربعین حدیث» (محقق خواجهوئی)، ص 20 - 54، ح 1.

قوت نیست؛ لیکن قول اول غالباً احوط است.

و آب کم [تر] از کز، به مجرد ملاقات نجاست، نجس می شود مگر آب استنجا (که به ملاقات خصوص نجاست محل، به شروط مقررّه نجس نمی شود چنانچه اشاره به آن خواهد شد)(1).

و هر گاه آب جاری نجس شود، به مجرد زوال(2) تغییر، پاك می شود، و هم چنین است حال آب چشمه ی ایستاده.

و اما آب چاه، پس احوط آن است که زوال تغییر آن، به کشیدن حاصل شود، و هر گاه به جهت طول مکث، زوال آن تغییر، از آن [چاه] بشود، احوط آن است که آن قدر آب از آن بکشند که بر فرض بقای تغییر، زوال آن حاصل شود.

و چون نجاست آب چاه - علی المختار - به غیر تغییر حاصل نمی شود، به ذکر منزوحات* چند که به جهت تطهیر چاه، به سبب ورود نجاسات چند بر آن - که بسیاری از علما(3) مذکور ساخته اند - حاجت نشد.

و آب ایستاده، چه به قدر کز یا کمتر از آن باشد، هرگاه نجس شود، به مجرد زوال تغییر، پاك نمی شود؛ بلکه با زوال تغییر، اتصال آن به آب کز پاك، لازم است، و باید آب کز مذکور، مساوی با او، یا اعلی از آن باشد؛ و احوط مراعات امتزاج است؛ بلکه در تطهیر آب جاری نیز امتزاج، و تکاثر آب از ماده بر وی نیز احوط است.

* احوط رعایت آنهاست. (محمد باقر)

ص: 94

1- در نسخه «غ» وجود ندارد.

2- احوط مراعات امتزاج است با آبی که از ماده بیرون می آید. [حاشیه ی نسخه ی (ص)]

3- ر.ك: الحاشية على مدارك الاحكام (وحید بهبهانی)، ج 1، ص 105 - 106؛ مفتاح الكرامة، ج 1، ص 419 - 424.

و هرگاه بر نحو مذکور، سایر آب های معتصمه را به آب ایستاده نجس متصل* سازند، نیز کافی در تطهیر آن است، و مراعات امتزاج در این جا نیز احوط است.

و هرگاه آب ایستاده، زاید بر کَر باشد، و قدری از آن متغیر به نجاست شود، اگر قدر غیر متغیر از آن که متصل به یکدیگر باشد، به قدر کَر یا زاید بر آن باشد، نجاست، مختص به قدر متغیر است، و مابقی پاک است، و تطهیر قدر متغیر، به مجرد زوال تغییر، حاصل می شود، و احوط نیز مراعات امتزاج است.

و هرگاه کم [تر] از قدر کَر باشد همه ی آن آب، نجس است، و تطهیر آن، به طریق مذکور، حاصل می شود.

و آب مستعمل در وضو، پاک و پاک کننده است، و هم چنین است حکم آب مستعمل در اغسال غیر رافعه حدث اکبر - چون غسل عید و جمعه و غسل مس میت - و آب مستعمل در غسل جنابت، طاهر است و در مطهریت آن از حدث، خلاف است (1) و احوط اجتناب است.

و احوط در مستعمل در سایر اغسال رافعه ی حدث اکبر - چون غسل حیض و استحاضه - نیز آن است**.

و هرگاه دو ظرف آب داشته باشند، یکی پاک و دیگری نجس، و به یکدیگر مشتبه شوند، استعمال هیچ یک در غسل و در وضو جایز نیست، و هرگاه متمکن از آب دیگر نباشد، به جهت نماز، تیمم می کند.

* اکتفا به اتصال در نظر حقیر محل اشکال است. (محمد باقر)

** این احتیاط در غسل مس میت نیز جاری است. (محمد باقر)

ص: 95

و آب مضاف - [و] آن آبی است که آن را مع الاطلاق آب نتوان گفت؛ بلکه اطلاق آب را بر آن، با قید یا قرینه نمایند - چون گلاب و آب هندوانه و خیار و نحو آنها - پاک است؛ اما پاک کننده نیست از حدث و نه از خبث، و به مجرد ملاقات نجاست، نجس می شود؛ هر چند اضعاف کَر باشد.

(اما آن چه مستعلی بر محلّ ملاقات باشد، - چنانچه گلاب را از شیشه به دست یهودی ریزند - فوق محلّ ملاقات، نجس نمی شود؛ و سیّد المحقّقین، استاد علامه (1) - رفع الله مقامه - آن را متفق علیه ما بین علمای سابقین دانسته، محلّ خلاف نمی دانند (2) و ظاهراً سیره ی جاریه بین المسلمین نیز دلالت بر آن دارد (3).

و هرگاه آب مطلق، به آب مضاف، مشتبه شود، و قادر بر آب مطلق نباشد، به هر يك از آن ها وضو یا غسل را به عمل آورد، تا یقین به استعمال آب مطلق نماید، و همچنان تکرار لازم است در ازاله ی نجاست به آن.

ص: 96

1- منظور علامه سید مهدی بحر العلوم نجفی استاد مرحوم مؤلف و صاحب منظومه ی فقهی الدرّة النجفیّة می باشد.

2- و ما علا فکان فوق الوارد فهو علی الطهر بقول واحد. (الدرّة النجفیّة، ص 3)

3- حاشیه ی موجود در نسخه ی (ص، غ، ع).

فصل دوم: در بیان احکام وضو است، و در آن چند بحث است:

بحث اول: در بیان حکم آن است.

بدان که وضو نفسه و جویی ندارد، و بعضی از علما آن را واجب نفسه می دانند، و آن ضعیف است. بلی، به جهت غایاتی که مذکور می شود، استحباب نفسی دارد؛ هر چند غایت آن واجب باشد.

و واجب می شود وضو، به وجوب غیره، برای نماز واجب، و طواف واجب، و مس کتابت قرآن، هرگاه به احد اسباب موجهه ی آن، واجب شود.

و از برای نماز سنتی، وضو مستحب است؛ هر چند ادای نماز سنت، بدون وضو، حرام است.

و نیز مستحب است برای طواف مندوب؛ بلکه سایر اعمال حج، و شرط صحّت هیچ يك نیست.

و نیز مندوب است به جهت تلاوت قرآن و کتابت آن؛ و بعضی به جهت کتابت آن، واجب دانسته اند، و آن احوط است.

و نیز مستحب است برای بودن بر طهارت، و بعضی استحباب نفسی وضو را

به این جهت می‌دانند(1) و آنچه مذکور شد، اظهر است.

و نیز مستحب است به جهت مهیا شدن از برای نماز واجب؛ و به جهت مهیا شدن از برای نماز سنتی نیز وجهی دارد(2) و ظاهر تعبیر جمعی از علما، اختصاص حکم، به نماز فریضه است.

اسباب وضو

بحث دویم: در بیان اسباب وضو است.

و آن ده چیز است:

اول: خروج بول؛

دویم: خروج غایط؛

سیم: خروج ریح؛

چهارم: خواب؛

پنجم: مستی و بی‌هوشی و دیوانگی است؛

ششم: استحاضه ی قلیله؛

هفتم: خروج حیض؛

هشتم: خروج استحاضه متوسطه یا کثیره؛

نهم: خروج نفاس؛

دهم: مس میت*.

* علی الاحوط. (محمد باقر)(3).

ص: 98

1- علامه ی حلی در تذکره الفقهاء، ج 1، ص 97؛ قواعد الاحکام، ج 1، ص 177 - 178.

2- برای اطلاع بر سایر مواردی که وضو برای آن مستحب است رک: النفلية، ص 92؛ جامع عباسی؛ ص 11 - 10.

3- (این حاشیه در نسخه «ش» وجود ندارد)

و شش امر اول، سبب وضو به تنهایی است، و چهار امر آخر، سبب وضو و غسل هر دو است.

و اما جنابت، پس آن از نواقض وضو است، و از اسباب آن نیست.

و از آن چه مذکور شد، مشخص گردید که نواقض وضو بر سه قسم است:

بعضی سبب وضو به تنهایی است.

و بعضی سبب وضو و غسل با هم است.

و بعضی سبب غسل به تنهایی است.

و چون احکام خلا رفتن را فقها - علیهم الرحمة - در این مقام بیان می کنند، مختصری از احکام آن مذکور می شود.

احکام تخلی

بدان که بر متخلی واجب است که عورت خود را از ناظر محترم بپوشاند، و ستر عورت از ناظر محترم در هر حال لازم است؛ لیکن چون کشف عورت غالباً در حال تخلی می شود؛ حکم مذکور را فقها - رضوان الله علیهم - در این مقام بیان نموده اند.

و عورت در مرد عبارت از قُبُل و دُبُر است، و در زن عبارت از تمام بدن اوست، - سوای آن چه استثنا شده است نسبت به مرد اجنبی - و خصوص قُبُل و دُبُر است نسبت به محارم و زنان.

و دور نیست که مراد به عورت در این مقام، در مردوزن، خصوص قُبُل و دُبُر باشد؛ هر چند بر زن، ستر سایر بدن - سوای آن چه استثناسده - از مرد نامحرم لازم است.

و استقبال و استدبار قبله در حال بول و غایط حرام است، و احوط آن است که در مجموع حال تخلیه، استقبال و استدبار را به عمل نیاورد؛ بلکه احوط آن است

که در حال استنجا آن را نیز مراعات نماید؛ هرچند استنجا را در غیر وقت تخلیه به عمل آورد.

و در استنجا از بول، استعمال آب، معین است، و اظهر اکتفا در شستن مخرج* به يك دفعه است، و دو دفعه احوط، و سه دفعه افضل است.

و در استنجا از غایط، هرگاه تعدی از محلّ معتاد نکرده باشد، مخیر است ما بین تطهیر به آب و استعمال اجسام طاهره ی قاعه ی عین نجاست غیر محترم در شریعت؛ چون تربت حسینیّه، و ورق قرآن، و نان، و نحو آن، و باید ازاله ی عین نجاست به آن ها بشود.

و هرگاه به سه عدد، ازاله حاصل نشود باید زیاده بر آن استعمال نماید تا ازاله ی عین حاصل شود.

و هرگاه به کمتر، ازاله حاصل شود، احوط آن است که سه عدد را تمام نماید؛ و اکتفا به ما دون آن، در این صورت، کمال اشکال را دارد.

و آب مستعمل در استنجا پاك است، هرگاه نجاست، تعدی از محلّ متعارف نکرده باشد** اما کلوخ و مانند آن که در استنجا از غایط، استعمال می شود، پس به ملاقات نجاست با رطوبت، نجس می شود.

و مستحبّ است که در حال تخلی، خود را از مردم پنهان دارد؛ چنانچه پشت دیواری رود، یا این که در صحرا در مکان پستی رود، یا این قدر دور شود که چون برای تخلیه می نشیند او را نبینند.

* هرگاه تعدی از محلّ معتاد کرده باشد دو دفعه لازم است. (محمّد باقر)

** و نجاست دیگر به محلّ نرسیده باشد - هرچند از داخل باشد - مثل خون، و صفات ثلاثه ی آن هم تغییر نکرده باشد، و عین نجاست در آب موجود نباشد، و استنجا به طریق شرعی واقع شود؛ هرچند اکمال آن نشده باشد. (محمّد باقر)

و استعمال آب در استنجای از غایط، افضل؛ و جمع بین المَطَهَّرین، اکمل است.

و مکروه است تخلیه در زیر اشجار مثمره، و در مواضع لعن، و استقبال قرص آفتاب یا ماه به آلت در حال بول، بلکه در حال غایط نیز، و همچنان است استقبال باد بلکه استدبار آن نیز.

کیفیت وضو

بحث سیم: در بیان کیفیت وضو است.

بدان که وضو عبارت است از سه غَسْل و سه مسح، که آن شستن رو و دست ها، و مسح سر و پاها باشد.

و حدّ شستن رو، از طرف طول، از رستنگاه موی سر است تا به آخر زرخدان یا موی مختصّ به آن، و در نزعتین محاذی رستنگاه، از جانبین ملاحظه می شود، به نحوی که نزعتان بیرون از مغسول می افتد.

و از طرف عرض، آن قدری است که آن را انگشت مهین و میانین فرا گیرد، هر گاه وسط آن مسافت را بر وسط رستنگاه موی از پیشانی گذارده، آن را پایین آورند.

پس آن چه از ظاهر رو را فرا گیرد، شستن آن واجب است، و ماعدای آن از محلّ وضو خارج است.

و محلّ شستن دست ها از مرفق است تا به سر انگشتان، و استیعاب غَسْل به نحوی که به قدر سر مویی از محلّ غَسْل باقی نماند، لازم است.

و باید شستن رو را از اعلی به اسفل نماید، و شستن دست ها را از مرفق تا به سر انگشتان، و عکس آن در هیچ يك جایز نیست.

و محلّ مسح سر، مُقَدِّم آن است نه مؤخّر، و نه جانب یمن یا یسار آن؛ و احوط آن است که بر ناصیه، مسح نماید؛ و فرقی نیست ما بین آن که مسح را بر بشره ی سر نماید یا موی مختصّ به آن؛ و مسّای مسح در ادای واجب کافی است، و افضل بلکه احوط آن است که به مقدار سه انگشت مسح نماید، و محلّ مسح پاها ظاهر قدّمین است تا به کعبین، و مراد به کعب، برآمدگی وسط پا است.

و احوط آن است که تا به مفصل ما بین قدم و ساق مسح کند، و استیعاب مسح پاها از طرف طول، واجب است و از طرف عرض، قدر مسّی کافی است.

و در مسح، مخیر است ما بین آن که از بالا به پایین مسح نماید یا بالعکس. و باید مسح به بقیه ی آب وضو باشد؛ بلکه به بقیه ی تری که در دست باقی مانده باشد، علی الاحوط.

بلی، اگر تری در دست باقی نمانده باشد، از سایر مواضع وضو اخذ می نماید؛ و احوط آن است که مسح سر و پای راست را به دست راست نماید، و پای چپ را به دست چپ مسح کند، و با اختیار، خلاف آن محلّ اشکال است.

شرایط وضو

بحث چهارم: در بیان شرایط وضو است.

اول: نیت است؛ و آن باید مشتمل بر تعیین آن عمل و نیت قربت باشد، و تعیین وجوب و ندب، لازم نیست، و قصد رفع حدث یا استباحه ی نماز، لزومی ندارد⁽¹⁾، و وضویی که مقصود از او رفع حدث به جهت فعل مندوب باشد - چون قرائت قرآن و نحو آن - به آن، داخل نماز واجب می توان شد، و همچنان است

ص: 102

1- جهت اطلاع از فروع مسأله نیت در وضو و اقوال در آن ر.ك: معتمد الشیعة، ص 166 - 180.

وضوی تجدیدی، هرگاه بعد معلوم شود که سابق بر آن، حدثی از او سر زده، یا این که وضوی سابق او باطل بوده.

دویم: موالات است؛ و آن، این است که شروع به عمل لا-حق نماید قبل از جفاف تمام سابق بر آن، پس اگر جزئی از رطوبت اعضای سابقه باقی باشد، موالات به عمل آمده است، واحوط آن است که مع ذلك، تتابع عرفی رانیز داشته باشد.

سیم: ترتیب است؛ به این نحو که اول شستن رو، و بعد از آن، شستن دست راست، و بعد از آن، شستن دست چپ، و بعد از آن، مسح سر، و بعد از آن، مسح پاها را، به عمل آورد و در وجوب ترتیب، ما بین پاها خلاف است. (1) احوط مراعات ترتیب است.

چهارم: طهارت آب وضو است.

پنجم: مباح بودن آن است.

ششم: مباح بودن محلّ وضو* است علی الاحوط.

هفتم: مباح بودن ظرف آب وضو و محلّ ریختن آن است** علی الاحوط.

* مراد از محلّ وضو، فضایی است که اعمال وضو در آن واقع می شود، هرچند زمین آن فضا غصبی است، نه این که فضا مباح باشد و بر آجر یا زمین یا فرش غصبی نشسته باشد، هرچند احوط این است که آن هم غصبی نباشد. (محمّد باقر)

** مراد به ظرف آب نه آن ظرفی است که از دست خود، آب از آن بردارد و استعمال در وضو کند؛ زیرا که آن به منزله ی این است که از ظرف غصبی، آب را در ظرف مباح کند و وضو بگیرد، بلکه مراد ظرفی است که بلاواسطه مستعمل در وضو باشد؛ مثل این که به طریق ارتماسی محلّ وضو را در آن فرو کند، و مراد به محلّ ریختن، آن چیزی است که استعمال آب در حال وضو مستلزم تصرّف در آن محل باشد، نه مثل این که آب وضو در ظرفی جمع شود و بعد آن را در محلّ غصبی ریزد. (محمّد باقر)

ص: 103

هشتم: پاك بودن محلّ وضو است؛ و در جواز حصول غسل وضو، و ازاله ی نجاست به يك شستن، اشكال است، و احوط آن است که، اوّل محلّ وضو را شسته، بعد غسل وضو را به عمل آورد.

نهم: مباشرت افعال وضو است، پس استنباه ی غیر، مع الامکان جایز نیست.

وضوی اضطراری

بحث پنجم: در بیان وضوی اضطراری است؛ و چند وجه از آن، مذکور می شود: اوّل: وضوی صاحب جبیره است؛ و بر او لازم است که بر جبیره مسح نماید، و مسح بر آن، در حکم غسل و قائم مقام آن است، و هرگاه محلّ جبیره گشوده باشد، احوط آن است که کهنه ی پاکی بر آن گذارده، مسح بر آن نماید.

و هرگاه جبیره در محلّ مسح باشد، پس اگر از محلّ مسح آن قدر باقی باشد که ادای واجب به مسح آن شود، بر غیر محلّ جبیره مسح می نماید، و هرگاه آن قدر باقی نباشد به قدری که از قدر واجب مسح بر بشره ممکن نباشد، بر روی جبیره مسح نماید.

دویم: وضوی تقیّه ای است؛ چنانچه از خوف اهل سنّت نتواند به طریق حق، وضو بسازد، پس وضو را به طریقه ی ایشان به عمل آورد، همان وضو او را مجزی است.

سیم: وضوی عاجز از مباشرت افعال وضو است؛ پس کسی دیگر را نایب نموده، خود تیت وضو را به عمل آورد، و دیگری غسل و مسح اعضای او را به جا می آورد.

بحث ششم: در بیان شكوك متعلقه به وضو است.

هرگاه شك در حدث نماید. بعد از یقین به وضو، بنا را بر یقین به طهارت می گذارد، و شرعاً حکم به وضو داشتن او می شود؛ و هرگاه شك در وضو نماید، بعد از یقین به حدث، بنا را بر محدث بودن می گذارد.

بلی، هرگاه شك مذکور را در حال نماز یا بعد از آن نماید، نسبت به آن نماز که به عمل آورده یا مشغول آن شده، شك او اعتباری ندارد؛ و در جواز دخول او به نماز دیگر اشکال است، و احوط منع است.

و هرگاه یقین به هر يك از وضو و حدث داشته، در تقدیم و تأخیر آن ها شك نماید، به جهت ادای فعل مشروط به طهارت باید وضو بگیرد.*

و هرگاه شك در افعال وضو نماید، پس اگر شك او در اثنای وضو باشد باید رجوع نموده، عمل مشکوک فیه را به جا آورد، و به ترتیب وضو را تمام نماید؛ و باید جفاف تمام سابق، حین عود به مشکوک فیه، به عمل نیامده باشد تا موالات فوت نشود.

و هرگاه بعد از فراغ از وضو شك کند، شك او اعتباری ندارد، و ظن در صور مذکوره، حکم شك را دارد.

احکام غسل

اشاره

فصل سیم: در بیان اغسال است، و در آن نیز چند بحث است:

بحث اول: در بیان اقسام غسل است، و آن یا واجب است یا سنت؛ و اغسال

* خواه تاریخ هر دو مجهول باشد، یا تاریخ یکی علی الاحوط، هرچند در صورت ثانیه عمل به معلوم التاريخ محتمل است. (محمد باقر)

اول: غسل جنابت؛ دوم: غسل حیض؛ سیم: غسل استحاضه؛ چهارم: غسل نفاس؛ پنجم: غسل مس میت؛ ششم: غسل میت، و ما در این مقام غسل میت را ذکر نمی کنیم؛ چون منظور بیان احکام متعلقه به احیاست.

و اغسال مندوبه بسیار است؛ از آن جمله است: غسل جمعه؛ و غسل عیدین؛ و غسل زیارت؛ و غسل توبه؛ و اغسال لیالی قدر؛ و کلّ لیالی عشر آخر؛ بلکه کلّ شب های طاق(1) ماه مبارک رمضان، الی غیر ذلك از اغسال مندوبه که در کتب مبسوطه مذکور است(2) و هر یک از اغسال مندوبه، به نذر و شبه آن واجب می شود.

و بدان که اغسال متعلقه به احیا، هیچ یک فی نفسه وجوبی ندارد، و وجوب آن ها برای یکی از غایاتی است که بعد از این مذکور می شود؛ علی المشهور بین الاصحاب(3).

و بعضی از علما غسل جنابت را واجب لنفسه می دانند(4) و مراعات آن قول، احوط است؛ لیکن مستند واضحی ندارد.

ص: 106

-
- 1- شب های فرد مثل اول، سوم، پنجم و....
 - 2- جهت اطلاع بیش تر ر.ك: النفلية، ص 96 - 95؛ جامع عباسی، ص 12 - 11.
 - 3- ر.ك: البيان، ص 36.
 - 4- از آن جمله: ابن حمزه در وسیله، ص 54؛ قطب الدین راوندی در فقه القرآن، ج 1، ص 31؛ علامه ی حلی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 321؛ فخر المحققین در ایضاح الفوائد، ج 1، ص 47؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 1، ص 136؛ محقق سبزواری در کفایة الاحکام، ج 1، ص 19 و محقق مجلسی در لوامع صاحبقرانی، ج 1، ص 548.

اشاره

بحث دویم: در بیان اسباب موجبہ ی غسل است که باعث وجوب آن برای یکی از غایات واجبه ی آن می شود، و آن پنج چیز است:

اول: جنابت، و آن به دو چیز حاصل می شود: یکی ادخال حشفه، یعنی سر ذکر تا محلّ ختنه گاه در قبل زن یا دبر او، یا در دبر پسر یا مرد؛ هرچند انزال نشود. پس حکم به جنابت هر يك از فاعل و مفعول می شود؛ هرچند هیچ کدام بالغ نباشند؛ و در حصول جنابت، به ادخال در فرج یا دبر حیوانات، بدون حصول انزال، تأمل است، و احوط حکم به جنابت است.

دویم، خروج منی است از ذکر مرد یا فرج زن* هر چند ادخال نشود؛ چه در خواب باشد یا بیداری؛ و چه به واسطه ی نظر یا ملاحظه حاصل شود یا خود به خود بیرون آید؛ و چه به انتصاب آلت باشد یا استرخای آن؛ و چه با جهندگی و لذت باشد یا بدون آن.**

و هرگاه زن انزال منی به باطن فرج نماید و بیرون نیاید باعث جنابت او نمی شود، و همچنان است هرگاه منی مرد از صلب نازل شود و سر ذکر را گرفته، نگذارد که بیرون آید، پس تا بیرون نیامده است جنب نیست.

* هرگاه از خود او باشد و یقین به آن کند، نه این که منی مرد از او خارج شود. (محمد باقر)

** هرگاه یقین به منی بودن آن حاصل شود، و الا رجوع به علامات می شود؛ مثل خروج به شهوت و جهندگی و سستی بدن بعد از آن و غلظت و رایحه، و در حقّ مریض، جهندگی، معتبر نیست، و این ها در ابتدای خروج منی است، نه در آمدن بقیه ی آن، قبل از تحقق استبراء. (محمد باقر)

سیم: بیرون آمدن خون حیض است، و آن در غالب، خونی است سیاه و گرم و تازه و با قوام که به قوت بیرون می آید، و بوی بدی دارد، و معتاد زن می شود غالباً در هر ماهی يك دفعه.

و هر خونی که دختر، پیش از آن که نه سال هلالی او تمام شود ببیند، خون حیض نیست، و آن چه رازن بعد از سنّ یأس ببیند نیز خون حیض نیست.

و حدّ یأس در ماعدای قرشیّه، کامل نمودن پنجاه سال هلالی است، و در قرشیه هر چند از سادات نباشد، اکمال شصت سال هلالی است؛ پس اگر قرشیّه بعد از شصت سال، و غیر آن بعد از پنجاه سال، خون ببیند، عمل استحاضه می نماید؛ هر چند در ایام عادت، موافق صفت خون حیض ببیند.

و اقلّ حیض سه روز است، و اکثر آن ده روز است، و اقلّ پاکی ما بین هر دو حیض ده روز است، و هر خونی که از زن بیرون آید و امکان حیض داشته باشد، به این نحو که از سه روز کمتر نباشد و از ده روز بیش (تر) [\(1\)](#) نباشد، و ما بین آن و حیض دیگر با خون محتمل الحیض، اقلّ طهر فاصله باشد، آن خون حیض است مطلقاً؛ چه به صفت خون حیض باشد یا نه، و چه در ایام عادت او باشد یا نه.

و هرگاه خون زن، از ده روز - که اکثر حیض است - تجاوز نموده، یا این که دو خون دید که ما بین آنها اقلّ طهر، فاصله نباشد، و به این جهت هر يك را حیض مستقل نتواند گرفت، و مجموع هم زیاده از ده روز باشد که همه را يك حیض نتوان محسوب داشت، در این صورت تفصیلی است که مذکور می شود، و آن، این است که:

زن یا ذات العادة است، یا مبتدئه، یا مضطربه؛ و ایضاً یا ذات تمیز است، یا غیر ذات تمیز؛ و اولاً باید اقسام مذکوره را بیان نموده، بعد حکم آنها مذکور شود.

ذات العادة آن است که او را در حیض، عادتی به حسب وقت، یا عدد، یا هر دو حاصل شده باشد.

پس ذات العادة بر سه قسم است: ذات العادة وقتیّه؛ و ذات العادة عددیّه؛ و ذات العادة وقتیّه و عددیّه.

ذات العادة وقتیّه آن است که او را عادت مستقرّه به حسب وقت باشد؛ چنانچه در اول هر ماه مثلاً اول حیض او باشد، لیکن آخر آن مختلف باشد، گاه به سه قطع شود، و گاه به پنج، و گاه به هفت مثلاً، پس او را در عدد ایام، عادتی نبوده باشد؛ لیکن وقت آن فی الجمله معین باشد.

و فرقی نیست در حصول عادت وقتیّه ما بین آن که اول حیض او معین باشد و آخرش غیر معین، یا بر عکس، یا این که طرفین غیر معین، و وسط آن معین باشد؛ چنانچه اول ماه، وسط حیض او باشد، و گاه یک روز پیش از اول ماه خون ببندد، و گاه دو روز، و گاه سه روز مثلاً؛ و از آخر نیز چنین باشد.

و ذات العادة عددیّه آن است که او را در عدد ایام حیض، عادتی معین باشد؛ لیکن او را در وقت، عادتی معین نبوده باشد؛ چنانچه گاه در اول ماه، به عدد معین خون ببندد، و گاه در آخر ماه به همان عدد.

و ذات العادة وقتیّه و عددیّه آن است که هم وقت، و هم عدد آن معین باشد؛ چنانچه مثلاً پنج روز اول ماه، عادت او باشد.

و عادت حاصل می شود به تکرار خون، دو دفعه ی متوالی، به احد طرق مذکور

و مبتدئه را دو تفسیر است:

اول: آن است که اول خون دیدن او باشد.

دویم: آن است که او را عادتی در حیض به هیچ وجه از وجوه مسطوره حاصل نشده باشد؛ چه اول خون دیدن او باشد یا نه.

و مضطر به آن است که عادت خود را در حیض فراموش نموده باشد.

و آن نیز چند قسم است: چه یا هر يك از عدد و وقت را فراموش نموده است؛ و آن را «متحیره» نیز می گویند، یا این که وقت را دانسته و عدد را فراموش نموده، یا به عکس آن؛ و می تواند شد که از اصل، در عدد یا وقت، عادتی نداشته باشد، و خصوص وقت یا عدد را که در آن عادت دارد، فراموش نموده.

و ذات تمیز آن است که خون خارج از او به صفت حیض، از سه روز کمتر نباشد، و از ده روز تجاوز ننماید، و ما بین آن دو خون با صفت دیگر، اقل طهر که ده روز است، فاصله شده باشد.

و بی تمیز آن است که خون او به طریق مسطوره نباشد.

پس بعد از بیان اقسام مذکوره حکم هر يك از آنها مذکور می شود.

و تفصیل آن چنین است که ذات العادة، اگر ذات العادة عددیه و وقتیّه باشد و خون او از ده تجاوز نماید، همان ایام عادت را حیض قرار می دهد، و زاید بر آن را بنابر استحاضه می گذارد.

و اگر ذات العادة وقتیّه باشد، و اول خون او معین باشد، همان زمان را اول حیض قرار می دهد، و آن را از بعد، اکمال می نماید.

و هرگاه آخر حیض او معین باشد، آن را حیض قرار می دهد و اکمال آن را از سابق می نماید.

و هرگاه وسط او معین باشد، از طرفین اکمال می نماید، و در تعیین عدد ایام،

حکم او حکم مبتدئه است، و رجوع به روایات می کند، چنانچه مذکور می شود.

و هرگاه ذات العادة عددیه باشد، همان عدد را حیض قرار می دهد، پس اگر خون او تمیزی داشته باشد و موافق با عدد باشد، همان را حیض قرار می دهد، و هرگاه تمیزی نداشته باشد، حکم او نیز در تعیین وقت، حکم مبتدئه است.

و هرگاه خون ذات العادة وقتیه و عددیه، در زمان عادت، به صفت حیض نباشد و خون بعد از عادت، به صفت حیض باشد، پس اگر اقل طهر، ما بین آن دو خون، فاصله باشد، مختار جمعی از علما آن است که هر دو را حیض قرار می دهد(1).

و مسأله محل اشکال است، و احوط آن است که در غیر زمان عادت، عمل استحاضه را به جا آورد، و وقت انقطاع آن، غسل حیض را احتیاطاً بکند، و روزه ی ماه رمضان را که گرفته، قضا نماید.

و هرگاه اقل طهر، ما بین آن ها فاصله نباشد، و هر دو خون با هم از ده متجاوز باشد، در ترجیح تمیز یا عادت، خلاف است(2) و اظهر و اشهر ترجیح عادت است(3)؛ چنانچه مصرح به در بعض احادیث معتبره است(4).

و اما مبتدئه: پس هرگاه خون او را تمیزی باشد، رجوع به تمیز می نماید، و خونی را که به صفت حیض است، حیض قرار می دهد، و نسبت به آن چه که به صفت حیض نیست، عمل استحاضه را به جا می آورد.

و هرگاه خون او را تمیزی نبوده باشد، رجوع به خویشان و اقارب نسبی خود

ص: 111

-
- 1- ر.ك: المعتمر، ج 1، ص 203؛ جامع المقاصد، ج 1، ص 288.
 - 2- ر.ك: مستند الشیعة، ج 2، ص 445 - 446.
 - 3- ر.ك: مستند الشیعة، ج 2، ص 445 - 446.
 - 4- الکافی، ج 1، ص 78 ح 1/2/4؛ وسائل الشیعة، ج 2، ص 278 - 280، ح 1/2/5.

می کند؛ از قبیل مادر و خواهر و خاله و عمّه و دختر برادر و دختر خواهر الی غیر ذلک، چه خویشان پدری و مادری باشند، یا پدری فقط، یا مادری فقط.

پس اگر متفق در عادت باشند همان را عادت خود قرار می دهد از وقت و عدد.

و هرگاه در یکی از وقت و عدد، اتفاق داشته، در دیگری مختلف باشند، عمل به ما به الاتفاق می نماید، و در ما به الاختلاف، عمل به حکم آینده می نماید.

و هرگاه رجوع به همه ی ایشان ممکن نباشد - چنانچه در بلدان بعیده باشند - کسانی را از ایشان که رجوع به او ممکن است رجوع نموده، عمل به آن می نماید؛ و فرقی مابین احیا و اموات از ایشان نیست.

و هرگاه خویشان او مختلف در عادت باشند، و هر کدام را عادت جداگانه باشد، یا این که هیچ کدام را عادت نباشد، یا این که رجوع به هیچ کدام ممکن نباشد، یا این که او را خویشی موجود نباشد و اطلاع از عادت اموات نداشته باشد، رجوع به عادت اقران خود در سنّ می نماید، بنابر مختار* بسیاری از علمای ما، رضوان الله علیهم(1).

و تفاوت به قدر يك سال و دو سال تقریباً مانعی ندارد، و حکم مسطور، مستند واضحی ندارد، و اقوال متفرقه در مسأله مذکور است(2) و اکثر آنها را مستند ظاهری نیست.

و احوط آن است که رجوع به اقران را با عمل به روایت - که بعد مذکور

* این قول ضعیف است. (محمد باقر)

ص: 112

1- ر.ك: المختصر النافع، ص 9؛ مختلف الشیعة، ج 1، ص 362؛ الدروس الشرعیة، ج 1، ص 98؛ مسالك الافهام، ج 1، ص 69.

2- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 3، ص 187 - 196؛ جواهر الكلام، ج 3، ص 510 - 511؛ مستند الشیعة، ج 2، ص 428.

می شود - مطابقه نماید، اگر منطبق با هم باشند پس بنای عمل را بر آن گذارده، اشکالی نسبت به او نخواهد بود، و اگر مطابق با هم نباشند، در محلّ اختلاف، غسل نموده، نماز و روزه را به جا آورده با عمل استحاضه، و بعد، روزه ی زمان اختلاف را قضا نماید.

و هرگاه رجوع به اقران نیز ممکن نباشد، یا مختلف باشند و هر يك را عادتى باشد، رجوع به روایات(1) می نماید، و در روایات، در این مقام نیز اختلاف است، و اوضح عمل به روایت معتبره ی دالّه بر بنای حیض بر هفت روز است(2)؛ پس آن عدد را حیض قرار داده، بنای باقی ایّام را بر استحاضه می گذارد.

و آن چه مذکور شد، در مبتدئه به معنی اوّل، ظاهر است؛ چه آن مورد نص است، و امّا جریان آن در مبتدئه به معنی ثانی، پس خالی از تأمل نیست؛ و بعضی حکم او را حکم مضطر به دانسته اند(3) و احوط نسبت به او جمع بین الحکمین است.

و امّا مضطر به: پس اگر هر يك از وقت و عدد را فراموش نموده و ذات تمیز باشد، رجوع به تمیز می نماید، و خونی را که به صفت حیض است، حیض قرار می دهد، و آن چه را که به صفت حیض نیست، استحاضه قرار می دهد.

و اگر صاحب تمیز نباشد، رجوع به روایت می نماید؛ و در روایات، در این جا نیز اختلافی هست، و اقوال فقها در این خصوص، کمال اضطراب را دارد(4). و

ص: 113

1- ر.ك: التهذيب، ج 1، ص 381 و 400، ح 1182 و 1183 و 1251؛ وسائل الشیعة، ج 2، ص 288 - 291 باب 8 از ابواب الحیض، ح 3/4/5/6.

2- معتبره ی یونس. الکافی، ج 3، ص 83، ح 1؛ التهذيب، ج 1، ص 381، ح 1183؛ وسائل الشیعة، ج 2، ص 288 - 291، ح 3.

3- محقق حلّی در المعتمر، ج 1، ص 204 و 207.

4- مرحوم سید جواد عاملی 26 قول را با ذکر نام قائل یا ناقل آن نقل نموده است. ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 3، ص 187 - 196.

هرگاه بنا را بر هفت گذارد، ظاهراً بی عیب خواهد بود.

و هرگاه عدد را فراموش نموده و وقت را به خاطر داشته باشد، همان وقت را حیض قرار می دهد. پس اگر اوّل حیض را دانسته باشد، آن روز و دو روز بعد از آن، بی شبهه حیض خواهد بود، و چهار روز دیگر را نظر به عمل به عدد مذکور در روایت، اکمال می نماید که هفت روز تمام شود.

و اگر آخر حیض را دانسته باشد، آن روز و دو روز پیش از آن، بی دغدغه حیض خواهد بود، و چهار روز دیگر قبل از آن ها را نیز حیض قرار می دهد.

و هرگاه وسط حیض را به خاطر آورد، آن روز و یک روز پیش، و یک روز بعد بی شبهه حیض است؛ پس اگر وسط حقیقی حیض، بر او مشخص شده باشد، دو روز دیگر را از هر دو طرف، حیض قرار می دهد که هفت روز تمام شود، و الاّ تتمّه را از هر طرف که خواهد اکمال می تواند نمود.

بلی، هرگاه تمیز موافق با یک طرف باشد، حیض را موافق با آن باید قرار دهد، و هرگاه وقت را فراموش نموده، عدد را به خاطر داشته باشد، همان عدد را حیض قرار می دهد؛ و اگر تمیزی در خون باشد، زمان تمیز را حیض قرار می دهد.

پس اگر زمان تمیز، موافق با عدد مفروض باشد فبها. و اگر کمتر باشد، آن را به قدر عدد عادت، از خون خالی از صفت، اکمال می نماید؛ و هرگاه زاید بر آن باشد، اقتصار در حیض، بر عدد عادت می شود؛ و احوط آن است که اوّل زمان تمیز را از حیض محسوب دارد.

و اگر تمیز نداشته باشد، حکم او نسبت به وقت، حکم متحیره است؛ و جمعی از علما متحیره را نسبت به وقت مخیر دانسته اند⁽¹⁾؛ پس هر وقت را که تحقق

ص: 114

1- محقق حلّی در المعتمر، ج 1، ص 211؛ شهید اوّل در ذکری الشیعة، ج 1، ص 246؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 299.

حیض در آن ممکن باشد، می تواند حیض قرار دهد، و احوط آن است که در ماه اول، هفت روز اول را حیض قرار داده، و در ماه های دیگر، حیض را موافق آن قرار دهد.

و بدان که ذات العادة وقتیه، و ذات العادة وقتیه و عددیه، به مجرد دیدن خون، در زمان عادت، حکم به حیض بودن آن می نماید، چه به صفت حیض باشد یا نه، پس احکام حیض بر او جاری می شود، بدون آن که سه روز بر او گذشته باشد.

بلی، هرگاه اتفاقاً پیش از سه روز قطع شود، چون به قدر اقل حیض نیست، از حیض محسوب نمی شود، و باید عمل استحاضه را به جا آورد، و نمازی را که ترك نموده قضا کند.

و اما ذات العادة عددیه و غیر ذات العادة، چه مبتدئه به معنی اول، یا ثانی، یا مضطر به که وقت، یا وقت و عدد را فراموش نموده باشد، در حکم به تحیض او، به مجرد دیدن خون، خلاف است(1).

بعضی گذشتن سه روز را در حکم مذکور، اعتبار نموده اند(2)؛ پس بعد از اكمال سه روز - که اقل حیض است - حکم به حیض بودن آن می شود، و در آن سه روز باید عمل استحاضه نموده، نماز و روزه را به جای آورد، و بعد از آن سه روز که حکم به حیض بودن آن می شود، باید روزه را قضا نماید.

ص: 115

1- ر.ک: جواهر الکلام، ج 3، ص 323 - 324؛ مستند الشیعة، ج 3، ص 412 - 415.

2- ابن جنید اسکافی به نقل محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 330؛ سید مرتضی به نقل محقق حلّی در المعتمد، ج 1، ص 213؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 146؛ محقق حلّی در المعتمد، ج 1، ص 213؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 331.

و جمعی از علما حکم به تحیض او به مجرد رؤیت خون نموده اند⁽¹⁾، چه به صفت حیض باشد یا نه؛ و این قول، خالی از قوت نیست، خصوصاً هرگاه به صفت حیض باشد؛ و احوط قول اول است.

و اما مضطربه که وقت را فراموش نکرده باشد، پس هر خونی که در وقت عادت ببیند، حکم به حیض بودن آن می نماید؛ چنانچه در ذات العادة مستقره مذکور شد.

و هرگاه خون ذات العادة مستقره، از عادت پیش افتد، یا به تأخیر افتد، در حکم به تحیض او، به مجرد دیدن خون در غیر زمان عادت نیز خلاف است⁽²⁾.

و اظهر آن است که به مجرد دیدن خون، حکم به حیض می شود، و احتیاجی به گذشتن سه روز نیست.

و چون خون زن حیض پیش از ده روز قطع شود، باید اول، استبرای رحم خود را نماید، چه مبتدئه باشد یا مضطربه یا ذات العادة، چه قبل از مضی قدر عادت یا بعد از آن.

و ظاهر اکثر اصحاب، و جوب استبرا است؛ چنانچه از ظاهر حدیث نیز مستفاد می شود.

و کیفیت استبرا آن است که پنبه را به خود برداشته، بیرون آورد، هرگاه ملوث به خون نباشد، پاک شده است؛ و بهتر آن است که پای چپ خود را به دیوار

ص: 116

1- شیخ صدوق در الهدایة، ص 98؛ شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 42؛ یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرایع، ص 42؛ قطب الدین بیهقی در اصباح الشیعة، ص 34؛ علامه ی حلّی در نهاية الاحکام، ج 1، ص 120 و ر.ک: ریاض المسائل، ج 1، ص 282.

2- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 3، ص 201 - 204.

محکم گذارده، و به دست راست، پنبه را داخل نماید، چنانچه در بعض روایات(1) مذکور است.

و در روایت(2) دیگر وارد شده که بایستد و شکم خود را به دیوار چسبانند، و پای چپ خود را به دیوار بلند سازد... بعد از آن پنبه را داخل نموده، پس اگر مانند سر مگسی خون باشد بیرون می آید؛ پس چون استبرأ نماید و خونی بر پنبه ظاهر نشود، پاک شده است و باید غسل نماید، چه مبتدئه باشد، یا ذات العادة، یا مضطر به؛ و چه بعد از اتمام ایام عادت او باشد، یا قبل از آن؛ پس انتظار اتمام عادت را نمی کشد.

بلی، هرگاه مظنه ی دیدن خون را ثانیاً داشته باشد، چنانچه عادت او آن چنان باشد که يك روز مثلاً پیش از تمام شدن ایام عادت، خون او منقطع شود، بعد نیز يك روز مثلاً خون دیده پاک شود؛ بدون آن که خون او از ده تجاوز نماید، در وجوب غسل در این صورت بعد از انقطاع اول، تأمل است؛ و احوط آن است که غسل نموده، عبادت را به جا آورد، و بعد هرگاه خون بیند روزه را که گرفته قضا نماید.

و هرگاه عدد ایام ذات العادة عددیه، یا ذات العادة عددیه و وقتیّه، از ده کمتر باشد، و عادت او منقضی شده [ولی] از خون پاک نشود، استظهار(3) می نماید به ترك عبادت.

ص: 117

1- ر.ك: کافی، ج 3، ص 80، ح 1 و 3؛ وسائل الشیعة، ج 2، ص 309، باب 17 ابواب الحيض، ح 2 و 3.

2- موثقه ی سماعه. التهذیب، ج 1، ص 161، ح 462؛ وسائل الشیعة، ج 2، ص 309 - 310، ح 4.

3- جهت اطلاع بر فروع و اقوال در این باب ر.ك: مصباح الهدی، ج 4، ص 514 - 499.

و در زمان استظهار، خلاف است(1)؛

بعضی او را مخیر ما بین یک روز و دو روز دانسته اند(2).

و بعضی به تخییر ما بین یک روز و دو روز و سه روز قائل شده اند(3) و این ها در صورتی است که ایام عادت او با زمان استظهار از ده تجاوز ننماید؛ چه به اتفاق علما، بعد از ده روز، استظهاری نیست.

و بعضی استظهار او را تا تمام ده روز قرار داده اند(4).

و بعضی او را مخیر ما بین چهار وجه مذکور دانسته اند(5)؛ و این وجه، خالی از قوت نیست؛ چه هر یک از وجوه مذکوره، در حدیث معتبره وارد شده است(6)، و تخییر او در استظهار ما بین یک روز و دو روز و سه روز، در حدیث صحیح وارد شده است(7) پس عمل به آن احوط است.

و در وجوب استظهار، و استحباب آن، خلاف است(8)؛ و احوط قول اول است، و قول ثانی خالی از قوتی نیست.

ص: 118

-
- 1- ر.ك: مستند الشیعة، ج 2، ص 437 - 439.
 - 2- شیخ طوسی در النهایة، ص 26؛ ابن حمزه در وسیله، ص 58 - 59؛ محقق حلّی در شرایع الاسلام، ج 1، ص 22 و مختصر النافع، ص 10.
 - 3- سید محمد عاملی در مدارك الاحكام، ج 1، ص 335.
 - 4- ابن جنید اسکافی به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 363؛ شیخ مفید در المقنعة، ص 55؛ شیخ طوسی در الجمل و العقود (الرسائل العشر)، ص 163.
 - 5- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 1، ص 238.
 - 6- موثقه ی سماعه، موثقه ی سعید بن یسار، موثقه ی یونس بن یعقوب و موثقه ی اسحاق بن جریر. ر.ك: وسائل الشیعة، ج 2، ص 300 - 304، باب 13 ابواب الحیض، ح 1/3/6/8/12.
 - 7- صحیحه ی ابی نصر بزنطی. التهذیب، ج 1، ص 172، ح 489؛ استبصار، ج 1، ص 149، ح 514، وسائل الشیعة، ج 2، ص 302 و 303، ح 9.
 - 8- ر.ك: مفتاح الکرامة، ج 3، ص 294 - 296؛ جواهر الکلام، ج 3، ص 351 - 352؛ مستند الشیعة، ج 2، ص 439 - 440.

و بعد از زمان استظهار، هرگاه خون منقطع شد، فبها؛ و هرگاه مستمر باشد، غسل حیض را به جای می آورد، و به جهت آن خون، عمل استحاضه می کند، پس اگر خون او بر ده منقطع شود، مجموع را حیض محسوب می نماید، و روزه ی ماه رمضان را که بعد از زمان استظهار به جا آورده قضا می نماید، و هرگاه از ده تجاوز نماید، زاید بر ایّام عادت، استحاضه محسوب می شود.

و در وجوب قضای نماز و روزه ی ایّام استظهار خلاف است(1)؛ و منقول از اکثر علما وجوب قضای آن است(2) و آن احوط است، و دور نیست که اظهر باشد.

و از زن حیض، نماز و روزه ساقط است؛ و قضای روزه بر او لازم است؛ و حرام است مقاربت با او در قُبُل؛ و از برای او کفّاره ی معیّنه وارد شده، و در وجوب آن خلاف است(3) و اظهر* قول به استحباب آن است؛ و نیز بر زن حیض حرام است آن چه بر جنب حرام است؛ و تفصیل آن مذکور می شود، إن شاء الله تعالی.

اقسام استحاضه و احکام آن

اشاره

سیّم: بیرون آمدن خون استحاضه است.

بدان که خون استحاضه بر سه قسم است: قلیله، و متوسطه، و کثیره.

قلیله آن است که چون زن، موافق متعارف زنان، پنبه را به خود برداشته،

* احوط اوّل است. (محمّد باقر)

ص: 119

1- ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 3، ص 299 - 300؛ جواهر الکلام، ج 3، ص 358 - 362؛ مستند الشیعه، ج 2، ص 442 - 443.

2- ر.ک: روض الجنان، ج 1، ص 204؛ ریاض المسائل، ج 1، ص 287.

3- ر.ک: مختلف الشیعه، ج 1، ص 348؛ مفتاح الکرامه، ج 3، ص 256 - 260؛ جواهر الکلام، ج 3، ص 413 - 416.

خونی که در محلّ است، ظاهر پنبه را ملوّث نماید، و توی پنبه را فرا نگیرد که به طرف دیگر پنبه برسد.

و متوسطه آن است که توی پنبه نفوذ نماید، و به طرف ظاهر پنبه برسد؛ لیکن از پنبه به خارج سرایت نکند، و به کهنه نرسد.

و کثیره آن است که از پنبه به کهنه سرایت نماید.

احکام استحاضه

و اما استحاضه ی قلیله: پس آن از اسباب غُسل نیست، و از موجبات وضو است - چنانچه سابقاً مذکور شد - و بر او لازم است که برای هر نماز، پنبه ی نجس را تغییر داده، خود را از نجاست تطهیر دهد، و برای هر نمازی وضو سازد، هرگاه از حال شروع در افعال واجبه ی وضو، الی حین شروع در نماز ثانی، از او خونی بیرون آمده باشد؛ و هرگاه از حال وضو، الی شروع در نماز، از او خونی بیرون نیامده باشد، وضوی او منتقض نشده است.

و اما استحاضه ی متوسطه، پس در آن، يك غسل از برای نماز صبح لازم است، به ضمیمه ی تطهیر ظاهر فرج، و تبدیل کهنه و پنبه علی المشهور(1)؛ و در نماز ظهر و عصر و مغرب و عشا اکتفا به همان غسل می شود، و نیز وضو به جهت نماز بر او لازم است.

و اما استحاضه ی کثیره: پس در آن سه غسل لازم است، با سایر اعمال بر نحو مذکور: يك غسل به جهت نماز صبح؛ و يك غسل به جهت نماز ظهر و عصر، و جمع مابین آنها می کند؛ و يك غسل به جهت نماز مغرب و عشا، و نیز

ص: 120

1- ر.ک: ذکری الشیعة، ج 1، ص 241 - 242؛ کفایة الاحکام، ج 1، ص 28.

جمع مابین آن‌ها می‌کند، و وضو برای هر نمازی می‌سازد*.

و بدان که خون استحاضه مانند سایر أحداث است؛ پس چون خون استحاضه ی کثیره یا متوسطه که باعث حدث اکبر است از او خارج شود، بدون غسل، داخل نماز نمی‌تواند شد، مگر آن چه عفو از آن ثابت شده - مانند چهار نماز بعد - هرگاه غسل متوسطه را برای نماز صبح به جا آورده باشد، و نماز عصر و عشا، هرگاه غسل کثیره را برای نماز ظهر و مغرب واقع نموده باشد.

پس هرگاه خون او اولاً قلیله باشد، و قبل از ظهر متوسطه شود، باید به جهت نماز ظهر غسل نماید، و آن چه مذکور شد که غسل برای نماز صبح به عمل می‌آورد در صورتی است که قبل از نماز صبح، خون او متوسطه باشد، پس غسل او به جهت نماز صبح برای نمازهای پنج وقت آن روز، کافی است.

و هرگاه به جهت نماز صبح غسل را نکرده باشد، یا این که استحاضه ی متوسطه را بعد از نماز صبح دیده باشد، غسل آن را به صبح آینده به تأخیر نمی‌اندازد؛ بلکه به جهت نماز ظهر باید غسل را به عمل آورد، و وضو کفایت او را نمی‌کند.

و در اکتفای به آن، به جهت نماز صبح اشکال است، و احوط آن است که از برای نماز صبح غسل نماید، هرچند غسل استحاضه متوسطه را به جهت نماز عشا نموده باشد.

و هرگاه صبح، متوسطه باشد، و غسل نماید، و قبل از نماز ظهر کثیره شود، از برای نماز ظهر و عصر باید غسل دیگر نماید؛ و هرگاه بعد از نماز ظهر و عصر، باز متوسطه شود، دور نیست که از برای نماز مغرب و عشا غسلی بر او لازم نباشد.

* این حکم در نماز عصر و عشا مبنی بر احتیاط است. (محمد باقر)

و هرگاه وقت صبح، متوسطه باشد و غسل نماید، و بعد قلیله شود، و به جهت نماز ظهر و عصر وضو سازد، و قبل از نماز مغرب و عشا باز متوسطه شود، غسل دیگر بر او نیست.

و هرگاه صبح، کثیره باشد و غسل نماید و بعد متوسطه شود، و خوب اتیان به غسل دیگر از برای نماز ظهر و عصر محلّ تأمل است، و احوط آن است که قبل از نماز ظهر غسل دیگر نماید.

و بعضی از علما خون استحاضه را مانند سایر أحداث ندانسته اند(1) که هر وقت بیرون آید، غسل از آن از برای ادای نماز واجب لازم باشد؛ هرچند در وقت نماز نباشد، بلکه زن، حال خود را در وقت نماز ملاحظه می نماید، به هر نحوی که در آن حال خون را ملاحظه نموده، عمل به مقتضای آن می کند.

پس اگر در آن حال، قلیله است، غسلی بر او نیست و وضو ساخته، نماز می کند؛ هرچند سابق بر آن متوسطه یا کثیره باشد؛ و آن خالی از ضعف نیست.

و خون استحاضه را از طرف قلت و کثرت، حدی نیست؛ پس می تواند شد که یک لحظه باشد، و می تواند که یک سال و زیاده طول کشد، و مستفاد از احادیث متعدده، توقّف حلیّت وطی او بر غسل است(2)؛ پس اگر مستحاضه ی متوسطه یا کثیره، غسل را به عمل نیاورده باشد، وطی او جایز نخواهد بود؛ و احوط آن است که بدون آن که اغسال مطلوبه و اعمال واجبه به جهت نماز را به عمل آورد، وطی ننماید.

ص: 122

1- یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرایع، ص 45 و ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 3، ص 369.

2- ر.ک: وسائل الشیعه، ج 2، ص 371 - 377، باب 1، ابواب الاستحاضه، ح 1 / 4 / 6 / 8 / 12 / 14 / 15.

چهارم: بیرون آمدن خون نفاس است.

و آن خونی است که با بچه بیرون می آید، یا بعد از تولد بچه، بی فاصله یا با فاصله، هرگاه اکثر نفاس فی ما بین فاصله نشود.

و اقل نفاس را حدی نیست، و می تواند شد که يك لحظه باشد؛ پس بعد از آن باید غسل نموده، نماز نماید.

و در اکثر نفاس خلاف است (1) و اقوال متعدده در آن هست؛ و اشهر (2) و اظهر آن است که اکثر آن مانند اکثر حیض، ده روز است، و زاید بر آن استحاضه است.

و هرگاه خون او بر ده قطع شود، مجموع را نفاس محسوب می نماید - چنانچه در حیض مذکور شد - و هرگاه از ده تجاوز نماید، پس اگر او را عادت معینی در عدد ایام حیض باشد، رجوع به آن می نماید، و ما بقی را استحاضه محسوب می دارد.

و بعضی از علما مذکور نموده اند که ده روز را نفاس قرار می دهد (3).

و اظهر قول اول است، و احوط آن است که بعد از اتمام ده روز نیز غسل نفاس را به جا آورد، و ذات العادة مذکوره، هرگاه خون او از عدد عادت ایام حیض

ص: 123

1- ر.ک: مختلف الشیعة، ج 1، ص 378؛ مفتاح الکرامة، ج 3، ص 384؛ جواهر الکلام، ج 3، ص 656.

2- ر.ک: الرسالة الجعفرية (رسائل المحقق الکرکی، ج 1)، ص 92؛ المختصر النافع، ص 11؛ تذکره الفقهاء، ج 1، ص 327 - 328؛

ذکر الشیعة، ج 1، ص 260؛ جامع المقاصد، ج 1، ص 327؛ الروضة البهیة، ج 1، ص 395.

3- محقق حلّی در المعبر، ج 1، ص 257.

او تجاوز نماید نیز استظهار می نماید؛ چنانچه در اخبار وارد شده⁽¹⁾، و در حدیث صحیح در این مقام، استظهار او به دو روز مذکور است⁽²⁾ و اظهر، استحباب استظهار است*.

و هرگاه ذات العادة در حیض نباشد، چنانچه مبتدئه به هر يك از دو معنی مذکور باشد، یا این که مضطر به باشد، مختار بسیاری از علما⁽³⁾ آن است که ده روز را نفاس قرار می دهد** و احتمال می رود که رجوع به تمیز نماید، و با فقدان آن، مبتدئه رجوع به اقارب، و با فقدان یا اختلاف رجوع به اقران، و با فقدان یا اختلاف، رجوع به روایت نماید؛ چنانچه در حیض گذشت.

و مضطر به، رجوع به روایت نماید؛ و احوط آن است که جمع بین الوجهین نماید؛ پس به طریق مسطور رفتار نموده، از باب احتیاط، عبادت را به جا آورد، و بعد از اكمال عشره نیز غسل نفاس را به جا آورده، روزه ی آن ایام را هرگاه در ماه رمضان اتفاق افتد، قضا نماید.

و هرگاه بعد از ولادت، يك لحظه خون ببندد، و در روز دهم نیز يك لحظه،

* احوط عدم ترك است. (محمد باقر)

** این قول قوی است. (محمد باقر)

ص: 124

-
- 1- ر.ك: التهذيب، ج 1، ص 173 - 176؛ وسائل الشیعة، ج 2، ص 382، باب 3 ابواب النفاس.
 - 2- صحیحہ ی زرارہ. التهذيب، ج 1، ص 173، ح 496؛ وسائل الشیعة، ج 2، ص 383، ح 2، باب 3، ابواب النفاس.
 - 3- از آن جمله: شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 69 و الخلاف، ج 1، ص 248؛ قطب الدین بیهقی در اصباح الشیعة، ص 40؛ قاضی ابن براج در المهذب البارع، ج 1، ص 39 و جواهر الفقه، ص 17؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 155؛ یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرائع، ص 45؛ محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 27 و المعتمر، ج 1، ص 256.

مجموع آن ده روز، نفاس محسوب می شود، پس هرگاه در ماه رمضان باشد، روزه ی آن ایام را باید قضا نماید، و هرگاه لحظه ای از روز دهم را خون ببیند، همان لحظه نفاس است.

و بدان که حرام است بر زن صاحب نفاس، آن چه حرام است بر زن حیض بی تفاوت؛ چه خون نفاس فی الحقیقه خون حیض است که در زمان حمل، جمع شده.

مسّ میّت

پنجم: مسّ میّت است بعد از آن که تمام بدن او سرد شود، و قبل از آن که او را غسل دهند؛ و هرگاه بعد از مردن و پیش از سرد شدن، مسّ نماید، غسل مسّ، بر او نیست، و هرگاه محلّ مسح، سرد شده باشد لیکن بعضی مواضع از بدن او - چون سینه و سر دل او - هنوز گرم باشد، نیز غسل لازم نمی شود.

و در وجوب شستن دست، هرگاه با رطوبت ملاقات نموده باشد، خلاف است (1) و اظهر لزوم شستن است.

و فرقی نیست در میّت، ما بین صغیر و کبیر، و مرد و زن، و کافر و مسلمان، و بعضی از علما احتمال تخصیص آن را به مسلمان داده اند (2)؛ پس بنا بر این، مسّ کافر، چون مسّ سگ و خوک است، و باعث وجوب غسل نمی شود؛ و آن خالی از ضعف نیست.

و هرگاه شروع در غسل نموده باشند لیکن هنوز آن را تمام نکرده باشند، نیز

ص: 125

1- ر.ك: جواهر الکلام، ج 5، ص 586 - 587.

2- علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 2، ص 458 و نهایة الاحکام، ج 1، ص 73؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 463 و ر.ك: مفتاح الکرامه، ج 4، ص 332.

حکم مذکور جاری است؛ هرچند غسل عضوی را که مسّ نموده به اتمام رسانیده باشند، بنا بر احوط، بلکه اظهر؛ و بعضی در این صورت، غسل را لازم ندانسته اند(1) و در حدث بودن مسّ میّت، و توقّف صحتّ نماز و غیر آن، از افعالی که صحتّ آن متوقّف بر رفع حدث است بر غسل مسّ، خلاف است(2).

و مختار بسیاری از علما، حدث بودن آن است(3) و آن اقوی است؛ پس اگر آن را فراموش نماید، یا این که از روی جهل به مسأله، غسل نکند و نماز را به جا آورد، اعاده و قضای آن نماز بر او لازم است؛ و ظاهر، عدم توقّف صحتّ روزه و دخول در مسجدین، و مکث در سایر مساجد، بر آن است، و همچنان قرائت عزایم.

و هرگاه قطعه ای از بدن انسان را مسّ نماید، چه آن را از مرده بریده باشند یا از زنده؛ پس اگر استخوان هایی در آن باشد، غسل بر او لازم می شود، هرگاه مسّ بعد از سرد شدن آن باشد؛ و هرگاه هنوز گرم باشد، ظاهر این است که غسلی بر او نیست، هرچند آن را از زنده بریده باشند، و اگر استخوانی در آن نباشد، غسل بر او لازم نمی شود.

و هرگاه آن را با رطوبت، مسّ نماید، باید محلّ ملاقات را بشوید.

ص: 126

-
- 1- علامه ی حلی در نهیة الاحکام، ج 1، ص 22 و تذکرة الفقهاء، ج 2، ص 135؛ شهید اول در الدروس الشرعية، ج 1، ص 117 و البیان، ص 82؛ ابن فهد حلی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 52 - 53.
 - 2- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 4، ص 314 - 317؛ مستند الشیعة، ج 3، ص 67 - 68.
 - 3- از آن جمله: شیخ طوسی در النهایة، ص 19؛ ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 112 و ر.ک: الحدائق الناضرة، ج 3، ص 339.

بحث سوم: در بیان کیفیت غسل است.

بدان که غسل بر دو وجه واقع می شود:

اول: ترتیبی، و آن چنین است که اول، سر را شسته، بعد طرف راست، و بعد طرف چپ را بشوید.

و باید که تمامی هر يك از اعضای مسطوره را بشوید، به نحوی که به قدر سر مویی از بشره ناشسته نماند، و شستن موی در این مقام - علی المشهور - وجوبی ندارد(1)؛ و آن نسبت به موی طویل که از محلّ خود تجاوز نموده باشد، ظاهراً تشکیکی ندارد؛ و اما نسبت به موی مختصّ محل، پس حکم به عدم وجوب، هر چند قوتی دارد ولیکن خالی از تأمل نیست، و احوط شستن آن است.

و شستن زیر مو از بشره، واجب است؛ چه مو کم باشد یا انبوه؛ پس رسانیدن آب به زیر ریش و ابرو و نحو آنها، لازم است؛ و گردن را با سر می شوید، و احوط آن است که شستن آن را با طرفین نیز به عمل آورد، و عورت را با هر يك از طرفین بشوید، یا این که آن را يك دفعه ما بین شستن جانب راست و چپ بشوید، به این نحو که اول، نصف راست عورت را شسته، بعد نصف چپ آن را بشوید.

و هرگاه در بدن، مانعی از وصول آب باشد، آن را باید ازاله نماید، یا این که حرکت دهد که زیر آن شسته شود، و هرگاه شكّ در مانع بودن آن نماید، نیز باید آن را حرکت دهد یا ازاله نماید، تا یقین به شستن بشره حاصل نماید.

و هرگاه شكّ در وجود مانع داشته باشد، پس اگر اول، یقین به وجود آن داشته باشد [و شكّ در ازاله ی آن نماید، باید یقین به ازاله ی آن کند.

ص: 127

و هرگاه شك در اصل حصول مانع داشته باشد، بعضی از علما حکم به عدم التفات به شك نموده اند، و آن، محل اشکال است، و احوط* بلکه اظهر، و جوب تحصیل یقین به غسل محل است.

و ملاحظه ی ترتیب ما بین سه عضو مذکور لازم است؛ پس اگر از شستن جزئی از اجزای عضو سابق غافل شود، باید آن جزء را شسته، شستن عضو لاحق را از سر بگیرد.

و مابین اجزای يك عضو، ترتیبی نیست؛ پس می تواند از اعلاى عضو، و از اسفل، و از وسط آن، شروع به شستن نماید، و از بالا به پایین بشوید، یا به عکس آن.

دویم: غسل ارتماسی است؛ و آن، چنان است که به يك دفعه ی عرفیه، به نیت غسل، زیر آب رود.

و در آن چه غسل به آن در حال ارتماس، متحقق می شود دو احتمال است:

یکی آن است که شستن هر عضوی به فرو رفتن آن عضو در آب حاصل شود؛ چنانچه اتمام غسل به رفتن عضو آخر در آب به عمل آید.

و احتمال دیگر آن است که شستن اعضا در حال استیلای آب بر تمام بدن، در زیر آب، دفعه متحقق شود.

و متفرع بر این دو وجه می شود این که مثلاً در نهری غسل نماید، و پیش از رفتن تمام بدن در آب، پای او در گل فرو رفته، بعد از آن بقیه ی بدن او به زیر آب رود؛ پس بنا بر وجه اول، غسل او صحیح است؛ به خلاف احتمال ثانی؛ چه استیلای آب بر تمام اعضا، دفعه حاصل نشده** و دور نیست که قصد هر يك از

* اظهر اول است. (محمد باقر)

** و اظهر اولست و حصول آن بر وجه ثانی خوب واضح نیست، پس در حال فرو رفتن باید قاصد غسل باشد. (محمد باقر)

و جهین، کافی در حصول غسل باشد.

و هرگاه به قصد غسل، به زیر آب رفته، ملتفت به آن چه مذکور شد نشده باشد، صحت غسل او بعید نیست، و احوط آن است که در حین ارتماس، حصول غسل را به هر دو قسم منظور داشته باشد، نه به این که تردید در نیت نماید؛ بلکه حصول غسل را به رفتن هر عضوی در آب نیت کند، و در حال استیلای آب بر اعضا نیز احتیاطاً حصول غسل را منظور داشته باشد.

و بعضی از علما بیرون بودن تمام بدن را از آب، در حصول غسل ارتماسی معتبر می دانند (1) و این قول، خالی از ضعف نیست؛ و ظاهر این است که هرگاه تا به زانو و قریب آن، در توی آب باشد، و ارتماس به عمل آورد، اشکالی در صحت غسل نباشد؛ بلکه هرگاه تا کمر و سینه - بلکه تا گردن - در میان آب باشد، و به نیت غسل به زیر آب فرورد، اکتفا به آن، دور نیست*.

و هرگاه در زیر آب، نیت غسل کند، و خود را در زیر آب حرکت دهد، صحت غسل خالی از وجه نیست**؛ لیکن حکم به صحت نیز خالی از اشکال نیست، و احوط ترك این قسم است.

و هرگاه بعد از غسل ارتماسی معلوم او شود که در جزئی از اجزای بدن، مانعی از وصول آب بوده، غسل او باطل است.

و هرگاه سه دفعه زیر آب رود، و در دفعه ی اول، شستن سر و گردن را منظور

* بلکه احوط ترك آن است. (محمد باقر)

** وجه واضحی ندارد، پس ترك آن معین است. (محمد باقر)

ص: 129

1- از آن جمله: سید محمد عاملی در مدارك الاحكام، ج 1، ص 295؛ فاضل هندی در كشف اللثام، ج 2، ص 20؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 1، ص 301 و رك: الحاشية علی مدارك الاحكام، ج 1، ص 335 و مفتاح الكرامة، ج 3، ص 53.

داشته باشد، و در دفعه ی دویم شستن طرف راست، و در دفعه ی سیم شستن طرف چپ را، مجزی خواهد بود؛ و عورت را نیز با طرفین، یا این که يك دفعه ما بین شستن طرف راست و چپ - چنانچه مذکور شد - بشوید، و غسل به طریق مسطور نیز ترتیبی است، و هرگاه سر و گردن را بیرون شسته، طرف راست و چپ را در آب فرو برد نیز مجزی است.

و شرایط غسل همان شرایط وضو است الا این که در این مقام، موالات در غسل ترتیبی اعتباری ندارد؛ بلکه می تواند سر و گردن را صبح شسته، طرف راست را ظهر، و طرف چپ را وقت عصر بشوید.

و هرگاه در اثنای غسل جنابت، از او حدث اصغری صادر شود، در آن خلاف است (1) و اشکال عظیمی دارد:

يك قول آن است که غسل او باطل می شود و باید غسل را اعاده نماید (2).

و قول دیگر آن است که غسل را تمام نموده، وضویی به جهت آن حدث که صادر شده بگیرد (3).

ص: 130

-
- 1- ر.ك: مختلف الشيعة، ج 1، ص 338؛ لوامع صاحبقرانی، ج 1، ص 613 - 614؛ مفتاح الكرامة، ج 3، ص 105 - 109؛ جواهر الكلام، ج 3، ص 237 - 241.
- 2- شیخ صدوق در الهدایة، ص 96؛ شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 29 - 30؛ علاّمه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 2، ص 254 و اکثر کتب خود؛ شهید اول در الدرّوس الشرعیّة، ج 1، ص 97 و الالفیّة، ص 46 و البیان، ص 55 و اللّمة، ص 20؛ ابن فهد حلّی در المقتصر، ص 50؛ فاضل مقداد در التنقیح الرائع، ج 1، ص 98؛ محقّق مجلسی در حدیقة المتّقین، ص 11؛ وحید بهبهانی در الحاشیة علی مدارك الاحكام، ج 1، ص 346؛ محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 3، ص 134 و ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 3، ص 105 - 106.
- 3- سید مرتضی به نقل محقّق حلّی در المعتمد، ج 1، ص 196؛ محقّق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 28 و مختصر النافع، ص 9؛ فاضل آبی در كشف الرموز، ج 1، ص 73؛ شهید ثانی در الروضة البهیّة، ج 1، ص 358 و مسالك الافهام، ج 1، ص 55؛ سید محمّد عاملی در مدارك الاحكام، ج 1، ص 307؛ محقّق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 1، ص 140 - 141؛ شیخ بهائی در الحبل المتین، ص 148 و جامع عبّاسی، ص 14؛ فاضل هندی در كشف اللثام، ج 2، ص 46؛ سید بحر العلوم در الدرّة النجفیّة، ص 28.

قول سیم آن است که غسل را تمام نموده، بر او هیچ يك از غسل و وضو لزومی ندارد(1) و به همان طریق، داخل نماز می تواند شد(2) و احوط آن است که آن غسل را تمام نموده، بعد اعاده کرده، وضو نیز بسازد.

تیمم

اشاره

فصل چهارم: در بیان تیمم است؛ و در آن چند بحث است:

بحث اول: در بیان شرایط مشروعیت تیمم است.

بدان که مشروعیت تیمم در صورت عدم تمکن از استعمال آب است؛ مگر در دو صورت:

اول: تیمم نمودن به جهت خواب است، پس تیمم در آن صورت جایز است، هر چند متمکن از استعمال آب باشد؛ و مورد حدیث(3)، آن است که وقتی که به خوابگاه خود درآید، و به خاطرش رسد که وضو ندارد، تیمم را به جا آورد؛ پس

ص: 131

1- قاضی ابن براج در جواهر الفقه، ص 12، مسأله 22؛ ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 119؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 276؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 60.

2- برای اطلاع از فروع و اقوال در این بحث ر.ك: رسائل زیر: الف: «رسالة فی ما اذا احدث المجنب فی اثناء غسل الجنابة» [رسائل الشهد الثانی، ج 1]، ص 115 - 159. ب: «رسالة حکم الحدث الاصغر المتخلل فی غسل الجنابة» [الرسائل الفقهية (محقق خواجهی)، ج 2]، ص 169.

3- الفقیه، ج 1، ص 296، ح 1353؛ وسائل الشیعة، ج 1، ص 378، ح 2، باب 9، ابواب الوضوء.

تعدی از مورد حدیث، به صورتی که عمداً وضو را ترك نموده، به خوابگاه خود رود، [محلّ] اشکال است، و همچنان هرگاه آب نزد رخت خواب او باشد، و مانعی از استعمال آن نباشد، هرچند مانع، تر شدن رخت خواب باشد؛ و در صورت مفروضه، تیمّم به رختخواب خود و نحو آن می تواند نمود*.

و هرگاه خاک نزد او حاضر باشد، جواز تیمّم به غبار - چنانچه مورد نصّ است - نیز محلّ تأمّل است.

دویم: تیمّم برای نماز میّت است؛ و فرقی نیست ما بین آن که محدث به حدث اکبر باشد یا اصغر، و ظاهر اطلاق حدیث (1) و کلام بسیاری از علما (2) عدم فرق ما بین خوف فوت نماز بر میّت است، با اتیان به طهارت اختیاریّه و عدم آن.

و در غیر این دو صورت، صحّت تیمّم، موقوف بر عدم قدرت بر استعمال آب است؛ چه آب در نزد او موجود نباشد، یا این که موجود باشد، لیکن به آب نتواند رسید، چنانچه در مکان مرتفعی یا منخفضی باشد، و راه به آن نداشته باشد، و بر دلو و ریسمان و نحو آن قادر نباشد که تواند آب را بالا کشد.

یا این که از رفتن نزد آب، خایف بر جان یا عرض یا مال خود یا مؤمنی باشد، هرچند آب، کمال قرب را به او داشته باشد، چنانچه از ترس دشمن در پستوی خانه و نحو آن پنهان شده باشد، و آب در اتاق یا در خانه موجود باشد.

* هرگاه غبار خاک، فی الجملة در او باشد. (محمّد باقر)

ص: 132

-
- 1- الکافی، ج 3، ص 178، ح 2 و 5؛ وسائل الشیعة، ج 3، ص 111، ح 5 و 6، باب 21، ابواب صلاة الجنابة.
 - 2- از آن جمله: شیخ مفید در المقنعة، ص 231 (زیادات فی الصلاة علی الموتی)؛ شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 35؛ یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرائع، ص 121؛ علاّمه ی حلّی در ارشاد الاحکام، ج 1، ص 235 و رک: منتهی المطلب، ج 1، ص 455؛ مسالك الافهام، ج 1، ص 119؛ جواهر الکلام، ج 5، ص 460.

یا این که از استعمال آب، متضرر شود، چه ناخوش باشد و از شدت ناخوشی یا طول کشیدن آن خایف باشد، یا این که صحیح باشد و از عروض ناخوشی بترسد.

یا این که بر قیمت آب قادر نباشد، یا این که از استعمال آب خایف بر نفس خود یا مؤمنی، به جهت قلت آب باشد.

و هم چنین است هرگاه خایف از موت نباشد؛ لیکن خوف او از تشنگی شدیدی باشد که، در عادت متحمل آن نشوند، یا این که تشنگی منشأ مرض نسبت به او شود، یا این که ظالمی او را از استعمال آب منع نماید و از مخالفت او خایف باشد. در جمیع صور مفروضه، تیمم می کند.

و در جواز تیمم در وسعت وقت، خلاف است (1) و در صورت عدم رجای زوال عذر، اظهر جواز تیمم در سعه ی وقت است، و احوط تأخر آن به ضیق وقت است مطلقاً.

و هرگاه تیمم او به جهت نیافتن آب باشد، پس اگر یقین نماید که در آن حوالی آب نیست، بدون تجسس، تیمم نموده نماز می کند، و اگر احتمال وجود آب را در آن نزدیکی می دهد، پس اگر آن احتمال را در هر یک از چهار طرف بدهد، پس اگر در زمین هموار باشد، به قدر رفتن دو تیر متعارف از چهار طرف باید تجسس نمود، بعد تیمم نماید؛ و اگر زمین ناهموار باشد - چون کوهستان - به قدر رفتن یک تیر متعارف از هر یک از چهار جانب، تفحص می نماید.

و هرگاه بداند که در بعض جوانب آب یافت نمی شود تجسس در آن جانب ساقط می شود، و هرگاه با وجوب تجسس، تفحص نکرده، تیمم نماید، تیمم او

ص: 133

1- ر.ک: مختلف الشیعة، ج 1، ص 447؛ مفتاح الکرامة، ج 4، ص 465 - 470؛ جواهر الکلام، ج 5، ص 273 - 278.

باطل است؛ هرچند بعد مشخص او شود که آب در آن حوالی موجود نبوده.

بلی، اگر تجسس را ترك کرده تا وقت تنگ شود، و وقت به جهت تجسس نمودن از آب نباشد، تیمم نموده، نماز را به جا آورد، و احوط آن است که آن نماز را قضا نماید.

کیفیت تیمم

مبحث دویم: در بیان کیفیت تیمم است.

بدان که تیمم عبارت از چهار فعل است:

اول: زدن دست ها بر زمین است، و باید مع الامکان دست ها را با هم زمین زند، پس هرگاه مع الاختیار يك دست را اول بر زمین زده، بعد دیگری را بزند، کفایت نمی کند؛ و باید آن ها را به قوت بر زمین زند به نحوی که زدن دست ها بر زمین صدق نماید*؛ پس مجرد گذاردن دست ها بر زمین کافی نیست(1) بنا بر اقوی.

و در عدد زدن دست ها بر زمین، خلاف است(2):

* مراد به قوت، همین قدر است. (محمد باقر)

ص: 134

-
- 1- شهید اول و محقق ثانی مجرد قرار دادن دست ها را بر زمین، در صحت تیمم کافی می دانند، و کلام مؤلف محترم - قدس سره - در عدم اجزا، اشاره به آن دارد. ر.ک: ذکری الشیعة، ج 2، ص 259 و جامع المقاصد، ج 1، ص 489.
 - 2- ر.ک: مختلف الشیعة، ج 1، ص 430 - 431؛ مفتاح الکرامة، ج 4، ص 449 - 454؛ جواهر الکلام، ج 5، ص 356 - 358.

بعضی به يك دفعه اکتفا نموده اند(1).

و بعضی يك دفعه را به جهت مسح رو، و يك دفعه را به جهت مسح دست ها واجب دانسته اند(2).

و بعضی تفصیل ما بین تیمم بدل از وضو و بدل از غسل داده اند(3)؛ پس در اول، به يك دفعه اکتفا نموده اند، و در ثانی، دو دفعه را لازم دانسته اند.

و قول اول خالی از قوت نیست.

و احوط آن است که دو تیمم نماید؛ یکی به يك ضرب، و دیگری به دو ضرب؛ خصوصاً هرگاه تیمم او بدل از غسل باشد، و هرگاه يك دفعه دست ها را بر زمین زده، مسح رو و دست ها را به عمل آورد، و دفعه ی دیگر نیز دست ها را بر زمین زده، دست ها را دوباره مسح نماید، دور نیست که کافی در حصول احتیاط باشد؛ چه اگر تیمم يك ضربی باشد، به ضرب اول، تیمم او تمام می شود، و هرگاه دو ضرب در آن لازم باشد، به ضرب ثانی، تیمم او حاصل می شود.

ص: 135

1- ابن جنید اسکافی و ابن ابی عقیل به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 430 - 431؛ سید مرتضی در جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی، ج 3) ص 25؛ شیخ صدوق در المقنع، ص 26؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 63؛ سید محمد عاملی در مدارك الاحکام، ج 2، ص 233؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 1، ص 234؛ شیخ بهائی در مشرق الشمسین، ص 365؛ محقق سبزواری در کفایة الاحکام، ج 1، ص 45.

2- شیخ مفید به نقل شهید اول در ذکری الشیعة، ج 2، ص 261؛ والد شیخ صدوق به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 431 و ر.ك: منتقى الجمان، ج 1، ص 351.

3- شیخ مفید در المقنعة، ص 62؛ شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 33؛ محقق حلّی در شرایع الاسلام، ج 1، ص 40؛ علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 430؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 494 و حاشیة المختصر النافع، ص 104؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 1، ص 340؛ محقق مجلسی در حدیقة المتقین، ص 19 و ر.ك: ذکری الشیعة، ج 2، ص 261؛ كشف الالتباس، ج 1، ص 374 - 375؛ التنقیح الرائع، ج 1، ص 136.

غایت امر این است که مسح دست ها را که اول نموده، لغو باشد، و ظاهر این است که این، منافی موالات معتبره در تیمّم - چنانچه بعد مذکور می شود - نباشد.

دویم: مسح رو است؛ و محلّ مسح، تمام رو نیست؛ بلکه مسح زاید بر پیشانی تا به حدّ بالای بینی و جبین و ابروها بر او بی دغدغه لازم نیست.

و بعضی از علما مسح تمام رو را لازم دانسته اند(1)؛ و آن ضعیف است، و قول به اکتفا به مسح پیشانی، خالی از قوت نیست.

و بعضی از علما مسح جبین را لازم دانسته اند(2)؛ و آن نیز خالی از وجهی نیست؛ و احوط آن است که تمام پیشانی و جبین را مسح نماید.

و بعضی از علما علاوه بر آن، مسح ابروها را نیز لازم دانسته اند(3)؛ و [آن] خالی از ضعفی نیست، هر چند احوط نیز، مراعات آن است.

و واجب است که مسح مذکور را به باطن هر دو دست به عمل آورد؛ پس مسح به باطن يك دست، و به ظاهر هر دو دست، مع الاختیار، مجزی نیست، و استیعاب مسح، ممسوح [را] واجب است.

و احوط آن است که اول، باطن هر دو دست را از پیش بند دست، بر رستگاه مو گذارده؛ پایین کشد، به نحوی که تمام ماسح بر تمام ممسوح بگذرد* و جبهه و دو جبین و دو ابرو را مسح نماید، و باید حایلی در عضو ماسح و عضو ممسوح

* گذاشتن تمام ماسح بر ممسوح، لازم نیست. (محمد باقر)

ص: 136

-
- 1- والد شیخ صدوق به نقل محقق حلّی در المعبر، ج 1، ص 384 و به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 426.
 - 2- شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 114؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 1، ص 234؛ سید محمد عاملی در مدارك الاحکام، ج 2، ص 220 و ر.ك: جواهر الکلام، ج 5، ص 339 - 340.
 - 3- شیخ صدوق در الفقیه، ج 1، ص 104، ذیل حدیث 213 (تحقیق علی اکبر غفاری).

مع الاختیار نباشد.

سیم: مسح ظاهر دست راست است، از بند دست تا به سر انگشتان، به باطن دست چپ.

چهارم: مسح ظاهر دست چپ است، از بند دست تا به سر انگشتان، به باطن دست راست.

و پنجم: واجب است که بشره‌ی ماسح به بشره‌ی ممسوح برسد، و حایلی فی ما بین نباشد، و استیعاب ممسوح نیز واجب است؛ و مسح ما بین انگشت‌ها لازم نیست؛ چه آن، از حدّ ظاهر دست خارج است، چنانچه پهلوی دست‌ها نیز خارج است.

و مقصود از استیعاب مسح، آن است که عرفاً صدق نماید که همه‌ی پشت دست را مسح نموده، و اجزای صغاری که در میان خط‌های دست باقی ماند ظاهراً مانعی ندارد؛ و همچنان آن چه از دور ناخن‌ها باقی ماند که به حسب متعارف، ماسح به آن نرسد.

بلکه آن چه از ظاهر انگشت‌ها که قریب به ما بین انگشتان واقع شده، و باطن کف در حین مسح پشت دست، غالباً به آن نمی‌رسد، دور نیست که مسح آن لازم نباشد، و احوط آن است که آن را نیز مراعات نماید، به این نحو که در وقت مسح پشت دست، سر انگشتان ماسح را از ما بین انگشتان ممسوح گذرانیده که تمام ظاهر انگشتان، مسح شود، و هرگاه این طریق نکند لیکن بعد از آن که مسح را به آخر رساند ثانیاً انگشتان را به آن محل گذرانیده، تا مسح آنها نیز به عمل آید، دور نیست که کافی در حصول احتیاط باشد.

و در وجوب استیعاب ماسح، تأمل است؛ و جمعی از علما واجب ندانسته اند(1).

ص: 137

1- از آن جمله محقق کرکی در جامع المقاصد، ج 1، ص 492 و شهید ثانی در روض الجنان، ج 1، ص 342 و محقق سبزواری در کفایة الاحکام، ج 1، ص 45.

و هرگاه چنان مسح نماید که عرفاً صدق کند که پشت دست راست را مثلاً به باطن دست چپ مسح نمود، دور نیست که کافی باشد؛ و احوط* مراعات استیعاب است که تمام اجزای باطن دست چپ بر پشت دست راست، مسح شود، و همچنان نسبت به پشت دست چپ و باطن دست راست.

شرایط صحّت تیمّم

مبحث سیّم: در بیان شرایط صحّت تیمّم است، ما عدای آن چه مذکور شد، از شرط مشروعیت آن، و آن چند چیز است:

اول: نیت است؛ و باید مشتمل بر قربت باشد - چنانچه در نیت وضو مذکور شد - و ضمّ نیتِ وجوب و ندب، لازم نیست.

و علی المشهور نیت رفع حدث به آن جایز نیست(1)؛ و جمعی از علمای متأخرین، تجویز نموده اند(2) و اول، خالی از قوت نیست.

و احوط** آن است که تیمّمی را که از برای نماز می کند، نیت استباحه ی صلاة را ضمّ نماید، و در لزوم نیت تعیین بدل بودن آن از وضو یا غسل، خلاف است(3) و احوط اعتبار تعیین است، خصوصاً هرگاه هر دو تیمّم بر او لازم باشد.

* این احتیاط لازم نیست. (محمّد باقر)

** این احتیاط لازم، بلکه چون داعی او به جهت نماز است، در معنی استباحه ی نماز خواهد بود. (محمّد باقر)

ص: 138

1- ر.ك: منتهی المطلب، ج 3، ص 79.

2- مانند شهید اول در القواعد و الفوائد، قاعده 176، ج 2، ص 86 - 87 و الدروس الشرعیّة، ج 1، ص 132 و ن.گ: فوائد القواعد، ص 138.

3- ر.ك: کفایة الاحکام، ج 1، ص 44؛ مفتاح الکرامة، ج 4، ص 426 - 428؛ جواهر الکلام، ج 5، ص 289 - 291.

دویم: ترتیب مابین افعال مذکوره است؛ پس اول دست‌ها را بر زمین زده، بعد رو را مسح نماید، و بعد روی دست راست، و بعد روی دست چپ را به نحوی که مذکور گردید.

سیم: آن است که مسح را از بالا به پایین* نماید، چنانچه از رستگاه مو مسح نموده، تا به بالای بینی منتهی سازد، و از بند دست، مسح نموده تا به سر انگشتان کشد.

چهارم: موالات است؛ یعنی افعال تیمم را پی در پی به عمل آورد، و فاصله‌ی معتدبه ما بین آنها ندهد؛ و مرجع در آن، عرف است.

پنجم: طهارت خاک تیمم است، و آن چه قایم مقام آن است.

ششم: اباحه‌ی تصرف در آن است، چنانچه زمین مباح باشد؛ یا این که او مالک آن باشد؛ یا مالک، او را اذن داده باشد.

هفتم: طهارت مواضع تیمم است، از: روی او، و ظاهر دست‌ها، و باطن آنها مع الامکان، چنانچه جمعی مذکور نموده اند(1)؛ و در احادیث، تصریح به آن نشده، و علی‌ای حال، مراعات آن، از باب احتیاط، لازم است.

هشتم: اباحه‌ی محل تیمم است.**

* این شرط بر سبیل احتیاط، خوب است. (محمد باقر)

** این حکم زمینی است که خاک تیمم را مثلاً در این می‌گذارند و پارچه که خاک را بر روی آن می‌ریزند و فرشی که آن پارچه را بر روی آن پهن می‌کنند و امثال آن و حکم فضایی که در آن تیمم واقع می‌شود، به نوعی است که در وضو گذشت. (محمد باقر)

ص: 139

1- از آن جمله: علامه‌ی حلی در ارشاد الاذهان، ج 1، ص 234؛ شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 133؛ محقق ثانی در الرسالة الجعفریة (رسائل المحقق الکرکی، ج 1)، ص 95؛ محقق سبزواری در کفایة الاحکام، ج 1، ص 45 و رک: مفتاح الکرامة، ج 4، ص 461 - 462.

نهم: آن است که خود، مباشر افعال تیمم شود؛ پس مباشر شدن غیر، مع الامکان صحّت ندارد.

دهم: علم به کیفیت تیمم است* و این قدر که دانسته باشد که آن تیمم را که واقع می سازد، موافق فرموده ی جناب اقدس الهی است، کافی است، هرچند تفصیل واجبات و مستحبات و غیر آن را ندانسته باشد.

آنچه که تیمم بر آن صحیح است

مبحث چهارم در بیان اموری است که تیمم به آن می شود.

بدان که خلافتی مابین علما در صحّت تیمم بر خاک نیست و در جواز تیمم بر سنگ و نحو آن از سایر روی زمین ما عدای خاک خلاف است(1):

بعضی آن را جایز دانسته اند مطلقاً(2) و آن را مثل خاک می دانند و ظاهر اطلاق بسیاری از احادیث(3) شاهد بر آن است و احوط مع الاختیار اجتناب از

* علم به این معنی غالباً موقوفٌ علیه قصد قربت است، پس راجع به شرط اول می شود و شرط بودن آن با قطع نظر از قربت مبنی بر بطلان عبادت جاهل است، اگرچه موافق با واقع افتاده باشد و آن احوط است. (محمّد باقر)

ص: 140

-
- 1- ر.ك: مختلف الشيعة، ج 1، ص 419 - 420؛ مفتاح الكرامة، ج 4، ص 374 - 380.
 - 2- از آن جمله: شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 31 و الخلاف، ج 1، ص 134؛ محقق حلّی در المعتمد، ج 1، ص 372؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 3، ص 59 و اکثر کتب خود؛ شهید اول در الدرر السعید، ج 1، ص 130؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 479؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 1، ص 324؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة والبرهان، ج 1، ص 220 و زبدة البیان، ج 1، ص 53 - 54؛ محقق مجلسی در حدیقة المتقین، ص 19؛ فاضل نراقی در معتمد الشيعة، ص 447.
 - 3- وسائل الشيعة، ج 3، ص 343، ح 1 و ص 361، ح 2 و ص 368، ح 7 و ص 384، ح 1 و ر.ك: وسائل الشيعة، ج 3، ابواب التیمم باب 7 و 11 و 12.

آن، و اختیار خاک است و بعضی مطلقاً منع نموده اند(1) و آن خالی از ضعف نیست.

و بعضی تفصیل ما بین حال اختیار و اضطرار داده اند(2).

و در تقدیم تیمم بر غبار بر آن نیز تأمل است، و همچنان در تقدیم تیمم به گل.

و احوط آن است که با دَوْران امر، ما بین تیمم به سنگ یا غبار، جمع بین التیمین نماید، و هرگاه ممکن شود که دست به هر دو زده، مسحات را به عمل آورد، چنان نماید.

و با دَوْران امر، ما بین تیمم به سنگ و گل نیز احوط جمع است.

و هرگاه قادر بر تیمم به خاک، و همچنان بر غیر خاک، از سایر وجه الارض نباشد، بلا اشکال تیمم به غبار می نماید؛ یعنی به چیزی که مشتمل به غبار باشد چون نمد و یال اسب و نحو آنها.

و باید غبار مسطور، غبار ما یصحّ التیمم به باشد؛ پس هرگاه غبار آرد و نحو آن باشد تیمم به آن جایز نیست.

و باید آن چیزی که محل غبار است، مباح باشد؛ پس اگر مغضوب باشد، و با علم به غصبت، به آن تیمم کند، تیمم او باطل است.

و در اشتراط طهارت آن، تأمل است، و مستند واضحی ندارد، و اظهر عدم اشتراط است.

ص: 141

-
- 1- ابن جنید اسکافی به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 420؛ سید مرتضی به نقل محقق حلّی در المعتمر، ج 1، ص 372؛ ابوالصلاح حلبی در الکافی، ص 136؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 51؛ شیخ بهائی در جامع عباسی، ص 25.
 - 2- شیخ مفید در المقنعة، ص 60؛ سلاّر در مراسم، ص 53؛ ابن حمزه در وسیله، ص 71 و ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 137.

و هرگاه غبار مسطور، از زمینِ مغصوب باشد، در جواز تیمّم به آن، تأمّل است، و هرگاه غبارِ آن به نحوی باشد که تواند آن را تکانده و بر خاکی که غبار از آن جمع شود، تیمّم نماید بر او لازم است که چنان نماید، و تیمّم به غبار در این صورت جایز نیست.

و هرگاه تیمّم به غبار نیز ممکن نباشد، تیمّم به گل می نماید.

و از بعض احادیث (1)، تقدیم تیمّم به گل بر تیمّم به غبار مستفاد می شود؛ پس در صورت تمکّن از هر دو، جمع بین آن ها احوط است.

و احتمال تفصیل می رود مابین گلِ سفت که پرچسبندگی به دست نداشته باشد، و گلی که میعان داشته باشد؛ پس اوّل را بر غبار مقدّم دارند، و ثانی را مؤخّر، و می توان آن را وجه جمع بین الاخبار قرار داد؛ لیکن حدیثی که مشتمل بر تفصیل باشد، به نظر نرسیده.

و وارد در کلام بسیاری از علما تقدیم غبار است بر گل مایع (2) و غیر آن را مذکور نکرده اند؛ بلکه در تأخیر آن از غبار، خلافاً به نظر نرسیده؛ پس حکم به آن، معین است.

و اما تیمّم به گلی که میعان نداشته باشد، پس تأخیر آن، از تیمّم به غبار، محلّ تأمّل است، و احوط جمع بینهما است.

تیمّم اضطراری

مبحث پنجم: در بیان تیمّم اضطراری است، و چند وجه از آن مذکور می شود.

ص: 142

-
- 1- وسائل الشیعة، ج 3، ص 354 - 356، باب 10 ابواب التیمم، ح 4/5/7/10.
 - 2- ر.ک: کفایة الاحکام، ج 1، ص 44؛ معتمد الشیعة، ص 451 و مفتاح الکرامة، ج 4، ص 404 - 406.

اول: تیمم صاحب جبیره است. پس اگر گشودن جبیره او را ممکن باشد، بر او واجب است که آن را گشوده، مسح بر بشره نماید، هر چند بشره نجس باشد. هرگاه تطهیر آن ممکن نباشد.

و هرگاه گشودن آن ممکن نباشد، و پاک باشد، مسح بر آن می کند.

و هرگاه نجس باشد و تبدیل آن با تطهیر ممکن نباشد نیز، مسح بر جبیره می کند.

و هرگاه جبیره در عضو ماسح باشد نیز، حکم جبیره بر عضو ممسوح را دارد، و احوط مع الامکان تخفیف جبیره است، چنانچه در وضو مذکور شد.

و هرگاه در باطن کفین، جبیره باشد و نتواند آن را گشود، و در پشت دست ها مانعی نباشد، در مقدم بودن زدن محلّ جبیره بر زمین، بر زدن پشت دست ها تأمل است؛ چون در مسأله حدیثی وارد نشده، و احوط جمع بینهما است.*

و هرگاه در باطن کفین، مانعی باشد که نتواند آن ها را بر زمین گذارد، پشت دست ها را بر زمین می زند و دور نیست که مسح هر يك به دیگری مع الامکان نیز لازم باشد و هرگاه متمکن از مسح هر يك به دیگری نباشد، پشت دست ها [را] بر زمین زده، مسح رو را به آنها به عمل می آورد، اگر قادر بر مسح آنها بر رو باشد، و اگر قادر نباشد قدر ممسوح از رو را بر زمین می مالد، و ثانیاً از بابت احتیاط به جهت حصول ضربتین، باز پشت دست ها را بر زمین می زند، بعد پشت دست ها را بر زمین می مالد، و هرگاه نتواند که چیزی از ما یصحّ التیمم به را بر محلّ ممسوح مالد، دور نیست که آن، مقدم بر آن باشد.

پس، از آن چه مذکور شد، معلوم می شود که زدن دست ها بر زمین، هرگاه مقدور او باشد، به جهت عدم قدرت بر مسح آن ها به محل ممسوح، ساقط نمی شود.

* اظهر اولی است. (محمّد باقر)

و هرگاه در صورت مفروضه، تولیت غیر نیز ممکن باشد که به باطن دست های خود، مسحات را به عمل آورد، از بابت احتیاط، آن را نیز مرعی دارند؛ چون در مسأله، حدیثی نیست و احتیاط در آن مطلوب است.

دویم: تیمم کسی است که قادر بر مباشرت افعال تیمم نباشد؛ چون بیمار و مقید و نحو آن ها، پس اگر قادر بر مباشرت افعال باشد، هر چند بر زدن دست ها بر زمین، آن را به عمل می آورد و در بقیه استنابه می کند.

و اگر مطلقاً قادر نباشد، در تمام افعال تیمم، نایب می گیرد، و نیت را خود به جا می آورد، پس آن شخص نایب، دست های او را بر زمین زده، به دست های او مسحات تیمم را به جا می آورد، و هرگاه آن نیز ممکن نباشد، دست های خود را بر زمین زده بر مواضع ممسوحه مسح می کند.

و هرگاه زدن دست های او بر زمین ممکن نباشد لیکن مالیدن آنها بر محل مسح ممکن باشد، بعضی از علما در کیفیت تولیت غیر در این صورت، چنین مذکور نموده اند که دیگری دست های خود را بر زمین زده، به دست های او می مالند، و دست های او را برداشته مسح آن را به عمل می آورد(1). پس احوط آن است که آن را نیز مرعی دارند.

سیم: تیمم کسی است که بعضی اعضای تیمم او بریده شده باشد.

پس حکم قدر بریده، ساقط می شود، و بقیه ی افعال تیمم را به جا می آورد، پس اگر يك دست او را بریده باشند به نحوی که از محلّ فرض تیمم در آن دست، چیزی باقی نمانده باشد، دست دیگری را بر زمین زده، مسح رو را به عمل می آورد، و پشت دست را بر خاک می مالند.

ص: 144

1- ابن جنید اسکافی به نقل شهید اول در ذکری الشیعة، ج 2، ص 269 و ر.ك: كشف اللثام، ج 2، ص 480.

و احتمال دارد که ذراع را بر خاک زده روی آن را مسح نماید، یا آن که غیر را متولّی ساخته، او دست خود را بر زمین زده، بر آن مسح نماید.

و احوط آن است که بنای بر اعتبار تعدّد ضرب در تیمّم، دست خود را ثانیاً نیز بر زمین زند، هر چند به آن مسح نتواند کشید، و بعد طریق مذکور را معمول دارد.

و اگر هر دو دست او را بریده باشند، اقتضای بر مسح رو می نماید.

و احوط آن است که طرق ثلاثه مذکوره را در مسح رو به عمل آورد.

و هرگاه بعضی از یک دست یا از هر دو دست او را بریده باشند، مسح رو را نیز به هر دو به عمل می آورد، و مسح روی دست را به بقیه ی آن چه از دست باقی مانده به جا می آورد.

لواحق تیمّم

مبحث ششم: در بیان لواحق تیمّم است.

بدان که تیمّم مبیح می شود آن چه را که وضو یا غسل مبیح است؛ از نماز و روزه و مسّ کتابت قرآن و مکث در مساجد و غیر آن.

و بعضی از علما آن را مبیح بعضی از مذکورات ندانسته اند⁽¹⁾، و آن، وجه واضحی ندارد.

و آن چه وضو را منتقض می سازد، تیمّم را نیز نقض می کند، هر چند تیمّم بدل از غسل باشد، پس اگر حدث اصغر بعد از تیمّم بدل از غسل جنابت یا غیر آن از

ص: 145

1- علامه ی حلّی در تذکرة الفقهاء، ج 1، ص 237؛ فخر المحقّقین در ایضاح الفوائد، ج 1، ص 66 - 67؛ فاضل هندی در کشف اللثام، ج 2، ص 492 و ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 4، ص 491 - 492؛ جواهر الکلام، ج 5، ص 432 - 434.

اغسال واجبه* واقع شود، تیمم ثانی را نیز بدل از غسل به عمل می آورد.

و بعضی از علما در این صورت، تیمم را بدل از وضو بر او لازم دانسته اند(1) و آن ضعیف است.

و متفرع بر این دو قول می شود: این که هرگاه متمکن از وضو باشد، بنا بر قول ثانی باید وضو گیرد، و تیمم او مجزی نیست؛ و بنا بر مختار، بر او نیز تیمم بدل از غسل لازم است(2).

و نیز منتقض می سازد تیمم را قدرت از استعمال آب، پس اگر پیش از دخول در نماز، آب یافت شود، بی شبهه تیمم او باطل می شود، و باید وضو یا غسل را به عمل آورده، مشغول نماز شود** مگر آن که وقت تنگ باشد، و فرصت طهارت مائیه نباشد؛ پس در این صورت به همان تیمم نماز می کند.

و هرگاه بعد از نماز، آب یافت شود، نماز او صحیح است، و بر او اعاده در وقت، و قضا در خارج وقت نیست.

* حکم مذکور در غسل جنابت چون از اصل وضو ندارد، واضح است و اما در اغسال واجبه ی دیگر که هم وضو و هم غسل لازم دارد، اگر ممکن از وضو باشد، باید وضو را بگیرد و به جهت غسل تیمم کند. پس اگر حدث اصغر از او صادر شود وضو را اعاده کند به جهت غسل تیمم کند، و اگر وضو را هم نتواند بگیرد تیمم بدل از وضو به جای خود باقی است و حکم مذکور در تیمم بدل از غسل خواهد بود. (محمد باقر)

** اگر اهماً کند تا آب ثانیاً مفقود شود، باید ثانیاً تیمم کند. (محمد باقر)

ص: 146

1- سید مرتضی به نقل محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 514.

2- جهت اطلاع بر ادله، فروع و اقوال در مسأله ر.ک: «رسالة فی حکم المجنب المتیّم المحدث بالحدث الاصغر» و هی مع صغر حجمها مشتملة علی فوائد و غرر و دُرر فأنظرها واغتمها.

و هرگاه در اثنای نماز، آب یافت شود، پس اگر وقت تنگ شده باشد، و فرصت وضو و غسل و ادراک وقت نباشد، بی شبهه نماز را تمام می کند.

و هرگاه وقت وسعت آن را داشته باشد، پس در حکم آن خلاف است، و اقوال متعدده در مسأله، مذکور است (1) و اظهر آن است که اگر قبل از رکوع رفتن باشد نماز را بر هم زده، وضو یا غسل را به عمل می آورد، و اگر بعد از رفتن رکوع باشد آن را تمام می کند و نماز او صحیح است.*

* احوط در هر دو صورت، اعاده ی نماز با طهارت ثانیه است. (محمّد باقر)

ص: 147

1- ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 4، ص 496 - 502؛ جواهر الکلام، ج 5، ص 271 - 278.

فصل پنجم: در بیان نجاسات و مطهّرات است.

و در آن نیز چند بحث است:

بحث اوّل: در بیان نجاسات است.

و آن دوازده چیز است:

اوّل و دویم: بول و غایط است، از حیوان حرام گوشت که خون جهنده داشته باشد، چه حرمت گوشت آن بالاصل باشد، یا بالعرض، چون حیوان موطوئه ی انسان.

و اما حیوانی که خون جهنده نداشته، پس مشهور، حکم به طهارت بول و غایط آن است (1).

و حکم مسطور، نسبت به حیواناتی که تحرّز از آن ها موجب حرج باشد؛ چون مگس و زنبور و پشه و مانند آن ها واضح است.

و اما مانند مار* و سوسمار و نحو آن ها پس حکم مذکور، خالی از تأمل نیست، و احوط اجتناب است، هر چند حکم به طهارت، خالی از قوّت نیست.

سیّم: خون است از حیوانی که خون جهنده داشته باشد، چه حلال گوشت باشد یا حرام گوشت، و چه آن خون به قوّت و دفع بیرون آید، یا بر سبیل ترشّح؛ چون خون رعاف، و خونی که به سبب فرورفتن خار و نحو آن بیرون آید.

و اما خونی که در ذبیحه ی حیوان حلال گوشت باقی می ماند و بعد از بیرون آمدن خون متعارف، پس طاهر و حلال است.

* در مار خون جهنده از قراری که بعضی مذکور نمودند، یافته شده است؛ پس اجتناب از آن در هر حال احوط است. (محمّد باقر)

بلی، آن چه را که از نفس به اندرون کشد، از خونی که بیرون می آید نجس است، و در طهارت خونی که در مواضع محرمه از ذبیحه باقی ماند، محل تأمل است.

و مشهور، نجاست خون باقی در ذبیحه ی حیوان حرام گوشت است(1)؛ هر چند گوشت و پوست او، به ذبح، پاک می شود.

و حیوانی که خون جهنده نداشته باشد، چون مار* و ماهی، خون او پاک است.

چهارم: منی است از هر حیوانی که خون جهنده داشته باشد؛ چون منی انسان یا غیر آن از سایر حیوانات؛ و چه از مرد باشد یا از زن؛ و چه از حلال گوشت باشد یا حرام گوشت.

و غیر از بول و غایط و خون و منی، آن چه از انسان یا حیوان طاهر العین بیرون آید، پاک است.

پنجم: میته ی حیوانی است که خون جهنده داشته باشد؛ چه میته ی انسان باشد یا سایر حیوانات؛ و چه حلال گوشت باشد یا حرام گوشت.

بلی میّت انسان بعد از حصول غسل شرعی، پاک می شود.

ششم، هفتم و هشتم: سگ و خوک بڑی، و کافر است، چه کفر او، اصلی باشد یا ارتدادی و چه از اهل کتاب باشد، یا غیر اهل کتاب.

و اظهر طهارت اهل خلاف است از اهل سنت و سایر مذاهب باطله از فرق اسلام، هرگاه منکر ضروری از ضروریات دین اسلام نباشد.

و خوارج و نواصب و غلات از منتحلین دین اسلام، نجس اند، و همچنان

* در مار احوط اجتناب است. (محمد باقر)

ص: 149

1- ر.ک: کفایة الاحکام، ج 1، ص 59؛ بحار الانوار، ج 80، ص 86، ذیل ح 2؛ مشارق الشموس، ص 308؛ معتمد الشیعة، ص 72؛ الحدائق الناضرة، ج 5، ص 45.

صوقیه، که اظهار دین اسلام می کنند، و ضروریات دین اسلام را انکار می کنند، و تحلیل محرّمات ضروریّه شریعت می نمایند.

و اظهر نجاست جميع اجزای حیوانات ثلاثه است، چه ذی روح یا غیر ذی روح.

و بعضی از علما غیر ذی روح از آن ها را پاک دانسته اند(1) و آن ضعیف است.

و سگ و خوک آبی طاهر است، علی الاظهر.

نهم: مسکر مایع بالاصاله است؛ چون شراب انگور و شراب مویز و خرما و غیر آن ها.

و آن چه مایع بالاصاله نباشد از مسکرات - چون شراب انگور، بنگ و چرس - نجس نیست، هر چند آن را مایع نمایند.

دهم: فقّاح است، و آن را از شیریه ی جو می ساخته اند، و بعضی از آب مویز و کشمش مذکور نموده اند(2) و حال، متروک است.

و او مسکر نیست؛ لیکن نزد علمای ما در حکم مسکر است، در حرمت و نجاست و حدّ؛ و ماء الشعیر متعارف، غیر آن است.

یازدهم: آب انگور است، بعد از حصول غلیان و قبل از ذهاب ثلثین، بنابر مشهور بین الاصحاب(3).

ص: 150

1- سید مرتضی در ناصریات، ص 100، مسأله 19.

2- ر.ک: اجوبه مسائل الفاضل المقداد [رسائل الشهيد الاول]، ص 272 و ن.گ: البیان، ص 91 و کشف اللثام، ج 1، ص 398. متن عبارت شهید اول در اجوبه مسائل الفاضل المقداد چنین است: «... الظاهر أن الفقّاح كان قديماً يُتخذ من الشعير غالباً و يصنع حتى تحصل له النشيش و الغليان و كأنه الان يتخذ من الزبيب ايضاً و...»

3- ر.ک: مختلف الشیعه، ج 1، ص 469؛ ذکری الشیعه، ج 1، ص 115 و مفتاح الکرامه، ج 2، ص 30.

و در اعتبار اشتداد، یعنی به هم رسانیدن قوام فی الجملة، در حصول نجاست آن، تأمل است، و ظاهر بعضی از علما اعتبار آن است (1) و آن خالی از قوت نیست.

و قول به نجاست آن، مستند واضحی ندارد، و به آن جهت، جمعی از متأخرین علما - رحمهم الله - بنا بر طهارت آن گذارده اند (2)؛ لکن از ظاهر بعضی اخبار (3) به ضمیمه ی شهرت بین الاصحاب (4) و اجماع منقول بر آن در کلام بعضی از علما (5)، قول به نجاست آن خالی از قوت نیست.

و حکم مذکور در سرکه ی انگور و آب غوره جاری نیست، و دغدغه ای در طهارت آن ها بعد از غلیان نمی باشد؛ هر چند بعضی از علما در حلیت آنها بعد از غلیان و قبل از ذهاب ثلثین، تأمل نموده اند؛ و آن ضعیف است.

و اما آب کشمش و مویز و خرما، پس ظاهر در طهارت آن هاست بعد از غلیان و قبل از ذهاب ثلثین.

و حکم به نجاست آن ها مستندی ندارد، و حلیت آن ها خصوصاً آب مویز و کشمش خالی از اشکال نیست؛

و اظهر حلیت آب خرما است، و اما آب کشمش و مویز، پس حکم به حلیت آن، در صورت مفروضه کمال اشکال را دارد؛ و ظاهر بعضی از روایات معتبره

ص: 151

-
- 1- محقق حلّی در المعتمد، ج 1، ص 424.
 - 2- از آن جمله: محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 162؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 1، ص 439؛ ابن فهد حلّی در المهذب البارع، ج 4، ص 241 و ر.ك: مختلف الشيعة، ج 1، ص 469 و كشف اللثام، ج 1، ص 397.
 - 3- مثل خبر عبدالله بن سنان. ر.ك: وسائل الشيعة، ج 25، ص 291، ح 7، باب 5، ابواب الاشربة المحرّمة.
 - 4- ر.ك: المقاصد العلية، ص 143.
 - 5- وحید بهبهانی به نقل سید جواد عاملی، ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 2، ص 31.

حرمت آن است، پس مراعات احتیاط را در این خصوص، ترك نباید نمود. (1)

دوازدهم: عرق جنب از حرام است علی الاظهر*.

و مراد به جنابت از حرام، آن است که جنابت او مستند به یکی از اسباب محرّمه ی جنابت باشد؛ چنانچه زنا یا لواط نماید، یا آن که عمداً ملاعبه با زن اجنبیه نماید تا انزال کند** و نحو آن از اسباب محرّمه.

و دور نیست که استمنا به دست خود نمودن نیز، آن حکم را داشته باشد.

و هرگاه در حال حیض مقاربت با زن خود نماید دور نیست که حکم مذکور در آن، جاری باشد.

و هرگاه در ماه رمضان، مقاربت با حلال خود کند، در طهارت عرق او اشکال است.

اما اگر مقاربت به او ضرر رساند، و مع ذلك عالماً مقاربت نماید، یا این که در مکان یا بر روی فرش غصبی، یا در لباس غصبی مع العلم مقاربت نماید، در این صورت، حکم مذکور جاری نیست، و عرق او نجس نمی باشد.

و فرقی نیست ما بین عرقی که در حال مقاربت حاصل شود بعد از حصول ادخال، که سبب جنابت است، و آن چه بعد از فراغ از آن، حاصل شود تا این که از غسل فارغ شود.

* مورد نص منع از نماز در آن است، و اجرای باقی احکام نجاست بر آن، احوط است. (محمّد باقر)

** این حکم بر سییل احتیاط خوب است. (محمّد باقر)

ص: 152

1- ر.ك: فوائد القواعد، ص 56 - 55 و رساله ی حکم العصیر التمری و الزیّبی [الرسائل الفقھیّة] (وحید بهبهانی)، ص 52 - 116 و کتاب الطهارة (آیه الله اراکی)، ج 1، ص 562 - 579.

و اما عرقی که در حال حصول سبب انزال حاصل شود قبل از حصول آن، چنانچه در حال ملاعبه با اجنبیه عرق نماید، و بر آن ملاعبه، انزال متفرّع شود، عرق او پاک است تا این که منی از او خارج شود.

و بدان که عرق شتر جلال را جمعی از علما از جمله ی نجاسات شمرده اند(1) و بعضی از روایات معتبره(2) دلالت بر آن دارد، و جمعی دیگر پاک دانسته(3) و قول اول، خالی از قوت نیست، و بعضی عرق سایر حیوانات جلاله را به آن الحاق نموده اند(4) و آن احوط است.

ص: 153

1- از آن جمله: شیخ صدوق در الفقیه، ج 3، ص 214؛ شیخ مفید در المقنعة، ص 71؛ شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 38؛ ابن براج در مهذب، ج 1، ص 52؛ فاضل نراقی در معتمد الشیعة، ص 81.

2- الکافی، ج 6، ص 250 - 251، ح 1 - 2؛ وسائل الشیعة، ج 3، ص 423، ح 1 و 2.

3- از آن جمله: سلار در مراسم، ص 56؛ محقق حلّی در المختصر النافع، ص 18 و شرایع الاسلام، ج 1، ص 53؛ علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 461 و منتهی المطلب، ج 3، ص 234؛ شهید اول در الدروس الشرعية، ج 1، ص 124 و البیان، ص 91؛ ابن فهد حلّی در المهذب البارع، ج 1، ص 227؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 2، ص 229 و ر.ک: کفایة الاحکام، ج 1، ص 60.

4- یحیی بن سعید حلّی در نزهة الناظر، ص 19.

مبحث دویم: در بیان مطهرات است.

و آن پانزده چیز است:

اول: آب است، و احکام آب ها سابقاً گذشت، و کیفیت تطهیر به آن بیان می شود. إن شاء الله تعالی.

دویم: خاک و غیر آن، از سایر روی زمین است، از سنگ و ریگ و نحو آن ها.

و آن، چند چیز معین را پاک می نماید:

اول: کف پا است بعد از آن که ازاله ی عین نجاست از آن بشود؛ چه به راه رفتن روی زمین باشد، یا به مالیدن آن بر زمین، و چه عین نجاست را به راه رفتن یا بر زمین مالیدن ازاله نماید، یا این که به کهنه و نحو آن عین را زایل کند.

بلی، در صورت اول، به محض ازاله ی عین، پاک می شود، و در صورت ثانیه، به مجرد گذاردن آن بر زمین، بعد از زوال عین، طاهر می شود.

دوم: ته نعل(1) و چکمه است به طریقی که در کف پا مذکور شد، و ظاهر آن است که کفش و گیوه و دوبندی و نحو آن ها نیز در این حکم باشند.

سیم: سایر چیزهایی که در پا کنند از قبیل قبقاب(2) و چوبی که به جای پای بریده قرار می دهند، و به آن راه می روند، بنابر مختار بعضی از علما(3) و حکم

ص: 154

1- پافزار، کفش که در پا کنند. (لغت نامه دهخدا، ج 48، ص 624)

2- کفش چوبی، لغت نامه دهخدا، ج 38، ص 152 (القبقاب: النعل المتخذة من خشب، بلغة اهل اليمن، لسان العرب، ج 11، ص 7).

3- محقق ثانی در حاشیة المختصر النافع، ص 117 - 116؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 130 و روض الجنان، ج 1، ص 454؛ شیخ بهائی در جامع عباسی، ص 28؛ سید بحرالعلوم در الدرّة النجفیّة، ص 53؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 2، ص 139 و ر.ک: جامع المقاصد، ج 1، ص 179.

مذکور هر چند خالی از وجه نیست، اما احوط آن است که بشویند.

و جریان حکم مذکور نسبت به جوراب احتمالی دارد و خالی از بُعد نیست؛ بلکه اظهر عدم جریان است.

چهارم: ته عصا است، بنابر مختار بعضی از علما⁽¹⁾ و لیکن حکم به حصول طهارت آن، محلّ تأمل است، و احوط شستن آن است.

و در شرط بودن طهارت زمین، در حصول تطهیر به آن، خلاف است⁽²⁾، و احوط اعتبار طهارت آن است.

و در اعتبار خشک بودن زمین نیز، خلاف است⁽³⁾ و مختار بعضی از قداما⁽⁴⁾ و جمعی از متأخرین اشراط آن است⁽⁵⁾ و آن احوط است، اما هرگاه رطوبت آن به نحوی باشد که سرایت به ملاقی نکند، دور نیست که اشکالی در حصول تطهیر به آن نباشد.

سیّم از مطهّرات: آتش است، چنانچه نجس را بسوزاند تا خاکستر شود، یا آن

ص: 155

1- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 5، ص 455 و مصباح الفقيه، ج 8، ص 327 و ن.گ: شرح الالفیّة [رسائل المحقّق الكرکی، ج 3] ص 221 - 220. برخی از متأخرین مثل مرحوم محقّق مجلسی (در حدیقة المتقین، ص 5) و شیخ جعفر کاشف الغطاء (در کشف الغطاء، ج 2، ص 382) و حاج شیخ ابراهیم کلباسی (در نخبه، ص 36 و منهاج الهدایة، ص 32 - 31) و میرزا محمّد حسن شیرازی و سید اسماعیل صدر (در مجمع المسائل، ص 15) و مؤسس حائری (در مجمع الاحکام، ص 14) قائل به طهارت شده اند و ن.گ: نجات العباد، ص 72 و عروة الوثقی، ج 1، ص 257.

2- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 2، ص 216؛ جواهر الکلام، ج 6، ص 482 - 486؛ مستند الشیعة، ج 1، ص 338 - 339.

3- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 2، ص 216؛ جواهر الکلام، ج 6، ص 482 - 486؛ مستند الشیعة، ج 1، ص 338 - 339.

4- ابن جنید اسکافی به نقل محقّق حلّی در المعتمر، ج 1، ص 447.

5- مانند: محقّق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 179؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 130؛ محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 5، ص 458.

که دود نماید، یا بخار کند.

پس دود چراغ، هرگاه روغن او نجس باشد، پاك است و بعضی از علما آن را نجس دانسته اند(1) و آن بعید است.

و همچنان بخاری که از بول و نحو آن از نجاسات متصاعد شود، پاك است.

بلکه هرگاه سرکه ی نجس را عرق گیرند، یا این که گلاب نجس یا عرق نعنای نجس را دوباره عرق گیرند، و آلات عرق گیری که بعد از استحاله ی بخار به عرق و ملاقی با آن می شود پاك باشد، دور نیست* که پاك شود، هرچند بخصوصه در کلام علما تنبیه به آن نشده.

و هرگاه چیز نجس، زغال شود در طهارت آن تأمل است، و احوط اجتناب است.

و هرگاه گل نجس را به آتش طبخ دهند تا آجر یا خزف شود، جمعی از علما آن را طاهر دانسته اند(2) و حکم به طهارت در نظر قاصر، محلّ اشکال است، و احوط عدم اکتفای به آن است.

و هرگاه خمیر نجس را نان پزند، بعضی از علما حکم به طهارت آن نان نموده اند، و آتش را مطهر آن دانسته اند(3) و مشهور نجاست آن است(4) و آن اظهر است.

* احوط اجتناب است. (محمّد باقر)

ص: 156

-
- 1- صاحب ذخیره المعاد این قول را به شیخ طوسی و کتاب المبسوط ایشان نسبت می دهد. (ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 2، ص 211)
 - 2- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 499؛ علامه ی حلی در نهاية الاحكام، ج 1، ص 291؛ شهید اول در البیان، ص 92؛ شیخ بهائی در جامع عباسی، ص 28.
 - 3- شیخ طوسی در [بحث طهارت] النهایة، ص 8، و لکن ایشان در آخر همان کتاب ص 590، [بحث اطعمه و اشربه] از این قول عدول نموده و با قول مشهور موافقت فرموده اند.
 - 4- ر.ك: المعتبر، ج 1، ص 453؛ نهاية الاحكام، ج 1، ص 179؛ مدارك الاحكام، ج 2، ص 369؛ ذخیره المعاد، ص 172؛ الحدائق الناضرة، ج 5، ص 65.

چهارم: آفتاب است.

و آن، چند چیز را پاك می نماید:

اول: زمین است، هرگاه آفتاب بر آن بتابد، تا آن را خشك کند، و عین نجاست در زمین باقی نباشد، چنانچه نجاست، بی جرم باشد، و به خشك شدن، عین او برطرف شود، چون بول، یا این که جرم او را زایل نموده، رطوبت او که خالی از جرم باشد به آفتاب خشك شود، و عین آن باقی نماند.

و هرگاه به غیر آفتاب خشك شده باشد و آن را به آب و نحو آن تر نمایند، و آفتاب آن را بخشکاند نیز طاهر می شود، و دیوار و پشت بام و نحو آن ها ملحق به زمین است.

دویم: حصیر و بوریا است، و حکم آن ها نیز حکم زمین است، و هرگاه آفتاب بر حصیر یا بوریا تابد، ما بین درزهای آن که عین آفتاب به آن نمی تابد، و هم چنین نخى که در میان حصیر است نیز، پاك می شود.

و هرگاه نجاست، به آن روی آن سرایت نموده باشد، دور نیست* که به تائیدن آفتاب بر يك روی آن، روی دیگر نیز پاك شود، هرگاه آن نجاست هر دور را فرا گرفته باشد. اما هرگاه سرایت بر زمین نموده باشد به تائیدن آفتاب بر حصیر، زمین پاك نمی شود.

سیم: سایر اشیای غیر منقوله است - چون در و پنجره ی کار گذارده [شده] و درخت و نحو آن ها - بنا بر مختار جمعی از متأخرین (1) و [آن] خالی از وجه

* احوط اجتناب است و هم چنین در ریسمان میان حصیر، احتیاط به نظر می رسد. (محمد باقر)

ص: 157

1- محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 55؛ علامه ی حلّی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 194؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 1، ص 351؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 178؛ شهید اول در الدرر السعیدة، ج 1، ص 125 و ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 5، ص 437.

نیست، لیکن چون خارج از مورد حدیث صحیح است(1)، خالی از اشکال نیست، و احوط شستن آن هاست.

پنجم: استحاله است، چنانچه نطفه و علقه، مستحیل به حیوان طاهرالعین شود، و آب نجس، مستحیل به بول حیوان حلال گوشت شود، یا مستحیل به رطوبت حاصله در میوه ها و سبزی ها شود، چنانچه درخت را آب نجس دهند و میوه از آن پرورش یابد، یا آن که هندوانه و خربزه و خیار و کاهو و نحو آن ها را از آب نجس مشروب سازند، پس آب نجس که مستحیل به آن هاست، پاک است.

و همچنان است هرگاه نجاست، کرم شود، یا مردار، خاک شود.

و هرگاه سگ یا خوک در نمک زار افتد و نمک شود، در حصول طهارت به آن، خلاف است(2) و اظهر طهارت است.

و فی الحقیقه، تطهیر آتش به جهت استحاله است، و آتش را بخصوصه مدخلیتی نیست.

ششم: انقلاب است، چنانچه شراب، منقلب به سرکه شود.

هفتم: استهلاك است، و آن در استهلاك نجاست است به آبی که منفعل به نجاست نشود، چنانچه قدری بول در حوض بزرگ ریزند، که آب را مضاف نکند و احد اوصافِ ثلاثه ی آب را تغییر ندهد.

هشتم: انتقال است، چنانچه خون انسان را، پشه یا شپش و کیک مثلاً بخورد، پس بعد از انتقال به آن حیوان، پاک می شود و جریان حکم مذکور نسبت

ص: 158

1- صحیحہ ی زرارہ و حدید بن حکم. الکافی، ج 3، ص 392، ح 23؛ وسائل الشیعة، ج 3، ص 451، ح 2، باب 29، ابواب النجاسات.

2- ر.ک: معتمد الشیعة، ص 121 - 120؛ مفتاح الکرامه، ج 2، ص 229 - 230؛ مستند الشیعة، ج 1، ص 330 - 331.

به زالو* وجهی دارد؛ لیکن خالی از تأمل نیست.

و دور نیست که انتقال نیز از قبیل استحاله باشد؛ چه، نجس خون انسان است مثلاً، نه خون کبک و پشه، و جهت اشکال در زالو نیز همین است؛ چه، دور نیست که آن خونی را که از انسان خورد آن را خون انسان گویند نه خون زالو.

نهم: اسلام است.

دهم: نقص است، و آن مطهر آب انگور است، بعد از نجاست آن به غلیان، چه آن به ذهاب ثلثین، پاک می شود.

یازدهم: کشیدن آب است، بنابر این که آب چاه به ملاقات نجاست، نجس شود، پس به کشیدن مقدرات شرعیّه، تطهیر می شود، یا این که به تغییر احد اوصاف ثلاثه، نجس شود، و به مجرد زوال تغییر، آن را پاک ندانیم، بلکه کشیدن آب را به قدری که زوال تغییر حاصل شود، و لو تقدیراً معتبر بدانیم، چنانچه مختار بعضی از متأخرین است، و سابقاً اشاره به آن شد.

دوازدهم: غسل میّت است، چه آن، مطهر عین اوست از نجاست موت.

سیزدهم: زوال عین است، و آن مطهر حیوانات است، چنانچه دهان گربه، به خون و نحو آن ها نجس شود، به مجرد زوال عین، پاک می شود، و بعد از آن هرگاه سر در ظرف آب و نحو آن نماید، مانعی ندارد.

چهاردهم: هر چیزی است که مزیل عین نجاست باشد، و آن مطهر مخرج است از غایط، به طریقی که در فصل وضو گذشت.

پانزدهم: تبعیت است، و آن در چند موضع است:

از آن جمله، آن است که چون کافر مسلمان شود، اولاد صغار او در حکم مسلمانند و پاک می شوند.

* احوط اجتناب است. (محمد باقر)

و از آن جمله، ظرف شراب است، بعد از انقلاب آن به سرکه.

و از آن جمله، ظرف عصیر است که بعد از ذهاب ثلثین، او نیز پاک می شود، و همچنان آلات آن.

کیفیت تطهیر به آب

مبحث سیم: در بیان کیفیت تطهیر به آب است.

بدان که مشهور، لزوم تعدد غسل است در ازاله ی نجاست بول از رخت و بدن، سوای مخرج بول و سوای بول پسر شیرخواره (1) چنانچه بیان می شود.

و بعضی اکتفا به يك دفعه نموده اند (2) و آن ضعیف است.

و اما نسبت به مخرج، پس اظهر اکتفا به يك دفعه است، چنانچه در مبحث وضو گذشت.

و نسبت به غیر رخت و بدن، ما عداى ظروف و اوانی که حکم آن علی حده مذکور می شود، در اعتبار تعدد، تأمل است، و مختار بعضی از متأخرین، اکتفا به يك دفعه است (3) و آن خالی از وجهی نیست.

و احوط مراعات تعدد است، و اعتبار تعدد، در صورتی است که به آب قلیل تطهیر نمایند، و اگر به آب جاری بشویند يك دفعه کفایت می کند.

و هرگاه در آب کر تطهیر کند، در اکتفای به يك دفعه اشکال است، و اظهر

ص: 160

1- ر.ك: مدارك الاحكام، ج 2، ص 336؛ الحدائق الناضرة، ج 5، ص 356؛ كفاية الاحكام، ج 1، ص 64.

2- شيخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 37؛ علامه ی حلی در قواعد الاحكام، ج 1، ص 193؛ شهید اول در البیان، ص 95.

3- ر.ك: ذخيرة المعاد، ص 161، و مفتاح الكرامة، ج 2، ص 145.

کفایت آن است، و احوط مراعات تعدّد است.

و در بول پسر شیرخواره که به خواهش خود، غذای دیگر نخورده باشد، مجرد يك دفعه ریختن آب بر آن کافی است، هرگاه عین نجاست موجود نباشد، یا این که به آن ریختن زایل شود و احتیاجی به فشار دادن و تعدّد در ریختن آب نیست.

و در بول دختر شیرخواره خلاف است (1) و مشهور، عدم جریان حکم مذکور در آن است (2)؛ بلکه حکم آن حکم بول غیر شیرخواره است.

و بعضی فرق نگذارده اند (3) و احوط قول اول است.

و اما سایر نجاسات غیر از بول، پس در ازاله ی آن ها از بدن و رخت و فرش و نحو آن ها، ما عدای ظروف، يك دفعه مزيله ی عین، کافی است، و احتیاجی به تعدّد نیست، و حکم تطهیر ظروف، علی حده بیان می شود.

و بدان که اعیان متنجسه اگر غساله در آن ها نفوذ نکند، چون بدن و سایر اعیان صلبه، پس اگر نجاست حاصله در آن، جرمیت نداشته باشد، یا آن که عین او را به چیز دیگر زایل نموده باشد، ریختن آب بر آن ها در حصول غسل کافی است، و هرگاه آب غساله در آن ها نفوذ می کند، و به فشار و نحو آن بیرون می آید، چون رُخوت [= رخت ها] پس در تطهیر آن ها فشار لازم است.

و هرگاه به نجاستی نجس شود که تعدّد شستن در آن لازم باشد، بعضی از علما برای هر شستنی يك فشار را لازم دانسته اند (4)

ص: 161

1- ر.ك: جواهر الکلام، ج 6، ص 369 - 370.

2- ر.ك: مدارك الاحكام، ج 2، ص 333؛ كشف اللثام، ج 1، ص 443؛ معتمد الشیعة، ص 103.

3- ر.ك: ذكرى الشیعة، ج 1، ص 123؛ معتمد الشیعة، ص 104.

4- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 187؛ محقق حلّی در المعتمر، ج 1، ص 435.

و بعضی يك فشار را ما بین دو شستن لازم دانسته اند(1)

و بعضی يك فشار را بعد از دو شستن مذکور نموده اند(2)

و احوط قول اول است، و اظهر آن است که، هرگاه تطهیر به آب جاری و کر و نحو آن ها به عمل آورند، حاجتی به فشردن نباشد، و هرگاه غسل در آن نفوذ نموده، بیرون نرود؛ مانند خاک، تطهیر آن به آب قلیل* حاصل نمی شود.

کیفیت تطهیر ظروف

و اما تطهیر ظروف و اوانی، پس چون در بعض نجاسات بخصوصه حکمی وارد شده، اولاً اشاره به آن نموده، بعد از آن، کیفیت تطهیر آن ها، از سایر نجاسات مذکور می شود.

[1] از آن جمله ظرفی است که سگ در آن ولوغ نموده باشد؛ یعنی به زبان خود از آن آب خورده باشد.

و طریق تطهیر آن، چنین است که يك دفعه آن را به خاک شسته، و دو دفعه ی دیگر به آب بشویند.

و در وجوب مزج خاک به آب، یا لزوم اقتضار بر خاک، یا جواز جهین، خلاف است(3) و احوط آن است که هر دو طریق را به عمل آورند، هر چند اکتفا به مالیدن خاک، هرگاه ممزوج به قلیلی از آب باشد، خالی از قوت نیست.

و [در] تقدیم شستن آن به خاک، بر شستن به آب، یا این که شستن به خاک

* این قول احوط است هر چند تطهیر زمین نجس به آب قلیل، وجهی دارد. (محمد باقر)

ص: 162

1- شهید اول در اللمعة، ص 3.

2- شیخ صدوق در الهدایة، ص 71.

3- ر.ک: مختلف الشیعة، ج 1، ص 495 - 499؛ مفتاح الکرامة، ج 2، ص 247 - 248.

را ما بین دو شستن به آب، به عمل آورد، نیز خلاف است(1) و اظهر وجه اول است.

و هرگاه سگ، ظرفی را بلیسد، دور نیست که حکم مذکور نیز جاری شود؛ اما هرگاه دست یا پای او مثلاً به ظرف برخورد، یا از آبی که خورده، در ظرف دیگر بریزد، حکم مذکور جاری نیست، و هرگاه لعاب دهان او در ظرف بریزد، در جریان حکم مذکور، تأمل است.

و بعضی از قدمای علما، در افتادن سگ در ظرف آب، حکم مذکور را جاری نموده اند(2) و مراعات آن در صورت مفروضه - بلکه در جمیع صور متقدمه - احوط است.

و در وجوب تعدد غسل، هرگاه آن را به آب کثیر تطهیر نمایند خلاف است(3)، و مشهور اکتفا به يك دفعه است(4) و [آن] خالی از وجه نیست؛ لیکن احوط مراعات تعدد است.

و بنابر اکتفا به يك دفعه، در سقوط وجوب تعفیر نیز خلاف است(5) و قول به سقوط، محل نظر است، و احوط قول به عدم سقوط است.

[2] و از آن جمله ظرفی است که خوک از آن بیاشامد.

ص: 163

-
- 1- ر.ك: مختلف الشيعة، ج 1، ص 495 - 499؛ مفتاح الكرامة، ج 2، ص 247 - 248.
 - 2- شيخ صدوق در المقنع، ص 37؛ شيخ مفيد در المقنعة، ص 68. و از متأخرین فاضل نراقی در معتمد الشيعة، ص 109.
 - 3- ر.ك: مختلف الشيعة، ج 1، ص 497 - 498؛ مستند الشيعة، ج 1، ص 299.
 - 4- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 5، ص 489.
 - 5- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 2، ص 256 - 258؛ جواهر الكلام، ج 6، ص 572 - 573؛ مستند الشيعة، ج 1، ص 299.

جماعتی از علما شستن آن را به آب، هفت دفعه، لازم دانسته اند(1) و ظاهر حدیث صحیح(2) بر آن دلالت دارد.

و بعضی آن را به منزله ی ولوغ سگ دانسته اند(3).

و بعضی اکتفا به يك دفعه نموده اند(4).

و قول اوّل، خالی از قوّت نیست؛ و احتیاجی به خاک مالی نیست هر چند مراعات آن احوط است.

[3] و از آن جمله ظرف شراب است؛

جمعی از علما شستن آن را هفت دفعه لازم دانسته اند(5).

و بعضی اکتفا به سه دفعه نموده اند(6).

و قول اخیر، خالی از قوّت نیست؛ هر چند مراعات قول اوّل، احوط است.

ص: 164

1- علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 496؛ ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 59؛ شهید ثانی در الروضة البهیة، ج 1، ص 63؛ سید محمّد عاملی در مدارك الاحکام، ج 2، ص 394؛ فاضل نراقی در معتمد الشیعة، ص 112 و ن. گ: شرح تبصرة المتعلّمین، ج 1، ص 352.

2- صحیحہ ی علی بن جعفر. التهذیب، ج 1، ص 261، ح 760؛ وسائل الشیعة، ج 1، ص 225، ح 2، ابواب الأسنار، باب 1.

3- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 15؛ الخلاف، ج 1، ص 186.

4- شیخ مفید در المقنعة، ص 68؛ سلار در مراسم، ص 36؛ محقق حلّی در المعتمد، ج 1، ص 459؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 92.

5- شیخ مفید در المقنعة، ص 73؛ سلار دیلمی در مراسم، ص 36؛ شیخ طوسی در النهایة، ص 53؛ شهید اوّل در ذکری الشیعة، ج 1، ص 127؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 191.

6- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 182؛ محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 48؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 3، ص 344؛ محقق نراقی در معتمد الشیعة، ص 107 و فاضل نراقی در مستند الشیعة، ج 1، ص 292.

و بعضی دو دفعه را لازم دانسته اند(1).

و بعضی اکتفا به يك دفعه نموده اند(2).

و بعضی ظرف فقّاع را به ظرف شراب ملحق نموده اند(3) و آن احوط است.

[4] و از آن جمله ظرفی است که موش در آن مرده باشد، هرگاه نجاست آن سرایت به ظرف نماید.

پس بعضی از علما هفت دفعه شستن را لازم دانسته اند(4) و آن در حدیث معتبر(5) در مردن جرز در ظرف، وارد شده است - و جرز نوعی است از موش - پس عمل به آن احوط است، خصوصاً در مورد نصّ؛ و حکم به وجوب آن، محلّ نظر است.

[5] و هرگاه ظرف نجس شود به غیر امور مذکوره، پس در وجوب تعدّد شستن در تطهیر آن نیز خلاف است(6):

ص: 165

1- شهید اوّل در اللّعة، ص 3؛ الروضة البهیة، ج 1، ص 61.

2- محقق حلّی در المعتمر، ج 1، ص 462؛ علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 499؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 1، ص 461؛ سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 2، ص 396 و محقق سبزواری در کفایة الاحکام، ج 1، ص 71 (البته می توان اقوال در مسأله را، پنج قول شمرد، به تفصیل در قول آخر، که اکتفا به يك مرتبه شستن نموده اند، به این نحو که يك مرتبه شستن مطلقاً (که قول صاحب مدارک است) و یا يك مرتبه شستن بعد از ازاله نمودن که قول علامه ی حلّی می باشد).

3- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 138.

4- شیخ صدوق در مقنعه، ص 34؛ شیخ طوسی در نهاییه، ص 5؛ ابن حمزه در وسیله، ص 80؛ شهید اول در الدروس الشرعیه، ج 1، ص 125 و ر.ک: جواهر الکلام، ج 6، ص 577.

5- مؤتّقه ی عمّار ساباطی، التهذیب، ج 1، ص 284، ح 119؛ وسائل الشیعة، ج 3، ص 496 - 497، ح 1، باب ابواب النجاسات.

6- ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 2، ص 254 - 256.

جمعی از علما سه دفعه را لازم دانسته اند(1).

و بعضی دو دفعه را لازم دانسته اند(2).

و بعضی اکتفا به يك دفعه نموده اند(3)(4).

و حدیث معتبر(5) دلالت بر قول اول دارد، پس قول به آن، خالی از قوت نیست؛ هر چند حمل حدیث مذکور، بر استحباب نیز دور نیست، و علی ای حال، قول مذکور احوط و اولی است.

و بنابر قول به وجوب سه دفعه یا دو دفعه، هرگاه در آب کر یا جاری شسته شود، اکتفا به يك دفعه دور نیست.

ص: 166

-
- 1- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 182؛ شهید اول در الدرر السعیدة، ج 1، ص 125؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 193؛ فاضل نراقی در معتمد الشیعة، ص 112.
 - 2- شهید اول در اللمعة، ص 3.
 - 3- محقق حلّی در المعتمر، ج 1، ص 461 - 462؛ علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 499؛ شهید اول در البیان، ص 93؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 1، ص 461؛ سید محمد عاملی در مدارك الاحکام، ج 2، ص 396؛ شیخ حسن عاملی در معالم الدین، ج 2، ص 702 و 701.
 - 4- مرحوم مؤلف سه قول در مسأله را بیان نموده اند و می توان در قول اخیر، قائل به تفصیل شد، بین وجوب يك مرتبه شستن بعد از ازاله، یا وجوب آن مطلقاً، که در فرض اول، قائل محقق حلّی و علامه ی حلّی و شهید اول است، و در ثانی، قائل شهید ثانی، سید محمد عاملی و صاحب معالم است.
 - 5- موثقه ی عمّار بن موسی. الکافی، ج 6، ص 427، ح 1؛ التهذیب، ج 1، ص 283، ح 830؛ وسائل الشیعة، ج 3، ص 494، ح 1، باب 51، ابواب النجاسات.

فصل ششم: در بیان مقدمات نماز است.

و در آن چند بحث است.

مبحث اول: در بیان اوقات نماز یومیّه است.

بدان که هر يك از نمازهای پنج گانه را دو وقت است:

یکی وقت فضیلت، و دیگری وقت اجزا.

و اما وقت فضیلت ظهر، پس از اول زوال آفتاب است تا این که سایه ای که در اول ظهر، شروع به برگشتن می کند، به قدری مثل شاخص شود.

و وقت اجزای آن، ممتد است تا این که به غروب آفتاب، به قدر ادای عصر، باقی بماند.

و وقت فضیلت نماز عصر، بعد از گذشتن مقدار ادای نماز ظهر است از زوال، تا این که سایه ی مذکور، به قدر دو مثل شاخص شود.

و وقت اجزای آن، ممتد است تا به غروب.

و وقت فضیلت نماز مغرب از غروب آفتاب است تا این که سرخی طرف مغرب برطرف شود.

و وقت اجزای آن، بر طرف شدن سرخی مغربی است تا این که به نصف شب، مقدار ادای عشا باقی ماند.

و وقت فضیلت نماز عشا بعد از فراغ [از] نماز مغرب است تا ثلث شب*.

و وقت اجزای آن، باقی است تا نصف شب.

و (در) امتداد وقت مغرب و عشا نسبت به مضطرّ - مثل کسی که خواب

* ابتدای وقت فضیلت عشا، برطرف شدن سرخی مغربی است، و ابتدای اجزای آن، گذشتن مقدار نماز مغرب است از غروب شرعی.

(محمّد باقر)

باشد، یا زنی که حیض باشد - تا طلوع صبح، با اختصاص قدر ادای عشا به عشا، مختار جمعی از علمای ما است(1) و احادیث متعدده(2) بر آن دلالت دارد؛ لیکن خلاف ما بین علمای ما است، و موافق مذهب اهل سنت است(3)، پس می تواند شد که آن احادیث، محمول بر تقیّه باشد(4).

علی ایّ حال، احوط نیز مراعات آن است، پس هرگاه بعد از نصف شب بیدار شود، و ممکن باشد که هر دو نماز را بکند، هر دو را به جا آورد، و الاّ نماز عشا را نموده، در هیچ يك تیت ادا و قضا نکند، و در صورت اخیره نماز مغرب را بعد از فجر به عمل آورد و نماز عشا را نیز قضا نماید.

و وقت فضیلت نماز صبح، از طلوع فجر صادق است تا ظهور سرخی در سمت مشرق، چنانچه شهرت بین الاصحاب بر آن نقل شده(5) و در بعض روایات ضعیفه(6) بخصوصه مذکور است.

و آن چه در حدیث صحیح(7) مذکور است: واضح شدن صبح، و فرا گرفتن روشنی است آسمان را، و دور نیست که با ظهور سرخی مشرقی تفاوت نکند.

و وقت اجزای آن، از ظهور حمرة ی مشرقیه است تا اسفرار صبح، چنانچه

ص: 168

-
- 1- مانند محقق حلّی در المعتمّر، ج 2، ص 43؛ سیّد عاملی در مدارك الاحکام، ج 3، ص 60.
 - 2- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 4، باب 10، ابواب المواقیت.
 - 3- ر.ك: الهدایة فی شرح بدایة المبتدی، ج 1، ص 39.
 - 4- شهید ثانی می فرماید: اصحاب ما این دو روایت را حمل بر تقیّه نموده اند؛ چون فقهای اربعه ی اهل سنت در این حکم اتفاق دارند (روض الجنان، ج 2، ص 488).
 - 5- ر.ك: مسالك الافهام، ج 1، ص 142.
 - 6- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 4، ص 209، باب 27، ابواب المواقیت.
 - 7- صحیحہ ی عبداللّه بن سنان، التهذیب، ج 2، ص 39، ح 123؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 208، ح 5، باب 26، ابواب المواقیت و صحیحہ زراره، التهذیب، ج 2، ص 36، ح 111؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 211، باب 27، ابواب المواقیت.

مذکور شد تا طلوع آفتاب.

و زوال، مشخص می شود به زیادتی سایه بعد از انتهای کوتاهی آن، چنانچه در معظم بلدان است، یا به وجود سایه، ثانیاً، بعد از برطرف شدن آن، چنانچه در بعضی بلدان، در بعضی اوقات سال، اتفاق می افتد.

و غروب، مشخص می شود به برطرف شدن سرخی مشرقی، بنابر مشهور بین الاصحاب(1).

و بعضی(2) اکتفا به غیوبت قرص آفتاب نموده اند، و روایات متعدده(3) دلالت بر آن دارد. و دور نیست که محمول بر تقیّه باشد؛ چون موافق با مذهب اهل سنت است(4).

و اما طلوع آفتاب، پس مناط در آن، ظهور قرص از افق مشرق است، و ظهور سرخی طرف مغرب در این مقام، اعتباری ندارد.

و بعضی از علما احتمال اعتبار آن را در این مقام نیز داده اند(5) تا حال طلوع و

ص: 169

1- ر.ك: كفاية الاحكام، ج 1، ص 77؛ ذكرى الشيعة، ج 2، ص 340.

2- شيخ مفلح صيمرى در غاية المرام، ج 1، ص 118؛ شهيد ثانى در روض الجنان، ج 2، ص 485؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 22؛ شيخ بهائى در الحبل المتين، ص 142؛ محقق سبزواری در كفاية الاحكام، ج 1، ص 77 و حفيد مؤلف، (علامه شيخ محمد رضا نجفى) در نجعة المرتاد (با تحقيق فاضل گرامى آقاى رحيم قاسمى، زیر چاپ).

3- الفقيه، ج 1، ص 140، ح 648؛ وسائل الشيعة، ج 4، ص 183، ح 1؛ التهذيب، ج 2، ص 261، ح 1039؛ وسائل الشيعة، ج 4، ص 178، ح 17؛ الكافي، ج 3، ص 279، ح 7؛ وسائل الشيعة، ج 4، ص 178، ح 4؛ استبصار، ج 1، ص 263، ح 945؛ وسائل الشيعة، ج 4، ص 184، ح 4 و...

4- ر.ك: المجموع، ج 3، ص 34، الهداية شرح بداية المجتهد، ج 1، ص 38؛ بداية المجتهد، ج 1، ص 92؛ المغنى، ج 1، ص 381؛ الفقه على المذاهب الأربعة، ج 1، ص 184.

5- شيخ طوسى در النهاية، ص 59 - 60 و المبسوط، ج 1، ص 75 و الخلاف، ج 1، ص 267؛ ابن حمزه در وسيله، ص 83؛ قطب الدين كيدرى در اصباح الشيعة، ص 60.

غروب یکسان باشد، و آن بعید است.

و نصف شب را از ملا-حظه ی حرکت ستاره ها و طلوع و غروب ماه، مشخص می توان نمود، و با حصول شك، بنا را بر بقای وقت می گذارد.

و هرگاه از ملاحظه ی ساعت یا غیر آن، از آلاتی که تعیین اوقات را از آن می توان نمود، یقین به نصف شب نماید، مُتَّبِع است.

و هرگاه مظنه به آن حاصل نماید، در اعتبار آن با عدم حصول مانع، تأمل است.

و هرگاه از آخر وقت، مقدار ادای يك ركعت را با مقدمات، ادراك نماید، به منزله ی ادراك تمام وقت است، و نماز او در حکم اداست، و قضا محسوب نمی شود(1) و فرقی در حکم مذکور ما بین نماز صبح و غیر آن نیست.

پس اگر پنج ركعت را قبل از غروب، ادراك نماید، هر يك از نماز ظهر و عصر را ادراك نموده، و هم چنین هرگاه پنج ركعت را قبل از نصف شب، ادراك نماید.

و هرگاه چهار ركعت را قبل از نصف شب، ادراك نماید، در بقای وقت نماز مغرب، اشکال است، و ظاهر مشهور بین الاصحاب(2) فوات وقت نماز مغرب است.

و بعضی(3) از علما به فوات وقت نماز مغرب قائل نشده اند، و از هر يك از نماز مغرب و عشا ادراك يك ركعت می گویند به عمل آمده، و آن خالی از بُعدی نیست.

ص: 170

1- برای تبیین و اطلاع بیشتر از این قاعده [من ادرك ركعة من الوقت فقد ادرك الوقت كله] ر.ك: كتاب الصلاة (آية الله اراکی)، ص 86 - 95.

2- ر.ك: غنية النزوع، ص 70؛ السرائر، ج 1، ص 196.

3- ر.ك: المبسوط، ج 1، ص 75؛ وسیله، ص 83.

و بدان که بر مکلف لازم است که علم به دخول وقت به هم رسانیده، مشغول نماز شود، و به مجرد مظنه به دخول وقت، داخل نماز نمی تواند شد؛ هر چند مظنه ی او حاصل از اذان مؤذنین باشد.

بلی، هرگاه دو عدل، شهادت به دخول وقت بدهند، قول به اکتفای به آن، موجه است؛ هرگاه شهادت عدلین را شرعاً قایم مقام علم دانیم مطلقاً، و در خبر عدل واحد نیز احتمال اکتفا می رود، و حکم به آن مشکل است.

و هرگاه روز، ابر باشد و تحصیل علم به دخول وقت، ممکن نباشد، اکتفا به اماره ی مفیده ی ظنّ می شود، بنابر مشهور بین الاصحاب (1).

و بعضی تأخیر نماز را تا حصول یقین به دخول وقت، واجب می دانند (2).

و اظهر، قول اول است، و ثانی، احوط است.

و هرگاه عدم تمکن از استعمال وقت، نه از جهت مانع آسمانی باشد؛ چنانچه او را محبوس نموده باشند و وقت را تمیز نتواند داد، پس اگر به هیچ وجه وقت بر او معلوم نشود، عمل به مظنه بر او لازم است، و اگر از تأخیر، علم به ادای نماز در وقت حاصل تواند نمود، در اکتفای او به مظنه ی دخول وقت، تأمل است، و ظاهر مشهور بین الاصحاب - چنانچه بعضی (3) نقل نموده اند - اعتماد بر مظنه است، و احوط تأخیر است تا حصول یقین به وقت.

و هرگاه در صورت جواز عمل به ظنّ، بعد از نماز منکشف شود که قبل از

ص: 171

-
- 1- از آن جمله: شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 74؛ شهید اول در البیان، ج 1، ص 112؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 6، ص 293؛ فاضل هندی در کشف اللثام، ج 3، ص 76 و ر.ک: الحاشیة علی مدارک الاحکام، ج 2، ص 320.
 - 2- ابن جنید اسکافی به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 47.
 - 3- ر.ک: کفایة الاحکام، ج 1، ص 78.

دخول وقت، نماز نموده، پس اگر تمام عمل، قبل از دخول وقت واقع شده، نماز او فاسد است و باید که اعاده نماید، و اگر در اثنای عمل، وقت داخل شود؛ هر چند جزئی از آن باقی باشد، مشهور، صحّت است (1).

و جمعی از علما (2) حکم به بطلان، و وجوب اعاده نموده اند.

و اظهر، قول اول است، و احوط، مراعات ثانی است.

قبله

مبحث دویم در بیان قبله است.

بدان که استقبال قبله شرط صحّت نماز است؛ مع الامکان، چه نماز واجبی باشد یا سنّتی، بلی، نماز سنّتی را در سفر هرگاه سواره به عمل آورد، یا در حال راه رفتن، استقبال قبله در آن معتبر نیست؛ بلکه نماز را رو به هر طرف که می رود، به عمل می آورد، و هم چنین است در حضر، بنا بر اشهر (3) چنانچه بعد از این مذکور می شود.

وقبله، کعبه ی مشرفه است، نسبت به نزدیک، که متمکن از استقبال عین آن باشد، و نسبت به دور، جهت آن است، و مراد به جهت کعبه، آن است که در عرف آن را سمت کعبه گویند، و در آن وسعتی هست، و مراد از آن، این نیست که هرگاه از پیش روی او خطّی راست بکشند، به عین کعبه منتهی شود؛ چه،

ص: 172

1- ر.ك: جامع المقاصد، ج 2، ص 29؛ مسالك الافهام، ج 1، ص 148.

2- سید مرتضی، ابن جنید و ابن ابی عقیل و علامه ی حلّی ر.ك: مختلف الشیعة، ج 2، ص 46 - 47؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 53؛ سید محمّد عاملی در مدارك الاحکام، ج 3، ص 101.

3- ر.ك: ذکری الشیعة، ج 3، ص 86؛ مفتاح الكرامة، ج 5، ص 327.

حصول آن نسبت به کسانی که از مگه دورند، به حسب عادت، بعید الوقوع است، و علم به آن عادتاً متعذر است.

و هرگاه علم به جهت حاصل نموده، لیکن تیامن و تیا سرفی الجملة که مانع از صدق جهت نباشد، بر او مشخص نبوده باشد، تحصیل علم به آن لزومی ندارد؛ چه، قدر لازم، تعیین جهت عرفیه است.

بلی، هرگاه دقت نموده، بعضی خطوط طرفین را یافت که مسامت قبله نیست، استقبال او آن خطوط را صورتی ندارد، و جهت عرفیه نسبت به او به آن سبب، ضیق به هم می رساند؛ چه، در صدق جهت، احتمال اصابه ی کعبه، معتبر است.

و هرگاه قادر بر تحصیل علم به جهت نباشد، اکتفا به ظن می شود، و با امکان تحصیل علم، اکتفای به ظن، محل اشکال است*؛ هر چند مظنه از ملاحظه ی محراب، یا قبور مسلمین، یا اخبار صاحب خانه، و نحو آن حاصل شده باشد.

و ظاهر قاعده آن است که مع الامکان، تحصیل علم، لازم** و با عدم امکان آن، رجوع به ظن اقوی فالاقوی می شود، و بعد از تعدر ظن قوی، به ظن ضعیف اکتفا می شود.

و با عدم امکان تحصیل ظن، ظاهر اطلاق جمعی از علما⁽¹⁾ جواز تقلید غیر

* علامات قبله از ملاحظه حرکات شمس و قمر و کواکب، خصوصاً از ستاره ی جدی و ملاحظه ی مشرق و مغرب با مراعات فصول اربعه بسیار است، بلکه از آلات چندی مثل قطب نما و اسطرلاب و غیر آن، تحصیل علم عادی میسر است. (محمد باقر)

** اعتماد بر عمل مستمر بین المسلمین مطلقاً در محراب و وضع قبور و نحو آن ها قوی است. (محمد باقر)

ص: 173

1- محقق حلّی در شرایع الاسلام، ج 1، ص 56؛ علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 71 - 72 و منتهی المطلب، ج 4، ص 175؛ شهید اول در البیان، ص 116 و الدروس الشرعیة، ج 1، ص 159 - 160.

است، و اظهر عدم اعتبار آن است، هر چند مخبر عادل* باشد.

و با حصول مظنه از قول او، فرقی ما بین خبر عادل و فاسق نیست؛ بلکه هرگاه از خبر کافر، ظنّ اقوی از خبر عادل، حاصل شود آن را ترجیح بر خبر عادل می دهد.

و هرگاه از هیچ جهت، ظنی به جهت قبله حاصل نتواند نمود، و متحیر در جهت قبله باشد، مشهور ما بین علما(1) آن است که به هر يك از چهار طرف، نماز می کند.

و بعضی از علما(2) او را، مخیر ما بین جهات دانسته اند؛ پس به هر طرف که خواهد، نماز می تواند نمود؛ و احادیث متعدده(3) دلالت بر آن دارد؛ لیکن احوط، قول اول است.

و هرگاه بعضی از چهار جانب را بداند که جهت قبله نیست، نماز به آن جهت ساقط می شود، و هم چنین هرگاه مظنه داشته باشد.

و هرگاه جهت قبله را مشخص نموده، شروع به نماز نماید و بعد معلوم او شود که آن جهت، قبله نبوده، پس یا نماز او مابین مشرق و مغرب - یعنی مابین یمین و یسار کسی که محاذی قبله ایستد - واقع شده؛

* خبر دو عادل مطلقاً معتبر است، و در عدل واحد هم وجهی دارد، ولی احوط عدم اکتفا است. و در صورت معارضه با خبر غیر عادل اگر ظنّ اقوی افاده کند، احوط جمع است. (محمد باقر)

ص: 174

1- ر.ك: مدارك الاحكام، ج 3، ص 136؛ جواهر الکلام، ج 7، ص 655.

2- محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 67 - 68؛ سید محمد عاملی در مدارك الاحكام، ج 3، ص 136؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 6، ص 400.

3- ر.ك: الفقيه، ج 1، ص 179، ح 845 و 846؛ الكافي، ج 3، ص 286، ح 10؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 311، ح 2 و 3 و ص 314، ح 1، باب 8؛ 10، ابواب القبلة.

یا این که بر نفس یمین یا یسار به جا آورده؛

یا برعکس قبله واقع بوده؛

و بر هر یک از سه وجه مذکور، یا در اثنای نماز معلوم او شود، یا بعد از فراغ از آن.

پس این شش صورت است:

اول: آن است که مابین مشرق و مغرب واقع نموده، و در بین نماز، مشخص او شود؛ پس باید همان وقت، خود را به طرف قبله گردانیده، نماز را به اتمام برساند و بر او چیزی نیست.

دویم: نیز این صورت است؛ لیکن بعد از نماز، منتقل شود، و در این صورت نیز نماز او صحیح است و اعاده و قضایی بر او نیست.

سیم: آن که نماز را بر نفس مشرق، یا مغرب - یعنی یمین یا یسار قبله - واقع نموده باشد، و در بین نماز، بر او مشخص شود، در این صورت، نماز او باطل است و باید از سر گیرد.

و هرگاه وقت او تنگ باشد، و گنجایش اعاده ی نماز را در وقت نداشته باشد، در بطلان نماز در این صورت نیز، و لزوم قضا یا صحّت آن، و لزوم استقبال در تتمه ی نماز، اشکال است.

و حکم به صحّت در این صورت، خالی از قوت نیست، و احوط، اتمام نماز و قضای آن است.

چهارم: نیز این صورت است؛ لیکن بعد از اتمام نماز بر او مشخص شود، پس در آن حال اگر وقت باقی باشد، اعاده بر او لازم است، و هرگاه وقت گذشته باشد قضایی بر او لازم نمی شود.

پنجم: آن است که پشت به قبله، شروع به نماز نموده باشد و در بین نماز،

معلوم او شود، و در این صورت نیز نماز او باطل است، و اعاده بر او لازم است؛ مگر آن که وقت، وسعتِ اعاده را نداشته باشد، پس در آن نیز اشکال است، و احوط، اتمام و قضای آن است.

ششم: نیز همین صورت است؛ لیکن بعد از فراغ از نماز، مشخص او شود، پس اگر وقت باقی باشد، اعاده ی آن نماز در وقت، واجب است بلاشکال.

و اگر بعد از خروج وقت باشد، در وجوب قضا، خلاف است(1) و ظاهر اخبار معتبره(2) عدم وجوب قضا است، و آن، خالی از قوت نیست.

و جمعی از علما،(3) قضا را بر او لازم دانسته اند، و مراعات آن احوط است.

و بدان که صور مذکوره، درباره ی کسی است که اجتهاد در قبله نموده، و بعد خلاف آن منکشف شود.

و جریان تفصیل مذکور، در غیر آن، چنانچه خالی الذهن، بدون التفات به عدم معرفت او به قبله، مشغول نماز شود، محلّ تأمل است، و اظهر، جریان آن است، و منقول از بعض علما(4)، لزوم اعاده و قضا است مطلقاً، و مراعات آن احوط است.

ص: 176

-
- 1- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 5، ص 414 - 417.
 - 2- الكافي، ج 3، ص 285، ح 8؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 315، ح 4؛ التهذیب، ج 2، ص 48، ح 158؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 314، ح 3، باب 10، ابواب القبلة.
 - 3- سید مرتضی در ناصریات، ص 202؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 205؛ یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرائع، ص 63؛ فاضل آبی در كشف الرموز، ج 1، ص 125؛ علامه ی حلّی در تذكرة الفقهاء، ج 3، ص 29 و ر.ك: جواهر الکلام، ج 8، ص 46 - 47.
 - 4- شیخ مفید در المقنعة، ص 97؛ شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 80 و الخلاف، ج 1، ص 303؛ سالار دیلمی در مراسم، ص 61؛ ابن زهره در غنية النزوع، ص 69؛ علامه ی حلّی در نهاية الاحكام، ج 1، ص 399؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 74 و ر.ك: الروضة البهیة، ج 1، ص 202.

بحث سیّم در بیان لباس مصلّی است.

بدان که ستر عورت در نماز، بر مرد و زن لازم، و شرط صحّت نماز است؛ پس اگر با اختیار و عمد، اخلال به آن نماید، نماز او باطل است؛ چه ناظر محترمی باشد یا نه، و چه تاریکی مانع از دیدن عورت او باشد یا نه.

و عورت در مرد قُبُل و دُبُر است* و در زن، تمام بدن اوست، سوای آن چه استثنا شده، و موی او نیز عورت است.

و روی زن بی شبهه از حکم مسطور، مستثنی است، و مندرج در عورت نیست، و باید موی سر و زلف در رو نبوده باشد.

و در عورت بودن دست ها تا به حدّ بند، خلاف است(1) و اظهر و اشهر، عدم اندراج آن در عورت است(2).

و در قدم ها نیز خلاف است(3)، و اشکال در این بیش تر است، و احوط آن است که او را بپوشاند، هر چند قول به عدم وجوب، قوّتی دارد.

و دختر نابالغ هرگاه گشاده سر نماز کند، مانعی ندارد، و بر کنیز نیز پوشاندن سر لازم نیست، و فرقی نیست مابین مدبّر و امّ ولد و غیر آن ها، و مابین مزوّجه و غیر آن.

و هرگاه امّ ولد باشد و فرزند او زنده باشد، از حدیث معتبر(4) پوشانیدن سر بر

* مراد از قبل اعمّ از بیضتین است. (محمّد باقر)

ص: 177

1- ر.ك: مختلف الشيعة، ج 2، ص 97 - 98.

2- ر.ك: روض الجنان، ج 2، ص 582.

3- ر.ك: مختلف الشيعة، ج 2، ص 97 - 98.

4- مفهوم صحیحہ ی محمّد بن مسلم، التهذیب، ج 2، ص 218، ح 859؛ وسائل الشيعة، ج 4، ص 410، ح 4، باب 29، ابواب لباس المصلّی.

او، مستفاد می‌شود، و عمل به آن احوط است، و حمل حدیث بر استحباب، ممکن است.

و سر در این مقام، شامل گردن است؛ چنانچه از احادیث (1)، مستفاد می‌شود. (2)

و هرگاه بعضی از او آزاد باشد، پوشانیدن سر بر او لازم است، و هرگاه عورتین مرد، یا جزیی از بدن یا موی زن - سوای آن چه استثنا شده - ظاهر باشد، و با علم و عمد مشغول شود، نماز او باطل است.

و جاهل به مسأله، در حکم عامد است.

و هرگاه از روی غفلت، عورت یا جزیی از آن در نماز منکشف شود، یا این که قبل از شروع به نماز، منکشف بوده، و او با غفلت از آن، مشغول نماز شود، نماز او صحیح است.

پس اگر بعد از فراغ از نماز، مطلع شود، چیزی بر او نیست، و اگر در اثنای نماز باشد، باید فوراً عورت را بپوشاند.

و بعضی از علما (3) در صورت انکشاف عورتین او در نماز به غیر عمد، * حکم به اعاده ی آن در وقت نموده اند، و آن خالی از ضعف نیست.

* این قول احوط است؛ مگر آن که محل تدارك جزئی از نماز که در آن حال واقع شده است، باقی باشد یا اخلال به آن جزء سهوا و غفلتا مبطل نباشد. (محمّد باقر)

ص: 178

1- التهذیب، ج 2، ص 217، ح 853؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 407، ح 9؛ الفقیه، ج 1، ص 167، ح 785؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 405، ح 1، باب 28، ابواب لباس المصلی.

2- این عبارت در نسخه ی «ع» چنین است: و فرقی نیست ما بین مدبر و امّ ولد، که ولد او زنده باشد و غیر آن‌ها؛ و ما بین مزوجه و غیر آن، و از حدیث معتبر و جوب پوشانیدن سر بر امّ ولد، هرگاه فرزند او زنده باشد، مستفاد می‌شود، و می‌توان آن را حمل بر استحباب نمود، و احوط برای او ستر است، و دور نیست که سر در این مقام، گردن را نیز شامل باشد، چنان چه از روایات استفاده می‌توان نمود.

3- ابن جنید اسکافی به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 99.

و از بعضی علما(1) فرق مابین انکشاف آن از اول نماز، یا عروض آن در اثنا، ظاهر می شود، پس در اول، فاسد و در ثانی، صحیح دانسته اند؛ و مستند آن ظاهر نیست، و در حکم مذکور، فرقی مابین عورتین مرد و سایر بدن زن که عورت است نیست.

و معتبر در ستر، طریق متعارف است، پس از جوانب اربعه باید ستر، متحقق شود، و وجوب ستر از جانب فوق نیز دور نیست،* پس باید عورت او از طرف گریبان او نمایان نباشد؛ چنانچه هرگاه کسی از بالای سر او ملاحظه نماید، از میان گریبان او عورت او را نتواند دید.

و از جانب تحت، ستر لازم نیست؛ لهذا پوشیدن زیرجامه در نماز، لزوم ندارد، و هرگاه بر طرف بامی یا روی باجه ای ایستاده باشد، و عورت او بر کسی که در زیر ایستد، نمایان باشد، در صحّت نماز او تأمل است، و احوط مراعات ستر در این صورت است.

و هرگاه در زمین مسطح نماز گزارد، و چنان باشد که هرگاه کسی از حوالی زیر پای او ملاحظه نماید، عورت او را نتواند دید، مانع از صحّت نماز نمی شود.

و هرگاه بالفعل کسی باشد که عورت او را مشاهده نماید، احتمال صحّت نماز او، خالی از قوّت نیست، هرچند ستر عورت از ناظر محترم نکرده، و به این جهت عاصی باشد؛ پس بنابر این، نسبت مابین ستر عورت در نماز، و ستر آن از ناظر محترم عموم من وجه است.(2)

و احوط در این صورت، اعتبار ستر است.

* این حکم احوط است. (محمّد باقر)

ص: 179

1- شهید اول در البیان، ص 125 و ذکری الشیعة، ج 3، ص 16.

2- نکته شریفه لا یعلمها الا الخواص. (حاشیه نسخه «ص»)

و باید ستر عورت در جمیع احوال نماز، بر وجه مذکور حاصل شود؛ پس اگر در حال رکوع یا سجود مثلاً، عورت او نمایان باشد، نماز او باطل است.

و بعضی از علما⁽¹⁾ تجویز نموده اند که در پیراهنی نماز گزارد که گریبان او گشاده باشد، و در حال رکوع، عورت خود را از چاک گریبان مشاهده نماید؛ و آن، ضعیف است.

و بعضی⁽²⁾ دیگر، از آن منع نموده اند؛ لیکن هرگاه ریش او چنان بلند باشد که وقت خم شدن، گریبان او را فرا گیرد که عورت او نمایان نشود، کافی دانسته اند؛ و آن، خالی از بعد نیست؛ چه، اکتفا به حصول ستر به ریش و نحو آن، در حال اختیار، مستفاد از ادله نمی شود.

و هرگاه در لباسی که ساتر عورت قرار می دهد، چون لنگ و نحو آن، سوراخی باشد، پس اگر محاذی عورت نباشد مانعی ندارد، و هرگاه محاذی عورت واقع شود، نماز او صحیح نیست؛ چه ستر تمام عورت، متحقق نشده.

و هرگاه⁽³⁾ شك نماید که محاذی عورت واقع است یا نه، نیز حکم به صحت نماز نمی شود؛ چه، باید علم⁽⁴⁾، به تحقق ستر داشته باشد، و هرگاه محلّ سوراخ را پیش هم آورده، به دست خود یا دیگری، آن را نگاه دارد که عورت منکشف

ص: 180

1- محقق حلی در المعتمر، ج 2، ص 106؛ علامه ی حلی در منتهی المطلب، ج 4، ص 287 - 286 و تحریر الاحکام، ج 1 ص 205.

2- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 19.

3- مسئله دقیقه (حاشیه نسخه ص).

4- باید ملاحظه کرد که ساتر از جمله ی مسایل علمیه است یا از جمله ی مسایل وجودیه و لیک فرق است میان این که اولاً ستر یقیناً حاصل شده بود، بعد در بین نماز مکشوف شده است، و ما بین این که اول بلا اول باید علم به هم رسانید به ستر بودن ساتر به ذهن قاصر چنین خطور کرده. [(لمحرّره) کذا در حاشیه نسخه «ص»].

نشود، دور نیست که به آن اکتفا شود، و هرگاه بر روی آن، دست خود را گذارد، اکتفا به آن مشکل است؛ بلکه عدم اجزا، خالی از قوت نیست.

و چنانچه ستر کل عورت به دست، مع الاختیار کافی نیست، همچنان است نسبت به بعض.

و هرگاه شك در سوراخ بودن آن داشته باشد، پس اگر یقین به سوراخ بودن یکی از رخت های معین داشته باشد، و شك در تعیین آن نماید، در این صورت نیز حکم به صحت نمی شود.

و هرگاه در اصل صحیح بود، و ابتداءً شك نماید که سوراخ شده یا نه، در این صورت حکم به صحت، خالی از اشکال نیست، و احوط مراعات علم به تحقق ستر است.

و بدان که باید ساتر، مع الاختیار، از جنس ملبوس متعارف باشد، چون رخت هایی که از پنبه و کتان و پشم و نحو آن بافند، بنابر مختار جمعی از علما⁽¹⁾ و این قول، احوط است.

و با عدم امکان آن، مختار بعضی⁽²⁾ آن است که به برگ درخت و گیاه و نحو آنها ستر نماید، و هرگاه این ممکن نباشد به گل و نحو آن ستر نماید.

و احتمال می رود که در صورت تعدد لباس متعارف، مخیر بین وجوه مذکور باشد بی تفاوت، و احوط، وجه اول است.

ص: 181

1- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 88؛ ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 260؛ محقق حلی در شرایع الاسلام، ج 1، ص 60؛ علامه ی حلی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 254 - 255؛ شهید اول در البیان، ص 125؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 193.

2- شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 148؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 167 و روض الجنان، ج 2، ص 550.

و بعضی از علما(1) هر يك از وجوه مسطوره را در حال اختیار، تجویز نموده اند، و ایشان مناط را پوشانیدن عورت می دانند؛ پس به هر چه حاصل شود، نزد ایشان مجزی خواهد بود، و آن، خالی از اشکال نیست.

و هرگاه به هیچ وجه متمکن از ساتر نباشد، عریان نماز می کند، و نماز از او ساقط نمی شود، چه مرد باشد یا زن، و چه نامحرم آن جا باشد یا نه.

و در کیفیت نماز او خلاف است.(2)

و در روایات اختلاف است، بعضی ایستادن را واجب می دانند مطلقاً(3)؛ چنانچه بعضی روایات دلالت به آن دارد(4).

و بعضی تفصیل داده اند ما بین ایمن بودن از ناظر محترم، و عدم آن(5)؛ پس در صورت اولی، ایستادن بر او لازم است، و در صورت ثانی، نشستن.

و این قول، معروف بین متأخرین است، و خالی از قوت نیست، چنانچه بسیاری از روایات، دلالت بر آن می کند(6).

ص: 182

-
- 1- شیخ طوسی در الجمل و العقود (الرسائل العشر، ص 177)؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 17؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 99.
 - 2- ر.ک: مفتاح الكرامة، ج 6، ص 52 - 55؛ مستند الشیعة، ج 4، ص 227 - 231؛ جواهر الکلام، ج 8، ص 346 - 348.
 - 3- ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 260.
 - 4- مسائل علی بن جعفر، ص 172، ح 298؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 448، ح 1، باب 50 ابواب لباس المصلی.
 - 5- علامه ی حلی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 100؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 22؛ فاضل مقداد در التقیح الرائع، ج 1، ص 183؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 107؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 579 - 580؛ سید محمد عاملی در مدارك الاحکام، ج 3، ص 194؛ فاضل هندی در كشف اللثام، ج 3، ص 245 و ر.ک: مفتاح الكرامة، ج 6، ص 52.
 - 6- ر.ک: التهذیب، ج 2، ص 365، ح 1516؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 449، ح 3؛ المحاسن، ص 372، ح 135؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 450، ح 7، باب 50، ابواب لباس المصلی؛ النوادر، ص 15؛ بحار الانوار، ج 80، ص 212، ح 1.

و علی ایّ حال، رکوع و سجود را به طریق ایما به جای می آورد، و بعضی از علما، ایما را در صورت نشستن، مذکور نموده اند(1) و چون ایستاده نماز نماید، باید رکوع و سجود را به طریق متعارف به جا آورد، و آن ضعیف است، و مخالف با ظاهر روایات است.

بلی، در بعض روایات معتبره(2) که در خصوص نماز جماعت برهنگان وارد شده است، این است که امام ایشان، نشسته نماز می گزارد به ایما برای رکوع و سجود، و مأمومین، ایستاده نماز می کنند، و رکوع و سجود را به جا می آورند.

و بعضی از علما(3) به مقتضای آن در نماز جماعت - که مورد نصّ است - قایل شده اند، و خالی از ضعف نیست.

و حدیث مذکور علی المشهور معمولاً به نیست، پس یا مؤول، یا مطروح است.

و بنابر مختار، چون ایستاده نماز گزارد، رکوع و سجود را در حال ایستادن، به

ص: 183

1- شیخ صدوق در المقنع، ص 122؛ شیخ مفید در المقنعة، ص 216؛ شیخ طوسی در التهذیب، ج 3، ص 187؛ سید مرتضی در جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی)، ج 3، ص 49.

2- حسنه ی زرارہ. الکافی، ج 3، ص 396، ح 16؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 449، ح 6، باب 50، ابواب لباس المصلی؛ صحیحہ ی عبداللہ بن سنان، التهذیب، ج 2، ص 365، ح 1513؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 450، ح 1؛ موثقه ی اسحاق بن عمّار، التهذیب، ج 2، ص 365، ح 1514؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 451، ح 2، باب 51 ابواب لباس المصلی.

3- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 130؛ ابن حمزه در وسیله، ص 107؛ شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 149؛ یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرایع، ص 91؛ محقق حلّی، در المعتمر، ج 2، ص 107؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 4، ص 294.

ایما به جا می آورد.

و منقول از بعض علما(1) آن است که به جهت ایماى سجود، نشسته ایما را به جای آورد؛ چه، حال جلوس اقرب به حال ساجد است.

و آن، خالی از ضعف نیست، و مخالف با ظاهر فتاوی علما(2) و خلاف وارد در بعض روایات صحیح است(3).

و در وجوب نشستن بر او در حال تشهد، تأمل است؛ چه، در روایات وارده در مسأله، إشعاری به آن نشده، و ظاهر قاعده مقتضی وجوب آن است.

و هرگاه عاریا نماز گزارد، و در اثنای نماز، ساتر به هم رسد، اگر بدون توقّف بر اتیان به منافی نماز، ستر عورت تواند نمود، ستر می نماید، و نماز او صحیح است.

و اگر بدون اتیان به منافی، ممکن نباشد؛ پس اگر وقت تنگ باشد، و ابطال نماز منشأ قضا شدن آن شود، نماز او صحیح است، و به همان طریق نماز را به انجام می رساند.

و هرگاه وقت متسع باشد، در صحت نماز او به آن طریق، یا بطلان و وجوب استیناف آن با ساتر، اشکال است. و احوط آن است که این نماز را تمام نموده در

ص: 184

1- عمید الدین (از مشایخ شهید اول) به نقل ذکرى الشيعة، ج 3، ص 33؛ ابن فهد حلی به نقل مفتاح الكرامة، ج 6، ص 59.

2- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 6، ص 52 - 59؛ جواهر الكلام، ج 8، ص 346 - 351.

3- صحیحہ ی علی بن جعفر، التهذیب، ج 2، ص 365، ح 1515 و مسائل علی بن جعفر، ص 172، ح 298؛ وسائل الشيعة، ج 4، ص 448، ح 1، باب 50، ابواب لباس المصلی (قابل تذکر این که صاحب وسائل الشيعة سند صحیح به کتاب مسائل علی بن جعفر دارد. ر.ك: وسائل الشيعة، ج 30، ص 179 و معجم رجال الحديث، ج 11، ص 292)

وقت آن را اعاده نماید(1).

و هرگاه متمکن از ساتر بعض عورت باشد، مراعات آن بر او واجب است، و مخیر است در ستر مابین اجزای عورت، و باید طریقی را اختیار نماید که ستر اجزای عورت در آن، بیشتر متحقق شود.(2)

و هرگاه امر دایر بین ستر قُبُل یا دُبُر باشد، بعضی(3) اولی، ستر قُبُل را دانسته اند؛ چه دُبُر به الیتین مستور است، و هرگاه نسبت به زن امر دایر مابین ستر عورتین و سایر اجزای بدن باشد، صرف آن در ستر عورتین مقدم است؛ هرچند با صرف آن ستر، سایر اجزای بدن به حسب مساحت، بیشتر ستر شود.

و هرگاه ساتر عورت نداشته باشد تحصیل آن مع الامکان بر او لازم است، هر چند به خریدن آن زیاد [تر] از قیمت المثل باشد؛ بلکه هرگاه اجحاف در قیمت آن باشد؛ [نیز تحصیل آن واجب است] بلی، اگر بذل آن قیمت، مضر به حال او باشد، عدم وجوب، خالی از قوت نیست، هر چند از قیمت المثل زیاده نباشد.

و هرگاه عاریه تواند گرفت، و در آن غضاضتی بر او نباشد، بر او واجب است، و دور نیست که قبول هبه ی آن، در این حکم باشد.

بلی، اگر باعث تحمّل متّی از آن شخص باشد، و مناسب حال او نبوده، در وجوب آن، تأمل است.

ص: 185

1- برای اطلاع از ادله و فروع این مباحث (کیفیت سجود و رکوع عریان، تشریح جماعت برای برهنگان و...) ر.ک: کتاب الصلاة (آیه الله اراکی)، ج 1، ص 268 - 289.

2- دقیقه ی خوبی است. (حاشیه نسخه ی «ص»).

3- از آن جمله: محقق حلّی در المعتمد، ج 2، ص 106؛ علامه ی حلّی در تذکرة الفقهاء، ج 2، ص 454؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 16؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 95؛ فاضل هندی در کشف اللثام، ج 3، ص 234 و ر.ک: جواهر الکلام، ج 8، ص 367.

و بدان که در ساتر عورت - بلکه در مطلق لباس مصلی - شش چیز شرط است:

اول: آن که از پوست مردار نباشد، هر چند حلال گوشت باشد، و هر چند آن را دباغی نموده باشند، چه وسعت آن را داشته باشد که توان در آن به تنهایی نماز گزارد، یا نه.

دویم: آن که از حیوان غیر مأكول اللحم نباشد، چون پوست آن، هر چند مذگی باشد، و مو و پشم و کرک آن؛ چه تمام آن لباس را از آن بافته باشند، یا این که ممزوج به آن باشد؛ بلکه هرگاه مو یا آب دهان آن؛ مثلاً به رخت چسبیده باشد نیز نماز در آن صحّت ندارد؛ چه دانسته باشد یا نه.

و خز، از حکم مذکور، مستثنی است؛ پس نماز در لباسی که از کرک آن بافته باشند، بلاخلاف جایز است (1) و نماز در پوست آن نیز جایز است، لیکن جریان حکم مذکور در پوست خزی که در این ایام، معمول است، خالی از اشکال نیست.

و بعضی از علما (2) آن را غیر خزی که در سابق معمول بوده، می دانند، و لهذا نماز را در آن تجویز نمی کنند؛ و آن خالی از بُعدی نیست.

و اظهر، جواز نماز در چیزهایی است که از انسان جدا می شود؛ چون مو و

ص: 186

1- ر.ك: التنقیح الرائع، ج 1، ص 178؛ فوائد الشرایع، ج 1، ص 129؛ حاشیة الألفیة (محقق ثانی)، ص 66؛ مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 82؛ مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 109 و ن.گ: النجعة، ج 2، ص 108 و شرح تبصرة المتعلمین، ج 1، ص 404.

2- محقق سبزواری در کفایة الاحکام، ج 1، ص 81؛ علاّمه ی مجلسی در بحار الانوار، ج 83، ص 220، ذیل حدیث 3؛ محدّث استرآبادی به نقل جواهر الکلام، ج 8، ص 149 و ر.ك: روضة المتقین، ج 2، ص 156.

ناخن و عرق، چه از خود مصّلی باشد یا دیگری.

سیم: آن که از ابریشم خالص نباشد نسبت به مرد، در غیر حال ضرورت و حال جنگ؛ اما زن، پس پوشیدن لباس حریر از برای او مانعی ندارد، چه در نماز یا غیر آن.

و بعضی (1) نماز زن را نیز در لباس حریر محض، منع نموده اند، و آن ضعیف است.

و اشهر بین العلماء جواز نماز در ما لایتمّ الصلاة فیه است، هرگاه از ابریشم محض باشد (2) چون جوراب و بند زیر جامه، و عرقچین، و روی کلاه و مانند آنها؛ لیکن حکم به آن، خالی از اشکال نیست، و احوط اجتناب است.

و احوط نیز اجتناب از سجاف (3) حریر است.

چهارم: آن که ملبوس او از طلا نباشد، و آن نیز، مخصوص مرد است، و پوشیدن طلا بر او حرام است مطلقاً، چه در نماز یا غیر نماز؛ و چه آن را رخت نموده باشند یا نه، چون انگشتر و نحو آن؛ و پوشیدن آن در نماز، مبطل نماز است.

پنجم: آن که لباس او غصبی نباشد، و حرمت پوشیدن لباس غصبی با علم به آن، فی الجمله از ضروریات دین است؛ و نماز در آن، باطل است مطلقاً، چه عورت را به آن ستر نموده باشد؛ یا علاوه بر ساتر عورت باشد؛ و چه همه ی آن

ص: 187

1- شیخ صدوق در الفقیه، ج 1، ص 263، ذیل حدیث 811 تحقیق: علی اکبر غفاری؛ ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 140.

2- ر.ک: وافی، ج 7، ص 425، کتاب الصلاة، باب 54.

3- سجاف: باریکه ای که در حاشیه ی جامه دوزند؛ فراویز (فرهنگ فارسی دکتر معین، ج 2، ص 1838).

لباس غضبى باشد يا بعضى اجزای آن.

بلکه حمل مغضوب در نماز، چنانچه حرکات واجبه ی نماز در آن واقع شود، محلّ اشکال است؛ و قول به بطلان آن، خالی از وجه نیست، هرگاه حرکات واجبه در آن واقع نشود، چنانچه حال ایستادن، حامل مغضوب باشد، و آن را از خود جدا نموده به رکوع و سجود رود، حکم به صحّت نماز دور نیست.

و آن چه مذکور شد از حرمت و بطلان نماز، در صورتی است که عالم به غضبیت باشد، و عمدا در آن نماز گزارد.

و هرگاه جاهل به غضبیت باشد، پس اگر از روی جهل به موضوع باشد، چنانچه لباس را از دست مسلمی مثلاً بگیرد، و نداند که آن را غضب نموده، استعمال او حرام نیست، و نماز او بی دغدغه صحیح است.

و اگر جهل او به غضب، به جهت جهل او به حکم باشد، چنانچه با علم به خصوصیات موضوع، به مبیعه ی فاسده، لباسی را خریده، و فساد آن مبیعه را ندانسته، و چنان خیال نماید که آن مبیعه صحیح است؛ پس اگر مُقَصِّر در استعمال مسأله باشد، ظاهر این است که در حکم عامد باشد، و اگر مُقَصِّر نبوده، بلکه قاصر باشد، حکم به صحّت نماز او دور نیست.

و هرگاه جاهل به حکم باشد، چنانچه مغضوب بودن لباس را دانسته باشد؛ لیکن بطلان نماز در لباس غضبى را نداند، نماز او باطل است، و چنین جهل عذر نمی شود. (1)

ششم: آن است که لباس او طاهر باشد، پس نماز در لباس نجس، در حال اختیار، باطل است، سوای مواضعی که استثنا شده؛ چنانچه اشاره به آن می شود.

ص: 188

1- مسأله دقیقه (حاشیه نسخه ی ص).

و آن چه مذکور شد، در صورت علم و عمد است، و جاهل به مسأله، در حکم عامد است؛ اما اگر جاهل به موضوع باشد، چنانچه که نداند که رخت او نجس شده است یا نه و نماز در آن نماید، پس اگر بعد از گذشتن وقت، علم به نجاست آن حاصل نماید، قضایی بر او نیست.

و اگر وقت باقی باشد، در لزوم اعاده خلافی (1) هست و اظهر، عدم وجوب آن است، و احوط، اعاده است؛ خصوصا هرگاه گمانی به عروض نجاست داشته، تجسس از آن نکرده، نماز را به جا آورده باشد.

و هرگاه علم به نجاست رخت به هم رساند، و فراموش نموده، نماز در آن نماید، و بعد ملتفت شود، اعاده ی آن لازم است مطلقا، چه در وقت، ملتفت آن شود، یا در خارج وقت.

و حکم مذکور در لباس، در بدن نیز جاری است.

و از حکم مذکور، چند صورت استثنا شده است:

اول: خون قروح و جروح است، پس خونی که از آن در بدن یا رخت باشد، نماز در آن جایز است؛ هر چند بسیار باشد.

و در غایت عفو، خلاف است (2) بعضی غایت آن را چاق شدن (3) آن قرح (4) یا جرح (5) می دانند (6).

ص: 189

1- ر.ك: جواهر الكلام، ج 6، ص 331 - 336.

2- ر.ك: كفاية الاحكام، ج 1، ص 61 و رياض المسائل، ج 2، ص 106.

3- بهبودی.

4- زخم چرکین.

5- زخم.

6- محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 169 و شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 124.

و بعضی غایت آن را بند شدن خون از آن، به نحوی که مانعی از شستن نباشد، دانسته اند، هر چند چاق نشده باشد(1) و این قول، احوط است.(2)

دویم: خونی است که از سَمَعِ درهم بغلی، کمتر باشد، و هرگاه به قدر درهم باشد، در عفو از آن خلاف است(3) و اشهر و اظهر، عدم عفو است(4).

و باید خون مذکور، از خون حیض نباشد؛ چه، از قلیل و کثیر آن، عفو نیست.

و بسیاری از علما(5) خون استحاضه و نفاس را ملحق به حیض نموده اند و آن احوط است؛ بلکه خالی از قوت نیست.

و بعضی از علما(6) خون نجس العین را نیز به آن الحاق نموده اند، و آن اظهر است.

بلکه قول به الحاق خون حیوان غیر مأكول اللحم مطلقاً نیز، دور نیست؛ چه، در فضلات غیر مأكول اللحم، هرگاه ملحق بدن یا رخت شود، نماز جایز نیست.

و در حکم مذکور، فرقی مابین بدن و لباس نیست.

ص: 190

1- شیخ مفید در المقنعة، ص 70 - 69؛ شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 252؛ علامه ی حلی در تذکرة الفقهاء، ج 1، ص 73؛ شهید اول در الدرر السعیدیة، ج 1، ص 126.

2- در مسأله پنج قول وجود دارد که مرحوم مؤلف دو قول را بیان نموده اند. جهت اطلاع بر تفصیل اقوال و قائلین آن ر.ک: معتمد الشیعة، ص 86.

3- ر.ک: جواهر الکلام، ج 6، ص 176 - 178.

4- ر.ک: کفایة الاحکام، ج 1، ص 62.

5- ر.ک: الخلاف، ج 1، ص 476 - 477؛ غنیة النزوع، ص 41؛ السرائر، ج 1، ص 176؛ معتمد الشیعة، ص 89.

6- علامه ی حلی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 193؛ شهید اول در الدرر السعیدیة، ج 1، ص 126؛ محقق ثانی در حاشیة المختصر النافع، ص 112؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 1، ص 89؛ فاضل نراقی در معتمد الشیعة، ص 89.

و بعضی از علما⁽¹⁾ آن را تخصیص به لباس داده اند، و در بدن، قایل به عفو نشده اند، هر چند خون بسیار کم باشد. و آن خالی از ضعف نیست، هر چند احوط است.

سیم: ما لایتمّ فیہ الصلاة است؛ یعنی وسعت آن را نداشته باشد که عورتین را ستر نماید، که اختیاراً در آن به تنهایی توان نماز کرد؛ چون جوراب و عرقچین و نحو آنها، پس هرگاه نجس باشد، نماز در آنها مانعی ندارد.

چهارم: رخت زنی است که طفل ذکور را تربیت نماید، و او را یک رخت، بیش نباشد⁽²⁾ و آن طفل، به رخت او مکرّر بول نماید؛ پس شبانه روزی یک دفعه آن را می شوید، و بعد از آن هر چند طفل بر آن بول نماید، [مورد] عفو است، و نماز در آن می تواند نمود تا روز دیگر، و آن روز نیز، یک دفعه آن را شسته، و بعد از آن [مورد] عفو است، و هم چنین در سایر ایام.⁽³⁾

و بدان که با عدم قدرت بر تطهیر رخت، و عدم تمکن از کندن آن - به جهت سردی هوا و نحو آن - نماز در آن به جا می آورد، و در وجوب انتظار ضیق وقت، تأمل است، و احوط انتظار است.

و هرگاه زوال عذر او بعد از خروج وقت شود، اعاده ی آن نماز لازم نیست، و

ص: 191

1- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 184؛ علامه ی حلّی در نهاية الاحکام، ج 1، ص 283؛ شهید اول در البیان ص 95، ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 61؛ فاضل هندی در کشف اللثام، ج 1، ص 434.

2- ثوب المریبة بالشرطین بل الثلاثة. شیخ بهائی در حاشیه (کتاب اثنا عشریه) می فرماید: المراد بالشرطین أن لا یكون لها الا ثوب و أن تغسيلة کلّ یوم مرّة، و زاد جماعة شرطاً ثالثاً و هو أن لا یكون نجاسة بغير الصبی، و قد زاد هنا شرط رابع و هو أن لا یكون نجاسة معتاد به كبوله و غائطه لا بما لا یعتاد كدمه، و خامس و هو عدم تعدّد المریبة، اما تعدّده مع اتّحادهما فهو اولی بالعفو. (الاثنا عشریات الخمس، ص 102)

3- جهت آگاهی بر فروع و ادله مسأله ر.ک: کتاب الطهارة، ج 4، ص 312 - 307.

احوط، اعاده است.

و هرگاه قادر بر کندن لباس نجس باشد، و متمکن از لباس طاهر نباشد، در وجوب کندن آن، و عریان نماز کردن، خلاف است(1):

شهر(2) آن است که آن را کنده، عریان نماز گزارد.

و بعضی پوشیدن لباس نجس را لازم دانسته اند(3).

و جمعی(4) او را مخیر بین وجهین می دانند.

و احوط آن است که با وسعت وقت، به هر دو قسم، نماز گزارد، و با عدم وسعت، عریان نماز کند، به طریقی که در نماز عاری گذشت.

شرایط مکان نمازگزار

مبحث چهارم: در بیان مکان مُصلّی است.

بدان که در مکان مُصلّی، چند امر معتبر است:

اول: آن که متمکن از ادای افعال واجبه ی نماز در آن بوده باشد، پس اگر به نحوی تنگ باشد که متمکن از ادای رکوع و سجود در آن نباشد، مع الاختیار، نماز

ص: 192

1- ر.ك: كفاية الاحكام، ج 1، ص 68؛ جواهر الكلام، ج 6، ص 389 - 394.

2- ر.ك: الروضة البهیة، ج 1، ص 205؛ الحدائق الناضرة، ج 5، ص 349؛ مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 107؛ جامع المدارك، ج 1، ص 223 و ن.گ: شرح تبصرة المتعلمین، ج 1، ص 341.

3- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 39، و النهایة ص 55؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 3، ص 271؛ شهید اول در البیان، ص 128؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 129.

4- محقق حلّی در المعتمر، ج 1، ص 444 - 445؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 3، ص 303؛ شهید اول در البیان، ص 128؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 1، ص 177 - 178؛ شهید ثانی در حاشیه المختصر النافع، ص 25 [وفیه (و الصلاة فیہ افضل)].

در آن، جایز نیست.

و هم چنین است جایی که استقرار مصلی در آن ممکن نباشد، چنانچه در جایی که نتوان در آن مستقر شد، یا در مکانی که از شدت باد نتوان قرار گرفت، نماز گزارد.

دویم: آن که نجاست معتد به غیر معفوّه، در آن مکان نباشد که سرایت به بدن، یا لباس او نماید.

سیّم: آن است که نماز گزاردن او در آن مکان، جایز باشد، چه عین آن، مملوک او باشد و مانعی از جواز تصرّف در آن نباشد، یا منافع او بر وجه مذکور، مملوک او باشد، یا مأذون از صاحب مکان در نماز بوده باشد، هر چند بودن آن در آن مکان، در سایر احوال، غصب باشد.

و به منزله ی اذن مالک است هرگاه از راه فحوی، علم به رضای او داشته باشد، یا این که مکان مباح باشد؛ چون بیابان ها و کوه ها که مملوک کسی نباشد، یا این که وقف برای نماز گزاردن باشند؛ چون مسجد، یا از برای اعم از آن؛ چون رباط های موقوفه، یا این که شرعا مأذون در نماز گزاردن در آنها باشد؛ چون صحراها و مواضع غیر محصوره ی مملوکه، هر چند از مالک، اذن حاصل نکرده باشند؛ هرگاه او را بخصوصه از نماز در آن مکان منع نکند؛ بلکه علم به عدم رضای او، در نماز او، در آن مکان نداشته باشد.

و هرگاه مصلی، غاصب آن مکان باشد، نماز در آن جا باطل است، هر چند احتمال بدهد که راضی به نماز گزاردن او در آن باشد(1)؛ و همچنان است هرگاه عین مکان، از او باشد، و منافع را به غیر، منتقل نموده، و از او غصب نماید.

ص: 193

1- مسألة جيدة. (موجود در حاشیه نسخه ص)

خلاصه آن است که بودن در آن مکان، و تصرف او در آن، به حسب شرع باید جایز باشد، و با عدم جواز تصرف، نماز او باطل است، هر چند به حسب اعتقاد او [غصبی] باشد و فی الواقع چنان نباشد؛ چنانچه مکانی را به عنوان غصب تصرف نماید، و بعد معلوم شود که ملک او بوده، یا این که به حسب اعتقاد خود بدون اذن مالک، تصرف نماید، و بعد به خاطرش آید که مالک، او را اذن داده.

و هم چنین هرگاه مالک عین و منفعت باشد؛ لیکن مانع شرعی از تصرف داشته باشد؛ چون خانه ی مرهون، بدون اذن مرتهن، یا این که خانه را به نقد خریده* و قبل از دادن قیمت، بدون اذن فروشنده ی خانه، تصرف در آن نماید.

و حکم نماز در خانه ی مغضوب و نحو آن با علم و جهل به موضوع و حکم، به تفصیلی است که در لباس گذشت.

و در جواز محاذی بودن مرد با زن در مکان در حال نماز، یا مقدم بودن زن، خلاف است(1):

جمعی قایل(2) به منع شده اند، و آن را منشأ بطلان نماز لاحق می دانند، و هرگاه مقارن با هم شروع نمایند، نماز هر دو را باطل می دانند و هرگاه مقارن با هم شروع نمایند، نماز هر دو را باطل می دانند.

* یعنی به آن شرط خریده باشد که قبل از دادن ثمن، تصرف نکند. (محمد باقر)

ص: 194

-
- 1- ر.ك: مستند الشيعة، ج 4، ص 411؛ مفتاح الكرامة، ج 6، ص 155 - 148؛ جواهر الكلام، ج 8، ص 500.
 - 2- شیخ طوسی در النهاية، ص 100 و المبسوط، ج 1، ص 86؛ شیخ مفید در المقنعة، ص 152؛ ابوالصلاح حلبی در الكافی، ص 120؛ ابن زهره در غنية النزوع، ص 82؛ علاءالدین حلّی در اشارة السبق، ص 92؛ ابن حمزه در وسیله، ص 89، ابن براج در المهذب، ج 1، ص 98؛ ر.ك: جواهر الكلام، ج 8، ص 501 - 502 و مستند الشيعة، ج 4، ص 411.

و جمعی (1) مطلقاً مکروه دانسته اند؛ و آن، خالی از قوتی نیست.

و احوط*، قول اول است، و این در صورتی است که مابین ایشان حایلی نباشد، یا این که ده ذرع به ذراع دست، فاصله مابین ایشان نبوده باشد؛ و الا مانعی نخواهد بود، و نماز هر دو صحیح است بلاشک، و همچنان هرگاه مرد، مقدم ایستاده باشد.

اذان و اقامه

اشاره

فصل هفتم: در بیان اذان و اقامه است.

بدان که اذان و اقامه در نماز جمعه و نمازهای واجبه ی یومیّه، چه ادا باشد یا قضا، سنت است، خصوصاً هرگاه به جماعت واقع سازند.

و احوط، عدم ترك اقامه است مطلقاً؛ چون ظاهر احادیث (2) و جوب آن است؛ و به این جهت بعضی از متأخرین علما (3)، آن را واجب دانسته اند؛ و اظهر، حمل آن احادیث بر استحباب مؤکد است.

و تأکید اذان و اقامه، در نماز صبح و مغرب بیشتر است، و همچنان نسبت به نماز جمعه؛ بلکه مطلق نماز جماعت.

* این احتیاط را ترك نکند. (محمّد باقر)

ص: 195

1- سید مرتضی و ابن ادریس حلّی ر.ك: السرائر، ج 1، ص 267؛ فخر المحقّقین در ایضاح الفوائد، ج 1، ص 88 و بسیاری از متأخرین. ر.ك: مستند الشیعة، ج 4، ص 411؛ جواهر الکلام، ج 8، ص 506.

2- از آن جمله: مؤثقه ی عمار، التهذیب، ج 2، ص 282، ح 1123؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 444، ح 2، باب 35، ابواب الاذان و الاقامة.

3- ابن حمزه در وسیله، ص 91؛ قاضی ابن براج در المهذب، ج 1، ص 88 و شرح جمل العلم والعمل، ص 79؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 72؛ ابو الصلاح حلبی در الکافی، ص 143، قطب الدین کیدری در اصباح الشیعة، ص 69.

و نسبت به زن، استحباب اذان و اقامه تأکیدی ندارد، و در احادیث متعدده، اذن در ترك آنها وارد شده (1).

و در حدیث صحیح وارد است که در اذان، زن مجزی است که تکبیر و شهادتین بگوید (2).

و در حدیث صحیح دیگر مذکور است که اقامه ی زن، آن است که تکبیر بگوید و شهادت بدهد که «أَنَّ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ» (3)

و در غیر نمازهایی که مذکور شد، اذان و اقامه نیست؛ چون نماز عید و نماز خسوف و کسوف و نحو آنها، و اذان و اقامه (4) به جهت آنها، بدعت و حرام است.

و فصول اذان هجده است:

چهار تکبیر

و دو «أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ»

و دو «أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ»

و هر يك از «حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ» و «حَيَّ عَلَى الْفَلَاحِ» و «حَيَّ عَلَى خَيْرِ الْعَمَلِ» دو مرتبه،

باز تکبیر دو مرتبه

ص: 196

-
- 1- ر.ك: وسائل الشيعة، ج 5، ص 405 - 407، باب 14 ابواب اذان و اقامه و از آن جمله صحیحه جمیل بن درّاج است. التهذیب، ج 2 ص 57، ح 200؛ وسائل الشيعة، ج 5، ص 406، ح 3.
 - 2- صحیحه عبدالله بن سنان، التهذیب، ج 2، ص 58، ح 202؛ وسائل الشيعة، ج 5، ص 405، ح 1، باب 14، ابواب الاذان و الاقامه.
 - 3- صحیحه ابی مریم الانصاری، الکافی، ج 3، ص 305، ح 19؛ وسائل الشيعة، ج 5، ص 406، ح 4، باب 14، ابواب الاذان و الاقامه.
 - 4- گفتن (نسخه ی غ و ع).

و «لا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» دو مرتبه.

و فصول اقامه هفده است، به اسقاط دو تکبیر از اول، و يك تهلیل از آخر، و زیادتى دو دفعه «قَدْ قَامَتِ الصَّلَاةُ» بعد از «حَيَّ عَلَى خَيْرِ الْعَمَلِ».

و «أَشْهَدُ أَنْ عَلِيًّا وَلِيُّ اللَّهِ» جزو اذان و اقامه نیست، و گفتن آن به قصد جزئیت، بدعت و حرام است، و هرگاه به غیر قصد جزئیت بگوید، مانعی ندارد؛ بلکه مستحب است؛ مانند صلوات بعد از «أَشْهَدُ أَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ».

مواضع ساقط شدن اذان و اقامه

و در بعض مواضع، اذان و اقامه ساقط، و در بعض مواضع، اذان به تنهایی ساقط است:

اول: آن که اذان و اقامه، هر دو ساقط می شوند از کسی که وارد مسجد شود و نماز جماعت را به جا آورده باشند و هنوز متفرق نشده باشند؛ چه واردین (نماز جماعت ثانیه)⁽¹⁾ خواهند اقامه نمایند، یا این که منفرد نماز کنند.

و بعضی⁽²⁾ از منفرد، ساقط ندانسته اند، و اظهر سقوط است.

و در بودن سقوط مذکور از باب رخصت، که اتیان به آن هم مانعی نداشته باشد، یا از باب عزیمت که اتیان به آن بدعت باشد، خلاف است⁽³⁾ و ثانی احوط است.

دویم: آن که اذان و اقامه ساقط می شود از کسی که بشنود اذان و اقامه ی

ص: 197

1- اضافه از نسخه ی (ع).

2- شیخ طوسی در النهایة، ص 65؛ علامه ی حلی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 264؛ شهید اول در اللمعة، ص 32.

3- ر.ك: مفتاح الكرامه، ج 6، ص 408.

دیگری را که به جهت نماز خود به جا آورد؛ چه اذان و اقامه ی جماعت باشد یا منفرد، بلکه در شنیدن اذانِ اعلامی نیز، جاری است.

و هرگاه امام، اذان و اقامه ی دیگری را بشنود اکتفا به همان اذان و اقامه جماعت می شود.

و از بعض احادیث (1) مستفاد می شود که بعد از شنیدن اذان و اقامه ی غیر، گفتگو نکند تا او را کفایت نماید.

و سقوط اذان و اقامه در این صورت، از قبیل رخصت است؛ پس اگر خواسته باشد اذان و اقامه بگوید، مانعی از آن نیست.

سیّم: آن که اذان ساقط می شود در عصر روز جمعه، و روز عرفه، و عشای شب مشعر الحرام، و همچنان در عصر و عشا در سایر روزها و شبها، هرگاه جمع بین الصلاتین نمایند.

و در سه صورت اوّل نیز سقوط اذان ظاهراً به جهت بین الصلاتین است؛ چون در آن صور، جمع بین الصلاتین می شود، و جواز ایتیان به اذان در صورت مذکوره محلّ تأمل است، و احوط ترك است.

چهارم: آن که اذان ساقط می شود در نمازهای قضا، هرگاه عقب یکدیگر به جا آورند؛ ماعدای نماز اوّل پس اوّل اذان و اقامه می گوید، و نماز اوّل را به جا می آورد، و به جهت نمازهایی که بعد از آن، متوالی به عمل می آورد، اکتفا به اقامه می نماید.

ص: 198

1- التهذیب، ج 2، ص 280، ح 1113؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 437، ح 2، باب 30 ابواب الاذان و الاقامه.

فصل هشتم: در بیان افعال نماز است.

و آن هفت چیز است:

چهار چیز از آنها رکن است که زیادتی و نقصان آنها عمدا و سهوا منشأ بطلان نماز می شود؛ الا در بعض مواضع که استثنا شده، چنانچه مذکور می شود، إن شاء الله تعالی.

و آنها تکبیرة الاحرام و قیام است - به تفصیلی که مذکور می شود - و رکوع و سجدتین است.

و باقی، واجب غیر رکن است که ترك آنها عمدا موجب بطلان است نه سهوا، و آن قرائت و تشهد و سلام است؛ و جمعی از علما (1) افعال نماز را هشت چیز می دانند به زیادتی تیت، و آن را رکن دانسته اند.

پس ارکان نماز بنابر این رأی، پنج چیز است، و اظهر آن است که تیت از نماز خارج، و شرط در صحّت آن است (2) و ترك آن عمدا و سهوا باعث بطلان نماز است، و چون جمعی (3) آن را از جمله ی افعال نماز دانسته اند، احکام آن در این مقام ذکر می شود، و چون واجبات و احکام هر يك از امور مذکوره، بسیار است، احکام هر يك از مذکورات در مبحثی ذکر می شود.

ص: 199

1- از آن جمله: علامه ی حلی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 269؛ محقق حلی در المعتمد، ج 2، ص 149؛ فاضل اصفهانی در کشف اللثام، ج 3، ص 408؛ شهید اول در روض الجنان، ج 2، ص 676؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 195؛ محقق نراقی در مستند الشیعة، ج 5، ص 11.

2- آقا سید محمد طباطبایی (صاحب کتاب المناهل) مثال به دیگ زده است که خارج از پلو پختن است و اما شرط صحّت آن است - رحمة الله علیه - (حاشیه ی نسخه ی ص).

3- مثل علامه حلی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 269؛ محقق حلی در المعتمد، ج 2، ص 149؛ فاضل هندی در کشف اللثام، ج 3، ص 408؛ محقق نراقی در مستند الشیعة، ج 5، ص 9.

مبحث اول: در بیان مجملی از احکام نیت است.

بدان که در نیت، دو امر معتبر است:

اول: قصد تقرّب به خدا - جلّ شأنه - به نحوی که سابقاً مذکور شد، و بعضی از علما عبادت ریایی را صحیح می دانند (1) به این معنا که مُسقط قضا دانسته اند، و می گویند: ثوابی برای آن مترتب نمی شود؛ و آن ضعیف است.

دویم: تعیین فعل واقع است، چنانچه معین نماید که آن، چه فعل است که به جا می آورد؟ از نافله یا فریضه، و ظهر و عصر، و نحو آنها.

و اما تعیین صفات فعل از وجوب یا ندب، یا ادا یا قضا، یا قصر یا اتمام، پس لزومی ندارد.

بلی، هرگاه تعیین اصل فعل، موقوف بر آن باشد؛ چنانچه نماز ظهر، اداء و قضاء بر ذمه ی او باشد، و بدون تعیین ادا و قضا، فعل واقع متعیّن نشود، تعیین آن لازم است، و نیت ظهر مترددا بین الوجهین کافی نیست.

و هرگاه فرض و نقلی از يك نوع بر ذمه ی او باشد، چنانچه دو رکعت نماز سنّت را نذر نموده باشد، و دو رکعت نماز به جا آورد، و معین نکند که آن، خصوص مندور است یا غیر آن؟ در اعتبار تعیین در این مقام، در نظر قاصر تأمل است، و احوط آن است که تعیین نماید.

و باید نیت، مقارن تکبیره الاحرام باشد؛ چنانچه تکبیره الاحرام از وی از روی

ص: 200

1- سید مرتضی در انتصار، ص 100. عبارت انتصار چنین است: «... و لفظة مقبول يستفاد بها في عرف الشرع امران احدها الاجزاء... و الامر الآخر الثواب عليها كقولنا إنّ الصلاة المقصود بها الريا غير مقبولة بمعنى سقوط الثواب وإن لم يجب اعاتها».

و نیّت، علی الاظهر، داعی بر فعل است؛ و به خاطر گذرانیدن، در آن لزومی ندارد، چنانچه سابقا اشاره به آن شد.

و استفاده ی فعلیه* نیّت تا آخر عمل، لزومی ندارد؛ بلکه استفاده ی حکمیّه کافی است؛ به این معنی که بر حکم نیّت اول، باقی باشد، چنانچه خلاف آن را قصد نکند، و تردّد در آن ننماید؛ پس اگر عالما عمدا قصد ابطال نماز نمایند، نماز او باطل است، چه فعل منافی به عمل آورد یا نه، و چه بعضی از افعال نماز را در آن حال به جا آورد یا نه.

و بعضی (1) از علما به مجرد قصد ابطال و خروج از نماز، عمل را باطل** ندانسته اند؛ و آن وجه واضیحی ندارد.

و اظهر آن است که تردّد در نیّت، در حکم قصد ابطال است*** و هرگاه قصد فعل مبطل نماید، آن نیز در حکم قصد ابطال است، علی الاظهر.

* بعد از این که نیّت مجرد داعی باشد و اخطار لازم نباشد، اعتبار استفاده ی فعلیه در تمام اجزای عمل، خالی از وجه نیست. (محمّد باقر)

** این قول به نظر قاصر، اظهر است، پس اگر قبل از فوت موالات، رجوع کند به قصد اول و نماز را تمام کند، صحیح است و با تردّد یا قصد مبطل، اولی به صحّت است، بعد از رجوع به نحو مرقوم. (محمّد باقر)

*** این قول احوط است. (محمّد باقر)

ص: 201

1- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 102، و الخلاف، ج 1، ص 308؛ علامه ی حلّی در تحریر الاحکام، ج 1، ص 237، ارشاد الازهان، ج 1، ص 252، نهاية الاحکام، ج 1، ص 499 و مختلف الشیعة، ج 2، ص 139، فخر المحققین در ایضاح الفوائد، ج 1، ص 101 - 102، شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 166. ر.ک: جواهر الکلام، ج 9، ص 289 - 280.

و بدان که نماز را به نیت که اول نموده، باید به انجام رساند، و عدول از آن نیت در اثنای نماز، به نیت نماز دیگر جایز نیست. پس اگر آن نمازی را که نیت نموده از روی اشتباه بوده، و در آن حال، مکلف به آن نماز نبوده، عمل او باطل است، و باید نماز دیگر را که مکلف به او است، ابتدا نیت کند، نه آن که در اثنای آن عمل، عدول به نیت آن نماید؛ مگر در صورتی چند که استثنا از حکم مذکور شده.

و از آن جمله، عدول از فریضه ی حاضره ی لاحقہ است به فریضه ی حاضره ی سابقه؛ چنانچه نماز عصر را سهوا نیت نماید، و بعد ملتفت شود که نماز ظهر را نکرده است،

یا این که معتقد این باشد که نماز ظهر را کرده، و شروع به عصر نماید، بعد معلوم شود که ظهر را به جا نیاورده،

یا این که نماز ظهر او باطل بوده و او صحیح می دانسته، و شروع به عصر نموده، و در اثنای آن، فساد نماز سابق بر او منکشف شود؛

پس در اثنای نماز عصر، نیت را عدول به ظهر نموده، نماز را به قصد ظهر به اتمام می رساند، و عمل او صحیح است.

و همچنان است حال در عدول از نماز عشا به مغرب.

بلی، هرگاه محلّ عدول گذشته باشد، چنانچه داخل رکوع رکعت چهارم شود، عدول جایز نیست، و نماز عشا را تمام نموده، بعد نماز مغرب را به جا می آورد.

و هرگاه داخل رکعت چهارم شده باشد، و قبل از رکوع، متذکر شود، عدول می نماید و آن زیادتی مانعی ندارد، بلی، احوط آن است که دو سجده ی سهو به جهت زیادتی قیام در محلّ قعود، به جا آورد.

و از آن جمله عدول نیت از فریضه فائته ی لاحقہ است به فائته ی سابقه؛

چنانچه از نماز عصر قضا، به ظهر قضا عدول نماید، و از نماز مغرب قضا، به نماز عصر، و از نماز عشا به نماز مغرب، و از نماز صبح به نماز عشا، و از نماز ظهر به نماز صبح، و ظاهراً فرقی نیست مابین عدول به فریضه ی متّصله ی به آن - چنانچه مذکور شد - یا فریضه ی متّقدمه بر آن، چنانچه در نماز ظهر قضا متذکر شود که نماز صبح و عشا را به جا نیاورده، پس عدول به نماز عشا می نماید و باید از محل عدول تجاوز نکرده باشد، چنانچه در صورت سابقه اشاره شد.

و از آن جمله، نقل یتّ از نماز فریضه ی اداست به فریضه ی قضا، هرگاه بعد از شروع به نماز ادا به خاطر او آید که نماز قضا بر ذمه ی او می باشد، یا این که دانسته باشد و در حین شروع به نماز ادا فراموش نماید، پس چون به خاطرش آید، یتّ را از آن نماز به نماز قضای مفروض عدول می نماید، اگر وقت عدول نگذشته باشد، و این در صورتی است که وقت وسعت داشته باشد که نماز قضای مذکور را به اتمام رسانیده، بعد، نماز ادا را در وقت به جا آورد. و اگر وقت تنگ باشد، عدول جایز نیست.

و عدول یتّ در دو صورت اوّل، واجب است؛ چه، ترتیب مابین صلاة حاضره و صلاة فائته لازم است، و در صورت اخیره، وجوب عدول مبنی بر فوریت قضا، یا وجوب ترتیب مابین فائته و حاضره است، و اظهر، خلاف آن است؛ پس عدول در این صورت، واجب نخواهد بود.

و از آن جمله نقل یتّ فریضه به نافله است در صورتی که مشغول به نماز فریضه شده باشد، و نماز جماعت برپا شود، و با اتمام نماز، ملحق نتواند شد، پس آن نماز را عدول به نافله می نماید، هرگاه محلّ عدول، باقی باشد، و سلام می دهد و ملحق به جماعت می شود.

و در حکم مذکور، دو حدیث(1) به نظر رسیده، و هر دو روایت، مطلق است، و جواز عدول، مقید به خوف فوت جماعت نشده؛ لیکن مشهور بین العلماء(2) چنانچه بعضی از علما مذکور نموده اند، مقید بودن جواز عدول به صورت خوف فوت جماعت است.

و تقیید مذکور، نظر به اطلاق حدیث، خالی از تأمل نیست؛ و ظاهر این است که خوف فوات رکعت اول، کافی باشد، چنانچه در مبحث جماعت، مذکور خواهد شد، إن شاء الله.

تکبيرة الاحرام

مبحث دویم: در بیان تکبيرة الاحرام است.

بدان که انعقاد نماز به تکبيرة الاحرام می شود، و آن از جمله ی ارکان نماز است که به زیاد و کم نمودن آن، عمدا یا سهوا نماز باطل می شود.

و باید تکبيرة الاحرام را به لفظ «الله اکبر» بگوید بدون تغییر، پس اگر «الله اعظم» یا «الله اجل»، یا «الرحمن اکبر» و نحو آنها بگوید، مع الاختیار نماز او باطل است.

و باید همزه ی «الله» را اظهار نماید، نه چنانچه به دعایی که قبل از آن می خواند، وصل نموده، همزه را در درج، ساقط نماید؛ بلکه هرگاه متصل به سابق

ص: 204

1- صحیحہ ی سلیمان بن خالد - ر.ک: الکافی، ج 3، ص 379، ح 3 و التهذیب، ج 3، ص 274، ح 792 و مؤتقه ی سماعة بن مهران - ر.ک: الکافی، ج 3، ص 380، ح 7 و التهذیب، ج 3، ص 51، ح 177؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 404 - 405، ح 1 و 2، باب 56 ابواب صلاة الجماعة.

2- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 157؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 468 و ر.ک: جواهر الکلام (طبع اسلامیة)، ج 14، ص 39.

نموده و همزه را در درج ساقط نکند نیز اجزای آن، محلّ اشکال است، و صورت بی اشکال آن است که آن را متصل به کلام سابق نکرده؛ به عمل آورد؛ چنانچه متعارف و معلوم است.

و آخر «اکبر» باید مجزوم باشد؛ پس اگر آن را وصل به قرائت نموده و حرکت آن را ظاهر نمایید، مجزی نخواهد بود؛ بلکه با اتصال به لاحق، هرگاه مجزوم بگوید نیز صحّت آن، محلّ اشکال است.

و هرگاه از گفتن «الله اکبر» عاجز باشد، تعلّم بر او لازم است، و واجب است که نماز را به تأخیر انداخته تا آن را یاد گرفته، نماز را به جا آورد.

و هرگاه قادر بر تعلّم نباشد، یا این که وقت، وفا به تعلّم نکند و خوف فوت نماز باشد، پس اگر بر ترجمه ی آن به لغت عربی قادر باشد، دور نیست که آن مقدّم بر سایر لغات باشد.

و هرگاه قادر بر آن نیز نباشد، به ترجمه ی آن از سایر لغات اکتفا می شود.

و بعضی (1) احتمال داده اند که لغت سریانی و عبرانی مع الامکان، مقدّم بر سایر لغات باشد، چون [بعضی] از کتب سماویه به آن لغت نازل شده.

و با عدم امکان آن، لغت فارسی را بعضی (2) احتمال ترجیح بر سایر لغات داده اند؛ چه نیز، احتمال نزول کتاب به آن لغت می رود.

و بعضی (3) گفته اند که لغت حمله ی عرش است؛ لیکن مجرد علل مذکوره، باعث تعیین لغات مسطوره نمی شود، هر چند مراعات آن، اولی و الیق است.

ص: 205

1- علامه حلّی در نهایی الاحکام، ج 1، ص 455.

2- ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 74؛ شهید ثانی در المقاصد العلیّیة، ص 134.

3- فاضل هندی در کشف اللثام، ج 3، ص 420

و مشهور، استحباب برداشتن دست ها به جهت تکبیر است(1)

و بعضی(2) از علما، آن را واجب دانسته اند(3) چنانچه ظاهر اخبار است(4)

و اظهر، قول مشهور است، و احوط، مراعات قول ثانی است.

و در کیفیت برداشتن دست ها خلاف است(5) و هرگاه با ابتدای شروع به تکبیر، شروع به برداشتن دست ها نماید، و با انتهای آن به انتها رساند، ظاهرا بی عیب است.

و در مقدار برداشتن دست ها، در روایات، اختلاف است(6):

پس در بعضی روایات، برداشتن آن تا به قلیلی پایین تر از محاذی رو وارد شده(7)

و در جمله ای از روایات، تا محاذی رو وارد شده(8)

و در بعضی اخبار، تا نزدیک آن که به گوش برسد، وارد شده(9)

ص: 206

1- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 8، ص 42.

2- سیدمرتضی در انتصار، ص 147؛ محقق حلّی به نقل شهیداول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 374.

3- بعضی از علما نیز آن را واجب ندانسته اند؛ ولی میل به وجوب پیدا کرده اند؛ مثل فاضل هندی در کشف اللثام، ج 3، ص 426، فیض کاشانی در مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 126، محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 42 - 43.

4- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 6، ص 26 - 30 (باب 9 از ابواب تکبیرة الاحرام و الافتتاح).

5- ر.ك: مفتاح الکرامة، ج 7، ص 54؛ مستند الشیعة، ج 5، ص 29 - 30؛ جواهر الکلام، ج 9، ص 378 - 379.

6- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 6، ص 26 - 27، باب 9 ابواب تکبیرة الاحرام و الافتتاح.

7- التهذیب، ج 2، ص 66، ح 237؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 27، ح 4، باب 9 ابواب تکبیرة الاحرام و الافتتاح.

8- التهذیب، ج 2، ص 66، ح 236؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 26 - 27، ح 3، باب 9 ابواب تکبیرة الاحرام و الافتتاح.

9- التهذیب، ج 2، ص 65، ح 235؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 26، ح 1، باب 9 ابواب تکبیرة الاحرام و الافتتاح.

و مستفاد از بعضی روایات (1) آن است که غایت مرتبه ی برداشتن دست ها تا محاذی گوش ها است، و نهی از برداشتن دست ها زیاده بر آن، وارد شده، و ظاهر آن است که هر يك از وجوه مذکوره کافی باشد، و غایت مرتبه ی استحباب، وجه اخیر است.

قیام

مبحث سیم: در بیان قیام است.

بدان که قیام از جمله واجبات نماز است بلاخلاف و بی اشکال، [و] فی الجملة رکن است در نماز، پس اخلال به آن، عمدا و سهوا مبطل نماز است.

و در تعیین مقدار رکن از آن، خلاف است (2):

بعضی (3) آن را مطلقاً رکن دانسته اند، و عدم بطلان نماز را با اخلال به آن، در بعض موارد مستثنی دانسته اند، چنانچه زیادتى بعض ارکان دیگر در بعض صور، مستثنی است - چنانچه اشاره به آن می شود - و آن، ضعیف است.

و اظهر، رکن بودن قیام در حال تکبیرة الاحرام، و قیام متصل به رکوع است؛ یعنی قیامی که از آن، به رکوع می رود.

و قیام در حال قرائت و قیام بعد از رکوع واجب غیر رکن است.

ص: 207

1- التهذیب، ج 2، ص 65، ح 233؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 27، ح 5، باب 9 ابواب تکبیرة الاحرام و الافتتاح.

2- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 6، ص 550؛ مستند الشیعة، ج 5، ص 37.

3- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 100؛ ابن حمزه در وسیله، ص 93؛ ابن ادریس در السرائر، ج 1، ص 242؛ محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 70؛ ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر) ص 73؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 51.

و بعضی (1) قیام در حال نیت را شرط صحّت نماز دانسته اند، و مستند آن، ظاهر نیست.

و اما قیام در حال بعض افعال مندوبه؛ چون قنوت، پس آن نیز مندوب است.

و از آن چه گفتیم، مشخص می شود که زیاده و نقصان قیام متصل به رکوع، بی زیادتی و نقصان رکوع متحقق نمی شود، پس ثمره ی رکن* در آن بخصوصه متحقق نمی شود.

و همچنان زیادتی قیام در حال تکبیره الاحرام، بی زیادتی تکبیره الاحرام نمی شود، و اما نقصان آن بدون نقصان تکبیره الاحرام واقع می شود و در این جا ثمره رکنیت ظاهر است.

و در قیام چند چیز لازم است:

اول: این که راست بایستد، و خم نباشد، و میل به احد جانین نکند به نحوی که عرفاً منافی با راست ایستادن باشد.

دویم: آن که استقلال در ایستادن داشته باشد، نه آن که تکیه بر چیزی دهد، به نحوی که هرگاه آن چیز را بردارند، بیفتد.

و تکیه بر عصا و نحو آن فی الجملة به نحوی که برداشتن آن، باعث افتادن او نشود، اگر بر همان قوت مستمر باشد، دور نیست که مانعی نداشته باشد.

* این در صورتی است که رکوع و خم شدن از قیام تا به حدّ معین باشد، و اگر به معنی تحصیل هیئت راکع مسبوق به حالت سجود و قعود هم مثلاً می تواند شد، پس نقصان قیام متصل به رکوع بدون نقصان رکوع متحقق می شود، هر چند در طرف زیاده ممکن نباشد، مثل قیام در حال تکبیره الاحرام. (محمد باقر)

ص: 208

1- ر.ک: تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 114.

و بعض(1) از علما تکیه دادن را مطلقاً تجویز نموده اند، نظر به ظاهر بعضی اخبار(2) و آن، خالی از ضعف نیست.

سیم: آن است که بر دو پا بایستد، پس مع الاختیار بر سر يك پا ایستادن جایز نیست.

چهارم: آن که قوت خود را بر هر دو پا اندازد، نه آن که اعتماد او بر يك پا باشد و اصلاً سنگینی او بر پای دیگر واقع نباشد، چنانچه جمعی از علما(3) تصریح به آن نموده اند،

و بعضی(4) آن را معتبر ندانسته اند،

و بعضی از روایات(5) ظهور در آن دارد

و احوط، بلکه اظهر وجه اول است؛ لیکن مساوات پاها در انداختن سنگینی بر آنها، لزومی ندارد؛ پس اگر سنگینی خود را بر يك پا بیش تر اندازد، مانعی ندارد*.

و بعضی(6) احوط، مراعات مساوات را دانسته اند.

* و حمل روایت مشارکات بر این معنی ممکن است. (محمّد باقر)

ص: 209

-
- 1- ابوالصلاح حلبی در الکافی، ص 125؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 283؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 121؛ محقق سبزواری در کفایة الاحکام، ج 1، ص 90.
 - 2- الفقیه، ج 1، ص 237، ح 1045 و التهذیب، ج 2، ص 326، ح 1339 و ص 327، ح 1341/1340؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 499 - 500، ح 3/4/5، باب 10 ابواب القیام.
 - 3- محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 202؛ شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 169؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 328 و ر.ک: بحار الانوار، ج 81، ص 342، ذیل ح 13.
 - 4- محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 63.
 - 5- الکافی، ج 2، ص 422، ح 10؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 490، ح 1، باب 3 ابواب القیام.
 - 6- شیخ جعفر کاشف الغطاء در کشف الغطاء، ج 3، ص 171.

پنجم: آن است که بر قدم‌ها بایستد به طریق متعارف، نه بر بعضی از آنها، چنانچه بر پنجه‌ها ایستد، یا این که بر پاشنه‌ی پا بایستد.

ششم: آن است که مابین پاهای او فاصله بسیار نباشد که از طریقه‌ی معتاد در ایستادن، خارج باشد؛

و مستحب است که پاهای زن به هم چسبیده، و فاصله مابین آنها نباشد؛ و پاهای مرد، فاصله داشته باشد، از سه انگشت تا یک وجب.

و بعضی (1)، زیاد بر فاصله‌ی یک وجب را خلاف احوط دانسته اند.

هفتم: آن است که در حال ایستادن، استقرار داشته باشد و در حرکت نباشد، و هرگاه از ایستادن عاجز شود، حکم او منتقل به نشستن می شود، و در نشستن نیز مع الامکان، استقلال و استقرار و انتصاب، معتبر است.

و هرگاه از اصل ایستادن، عاجز نباشد؛ لیکن از احد قیود مذکوره، عاجز باشد، پس ظاهر، تقدیم ایستادن است مگر در صورت اخیر، بنا بر مختار بعضی از علما (2).

و بعضی (3) دیگر، ایستادن را نیز در این صورت، هر چند به راه رفتن باشد، ترجیح بر نشستن داده اند.

و علامه (4) آن را بر ایستادن با استقرار هرگاه با تکیه بر چیزی باشد نیز، ترجیح داده، و آن، خالی از بعدی نیست.

و از بعض روایات (5)، تقدیم راه رفتن بر نشستن ظاهر می شود و مسأله،

ص: 210

1- شیخ طوسی در النهایة، ص 70 - 71.

2- علامه‌ی حلی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 267.

3- شیخ مفید، در المقنعة، ص 215 - 216.

4- ر.ک: تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 90.

5- التهذیب، ج 3، ص 178، ح 402؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 495، ح 4، باب 6 ابواب القیام.

محل اشکال است و احوط با امکان، تکرار نماز است تا جمع بین الوجهین بشود.

و هرگاه بعض نماز را تواند ایستاده به عمل آورد، مراعات آن بر او واجب است، پس قدر ممکن از قیام را به عمل می آورد، باقی را می نشیند و هرگاه قدرت بر قیام به قدر قرائت و ادای رکوع نداشته باشد؛ لیکن تواند که قیام حال قرائت را، به عمل آورد، و رکوع را نشسته به جا آورد، یا این که نشسته قرائت نماید و بعد بایستد و رکوع را ایستاده به عمل آورد، در تقدیم هر يك از این دو وجه بر دیگری خلاف است (1) و حدیثی در این خصوص به نظر نرسیده، و ظاهر قاعده، مقتضی ترجیح وجه اول است، و احوط مع الامکان، تکریر (2) نماز است، تا به هر يك از وجهین، عمل نموده باشد.

و هرگاه نشسته نماز کند، و در اثنای نماز، قدرت بر ایستادن، به هم رساند به قدر مقدور، قیام واجب را به عمل آورد هر چند به قدر رکوع رفتن باشد.

و هرگاه از نشستن نیز بالمره عاجز باشد، هرچند با تکیه و اعتماد بر غیر باشد، نماز را خوابیده به جا می آورد، و اول باید به دست راست خوابیده و استقبال قبله نماید؛ چنانچه میت را در لحد می خوابانند، و هرگاه از آن عاجز شد بر همین نحو به دست چپ می خوابد؛ لیکن تفاوت این است که در صورت اول (3) سر به سمت مغرب، و پاها به جهت مشرق واقع می شود، و در ثانی بالعکس است.

و هرگاه از آن نیز عاجز شود بر پشت می خوابد و استقبال قبله می نماید، مانند میت در حال احتضار؛ چنانچه از جمع بین الاخبار (4) مستفاد می شود، و مختار

ص: 211

1- ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 6، ص 563.

2- تکرار (نسخه ی غ - ض)

3- اولی (نسخه ی غ).

4- حسنه ی ابی حمزه - الکافی، ج 3، ص 411، ح 11؛ وسائل الشیعه، ج 5، ص 481، ح 1؛ موثقه ی سماعه - التهذیب، ج 3، ص 306، ح 944؛ وسائل الشیعه، ج 5، ص 482، ح 5، مرسله ی الفقیه، ج 1، ص 236، ح 1037؛ وسائل الشیعه، ج 5، ص 485، ح 15؛ موثقه ی عمّار، التهذیب، ج 3، ص 175، ح 392؛ وسائل الشیعه، ج 5، ص 483، ح 10، باب 1 ابواب القیام؛ روایت دعائم الاسلام، ج 1، ص 198؛ مستدرک الوسائل، ج 4، ص 116، ح 5.

جمعی از علما(1) است.

و ظاهر بعضی از علما، تساوی خوابیدن بر دست راست و چپ است(2). پس او مخیر بین الوجهین است، و آن، ضعیف است.

و بعضی(3) از علما، بعد از تعذر خوابیدن بر دست راست، [به] پشت خوابیدن را مذکور نموده اند، و خوابیدن بر دست چپ را ذکر نکرده اند، چنانچه بعضی(4) از روایات به این مضمون وارد شده، و دور نیست که وجه اول، اظهر باشد.

و این خلاف، در صورتی است که هر يك از وجهین او را ممکن باشد و اما اگر متمکن از يك وجه بیش نبوده باشد، بی شبهه آن بر روی متعین است.

ص: 212

1- علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 12؛ محقق حلّی در المعبر، ج 2، ص 160؛ سید محمّد عاملی در مدارك الاحكام، ج 3، ص 330؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 75؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 262؛ فاضل هندی در كشف اللثام، ج 3، ص 403؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 3، ص 136.

2- محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 70؛ علامه ی حلّی در تذکرة الفقهاء، ج 1، ص 93 و 94 و نهاية الاحكام، ج 1، ص 440.

3- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 129؛ محقق حلّی در المعبر، ج 2، ص 160 و 161؛ علامه ی حلّی در تحریر الاحكام، ج 1، ص 234.

4- التهذیب، ج 3، ص 175، ح 392؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 483، ح 10، باب 1 ابواب القیام.

مبحث چهارم: در بیان قرائت است، و خلافی در وجوب قرائت فی الجمله در نماز نیست.

و بعضی (1) از علما آن را رکن دانسته اند، و آن ضعیف است.

و در هر رکعت از نماز دو رکعتی واجب، و در دو رکعت اول از نماز چهار رکعتی و سه رکعتی، خواندن حمد و يك سوره ی تامة، واجب است.

و در وجوب خواندن سوره ی حمد خلافی نیست (2) و در وجوب سوره، خلاف است (3).

و بعضی از علما آن را سنت (4) دانسته اند، و اظهر و اشهر، و جوب آن است؛ لیکن آن چه از احادیث (5) مستفاد می شود: وجوب آن؛ مانند وجوب حمد نیست، پس اگر او را حاجت مهمی باشد که ترك آن، مضرّ به دین یا دنیای او باشد، و خواندن سوره باعث فوات آن شود، یا این که وقت تنگ باشد که ادراك يك رکعت از وقت را با سوره نتواند نمود، و جوب سوره از او ساقط می شود.

و اما نماز سنتی، پس خواندن سوره در آن لزومی ندارد، و اکتفا به حمد در آن مع الامکان جایز است.

ص: 213

1- بعض اصحاب به نقل شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 105 و ابن حمزه به نقل فاضل مقداد در التنقیح الرائع، ج 1، ص 197 و ر.ك: جواهر الکلام، ج 9، ص 460.

2- ر.ك: الخلاف، ج 1، ص 327؛ تذکرة الفقهاء، ج 1، ص 128؛ ذکرى الشيعة، ج 3، ص 297.

3- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 7، ص 59 - 62 و جواهر الکلام، ج 9، ص 541 - 540.

4- سالار دیلمی در مراسم، ص 69 - 70؛ محقق سبزواری در کفایة الاحکام، ج 1، ص 92؛ سید محمد عاملی در مدارك الاحکام، ج 3، ص 347؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 121.

5- وسائل الشیعه، ج 6، ص 39 - 41 باب 2 از ابواب القراءة فی الصلاة.

و در قرائت، چند امر واجب است:

اول: آن که قرائت به عربی نماید، پس مع الامکان ترجمه ی آن از سایر لغات کافی نیست.

دویم: ترتیب مابین حمد و سوره است؛ پس اگر عمدا سوره را قبل از حمد بخواند و به آن اکتفا نماید، نماز او بی شبهه باطل است.

و اگر بعد از حمد، سوره را دوباره بخواند، بعضی از علما(1) نماز او را صحیح می دانند.

و اظهر، بطلان نماز است؛ چنانچه مختار جمعی از فقها است(2).

و هر گاه سهوا سوره را مقدم داشته، بعد حمد بخواند، نماز او بی اشکال صحیح است؛ پس اگر بعد از رکوع به خاطر او آید، بر او چیزی نیست؛ و اگر قبل از رکوع، به خاطرش آید، باید سوره را نیز بخواند تا ترتیب به عمل آید.

و ظاهر بعضی از علما(3)، وجوب اعاده ی حمد است(4) و آن ضعیف است.

سیم: ترتیب مابین آیات است؛ پس اگر سهوا مخالفت در ترتیب نماید، رجوع نماید، به قدری که ترتیب به عمل آید.

ص: 214

-
- 1- محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 72، سید محمّد عاملی در مدارك الاحكام، ج 3، ص 351.
 - 2- علامه ی حلّی در قواعد الاحكام، ج 1، ص 273 و منتهی المطلب، ج 5، ص 60؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 255؛ شهید اول در الدرّوس الشرعیّة، ج 1، ص 171 و البیان، ص 157؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 206 - 205؛ محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 124.
 - 3- علامه ی حلّی در قواعد الاحكام، ج 1، ص 273.
 - 4- و صریح بعضی عدم اعاده است. ر.ك: جامع المقاصد، ج 2، ص 255.

و هر گاه عمداً مخالفت ترتیب نماید، در صحّت نماز با عود، اشکال است، و قول به فساد، خالی از قوّت نیست؛ چنانچه در مسأله ی سابقه اشاره به آن شد.

چهارم: آن است که ادای حروف را از مخارج نماید به نحوی که آن حرف از آن ظاهر شود، و علم به مخارج حروف لازم نیست، این قدر که حروف را درست ادا نماید، کافی است.

پنجم: آن است که مراعات ادغام در کلمه ی مشدّده نماید، پس با مخالفت آن عمداً، نماز باطل است؛ چه باعث تغییر معنی باشد یا نه.

و احوط آن است که وقف بر حرکت، و وصل به سکون، به عمل نیاورد، و مراعات ادغام در دو کلمه در صورتی که نون ساکنه به حروف یرملون رسد، به جا آورد.

و جمعی از علما (1) مراعات این امور را در قرائت، لازم دانسته اند، و اخلال به آن را عمداً یا جهلاً باعث بطلان نماز می دانند، و مسأله، محلّ اشکال است.

ششم: موالات است؛ یعنی عرفاً پی در پی قرائت نماید، و فاصله ی بسیار در بین ندهد.

هفتم: آن که قرائت را مع الامکان از حفظ نماید، نه این که از روی قرآن تلاوت نماید، و دور نیست که متابعت با غیر، در قرائت نیز در حکم آن باشد* هر گاه مستقلاً نتواند تلاوت نمود؛ و با اضطرار، مانعی ندارد.

و آنچه مذکور شد، در نماز واجبی است، و اما نافله، پس مطلقاً مانعی در آن نیست.

هشتم: آن که قرائت را در نماز صبح و در دو رکعت اول نماز مغرب و عشا به

* این حکم احوط است؛ هر چند منع از آن، وجه واضحی ندارد. (محمّد باقر)

ص: 215

جهر به عمل آورد، و [در] دو رکعت اول نماز ظهر و عصر اخفات نماید، و همچنان در رکعت اخیره ی نماز مغرب، و در دو رکعت آخر عشا و ظهرین، چه حمد قرائت نماید یا بدل آن را از تسبیحات. و در بقیه ی اذکار نماز، مخیر است مابین جهر و اخفات، چه در نماز جهری یا اخفاتی.

و در نماز اخفاتی، جهر «بسم الله الرحمن الرحيم» مستحب است، چه در دو رکعت اول، و چه در دو رکعت آخر، و در حدیث، از علامات مؤمن شمرده شده (1).

و بعضی (2) حکم مذکور را مخصوص دو رکعت اول دانسته اند.

و بعضی (3) جهر به آن را مطلقا واجب دانسته اند.

و بعضی (4) در دو رکعت اول، واجب می دانند.

و این اقوال، خالی از ضعف نیست. و مشهور، استحباب جهر در دو رکعت اول از نماز ظهر روز جمعه است، هرگاه به جماعت ادا نمایند (5).

و جمعی (6) در صورت ادای آن به فرادی نیز سنت دانسته اند.

و احوط اخفات است مطلقا.

و معتبر در جهر و اخفات، عرف است؛ چون تحدیدی در آن خصوص، وارد نشده.

ص: 216

1- مصباح المتهجد، ص 730؛ وسائل الشیعة، ج 14، ص 478، ح 1، باب 56، ابواب المزار و ما یناسبه.

2- ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 218.

3- قاضی ابن براج در المهدب، ج 1، ص 97.

4- ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 117.

5- شهید اول در القواعد و الفوائد، ج 2، ص 302، قاعده 286؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 4، ص 89؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 317.

6- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 632، مسأله 407؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 189.

و ادنای اخفات، آن است که خود بشنود و لو تقدیرا، پس اگر چنان قرائت نماید که با انتفای موانع، خود نتواند شنید، قرائت او باطل است.

و در شنیدن خود، سماع همه را بعضی کافی می دانند (1) هر چند حروف را تمیز ندهد.

و احوط آن است که چنان بخواند که با عدم مانع، تمیز ما بین حروف توان داد.

و بعضی از علما (2) ادنای جهر را به آن تفسیر نموده اند که دیگری را بشنوند، اگر در پهلوی او باشد و آن، مشکل است؛ چه اسماع مفروض، در صورت اخفات نیز، حاصل می شود. پس اظهر در آن، رجوع به عرف است.

و ما فوق اعلائی اخفات، ادنای جهر است، و اعلائی جهر آن است که به حدی نرسد که اِجْهَارِ او، از طریقه ی متعارف بیرون رود.

و بعضی (3) نهی از جهر را در آیه ی شریفه (4) بر آن حمل نموده اند.

و آن چه مذکور شد، نسبت به مرد است و اما زن، پس بر او جهری نیست؛ بلکه در مواضع جهر، بی شبهه اخفات می تواند نمود، و در وجوب اخفات بر او در مواضع اخفات، تأمل است (5).

ص: 217

1- سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 3، ص 166.

2- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 223؛ قطب راوندی در فقه القرآن، ج 1، ص 104؛ محقق حلّی در المعتمد، ج 2، ص 177 و شرائع الاسلام، ج 1، ص 72؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 87؛ تذکرة الفقهاء، ج 1، ص 153 و تحریر الاحکام، ج 1، ص 246؛ شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 173 و البیان، ص 158.

3- شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 703؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 260.

4- «وَلَا تَجْهَرُ بِصَلَاتِكَ» (سوره اسراء / 110).

5- خالی از دقت نیست (حاشیه ی نسخه، ص)

و احوط، مراعات آن است، هر چند قول به عدم وجوب - چنانچه مختار جمعی از متأخرین علما⁽¹⁾ است - خالی از قوت نیست.

و هرگاه از روی جهل به مسأله، مراعات جهر و اخفات، در محلی که واجب است به عمل نیاورد، پس اگر جاهل ساذج باشد، نماز او صحیح است؛

و اگر متردد* در آن بوده و کوتاهی در اخذ مسأله نموده، نماز او باطل است؛

و اگر از روی سهو، آن را مراعات نکرده باشد، نماز او صحیح است؛ پس اگر در اثنای قرائت متفطن شود، از همان محل، مراعات می نماید، و آنچه را خوانده، اعاده نمی کند.

محرمات قرائت

و بدان که در قرائت، چند امر حرام است:

اول: آن که خواندن سوره ای که باعث فوات وقت نماز شود، جایز نیست؛ بلکه سوره ای را اختیار نماید که تواند با خواندن آن، نماز را در وقت واقع نماید.

دویم: آن که خواندن هر يك از سوره عزایم در نماز واجب، جایز نیست؛ حتی آن که بسم الله را به قصد یکی از آن سوره نمی تواند خواند.**

* و اگر تردد او در حین عمل باشد، به نوعی که با وجود آن، قصد قربت نتواند کرد، بطلان عمل، موجه است؛ و اگر سابق بر عمل باشد، و در حال قرائت، غفلت داشته باشد، اطلاق حدیث، مقتضی صحت نماز است. (محمد باقر)

** این حکم احوط است. (محمد باقر)

ص: 218

1- شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 702 - 703؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 228؛ محقق خراسانی در ذخیره المعاد، ص 275؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 268؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 3، ص 169.

و خواندن آن سُور، در نماز سنتی مانعی ندارد، و چون به محلّ سجود رسد، سجده را به جا آورد و بعد، تتمّه ی سوره را می خواند.

و هرگاه سجده در آخر سوره باشد، چون سجده را به عمل می آورد، مستحبّ است که حمد را اعاده نماید، تا رکوع او بعد از قرائت، واقع شود، چنانچه در حدیث، مروی است. (1)

سیم: آن که قرآن ما بین دو سوره، در نماز واجبی جایز نیست؛* بلکه خواندن زیاده بر يك سوره - هر چند بعض سوره باشد - جایز نیست؛ و در نافله، هیچ يك، مانعی ندارد.

چهارم: آن که حرام است گفتن «آمین» بعد از خواندن حمد، و بعضی (2) گفتن آن را در نماز، مطلقاً حرام دانسته اند (3) و آن احوط است.

و بدان که سوره ی «والضحی» و «الم نشرح» يك سوره است؛ و هم چنین سوره ی «فیل» و «لایلاف»، پس خواندن یکی از آن دو سوره در نماز واجب، مجزی نیست؛ بلکه باید هر دو را با هم بخواند.

* یعنی به قصد جزئیت، جایز نیست. (محمّد باقر)

ص: 219

-
- 1- الکافی، ج 3، ص 318، ح 5؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 102، ح 1، باب 37 ابواب القراءة فی الصلاة.
 - 2- شیخ مفید در المقنعة، ص 105؛ سید مرتضی در انتصار، ص 145 - 144؛ شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 332 - 334؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 82 - 81؛ علامه ی حلّی در نهاية الاحکام، ج 1، ص 465.
 - 3- باید دقت کرد که آیا حرمت و بطلان به يك معنا می باشد؛ همان گونه که از بیان فاضل آبی (در کشف الرموز، ج 1، ص 156) و ابن فهد حلّی (در المهذب البارع، ج 1، ص 366) استفاده می شود و یا این که معنای حرمت و بطلان متفاوت است؟ (ر.ک: مفتاح الكرامة، ج 7، ص 120)

و در وجوب فصل بسمله (1) ما بین آنها، چنانچه در مصاحف ثبت است، خلاف است (2) و در بعض روایات منسوب به ائمه علیهم السلام (3) نهی از آن وارد شده.

و ظاهر بعضی (4) از علما آن است که عمل، بر عدم فصل بسمله است.

ولیکن مع ذلك، احوط ترك بسمله است؛ و احوط از آن، ترك خواندن این چهار سوره در نماز واجب است (5).

و مستحب است که قبل از شروع به حمد، استعاذه نماید.

و بعضی از علما (6) آن را واجب دانسته اند و آن، ضعیف است.

و محل استعاذه در رکعت اول است، و مشهور بین اصحاب (7) استحباب إخفاف آن است.

و کیفیت استعاذه، موافق مشهور بین الاصحاب (8) «أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ

ص: 220

1- فاصله قرار دادن (حاشیه نسخه ص).

2- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 7، ص 197؛ مستند الشيعة، ج 5، ص 130؛ جواهر الكلام، ج 10، ص 43 - 42.

3- ر.ك: الفقه المنسوب الى الرضا عليه السلام، ص 112 - 113 و تفسیر نور الثقلین، ج 5، ص 593.

4- شیخ طوسی در استبصار، ج 1، ص 317، ذیل حدیث 1182؛ یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرائع، ص 81؛ محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 73 و المختصر النافع، ص 31 و ر.ك: تبيان، ج 10، ص 371 و مجمع البیان، ج 9 - 10، ص 507 و بحار الانوار، ج 2، ص 46 ذیل ح 36.

5- شیخ بهائی در این مبحث نکات ارزشمندی را متذکر شده اند فراجع و اغتنامه. ر.ك: العروة الوثقى، ص 48 - 52.

6- شیخ ابی علی فرزند شیخ طوسی به نقل شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 331 (وفیه: هو غریب).

7- از آن جمله: شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 327، مسأله 79؛ علامه ی حلّی در نهاية الاحکام، ج 1، ص 460؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 330؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 271؛ شهید ثانی در الفوائد الملیة، ص 180.

8- ر.ك: منتهی المطلب، ج 5، ص 40 و كشف اللثام، ج 4، ص 53.

الرَّجِيمِ» است، و از حضرت صادق علیه السلام به این لفظ مروی است که «أَعُوذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ»⁽¹⁾.

و در حدیث دیگر از آن حضرت، به این لفظ مروی است که «أَسْتَعِيذُ بِاللَّهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ وَأَعُوذُ بِاللَّهِ أَنْ يَحْضُرُونِ وَ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»⁽²⁾.⁽³⁾

و نیز مستحب است ترتیل در قرائت؛ و مراد به آن - چنانچه از کلام جمعی⁽⁴⁾ مستفاد می شود - آن است که تأنی در قرائت نماید، و حروف را ظاهر و بین ادا سازد، و شمرده بخواند.

و از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام در تفسیر آن، مروی است⁽⁵⁾ که آن، حفظ و قوف و بیان حروف است⁽⁶⁾.⁽⁷⁾

ص: 221

1- ر.ك: قرب الاسناد، ص 58؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 134 - 135، ح 5، باب 57 ابواب القراءة فی الصلاة.

2- ذكری الشیعة، ج 3، ص 331؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 135، ح 7، باب 57 ابواب القراءة فی الصلاة.

3- البته ذکر این نکته لازم است که آن چه از شهید نقل شده، چنین است: «اعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم و اعوذ بالله أن يحضروني.» و آن چه که از التهذيب نقل شده، چنین است: «أستعيذ بالله من الشيطان الرجيم ان الله هو السميع العليم» (التهذيب، ج 2، ص 67، ح 244) و با دقت مشخص می شود، عبارت ذکرى به نقل مصنف نزدیک تر است، مگر اینکه در آن جا استعيذ است و در عبارت شهيد اعوذ فتأمل.

4- شيخ طوسی در تبیان، ج 10، ص 162؛ فاضل اصفهانی در كشف اللثام، ج 4، ص 50.

5- ر.ك: اربعين شيخ بهایی، ص 163، ح 7؛ تفسير صافی، ج 1، ص 71، مقدمه 11.

6- بیان مرحوم علامه ی مجلسی و والد ایشان در این بحث بسیار مناسب است. ر.ك: بحار الانوار، ج 82، ص 8 - 9 (باب 45 از کتاب الصلاة)

7- جهت اطلاع بیش تر در مورد استحباب و معنای ترتیل در قرائت و بررسی آیات، روایات و اقوال در آن به مقدمه ی یازدهم تفسیر حفید مؤلف، مرحوم آیت الله حاج شیخ محمد حسین نجفی اصفهانی متوفی 1308 رجوع شود. (مجد البیان، ص 181 - 179)

و مستحبّ است خواندن سوره های مفصّل در نماز، چنانچه جمعی تصریح به آن نموده اند(1).

و مراد به مفصّل از سوره ی «محمّد» است تا آخر قرآن.

پس سوره های بلند آن را در نماز صبح تلاوت نماید که از سوره ی «محمّد» است تا سوره ی «عمّ» و متوسطات آن را در نماز عشا، و آن از سوره ی «عمّ» است تا سوره ی «والضحی»، و کوتاه آن را در نماز ظهرین و مغرب، و آن از سوره ی «والضحی» است تا آخر قرآن.

و تفصیل مذکور هر چند در حدیثی به نظر نرسیده؛(2) لیکن چون جمعی از علما(3) مذکور نموده اند، تسامحاً فی ادلّة السنن، عمل به آن مانعی ندارد.

و در حدیث صحیح، مروی است که در نماز ظهر و عشا «سَبِّحْ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى» و سوره «والشمس» و نحو آن را بخواند، و در عصر و مغرب «اذا جاء نصر الله» و «الهيكم التكاثر» و مانند آنها را بخواند، و در نماز صبح سوره ی «عمّ يتسائلون» و «هل اتيك حديث الغاشية» و «لا اقسام بيوم القيامة» و «هل أتى» را بخواند.(4)

و از حضرت امام رضا علیه السلام مروی است که در سفری که به خراسان تشریف

ص: 222

1- از آن جمله: شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 108؛ محقق حلّی در المعتمد، ج 2، ص 181؛ علامه در تحریر الاحکام، ج 1، ص 247 - 248.

2- ر.ک: مفتاح الكرامة، ج 7، ص 240؛ جواهر الکلام، ج 9، ص 654 - 656.

3- ر.ک: تبيان، ج 1، ص 20.

4- التهذيب، ج 2، ص 95، ح 354؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 117، ح 2، باب 48 ابواب القراءة فی الصلاة.

می بردند، در جمیع نمازهای واجبی، در رکعت اول، حمد و «اَنَا انزلناه» می خواندند، در دویم، حمد و «قل هو الله» را، مگر در نماز صبح و ظهر و عصر روز جمعه که در آن، حمد و سوره ی «جمعه» و «مناقین» را تلاوت می فرمودند.

و در نماز عشاء شب جمعه در رکعت اول، سوره ی حمد و «جمعه» را می خواندند، و در رکعت دویم، حمد و «سبح اسم ربك الاعلی» را.

و در نماز صبح روز دوشنبه و روز پنجشنبه، در رکعت اول، حمد و سوره «هل أتى» را تلاوت می فرمودند، و در رکعت دویم، حمد و «هل أتىك حدیث الغاشية» را. (1)

و از حضرت صاحب الزمان (عج) مروی است که عجب است از کسی که نخواند در نماز خود، سوره ی «انا انزلناه فی لیلة القدر» را، چگونه قبول می شود نماز او (2).

و نیز مروی است که کسی که بگذرد يك روز بر او، پس نمازهای پنج گانه را به عمل آورد، و سوره ی «قل هو الله احد» را در آنها نخواند، گفته می شود به او که نیستی ای بنده ی خدا از نماز گزارندگان. (3)

و نیز مروی است که هر که بخواند «قل یا ایها الکافرون» و «قل هو الله احد» را در فریضه ای از فرایض، می آمرزد خدا او را و والدین او را، و اگر شقی باشد،

ص: 223

-
- 1- عیون اخبار الرضا، ج 2، ص 182؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 121 - 122، ح 1، باب 51 ابواب القراءة فی الصلاة.
 - 2- احتجاج طبرسی، ص 482؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 79 - 80، ح 5، باب 23 ابواب القراءة فی الصلاة.
 - 3- الکافی، ج 3، ص 455، ح 10؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 80 - 81، ح 2، باب 24 ابواب القراءة فی الصلاة.

محو می شود از دیوان اشقیاء، و ثبت می شود در دیوان سَعْداء، و شهید می میرد، و شهید مبعوث می شود. (1)

و بدان که عدول از سوره ای به سوره ی دیگر جایز است، ما دامی که به نصف آن نرسیده باشد، بنا بر مختار بعضی (2)، یا از نصف نگذشته باشد بنا بر مختار بعضی دیگر (3)، و احوط، قول اول است.

و این تحدید، در احادیث معتبره به نظر نرسیده است، و از احادیث (4)، جواز عدول مطلقا می رسد؛ ولیکن حکم به آن، به جهت عدم موافقت اصحاب، مشکل است.

و از آن حکم مستثنی است سوره ی «جحد» و «توحید»، پس عدول از آنها به سوره ی دیگر جایز نیست، و عدول از یکی از دو سوره به دیگری نیز جایز نیست.

و از این حکم، مستثنی است عدول از آنها به سوره ی «جمعه» و «منافقین» در نماز جمعه.

ص: 224

1- ثواب الاعمال، ص 155؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 82، ح 5، باب 24 ابواب القراءة فی الصلاة.

2- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 222؛ یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرائع، ص 81؛ شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 173؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 279؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 715 و حاشیة الارشاد، ج 1، ص 142.

3- شیخ مفید در المقنعة، ص 147؛ شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 107 و النهایة، ص 77؛ محقق حلّی در المعتمر، ج 2، ص 191؛ علامه ی حلّی در تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 150؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 355 و البیان، ص 157؛ فاضل هندی در کشف اللثام، ج 4، ص 62 - 63.

4- ر.ک: الکافی، ج 3، ص 317، ح 25؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 99، ح 1؛ التهذیب، ج 2، ص 190، ح 753؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 99 - 100، ح 2، باب 34 - ابواب القراءة فی الصلاة.

و مشهور بین الاصحاب، (1) جواز عدول است در نماز ظهر روز جمعه نیز، و بعضی (2) حکم مذکور را در نماز جمعه، و صبح و عشاء جمعه اثبات نموده، و ظاهر بعضی (3) منع از عدول از آنها است مطلقاً؛

و در جواز عدول، جمعی (4) شرط نموده اند که به نصف سوره نرسیده باشد یا از آن تجاوز نکرده، بنابر خلاف سابق، و آن احوط است؛ هر چند استفاده ی آن از احادیث، مشکل است.

و بعضی (5) حکم مذکور را در صورت فراموشی، اثبات نموده اند؛ چنانچه بنای او بر خواندن سوره ی «جمعه» و «منافقین» بوده، و در حین خواندن سوره فراموش نموده، سوره ی «توحید» را بخواند، امّا هرگاه عمداً ترك آن دو سوره را نمود و سوره توحید را بخواند، رجوع او جایز نیست.

و بعضی (6) جواز عدول را در این مقام، مخصوص سوره ی «توحید» دانسته اند و عدول از سوره ی «جحد» را مطلقاً جایز نمی دانند؛ چون در احادیث، سوره ی «توحید» استثنا شده و استثنای سوره ی «جحد» در روایات به نظر نرسیده، لکن ظاهر فقها، عدم فرق است.

و احوط آن است که بعد از شروع به آن دو سوره، عدول نکند مطلقاً، سوای

ص: 225

1- ر.ك: غاية المراد، ج 1، ص 142؛ جامع المقاصد، ج 2، ص 280؛ روض الجنان، ج 2، ص 715.

2- جعفری به نقل شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 355.

3- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 353؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 279.

4- شهید اول در الدروس الشرعية، ج 1، ص 173؛ محقق ثانی در الرسالة الجعفریة (رسائل المحقق الکرکی) ج 1، ص 110؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 715.

5- محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 280؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 716.

6- محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 228.

عدول از سوره ی «توحید» به دو سوره ی مذکوره در نماز جمعه، که علی الظاهر دغدغه ای در آن نیست، هر چند ظاهر محقق حلّی (1) - علیه الرحمة - منع از آن است.

بدان که مشهور بین الاصحاب (2) وجوب تعیین سوره است حین شروع به بسمله؛ چون بسمله مشترک بین السور است، و بدون تیت، متعین به سوره ی مخصوصی نمی شود.

و ظاهر بعضی (3) تفصیل ما بین آن است که تیت خلاف نماید یا سوره را معین نکند، پس صورت ثانی را مجزی می دانند، به خلاف صورت اول.

پس اگر بسم الله را اول به قصد سوره معین نماید، و بعد خواهد از آن سوره عدول به سوره ی دیگر کند، باید بسم الله را به جهت آن سوره، دوباره بگوید.

و بعضی (4) تیت تعیین سوره را مطلقاً لازم نمی دانند؛ و احوط، قول اول است، هر چند قول وسط، خالی از وجه نیست؛ چون در احادیث اشعاری به اعتبار تعیین تیت در این مقام نشده،

و اگر معتاد او خواندن سوره ی معینه باشد، به همان اکتفا می شود و احتیاجی به تعیین نیست.

و بدان که در دو رکعت آخر نماز چهار رکعتی، و در رکعت آخر نماز سه رکعتی،

ص: 226

1- شرایع الاسلام، ج 1، ص 89.

2- ر.ک: الحدائق الناضرة، ج 8، ص 228.

3- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 335؛ محقق ثانی در الرسالة الجعفریة (رسائل المحقق الکرکی، ج 1، ص 110)؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 716 - 717؛ فاضل هندی در کشف اللثام، ج 4، ص 67.

4- از آن جمله: محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 248؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 228؛ محقق نراقی در مستند الشیعة، ج 5، ص 125.

مخیر است ما بین خواندن سوره ی حمد به تنهایی، و گفتن تسبیحات اربعه، که آن: «سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ» است.

و در اکتفا به خواندن آن، يك دفعه، یا تکرار، سه دفعه، خلاف است(1)، و ظاهر مشهور(2)، قول ثانی است، و اول، خالی از قوت نیست.

و بعضی از علما(3) اکتفا به سه ذکر اول نموده اند، و گفتن تکبیر آن را واجب نمی دانند، و سه دفعه گفتن آنها را لازم می دانند؛ پس بنا بر این قول، اکتفا به نه ذکر می شود.

و بعضی(4) در دفعه ی آخر، گفتن تکبیر را لازم دانسته اند؛ پس واجب، ده ذکر می شود.

و بعضی(5) اکتفا به مطلق ذکر نموده اند؛ هر چند گفتن يك سبحان الله باشد، و آن ضعیف است(6).

رکوع

اشاره

مبحث پنجم: در بیان رکوع است.

بدان که در هر رکعت، يك رکوع واجب است سوای نماز آیات - چنانچه بعد از

ص: 227

1- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 7، ص 154 - 155؛ مستند الشيعة، ج 5، ص 143 - 148؛ جواهر الكلام، ج 10، ص 61 - 46.

2- ر.ك: تلخیص المرام، ص 26.

3- ابی الصلاح حلبی در الكافی، ص 117.

4- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 106؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 77؛ شیخ صدوق در الهدایة، ص 135؛ سید مرتضی در

جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی، ج 3) ص 32؛ سالار دیلمی در مراسم، ص 72.

5- علامه ی مجلسی در بحار الانوار، ج 82، ص 89، ذیل حدیث 7.

6- برای اطلاع یافتن از اقوال در مسأله، به کتاب عذیم النظیر «مطالع الانوار»، ج 2، ص 77-78 مراجعه شود.

این بیان می شود إن شاء الله تعالی - و آن، رکن است در نماز، که به زیادتى و نقصان آن، عمدا و سهوا، نماز باطل می شود؛

و در حقیقت آن، دو امر معتبر است:

اول: انحنای است به حدی که سر انگشتان به زانوی او رسد، چنانچه حدیث صحیح(1) بر آن دلالت دارد؛

و جمعی از علما(2) مذکور نموده اند که حد آن، امکان گذاردن دست ها است به زانو.

بلکه از بعضی علما(3) دعوی اتفاق علما بر اعتبار امکان گذاردن کف دست ها بر زانو، ظاهر می شود؛ و آن، احوط است، و قول اول، اظهر است.

و عبرت در آن، به حال مستوی الخلقه است؛ پس اگر دست های او بسیار بلند باشد، به نحوی که به اندک خم شدن به زانوی او رسد، به همان قدر اکتفا نمی شود؛ بلکه باید رجوع به مستوی الخلقه نماید، و همچنان هرگاه دست های او کوتاه باشد، پس آن قدر خم می شود که هرگاه مستوی الخلقه می بود، دست او به زانو می رسید.

و هرگاه به جهت پیری یا عروض ناخوشی، پشت او به حد رکوع خم شده

ص: 228

1- دو صحیحی زراره - الکافی، ج 3، ص 319، ح 1؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 295، ح 1؛ الکافی، ج 3، ص 334، ح 1؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 461، ح 3، باب 1 ابواب افعال الصلاة.

2- محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 84؛ یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرائع، ص 82؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 114؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 365؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 283؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 138 - 139.

3- محقق ثانی [در جامع المقاصد، ج 2، ص 283] - فیض کاشانی [در مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 138].

باشد، در تحقق رکوع، به همان قدر خمی؛ پس فارق مابین حال قیام و رکوع او مجرد نیت باشد؛ یا آن که باید اندکی زیادت‌تر خم شود، تا فرق مابین حال رکوع و غیر آن متحقق شود، دو وجه است، و ثانی، احوط است.

و هرگاه بدون انحنا، به طریق انحناس (1)، دست‌ها را به زانو رساند، رکوع متحقق نمی‌شود، و هم‌چنین هرگاه از مجموع انحنا و انحناس، متمکن از وضع ید بر زانو شود.

و هرگاه متمکن از انحنا به قدر مذکور نباشد؛ ولیکن قدری خم می‌تواند شد، به قدری که متمکن از خم شدن می‌باشد، خم شود؛ چنانچه جمعی از علما (2) مذکور نموده‌اند؛

و ظاهر ایشان، اکتفا به آن است در تحقق رکوع نسبت به شخص مفروض؛ و در نظر قاصر، خالی از تأمل نیست؛ چه با اعتبار انحنا، خاص در تحقق مسامی رکوع، با عدم تحقق آن، رکوع متحقق نخواهد شد، پس با عدم تمکن باید منتقل به ایما شود؛ چنانچه از روایات (3) مستفاد می‌شود، نه آن که بعضی انحنا را به عمل آورده، اکتفا به آن* نماید.

* از بابت قاعده‌ی المیسور لایسقط بالمعسور اتیان به بعضی مقدور، وجهی دارد، و چون ایما، به آن نیز حاصل می‌شود، قدر متیقن در امثال است. (محمد باقر)

ص: 229

-
- 1- انحناس: انحطاط، انخفاص: به این معنا که فرد آن قدر قد خمیده باشد که رکوع او مشخص نباشد.
 - 2- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، صص 109 - 110؛ محقق حلّی در المعبر، ج 2، ص 192؛ علامه حلّی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 276؛ شهید اول در البیان، ص 164؛ ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 79.
 - 3- الفقیه، ج 1، ص 238، ح 1052 و التهذیب، ج 3، ص 307، ح 951؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 484، ح 11 - باب 1 ابواب القیام.

بلی، اگر در تحقّق مسّمای رکوع، مجرّد انحنا را کافی دانیم، و آن قدر از انحنا را واجبِ دیگر شماریم، حکم مذکور خالی از وجه نیست؛ لیکن قول به آن، ضعیف است، و الاّ بایست به زیادتی آن قدر انحنا، رکن زیاد شود و نماز باطل گردد، و بی شبهه چنان نیست.

و می تواند مراد ایشان آن باشد که انحناى مذکور را از قبیل ایماى به رکوع باشد؛ پس ایماى در شأن او، به قدر انحنا باشد؛

و هر گاه متمکّن از آن انحنا نباشد، به سر، ایما می نماید، و اگر از آن نیز متمکّن نشود، به چشمان خود ایما می کند.

و ایما در این دو صورت، قائم مقام انحناى مذکور است، و حکم رکن بر او جاری است.

و از آن چه گفتیم ظاهر می شود که در تحقّق رکوع، باید انحناى او از حال قیام باشد؛ چه آن را انحنا و خم شدن می نامند؛ پس اگر از حال نشستن خم برخیزد، رکوع نکرده است، و به این جهت است که هر گاه ذکر رکوع را فراموش نموده*، به سجود رود، و قبل از وضع جبهه، به خاطرش آید، باید از آن حال، رجوع به حدّ رکوع نموده، ذکر واجب را به عمل آورد؛ چه به آن، ادای ذکر واجب شده، بدون آن که رکن زیاد شود؛ چون آن انحنا، رکوع ثانی محسوب می شود.

دویم: آن که انحناى مذکور را به قصد رکوع به عمل آورد؛ پس اگر به قصد امر دیگر خم شود، چنانچه خواهد چیزی از زمین بردارد، یا آن که خالی از قصد خم شود، رکوع نکرده است و اتیان به آن، باعث زیادتی رکن نمی شود؛ پس اگر

* هرگاه بدون رفع رأس نسیانا از حالت رکوع به سجده رفت، عود نماید به آن حالت قبل از تحقّق سجده، به جهت ادراک ذکر واجب؛ و قیام بعد از رکوع، و اگر رفع رأس کرد و از قیام، به سجده رفت عود به حالت رکوع، مشکل است. (محمّد باقر)

به قصد سجده رفتن خم شود، و چون به حد رکوع رسد، به خاطرش آید که رکوع نکرده، آن خم شدن را رکوع محسوب نمی تواند نمود؛ بلکه باید بایستد، و ثانياً به قصد رکوع خم شود.

و در صورت خلوّ از قصدین، هر گاه انحناء، از روی غفلت واقع شود، بعضی (1) اشکال نموده اند؛ و احتمال داده اند که رکوع به آن متحقق شود* و این وجه، خالی از ضعف نیست.

واجبات رکوع

و بدان که در رکوع چند چیز واجب است:

اول: ذکر است و در قدر واجب از آن خلاف است (2):

بعضی (3) مطلق ذکر را اکتفا نموده اند؛ از قبیل: «سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ» و نحو آنها.

و بعضی (4) خصوص تسبیح را لازم می دانند؛ لیکن به مطلق تسبیح اکتفا نموده اند، هر چند سبحان الله باشد.

* مراعات احتیاط به اعاده ی نماز بعد از اتمام نماز خوب است. (محمد باقر)

ص: 231

-
- 1- فاضل هندی در کشف اللثام، ج 4، ص 71.
 - 2- ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 7، ص 300 - 307؛ مستند الشیعه، ج 5، ص 203 - 208؛ جواهر الکلام، ج 10، ص 153 - 161.
 - 3- از آن جمله: شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 111؛ علامه ی حلّی در مختلف الشیعه، ج 2، ص 165؛ فاضل مقداد در التتقیح الرائع، ج 1، ص 208؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 286؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 214 - 215.
 - 4- سید مرتضی در انتصار، ص 149 و ابن زهره در غنیه النزوع، ص 79.

و بعضی (1) يك تسبیح کبری را که «سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ وَ بِحَمْدِهِ» باشد، لازم می دانند.

و بعضی (2) به تخییر قایلند مابین سه تسبیحه ی صغری و يك تسبیحه ی کبری.

و بعضی (3) مطلق ذکر را به قدر تسبیح مذکور لازم می دانند، هر چند تسبیح مسطور را نخواند؛ خلاصه او را مخیر می دانند مابین سه تسبیحه صغری، یا يك تسبیحه کبری، یا به قدر آن از سایر اذکار، و این قول خالی از قوت نیست.

و احوط، قول چهارم است، و از آن احوط، قول سیّم است و از همه احوط، آن است که سه تسبیح کبری به عمل آورد، و مختار بعضی (4) تعیین آن است.

دویم: آن است که به قدر ذکر واجب، استقلال داشته باشد؛ یعنی آن که تکیه بر چیزی نکنند. بلی، اگر ضرورتی باعث شود بر ترك استقلال، اعتماد می نماید.

سیّم: طمأنینه و آرام به قدر ذکر واجب است.

و هرگاه قدری از ذکر واجب را قبل از استقرار گوید و بعضی از آن را در حال سر برداشتن، چنانچه شایع مابین عوام الناس است، نماز باطل است؛ چه، مجموع ذکر را در حد رکوع گفته باشد بدون حصول اطمینان، یا این که بعضی از آن تسبیح را قبل از دخول به حد رکوع و بعضی از آن را بعد از خروج از آن حد، به عمل آورده باشد.

چهارم: برداشتن سر از رکوع و راست ایستادن است.

ص: 232

1- شیخ طوسی در النهایة، ص 81.

2- محقق حلی در شرایع الاسلام، ج 1، ص 75؛ شهید اول در اللمعة، ص 34.

3- سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 3، ص 203.

4- شیخ مفید در المقنعة، ص 105.

و بعضی از علما(1) آن را رکن دانسته اند چنانچه از بعضی روایات(2) مستفاد می شود و مشهور بین الاصحاح آن است که رکن نیست، پس فوات آن، سهوا باعث بطلان نماز نمی شود(3).

و فرقی در حکم مذکور، مابین فریضه و نافله نیست، و علامه در بعضی کتب خود، تفصیل بینهما داده، و مذکور نموده است که هرگاه در نافله در سر برداشتن از رکوع، راست نایستد، مانعی ندارد(4)، و آن، ضعیف است.

پنجم: طمأنینه و آرام در حال ایستادن است.

و واجب از آن قدر مسمی است و مستحب است که قبل از رکوع رفتن تکبیر گوید.

و بعضی از علما(5)، آن را واجب دانسته اند و آن، ضعیف است؛ لیکن مراعات آن، احوط است.

و نیز مستحب است که دست ها را نزد تکبیر گفتن، بلند سازد، و مقدار بلند ساختن در این مقام و کیفیت آن، به نحوی است که در تکبیرة الاحرام گذشت، و احوط در ادای سنت، آن است که در حال قیام، تکبیر و رفع یدین را به اتمام رسانیده، بعد به رکوع رود، چنانچه بخصوصه ی این کیفیت مروی است.(6)

ص: 233

1- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 351، مسأله ی 102.

2- الکافی، ج 3، ص 320، ح 6؛ التهذیب، ج 2، ص 78، ح 290؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 321، ح 2، باب 16 ابواب الركوع.

3- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 7، ص 311؛ مستند الشیعة، ج 5، ص 201؛ جواهر الکلام، ج 10، ص 147 - 148.

4- ر.ک: نهاية الاحکام، ج 1، ص 483.

5- ابن ابی عقیل عمانی به نقل علامه ی حلی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 170؛ سالار دیلمی در مراسم، ص 69.

6- الکافی، ج 3، ص 311، ح 8؛ الفقیه، ج 1، ص 196، ح 916؛ التهذیب، ج 2، ص 81، ح 301؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 459، ح

1 و ص 461، ح 2 - باب 1 ابواب افعال الصلاة.

و نیز مستحب است که در حال رکوع، دست ها را بر کاسه ی زانوها گذارده چنانچه دست های او، آن را فرا گیرد، و انگشتان او از یکدیگر جدا باشد، و زانوها را به پشت سر برد.

و چنان پشت خود را راست نگه دارد که هرگاه قطره ی آبی یا روغنی بر آن ریزند، از جای خود حرکت نکند، و گردن خود را پیش دارد و در آن حال به خاطر آورد این معنی را که ایمان به تو آورده ام؛ اگر چه گردن مرا بزنی یا گردن من زده شود علی اختلاف الاحتمالین و چشم های خود را بر هم گذارد، چنانچه در حدیث صحیح(1) وارد شده.

و در حدیث صحیح(2) دیگر وارد شده که نظر به مابین قدم های خود نماید، و دور نیست که ادای مستحب به هر يك از وجهین بشود*، و فاصله ی مابین قدم های او به قدر يك وجب باشد، و سه دفعه تسبیحه ی کبری را به جا آورد.

و از بعض روایات(3) مستفاد می شود که منتهای کمال فضیلت در هفت تسبیحه است و صلوات بر حضرت رسول و آل او، در حال رکوع و سجود، مستحب است و چون از رکوع سر بردارد و بایستد، در حال ایستادن، بگوید: «سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ، الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ أَهْلَ الْجَبَرُوتِ وَالْكَبْرِيَاءِ، وَالْعِظْمَةِ لِلَّهِ»

* مشهور بین الاصحاب ثانی است. (محمد باقر)

ص: 234

-
- 1- صحیحہ ی حمّاد بن عیسی - الفقیه، ج 1، ص 196، ح 916؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 459 باب 1 ابواب افعال الصلاة.
 - 2- صحیحہ ی زراره - الکافی، ج 3، ص 334، ح 1؛ التهذیب، ج 2، ص 83، ح 76؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 461، 462، ح 3 باب 1 ابواب افعال الصلاة.
 - 3- التهذیب، ج 2، ص 76، ح 282 و استبصار، ج 1، ص 322، ح 1204؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 299، ح 1 باب 4 ابواب الركوع.

رَبِّ الْعَالَمِينَ» و ظاهر روایات(1) استحباب سماعه(2) و تحمید است نسبت به امام و مأموم و منفرد. و محقق و علامه - علیهما الرحمه - نقل اجماع بر آن نموده اند.(3)

و از بعض روایات مستفاد می شود که نسبت به مأموم تحمید مستحب است(4) و دور نیست که اتیان به امرین، نسبت به همه مستحب باشد؛ لیکن هرگاه اقتصار بر یکی از آنها نمایند، امام سماعه(5) گوید، و مأموم تحمید نماید تا دعای امام شامل مأمومین شود، بعد از آن تکبیر از برای سجود گوید در حال قیام. و در بعض روایات(6) وارد شده که تکبیر را در حال فرود آمدن به سجود گوید و ظاهر، تخییر بین الامرین است* و رفع یدین در این مقام نیز مستحب است.

سجود

اشاره

مبحث ششم: در بیان سجود است.

و در هر رکعتی دو سجده واجب است، و دو سجده با هم، رکن است به این معنی که زیادتی دو سجده با هم، در يك رکعت باعث بطلان نماز است؛ چه عمدا و چه سهوا و همچنان نقصان هر دو با هم مبطل عمدی و سهوی است.

* اول اولی است. (محمد باقر)

ص: 235

-
- 1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 6، ص 322، باب 17 ابواب ركوع.
 - 2- سمع الله (نسخه ی «ع»، «غ» و «ض»).
 - 3- ر.ك: المعتبر، ج 2، ص 203 و منتهی المطلب، ج 5، ص 137.
 - 4- الكافی، ج 3، ص 320، ح 2؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 322، ح 1، باب 24، ابواب السجود.
 - 5- سمع الله (نسخه ی «ع»، «غ» و «ض»).
 - 6- الكافی، ج 3، ص 336، ح 1؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 383، ح 2، باب 24، ابواب السجود.

و بعضی از علما(1) يك سجده را ركن دانسته اند و مشهور منصور(2)، قول اول است.(3)

پس زیادتی و نقصان يك سجده، سهوا باعث بطلان نماز نیست و حقیقت سجده در شرع، چنانچه مذکور نموده اند، گذاردن پیشانی است* بر ما یصحّ السجود علیه، بر وجه معهود.

آنچه سجده بر آن صحیح است

و ما یصحّ السجود علیه در حال اختیار سه چیز است:

اول: زمین است، چه خاک باشد یا ریگ، یا سنگ، و نحو آنها. و هر گاه خاک را طبع دهند چون سفال و آجر، در جواز سجده بر آن خلاف است(4) و احوط، اجتناب است و همچنان است اشکال در گچ پخته و آهک و مانند آنها و از بعض روایات معتبره(5) جواز سجود بر گچ پخته مستفاد می شود.

دویم: چیزی است که از زمین روییده شده باشد، و مأكول و ملبوس معتاد نباشد؛ چون گیاهان غیر مأكول و برگ درختان و تخته و کاه و نحو آنها، و سجود

* ظاهر این است که گذاردن بر ما یصحّ السجود علیه، مأخوذ در حقیقت سجده نباشد و از جمله واجبات سجود باشد، چنانچه خواهد آمد. (محمد باقر)

ص: 236

1- ثقة الاسلام کلینی در (فتاوی هفده گانه، الکافی، ج 3، ص 361).

2- کلمه ی منصور اضافه از نسخه ی (ع).

3- ر.ک: روض الجنان ج 2، ص 728؛ بحار الانوار، ج 88، ص 141؛ مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 142.

4- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 6، ص 342 - 345؛ مستند الشیعة، ج 5، ص 251؛ جواهر الکلام، ج 5، ص 222 - 223.

5- صحیحہ ی حسن بن محبوب الکافی، ج 3، ص 330، ح 3؛ الفقیه، ج 1، ص 175، ح 829؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 358، ح 1 باب 10 ابواب ما یسجد علیه.

در حال اختیار بر مأكول و ملبوس معتاد، جایز نیست، و بر مفروش، مانعی ندارد؛ چون حصیر و بوریا.

و مأكول و ملبوس اعم از آن است که بالفعل قابل اکل و لبس باشد؛ چون نان و خرما و پیراهن و قبا، یا این که موقوف بر تصرّفی باشد تا مأكول و ملبوس شود؛ چون گندم و جو و کتان و پنبه و مانند آنها.

و بعضی از علما⁽¹⁾ سجود بر گندم و جو را تجویز نموده اند؛ چون بالفعل مأكول عادی نیست و همچنان سجود بر پنبه و کتان را پیش از ریشتن و بافتن تجویز نموده اند و بعد از ریشتن، توقف نموده اند و آن، ضعیف است.

و هرگاه چیزی در بعض احوال مأكول و در بعض احوال مأكول نباشد در هر يك از حالتین، حکم آن بر وی جاری است، و گیاهی که در دوی مسهل و منضج استعمال می شود، دور نیست که مندرج در مأكول نباشد و در جواز سجود بر زنجبیل و دارچین و زعفران دو وجه است و اظهر، منع است. و هرگاه چیزی در بلدی، مأكول یا ملبوس عادی باشد، و در بلدی دیگر نبوده باشد، در جواز سجود بر آن اشکال، و احوط منع است.

سیم: کاغذ است، چنانچه روایات صحیحه⁽²⁾، و اجماع منقول⁽³⁾ بر آن دلالت دارد، و ظاهر اطلاق روایات و کلام بسیاری از اصحاب،⁽⁴⁾ عدم فرق

ص: 237

-
- 1- علامه ی حلی در نهاية الاحکام، ج 1، ص 362 و ر.ک: مستند الشیعة، ج 5، ص 257.
 - 2- صحیحہ ی صفوان جمّال، التهذیب، ج 2، ص 309، ح 1251 و صحیحہ ی علی بن مهزیار، استبصار، ج 1، ص 334، ح 1257؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 355 - 356، ح 1 و 2، باب 7، ابواب ما یسجد علیه.
 - 3- شهید اول در مسالك الافهام، ج 1، ص 179 - 178؛ شهید ثانی در الروضة البهیة، ج 1، ص 227.
 - 4- محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 242؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 7، ص 347؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 3، ص 48.

مایین کاغذی است که از پنبه و کتان و نحو آن، ساخته باشند، یا از ابریشم و گچ و نحو آنها.

و بعضی از علما(1) از سجود بر کاغذی که از ابریشم ساخته باشند، منع نموده اند؛ چون از زمین و نبات زمین نیست و آن، خالی از ضعف نیست و اشتغال کاغذ بر نوره مانع از سجود بر آن نیست؛ هر چند بعضی از علما(2) از این جهت، اشکال در آن نموده اند، و آن نیز ضعیف است و اجتهاد در مقابل نص است و ظاهر اطلاق، عدم فرق مابین کاغذی است که آهر(3) از نشاسته داده باشند یا نه و آن، خالی از اشکال نیست.

و جایز است سجود بر کاغذ نوشته، هرگاه بعضی از پیشانی بر محل خالی از کتابت واقع شود، و الاً سجود بر آن، جایز نیست؛ چه جسم مرکب ممّا یصحّ السجود علیه نیست؛

و در حدیث صحیح مروی است که آن حضرت، مکروه شمرده اند سجود بر کاغذی که بر او کتابتی باشد(4)، و آن محمول بر صورت اول است، و اگر حمل بر صورت ثانیه شود، کراهت را باید حمل بر حرمت نماییم؛ چنانچه در احادیث بسیار اطلاق بر آن می شود، و این در صورتی است که کتابت بر ما یصحّ السجود

ص: 238

1- علامه ی حلی در نهاية الاحکام، ج 1، ص 362؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 164.

2- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 146.

3- آهر، اهار: مایعی که از نشاسته یا کتیرا درست می کنند، و به پارچه می زنند تا سفت و برّاق شود. (فرهنگ معین، ص 81)

4- صحیح ی جمیل بن درّاج - الکافی، ج 3، ص 332، ح 12؛ التهذیب، ج 2، ص 304، ح 1232؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 356، ح 3 - باب 7، ابواب ما یسجد علیه.

علیه نباشد، و الاً سجود بر آن دغدغه ندارد، بلکه کراهت سجود بر آن نیز ثابت نیست.

و سجود بر غیر از آن چه مذکور شد، جایز نیست، چه از ابعاض مصلی باشد؛ چون پشت دست، و چه از ابعاض سایر حیوانات باشد؛ چون گوشت و استخوان و مو و پشم و کرک، و چه از سایر اجسام باشد؛ چون یخ و برف، و معادن چون طلا و نقره و مس و قیر و نفت و الماس و زمرد و نحو آنها از معادنی که از اسم ارض خارج شده باشند.

و از احادیث صحیحه (1) جواز سجود بر قیر، وارد شده و آن محمول بر تقیه یا حال ضرورت است، و اما بعض معادن که از اسم ارض بیرون نباشد؛ چون معدن گچ، پیش از پختن، پس سجود بر آن مانعی ندارد، و در بعضی معادن، تأمل است نظر به تأمل در خروج آن از اسم ارض؛ چون سنگ مرمر و گل سرشور و نحو آنها.

و آن چه مذکور شد در حال اختیار است و اما حال ضرورت، پس سجود بر هر چیز جایز است و ترتیبی مابین آنها به ظهور نرسیده و از بعض روایات (2) تقدم چیزی که از کتان یا پنبه بافته باشند، ظاهر می شود و از بعض روایات (3) تقدم

ص: 239

-
- 1- صحیحہ ی معاویة بن عمّار، استبصار، ج 1، ص 334، ح 1255؛ الفقیه، ج 1، ص 176، ح 832؛ موثقه ی معاویة بن عمّار، التهذیب، ج 3، ص 295، ح 895؛ حسنه ی ابراهیم بن میمون، الفقیه، ج 1، ص 291، ح 1324؛ صحیحہ ی منصور بن حازم، الفقیه، ج 1، ص 292، ح 1325؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 354 - 355، ح 4/5/6/7/8، باب 8 ابواب ما یسجد علیہ.
 - 2- التهذیب، ج 2، ص 308، ح 1248؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 351 - 352، ح 7 - باب 4، ابواب ما یسجد علیہ.
 - 3- التهذیب، ج 2، ص 306، ح 1204؛ استبصار، ج 1، ص 333، ح 1249؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 351، ح 5، باب 4 ابواب ما یسجد علیہ؛ فقه الرضا، ص 114؛ مستدرک الوسائل، ج 4، ص 7، ح 1.

سجده بر ثوب، بر سجود بر پشت دست، شاید ظاهر شود، چنانچه جمعی از علما⁽¹⁾ به آن قائل شده اند و آن، احوط است و در دلالت روایت بر آن، تأمل است.

و بدان که محلّ سجده باید مباح باشد، پس سجود بر مغضوب جایز نیست - به تفصیلی که در مکان مصلّی گذشت - و باید پاک باشد، پس بر نجس جایز نیست؛ چه نجس العین باشد، یا متنجّس، و چه مُسرى به مصلی باشد، یا نه.

واجبات سجود

و اما واجبات سجود، پس آن چند امر است:

اول: آن که سجود بر اعضای سبعة واقع شود که اول جبهه است - چنانچه مذکور شد - و باقی، کفین و رکبتین و ابهامین رَجَلین است.

و بعضی از علما⁽²⁾ بدل کفین مفصل زندین را ذکر نموده اند، و آن ضعیف است.

و بعضی⁽³⁾ در عوض ابهامین انگشتان پاها را ذکر کرده اند، و آن نیز ضعیف است.

و قدر واجب در همه ی مذکورات، مقدار مسّی است؛ به این معنی که گذاردن

ص: 240

1- ر.ك: مستند الشيعة، ج 5، ص 264.

2- سید مرتضی در جمل العلم و العمل (رسائل شریف مرتضی، ج 3)، ص 32؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 225.

3- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 112؛ ابن حمزه در وسیله، ص 94؛ ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 81.

آن عضو بر زمین صدق نماید.

و بعضی از علما(1) در جبهه، مقدار درهم را اعتبار نموده اند و از آن کم تر را مجزی نمی دانند.

و اظهر عدم اعتبار آن است؛ هر چند مراعات آن احوط است.

و علامه احتمال وجوب استیعاب کفین را داده(2) و وجه واضحی ندارد، و واجب، وضع باطن کفین است؛ چنانچه متعارف و منساق از اطلاق است.

و بعضی از علما(3) در وجوب آن تأمل دارند، و احتمال اجتزای به هر يك از باطن و ظاهر را داده اند، نظر به اطلاق اخبار؛ و آن خالی از ضعف نیست.

امّا ابهامین، پس وضع باطن آن مجزی است، و احوط آن است که سر ابهامین را بر زمین گذارد، و در اجتزاء به وضع ظاهر آنها اشکال است.

و بعضی از علما(4) تصریح به جواز نموده اند.

و معتبر در وضع مذکورات آن است که سنگینی عضو به نحو متعارف بر زمین واقع شود؛ پس مجرد امساس آنها به زمین، کفایت نمی کند.

و خصوصیتی که در محلّ جبهه مذکور شد، در سایر مساجد اعتباری ندارد؛ پس وضع آنها بر زمین و آن چه از زمین روییده شده لازم نیست، و همچنان طهارت محلّ آنها معتبر نیست علی الاظهر.

ص: 241

1- شیخ صدوق در المقنع، ص 87؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 225؛ شهید اول در الدرّوس الشرعیّة، ج 1، ص 180.

2- ر.ک: نهاية الاحکام، ج 1، ص 448.

3- فاضل هندی در کشف اللثام، ج 4، ص 90.

4- علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 166؛ فاضل اصفهانی در کشف اللثام، ج 4، ص 90؛ محدث بحرانی در الحدائق

الناظرة، ج 8، ص 287؛ علامه بحر العلوم در الدرّة النجفیّة، ص 126؛ شیخ جعفر کاشف الغطاء در کشف الغطاء، ج 3، ص 202.

بلی، باید مغضوب نباشد و حکم آن، حکم غیر آن از مکان مصلی است.

و باید سجود او بر اعضای سبعة بر نحو متعارف باشد به نحوی که عرفا او را ساجد گویند. پس مجرد وضع اعضای مذکور بر زمین - کیف کان - مجزی نیست؛ چنانچه دراز شود و بر رو بخوابد به نحوی که اعضای سبعة ی مذکوره بر زمین واقع شود.

دویم: آن که محلّ سجده بلندتر از محلّ ایستادن او نبوده باشد زیاده از مقدار يك خشت، و تفاوت آن به قدر يك خشت مانعی ندارد؛ چنانچه بعضی نصوص(1) بر آن دلالت دارد.

و بعضی از علما(2) در جواز آن اشکال نموده اند.

و بعضی(3) جواز آن را تخصیص به حال ضرورت داده اند؛ و آن ضعیف است.

و علما مقدار خشت را به چهار انگشت به هم بسته تعیین نموده اند(4).

و ظاهر این است که قطر خشت در آن عصر به این مقدار بوده - چنانچه از ملاحظه ی آجرهای قدیم ظاهر می شود(5) - یا این که حدیثی در این خصوص به نظر ایشان رسیده.

ص: 242

1- التهذیب، ج 2، ص 313، ح 1271؛ الکافی، ج 3، ص 333، ح 4؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 358 - 359، ح 1، 3، باب 11، ابواب السجود.

2- سید محمد عاملی در مدارك الاحکام، ج 3، ص 407.

3- ابن جنید اسکافی به نقل شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 394؛ محقق حلّی در المعتمر، ج 2، ص 207؛ علامه ی حلّی در تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 189، مسأله 258.

4- ر.ک: جامع المقاصد، ج 2، ص 299؛ حاشیة الالفیة، ص 99؛ مسالك الافهام، ج 1، ص 219؛ مدارك الاحکام، ج 3، ص 407.

5- محدث بحرانی در الحدائق الناضرة می فرماید: آجرهایی که الان در ساختمان های بنی عباس در سامرا موجود است، مؤید این قول است. (ر.ک: الحدائق الناضرة، ج 8، ص 283)

و ظاهر جمعی از علما(1) جواز انخفاض محلّ سجود است مطلقاً.

و از بعض روایات معتبره منع از انخفاض محلّ سجود زیاده بر قلتِ آجر مستفاد می شود(2)؛ چنانچه مختار جمعی از علما(3) است؛ و آن خالی از قوّت نیست.

و افضل - بلکه احوط - مساوات موقف، با محلّ جبهه است، چنانچه حدیث صحیح بر آن دلالت دارد.(4)

و در حکم مذکور، فرقی مابین ارض منحدرة و غیر آن نیست*.

و آن چه مذکور شد در حال اختیار است، و اما در حال ضرورت، پس ارتفاع و انخفاض محلّ جبهه به قدری که ضرورت به آن مندفع شود، مانعی ندارد.

و هرگاه امر دایر مابین ارتفاع و انخفاض شود، احوط، ترجیح انخفاض است.

بلی، اگر مقدار انخفاض زاید بر قدر ارتفاع باشد، باید ارتفاع را مقدم دارد؛ بنابراین که مراعات عدم انخفاض نیز لازم باشد.

و حکم مذکور در جبهه نسبت به سایر مساجد جاری نیست؛ پس اگر زاید بر قدر مذکور ارتفاع یا انخفاض در بعضی از آنها حاصل شود مانعی ندارد.

* علی الاحوط. (محمّد باقر)

ص: 243

1- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 115؛ علامه ی حلی در تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 189 و ارشاد الاذهان، ج 1، ص 255؛ محقق نراقی در مستند الشیعة، ج 5، ص 273.

2- صحیحہ ی عبداللہ بن سنان - التهذیب، ج 2، ص 313، ح 1271؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 358، ح 1، باب 11، ابواب السجود.

3- شهید اول در الدرر السعیدیة، ج 1، ص 157 و ذکر الشیعة، ج 3، ص 389؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 730؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 299 و سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 407.

4- صحیحہ ی عبداللہ بن سنان، ر.ک: الکافی، ج 3، ص 333، ح 4 و التهذیب، ج 2، ص 85، ح 315؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 357، ح 1 - باب 10، ابواب السجود.

و بعضی از علما شرط (1) مذکور را در آنها نیز جاری نموده اند و آن وجه واضحی ندارد؛ هر چند مراعات آن، احوط است.

و هرگاه جبهه را بر محل مرتفع یا بر چیزی که سجده بر آن جایز نیست گذارد باید آن را وضع بر ما یجوز السجود علیه نماید.

و ظاهراً (2) خلافی در جواز کشیدن آن به محلی که سجود بر آن جایز است به نظر نمی رسد؛ هر چند جواز آن مطلقاً خالی از اشکال (3) نیست؛ چه بر فرضی که سجود را به وضع مفروض متحقق ندانیم - چنانچه مختار بعضی از علما (4) است - کشیدن آن به محلی که سجود بر آن جایز است، باعث صحّت سجده نمی شود؛ چه به وضع اول، سجود متحقق نشده و به مجرد کشیدن نیز وضع، صادق نیست تا سجود به عمل آید (5).

و در جواز برداشتن جبهه و گذاردن آن بر محلی که سجود بر آن صحیح است خلاف است (6). پس (7) بعضی از علما آن را در هر دو صورت تجویز

ص: 244

1- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 150 و الدروس الشرعیة، ج 1، ص 157.

2- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 7، ص 367 - 368.

3- توضیح این اشکال در چند سطر بعد می آید.

4- ر.ک: المعبر، ج 2، ص 272 و الحدائق الناضرة، ج 8، ص 288.

5- مؤلف محترم در این قسمت از کلام، اشکال را مطرح نموده اند، از کشیدن آن (پیشانی) به محلی که... تا سجود به عمل آید.

6- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 7، ص 367 - 369 و جواهر الکلام، ج 10، ص 274 - 279.

7- اگر ارتفاع محلی که نمازگزار بر آن سجده می کند، با محل ایستادن او، زیادتر از اندازه ی یک آجر (چهار انگشت بسته) باشد، و یا این که پیشانی را بر چیزی بگذارد که سجده بر آن صحیح نیست، در برداشتن پیشانی، و قرار دادن آن بر چیزی که سجده بر آن صحیح است، سه قول مطرح می شود: الف) جواز در هر دو، ب) عدم جواز در هر دو، ج) جواز در اولی (زیادتر از یک آجر) و عدم جواز در ثانی (چیزی که سجده بر آن صحیح نیست).

نموده اند(1).

و بعضی(2) در هر دو صورت منع کرده اند.

و بعضی(3) در صورت اولی، تجویز و در صورت ثانی، منع نموده اند.

و در احادیث وارده نیز اختلاف است(4). (5)

و آن چه به نظر قاصر می رسد آن است که بودن محلّ جبهه ممّا یصحّ السجود علیه، و همچنان عدم ارتفاع و انخفاض آن به مقدار مذکور، از جمله ی مقدمات اصل سجود نیست؛ بلکه امور مذکوره از جمله ی خصوصیات معتبره ی زایده بر اصل سجود است.

پس به مطلق وضع جبهه - هر چند بر ما لایصحّ السجود علیه باشد - اسم سجود صادق است، و از آن جا است که امور مذکوره، در سجود شکر، شرط نیست؛ بلکه در سجده ی تلاوت، جمعی(6) شرط نمی دانند، و اگر نه چنین بودی، وجوب سجود مانع قرائت عزیمه در نماز نشدی؛ بنابر آن که آن امور را در

ص: 245

1- علامه ی حلّی در تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 194 - 195، مسأله 265.

2- سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 408؛ محقق خراسانی در ذخیره المعاد، ص 285.

3- محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 299 - 300؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 731؛ فاضل هندی در کشف اللثام، ج 4، ص 88؛ محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 287؛ محقق نراقی در مستند الشیعة، ج 5، ص 277؛ شیخ محمّد حسن نجفی در جواهر الکلام، ج 10، ص 279.

4- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 6، ص 353 - 354 - باب 8 از ابواب السجود.

5- برای اطلاع بر تفصیل اقوال و روایات، و اختلاف موجود در آن، به کتاب شریف مطالع الانوار، ج 2، ص 139 - 143 مراجعه شود.

6- محقق حلّی در المعتمر، ج 2، ص 272؛ محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 337.

سجده ی عزایم شرط نمی دانیم؛ چه ایتیان به آن بر نحو مذکور باعث زیادتی سجود در نماز نمی شدی، و حال آن که چنین نمی دانند، و ایتیان به سجده ی تلاوت را منشأ زیادتی سجود در نماز می دانند.

پس بعد از تقریر این مقدمه گوئیم که چون جبهه سهواً بر محلّ بلند یا پست زاید بر قدر مستثنی واقع شود، یا آن که بر ما لایصحّ السجود علیه سجده نماید، نمی تواند سر را بر داشته، بر محلّی که سجده می توان کرد گذارد؛ چه در این صورت زیادتی سجود عمداً لازم می آید.

بلکه نظر به قاعده بایست پیشانی را به محلّ جایز بکشد تا ادای واجب بدون زیادتی سجود به عمل آید.

و چون در تحقّق اسم سجود عرفاً ارتفاع جبهه از محلّ سجود فی الجملة لازم است، هر گاه سر را قلیلی بر دارد به نحوی که تعدّد سجود لازم نیاید، دور نیست که جایز باشد؛ و آن خالی از اشکال نیست.

بلی، هرگاه محلّ وضع جبهه چنان مرتفع باشد که اسم سجود عرفاً صادق نباشد، اشکالی در جواز رفع نخواهد بود، و می توان حدیث مجوّز (1) را بر آن حمل نموده.

و دور نیست که در این صورت، کشیدن جبهه به محلّ مساوی، جایز نباشد، چنانچه اولاً اشاره به آن شد.

سیم: ذکر واجب است؛ و کیفیت آن به نحوی است که در رکوع گذشت، غیر از این که تسبیحه ی کبری در این جا «سبحان ربّی الأعلى و بحمده» است.

چهارم: طمانینه به قدر ذکر واجب است.

ص: 246

1- التهذیب، ج 2، ص 302، ح 1219؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 354، ح 4، باب 8، ابواب السجود.

پنجم: بر داشتن سر از سجده، و نشستن بین السجدهتین است.

ششم: طمأنینه است، و واجب از آن، قدرِ مسمی است.

مستحبات سجده

و در سجده نیز چند امر مستحب است:

اول: آن که بعد از رفع رأس از رکوع، و ایستادن، تکبیر از برای سجود بگویند، خواه تکبیر را در حال ایستادن بگویند، یا در حال خم شدن به سجود.

دویم: آن که چون سجده نماید، دست ها را پیش از زانوها بر زمین گذارد،* چنانچه وقت برخواستن دست ها [را] پیش از زانوها بر می دارد.

سیم: تجنیح در حال سجود است؛ یعنی آن که مرفق ها و استخوان ذراع را از زمین بردارد و دست های خود را مانند دو بال قرار دهد.

چهارم: آن که کف دست های خود را بر روی زمین بگذارد.

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که: «چون کسی از شما به سجده رود، می باید دو کف او مباشر زمین شود، شاید خدای - عزّ و جلّ - غلّ را از او در روز قیامت بردارد».(1)

و از حضرت رسول صلی الله علیه و آله مروی است که: بگذارید دست ها را در جایی که رو را می گذارید، چه به آنها سجده می نمایید، چنانچه به رو سجده می کنید.(2)(3)

* این حکم در حق مرد است و در حق زن عکس است. (محمّد باقر)

ص: 247

-
- 1- ثواب الاعمال، ص 55؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 384، ح 1، باب 26 ابواب السجود.
 - 2- التهذیب، ج 2، ص 297، ح 1198؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 357، ح 3 - باب 10، ابواب السجود.
 - 3- متن روایت چنین است: قال النبی صلی الله علیه و آله : ضعوا الیدین حیث تضعون الوجه فأتھما یسجدان کما یسجد الوجه.

پنجم: آن که در حال سجود، انگشت‌ها را به هم بچسباند و از هم جدا نسازد. و ظاهر اطلاق حدیث(1) آن است که پنج انگشت را به هم بچسباند(2).

و احتمال می‌رود که مناط، چهار انگشت ماعدای ابهام باشد، چنانچه منقول از ابن جنید از قدمای علما است(3)؛ لیکن ظاهر حدیث که معتضد به فهم جمعی از اصحاب است،(4) معاضد قول اول است.

ششم: آن که انگشتان خود را رو به قبله گذارد.

هفتم: آن که سجده بر زمین نماید، خصوصاً بر تربت حضرت سیدالشهدا علیه السلام.

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که: «سجده بر گل قبر حضرت امام حسین علیه السلام نورانی می‌نماید تا زمین هفتمین را»(5).

و نیز مروی است که آن حضرت را کیسه‌ای بود از دیباج زرد، و در آن، تربت سیدالشهدا علیه السلام بود؛ پس چون وقت نماز می‌شد، می‌ریخت آن را بر روی سجاده‌ی خود، و سجده بر آن می‌نمود، و می‌فرمود که: «سجده بر تربت ابی‌عبدالله علیه السلام خرق می‌نماید حجاب‌های هفت‌گانه را»(6).

ص: 248

1- الف) صحیح‌ه‌ی زراره - الکافی، ج 3، ص 334، ح 1 و التهذیب، ج 2، ص 83، ح 308؛ وسائل الشیعه، ج 5، ص 461، ح 3، باب 1، ابواب افعال الصلاة. ب) صحیح‌ه‌ی حماد بن عیسی - الفقیه، ج 1، ص 196، ح 916؛ وسائل الشیعه، ج 5، ص 459، ح 1، باب 1، ابواب افعال الصلاة.

2- متن روایت (صحیح‌ه‌ی زراره) چنین است: «و لا تقرّجنّ بین اصابعک فی سجودک و لکن ضمّهنّ جمیعاً».

3- به نقل شهید اول در ذکری الشیعه، ج 3، ص 402.

4- ر.ک: مستند الشیعه، ج 5، ص 285 - 286.

5- الفقیه، ج 1، ص 174، ح 725؛ وسائل الشیعه، ج 5، ص 365 - 366، ح 1، باب 16، ابواب ما یسجد علیه.

6- مصباح‌المتهجّد، ص 677؛ وسائل الشیعه، ج 5، ص 366، ح 3، باب 16، ابواب ما یسجد علیه.

هشتم: گذاردن بینی است بر زمین.

و آن چه از روایات مستفاد می شود آن است که آن را بر ما یصحّ السجود علیه وضع نمایند(1)؛ هر چند از اخبار متعدّده وضع آن در خصوص خاک مستفاد می شود(2)؛ لیکن از بعض روایات دیگر، وضع بر غیر آن، ممّا یصحّ السجود علیه نیز مستفاد است(3).

و اما حصول سنّت به وضع آن بر غیر ما یصحّ السجود علیه از روایات که به نظر رسیده، مستفاد نمی شود؛ هر چند غیر جبهه از سایر مساجد سنّه، وضع آنها بر هر چیزی کفایت می کند، چنانچه سابقا بیان شد.

پس ادای وظیفه ی شرعی به مطلق وضع آن ظاهر نیست، هر چند بعضی از علما(4) آن را کافی دانسته اند، بلکه منسوب به ظاهر اصحاب(5) اکتفای به آن است.

و مقتضای اطلاق اخبار آن است که به وضع هر جزء از اجزای بینی، سنّت به عمل آید؛ و دور نیست که فرد ظاهر از آن، عرفا گذاردن سر بینی باشد.

و بعضی از علما(6) محلّ وضع را طرف اعلاّی انف - که تحت ما بین الحاجبین - واقع است، قرار داده اند؛ و مستندی در آن خصوص به نظر نرسیده.

ص: 249

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 5، ص 459، ح 1 و ج 6، ص 345 - 344، ح 4 و 7.

2- الف: التهذیب، ج 2، ص 298، ح 1204 و استبصار، ج 1، ص 327، ح 1224؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 343، ح 2، باب 4، ابواب السجود. ب: فقه الرضا، ص 106؛ مستدرک الوسائل، ج 4، ص 454، ح 2.

3- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 6، ص 344 و 345، ح 4 و 7.

4- محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 296 - 297.

5- ر.ك: ریاض المسائل، ج 3، ص 225 - 226.

6- سید مرتضی در جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی، ج 3) ص 32؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 225.

نهم: آن است که در حال سجده، نگاه به طرف بینی خود نماید، چنانچه جمعی از علما(1) مذکور نموده اند.

و مستندی در آن خصوص به نظر نرسیده سوای آن چه در کتاب «فقه الرضا» - که منسوب به حضرت امام رضا علیه السلام است - موجود است، و چنین مذکور است که: «بوده باشد نظر تو وقت سجود به سوی بینی تو». (2)

دهم: آن است که دست ها را در حال سجود، مقابل منكب های خود گذارد، چنانچه در حدیث صحیح مذکور است (3).

و در حدیث صحیح دیگر وارد شده که حضرت صادق علیه السلام دست ها را در حال سجود، محاذی رو گذاردند (4).

و می توان جمع بین الروایتین به آن نمود که مراد از محاذات منکبین، آن باشد که آنها را به آن مقدار دور از رو گذارند که پیش از آن، نزدیک به رو، و زیاد بر آن دور از رو نباشد.

و مراد به محاذی رو بودن آن باشد که دست ها را طرف زانوها و محاذی سر نگذارد؛ بلکه مقابل رو گذارد.

پس در این حدیث، تعیین موقع آن در طول، و در حدیث دیگر تعیین موقع

ص: 250

-
- 1- ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 225؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 405 و اللمعة، ص 35؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 751؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 309؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 450.
 - 2- «فیكون نظرك في حال سجودك الى طرف انفك» فقه الرضا علیه السلام، ص 106.
 - 3- صحیحہ ی زرارہ - الکافی، ج 3، ص 334، ح 1؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 461 - 462، ح 3 - باب 1، ابواب افعال الصلاة.
 - 4- صحیحہ ی حماد بن عیسی - الفقیه، ج 1، ص 196، ح 916؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 359 - 360، ح 1 - باب 1، ابواب افعال الصلاة.

آن در عرض وارد شده است.

یازدهم: آن که تسبیح کبری سه دفعه یا زاید بر آن بگوید، چنانچه در ذکر رکوع اشاره به آن شد(1)

و در حدیث صحیح وارد شده که از حضرت صادق علیه السلام در رکوع و سجود، شصت تسبیح شماره نمودند(2)

و در حدیث دیگر وارد شده که شماره نمودیم از آن حضرت در رکوع و سجود سی و سه یا سی و چهار تسبیح کبری(3).

و در حدیث دیگر وارد شده که آن کس که قوتی دارد که طول دهد، پس طول دهد آن قدر که می تواند، می باشد طول دادن او در تحمید خدای متعال، و تسبیح او، و تمجید او، و دعا و تضرع به سوی او(4).

بلی، هرگاه امام باشد زیاده بر سه دفعه نگوید؛ مگر آن که مأمومین خواهش طول دادن را داشته باشند، یا این که تازه، کسی ملحق شود، پس مکث در رکوع نماید به جهت لحوق او، به قدر دو مقابل آن چه مکث می نمود در رکوع، چنانچه در دو حدیث دیگر وارد شده(5).

دوازدهم: تکبیر بعد از سر برداشتن از سجود است، و همچنان به جهت رفتن

ص: 251

1- ر.ك: ص 234.

2- صحیحہ ی ابان بن تغلب - التهذیب، ج 2، ص 299، ح 1205؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 304، ح 1، باب 6، ابواب الرکوع.

3- الکافی، ج 3، ص 329، ح 3؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 304 - 305، ح 2، باب 6، ابواب الرکوع.

4- مؤتقه ی سماعه - التهذیب، ج 2، ص 77، ح 287؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 305، ح 4، باب 6، ابواب الرکوع.

5- الف (التهذیب، ج 3، ص 48، ح 167؛ ب) الکافی، ج 3، ص 330، ح 6. ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 394 - 395، ح 1 و 2، باب 50، ابواب صلاة الجماعة.

به سجده ی دویم، و بعد از سر برداشتن از آن.

سیزدهم: دعای بین السجدتین است، می گوید: «استغفر الله ربی و أتوب الیه» چنانچه در حدیث مشهور حمّاد(1) مذکور است.

و در این حدیث، آن حضرت بین السجدتین توّك نموده اند، و اعتبار آن در استحباب استغفار مذکور، متحقّق نیست.

و در حدیث دیگر وارد شده که بگوید: «اللّهم اغفر لی و ارحمنی و اجرنی و اذفع عني اّتی لما انزلت الیّ من خیر فقیر تبارک الله ربّ العالمین»(2).

چهاردهم: آن که در حال نشستن بین السجدتین به دامان خود نظر نماید، چنانچه جمعی از علما(3) مذکور نموده اند، و در بعض روایات منسوبه به حضرت رضا علیه السلام مذکور است(4).

پانزدهم: نشستن بعد از سجود دویم است در رکعتی که تشهد در آن نمی خواند، و آن را جلسه ی استراحت می نامند،

و بعضی از علما(5) آن را واجب می دانند؛ و آن، احوط است، هر چند حکم به استحباب آن اظهر و اشهر است.

ص: 252

1- ر.ك: الفقيه، ج 1، ص 196، ح 916؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 459 - 460، ح 1 - باب 1، ابواب افعال الصلاة.

2- الكافی، ج 3، ص 321، ح 1؛ التهذیب، ج 2، ص 79، ح 295؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 339، ح 1 - باب 2، ابواب السجود.

3- شیخ مفید در المقنعة، ص 107؛ سالار دیلمی در مراسم، ص 71؛ سید علی طباطبایی در ریاض الاحکام، ج 3، ص 269 و ر.ك: ذکری الشیعة، ج 3، ص 405.

4- فقه الرضا علیه السلام، ص 106؛ مستدرک الوسائل، ج 4، ص 454، ح 2.

5- سید مرتضی در انتصار، ص 150؛ ابن حمزه در وسیله، ص 93.

مبحث هفتم: در بیان تشهد است.

بدان که ششم از واجبات نماز، تشهد است، و آن واجب غیر رکن است، و در آن، چند چیز واجب است:

اول: شهادتین، و احوط این است که به این لفظ ادا نماید که: «أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ».

دویم: صلوات فرستادن بر محمد و آل او است، و احوط آن است که به این لفظ بگوید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ».

سیم: نشستن در حال تشهد است.

چهارم: طمأنینه و آرام است به نحوی که سابقاً مذکور شد.

پنجم: استقلال در نشستن است؛ پس اگر تکیه به چیزی دهد که هرگاه آن چیز را بردارند بیفتند، مجزی نخواهد بود.

سلام

اشاره

بحث هشتم: در ذکر بیان سلام است.

و در وجوب سلام در نماز و استحباب آن (1)، و بر تقدیر وجوب، در جزئیّت و خروج آن از نماز، خلاف است. (2)

جمعی از متأخرین علما (3) آن را مستحبّ دانسته اند.

ص: 253

1- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 7، ص 492 - 504؛ مستند الشیعة، ج 5، ص 340 - 344؛ جواهر الکلام، ج 10، ص 477 - 485.

2- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 7، ص 497 - 498؛ مستند الشیعة، ج 5، ص 347 - 348.

3- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 241؛ علامه حلّی در نهاية الاحکام، ج 1، ص 504؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 278؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 430؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 289.

و بعضی (1) آن را واجبِ خارج از نماز می دانند، و می گویند: نماز، به اتمام تشهد تمام است.

و اظهر و اشهر بین العلماء وجوب و جزئیت آن است (2).

و آن آخر افعال نماز است، چنانچه تکبیرة الاحرام، اول افعال آن است.

و در تعیین صیغه ی سلام نیز خلاف است (3).

جمعی از علما (4) قایل به تخییر ما بین «السلام علینا و علی عباد الله الصالحین» و «السلام علیکم و رحمة الله و بركاته» می باشند.

پس بعضی (5) از ایشان چنان می دانند که هر کدام را که اول گفت از نماز بیرون می رود، و گفتن دیگری مستحب است.

و بعضی (6) استحباب دیگری را در صورت ابتدا نمودن به «السلام علینا» دانسته اند، و هرگاه ابتدا به «السلام علیکم» نماید، گفتن «السلام علینا» را بعد از

ص: 254

-
- 1- شیخ بهایی در العجل المتین، ص 816 - 818؛ شیخ حرّ عاملی در بدایة الهدایة، ج 1، ص 111؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 152؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 483 و ن. گ: القواعد و الفوائد، وسائل الشیعة، ج 6، ص 415، عنوان باب 1، ابواب التسلیم؛ و هدایة الامة، ج 3، ص 178.
 - 2- ر.ک: ریاض الاحکام، ج 3، ص 244 و ن. گ: مهذب الاحکام، ج 7، ص 65 - 60.
 - 3- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 7، ص 532 - 533؛ مستند الشیعة، ج 5، ص 351 - 352.
 - 4- محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 79؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 201 - 202؛ شهید اول در اللمعة، ص 35؛ ابن فهد حلّی در المهذب البارع، ج 1، ص 388.
 - 5- محقق حلّی در المختصر النافع، ص 33؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 204؛ شهید اول در اللمعة، ص 35.
 - 6- محقق حلّی در المعتمر، ج 2، ص 234؛ ابن فهد حلّی در المهذب البارع، ج 1، ص 388.

آن، مستحبّ نمی دانند.

و بعضی (1) گفتن «السلام علیکم» را بر فرض ابتدا نمودن به «السلام علینا» واجب دانسته اند؛ هرچند بیرون رفتن از نماز به «السلام علینا» حاصل شده، پس آن، واجب خارج خواهد بود.

واظهر تخییر بین الصیغتين است، و هرکدام را که اول بگوید از نماز بیرون می رود.

پس اگر «السلام علیکم» را بگوید، گفتن «السلام علینا» ساقط است، و استحباب آن بعد از «السلام علیکم» ثابت نیست؛ بلکه ظاهر، عدم آن است؛ چه از صاحب شریعت نقل نشده، و مخالف طریقه ی جاریه ی بین الشیعه است.

و هرگاه «السلام علینا» را اول بگوید، گفتن «السلام علیکم» بعد از آن راجح است؛ و در وجوب آن، تأمل است.

و احوط، آن است که آن را ترك نکنند، و هرگاه ترك کند و آن را واجب دانیم، منشأ بطلان نماز نمی شود؛ چه به گفتن «السلام علینا»، نماز تمام شده و از نماز بیرون رفته است.

و در لزوم ضمّ لفظ «و رحمة الله و برکاته» به «السلام علیکم» - چنانچه معروف است - نیز خلاف است (2):

جمعی (3) اکتفابه لفظ «السلام علیکم» نموده اند، و ضمّ باقی را مستحبّ می دانند.

ص: 255

-
- 1- سید جمال الدین بن طاووس [صاحب کتاب بشری] به نقل شهید اول در ذکر الشیعة، ج 3، ص 431 و نقل شیخ بهائی در الحبل المتین، ص 817؛ سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 436؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 152.
 - 2- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 7، ص 543 - 545؛ مستند الشیعة، ج 5، صص 358 - 359؛ جواهر الکلام، ج 10، ص 556 - 559.
 - 3- شیخ صدوق در المقنع، ص 96؛ محقق حلّی در المعبر، ج 2، ص 236 و علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 205.

و بعضی (1) لفظ «و رحمة الله» را علاوه نموده اند.

و بعضی (2) لفظ «و برکاته» را نیز ضمّ به آن کرده اند؛ و آن احوط است؛ لیکن در وجوب ما عداى «السلام علیکم» تأمّل است.

و نیت خروج از نماز به سلام، واجب نیست؛ پس اگر در حال سلام دادن ملتفت به آن نباشد، مانعی ندارد، و از نماز بیرون می رود.

و هرگاه نیت عدم خروج را به سلام اول داشته باشد، صحّت نماز او دور نیست، و به آن خارج از نماز می شود، هرچند در آن، نیت آثم باشد، هرگاه تقصیر در معرفت مسأله نموده باشد، و الا آثم هم نخواهد بود.

بلی، هرگاه بر این وجه که مخرج نباشد، آن را به جا آورد در صحّت نماز او اشکال است*، مگر آن که معتقد عدم اخراج آن از نماز باشد، و در آن اعتقاد، مقصّر نبوده باشد؛ چه در این صورت مانعی در صحّت نماز او نیست.

و اما «السلام علیک ایها النبى و رحمة الله و برکاته»، پس آن، سلام مخرج از نماز نیست، و صیغه ی سلام در این مقام محسوب نمی شود، و دور نیست که از تکمله ی تشهد باشد؛ چون صلوات بر محمد و آل او فرستاده، اتباع آن به سلام می نماید.

و مشهور بین العلما استحباب آن است (3)، و بعضی (4) قایل به وجوب آن نیز

* اقوی صحّت است. (محمد باقر)

ص: 256

1- ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 119.

2- محقق حلّی در شرایع الاسلام، ج 1، ص 79؛ شهید اول در الالفیّة، ص 62؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 224.

3- ر.ک: تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 246؛ ذکرى الشیعة، ج 3، ص 437.

4- صاحب کتاب الفاخر به نقل شهید اول [در ذکرى الشیعة، ج 3، ص 420]؛ فاضل مقداد در کنز العرفان، ج 1، ص 199 - 202.

شده اند، نظر به ظاهر امر به تسلیم به آن حضرت، بعد از امر به صلوات در آیه ی شریفه (1)؛ و آن نیز ضعیف است؛ لیکن مراعات آن، احوط است.

واجبات سلام

و در سلام سه چیز واجب است:

اول: نشستن به مقدار سلام دادن.

دویم: طمأنینه و آرام به آن قدر.

سیم: استقلال در جلوس، چنانچه در تشهد گذشت. (2)

و بدان که در سلام و سایر اذکار واجبه ی نماز، آن چه در کیفیت قرائت گذشت جاری است؛ از وجوب ادای حروف از مخارج، و غیر آن. و این هفت چیز که مذکور شد، اصل افعال واجبه ی نماز است، و از آن هفت چیز، تکبیر الاحرام و سلام در جمیع نمازها یکی است، و همچنان تشهد در نماز دو رکعتی، و تتمه ی افعال در نماز به حسب رکعات، مکرر می شود.

استحباب قنوت

اشاره

و مستحب است در نماز، قنوت خواندن علی المشهور بین الاصحاب (3).

و منقول از شیخ صدوق، قول به وجوب آن است (4)؛ پس اگر عمداً آن را ترك

ص: 257

1- «انّ الله و ملائکته یصلّون علی النبیّ یا ایّها الذّین آمنوا صلّوا علیه و سلّموا تسلیماً». (سوره ی احزاب / 56)

2- ر.ک: ص 253.

3- ر.ک: مختلف الشیعة، ج 2، ص 173؛ مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 147؛ بحار الانوار، ج 85، ص 195.

4- ر.ک: المقنع، ص 115؛ الهدایة، ص 127؛ الفقیه، ج 1، ص 316.

کند، نماز را اعاده نماید، و بعضی از متأخرین علما(1) آن را اختیار نموده اند.

و منقول از بعض قدماء(2)، وجوب آن است در نماز جهریّه، و اظهر قول مشهور است، چنانچه مستفاد از ملاحظه ی اخبار می شود.

و قنوت در جمیع نمازها از نوافل و فرایض، ثابت است، و تأکید آن در نماز جهریّه بیشتر است، و در خصوص مغرب و صبح از نمازهای یومیّه، استحباب آن مؤکدتر است؛ چنانچه جمعی از علما(3) مذکور نموده اند و استفاده ی آن از حدیث، محلّ تأمل است.

محلّ قنوت و موارد استثناء آن

و محلّ قنوت در هر نمازی در رکعت دویم، بعد از قرائت و پیش از رکوع است، و نماز وتر چون یک رکعت است، در همان رکعت، پیش از رکوع است.

و از حکم مسطور، چند صورت مستثنی است:

اول: نماز جمعه؛ چه در آن، دو قنوت سنت است؛

اول: در رکعت اول پیش از رکوع؛

و دویم: در رکعت دویم بعد از رکوع علی الاظهر الا شهر،(4) چنانچه از

ص: 258

1- محقق حلّی در المعبر، ج 2، ص 243؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 281؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 748.

2- ابن ابی عقیل عمانی به نقل محقق حلّی در المعبر، ج 2، ص 243.

3- شیخ طوسی در مصباح المتهدّد، ص 35؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 229؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 220 - 221؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 333.

4- رك: روض الجنان، ج 2، ص 749؛ مدارك الاحكام، ج 3، ص 446؛ مفاتيح الشرايع، ج 1، ص 148؛ الحدائق الناضرة، ج 8، ص 372.

ملاحظه ی اخبار(1) مستفاد می شود.

و ظاهر بعض از علما(2) آن است که هر دو قنوت را قبل از رکوع به جا آورد؛

و بعضی از علما(3) يك قنوت در آن قایل شده اند، و آن را در رکعت اول، قبل از رکوع می دانند و در رکعت دویم، قنوت قایل نیستند.

و بعضی(4) آن را مانند سایر نمازها می دانند، و قنوت را، قبل از رکوع رکعت دویم، قرار داده اند.

دویم: نماز عیدین است؛ چه در آن جا نیز، قنوت در هر دو رکعت، ثابت است قبل از رکوع، چنانچه در محلّش بیان می شود(5) - این شاء الله.

سیّم: نماز آیات است؛ چه قنوت در آن نیز، در رکعت اول و دویم ثابت است و تفصیل آن من بعد - این شاء الله - مذکور می شود(6).

حکم نسیان قنوت

و هرگاه قنوت را قبل از رکوع، فراموش نماید، و در رکوع، یا بعد از سر برداشتن از آن، متذکّر شود، بعد از رکوع، آن را به جا می آورد و در قضا و ادا بودن آن، تأمل است و چون یت ادا و قضا، لزومی ندارد، ثمره ای بر وجهین مذکورین

ص: 259

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 6، ص 270 - 273، باب 5، ابواب القنوت.

2- ابن ابی عقیل به نقل علامه حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 223؛ ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 151.

3- علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 225؛ سیّد محمّد عاملی در مدارك الاحکام، ج 3، ص 447.

4- ابن ادريس حلّی در السرائر، ج 1، ص 229.

5- ر.ك: ص 330.

6- ر.ك: ص 331 - 332.

- علی الظاهر - متفرّع نمی شود؛ لیکن اطلاق قضا بر آن دور نیست، چنانچه ظاهر، از اطلاق جمعی از علما است. (1)

و در بعض احادیث صحیحه، (2) نهی از اتیان به قنوت وتر بعد از رکوع، هرگاه قبل از رکوع فراموش شود، وارد شده است.

و هرگاه بعد از رکعت سیم به خاطرش آید که قنوت را نخوانده شیخ مفید (3) و شیخ طوسی (4) - رحمة الله علیهما - قضای آن را بعد از نماز، مستحب دانسته اند، و از بعض اخبار (5)، آن را استفاده می توان نمود.

و از حضرت باقر علیه السلام سؤال نمودند از مردی که قنوت را در نماز، فراموش نموده، در بین راه متذکر شود، فرمودند که: «رو به قبله می نماید و قنوت را باید بگوید.» و بعد فرمودند که: «من مکروه می دارم از برای مرد این که رغبت نماید [= اعراض کند] از سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله یا این که ترك نماید آن را» (6).

ص: 260

1- شیخ طوسی در النهایة، ص 89 - 90؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 242؛ محقق حلّی در المختصر النافع، ص 33؛ علامه ی حلّی در ارشاد الاذهان، ج 1، ص 256؛ سیّد محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 447 - 448؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 295.

2- صحیحہ ی محمد بن مسلم و زرارة بن اعین و صحیحہ ی محمد بن مسلم. التهذیب، ج 2، ص 160، ح 629 و 630؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 287 - 288، ح 1 و 2 باب 18، ابواب القنوت.

3- المقنعة، ص 139.

4- النهایة، ص 90.

5- التهذیب، ج 2، ص 160 - 161، ح 631؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 287، ح 2 باب 16، ابواب القنوت.

6- الکافی، ج 3، ص 340، ح 10؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 286 - 287، ح 2 باب 16، ابواب القنوت.

و بدان که در قنوت، قول موظفی نیست که خواندن آن، معین باشد؛ بلکه هرچه خواهد از دعا و ذکر، می تواند خواند، و بهتر آن است که قنوت های مأثوره (1) را بخواند.

و افضل قنوت ها، چنانچه جمعی از علما (2) مذکور نموده اند، و بعضی (3) به روایت (4) نسبت داده اند، کلمات فرج (5) است.

و اقل قنوت، چنانچه در بعض روایات (6) مذکور است، پنج تسبیح است.

و جمعی از علما (7) مذکور نموده اند که سه تسبیح است.

و دور نیست که از جانب قلت نیز حدی نداشته باشد؛ چنانچه از ملاحظه ی روایات (8) مستفاد می شود.

ص: 261

-
- 1- ر.ك: مهج الدعوات، ص 58 - 84 و بلد الامین، ص 570 - 551 و بحار الانوار، ج 82، ص 211 - 275 باب 55.
 - 2- شیخ طوسی در اقتصاد، ص 263؛ یحیی بن سعید حلّی در الجامع للشرایع، ص 83؛ شهید اول در البیان، ص 180؛ شهید ثانی در الروضة البهیة، ج 1، ص 284؛ علامه ی بحر العلوم در الدرّة النجفیة، ص 149.
 - 3- ابن ابی عقیل به نقل شهید اول در ذکری الشیعه، ج 3، ص 290.
 - 4- کلام ابن ابی عقیل در ذکری الشیعة چنین است: بلغنی أن الصادق علیه السلام کان یأمر أصحابه أن یقننوا بهذا الدعا بعد کلمات الفرج. و منظور او از «هذا الدعاء» دعای مروی از امام امیر المؤمنین علیه افضل صلوات المصلین است که این چنین شروع می شود: «اللهم الیک شخصت الابصار و نقلت الاقدام... (ر.ك: مستدرک الوسائل، ج 4، ص 406، ح 7).
 - 5- کلمات فرج چنین است: «لااله الاالله الحلیم الکریم، لاله الاالله العلیّ العظیم، سبحان الله ربّ السموات السبع و ربّ الارضین السبع و ما فیهنّ و ما بینهنّ و ربّ العرش العظیم و الحمد لله ربّ العالمین». (ر.ك: وسائل الشیعة، ج 2، ص 459 و مستند الشیعة، ج 5، ص 386)
 - 6- الکافی، ج 3، ص 340، ح 11؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 273، ح 1، باب 6، ابواب القنوت.
 - 7- محقق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 80؛ علامه ی حلّی در تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 259؛ شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 170.
 - 8- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 6، ص 276 باب 8، ابواب القنوت.

و از حضرت امام رضا علیه السلام منقول است که قنوت آن جناب در سفر خراسان، در جمیع نمازها، این بود که: «ربّ اغفر و ارحم و تجاوز عمّا تعلم أنّك انت الاعزّ الاجلّ الاکرم»⁽¹⁾.

و مستحبّ است طول دادن قنوت.

و از حضرت رسول صلی الله علیه و آله مروی است که: «طول دهنده تر قنوت را از شماها در دار دنیا، درازتر است راحت او روز قیامت در موقف»⁽²⁾.

و نیز مروی است که افضل نمازها آن است که قنوت آن طولانی باشد⁽³⁾.

و از آن مستثنی می شود نماز جماعت؛ چه تخفیف در آن مستحبّ است، مگر آن که مأمومین، طالب تطویل باشند.

برخی از فروع قنوت

و مستحبّ است تکبیر از برای قنوت، چنانچه اخبار مستفیضه ی مشتمله بر صحیح، و معتضده به شهرت بین الاصحاب، بر آن دلالت دارد.⁽⁴⁾

و منقول از شیخ مفید رحمه الله آن است که در اواخر عمر، عدول از قول مشهور نموده، تکبیر قنوت را ترک کرده، و اقتصار بر بلند کردن دست ها نموده⁽⁵⁾ و مستند آن ظاهر نیست.

ص: 262

-
- 1- عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج 2، ص 182.
 - 2- الفقیه، ج 1، ص 308، ح 1406؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 291 - 292، ح 3 باب 22، ابواب القنوت.
 - 3- ذکری الشیعة، ج 3، ص 291؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 292، ح 3 باب 22، ابواب القنوت.
 - 4- صحیحہ ی معاویة بن عمّار، الکافی، ج 3، ص 310 ح 5 و 6؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 18، ح 1 و 2 - باب 5، ابواب تکبیرة الاحرام و الافتتاح.
 - 5- به نقل شیخ طوسی در استبصار، ج 1، ص 337.

و مستحبّ است جهر در قنوت؛ چه در نماز جهری باشد، یا اخفاتی؛ و چه مصلّی، امام باشد، یا منفرد؛ و تأکید در امام، بیشتر است.

و اما مأموم، پس مستحبّ است که چیزی از اذکار را به امام نشنواند.

و جمعی از علما⁽¹⁾ حکم به استحباب اخفات نسبت به او نموده اند.

و آن چه در حدیث⁽²⁾ به نظر رسیده، آن است که مذکور شد، و ملازمه ای ما بین آن، و اخفات نیست.

و مستحبّ است برداشتن دست ها در حال قنوت برابر رو، چنانچه جمعی از علما⁽³⁾ مذکور نموده اند که دست ها را بگشاید، و باطن دست ها را رو به آسمان نماید، و انگشتان را به هم ضمّ نماید، سوای ابهام.

تعقیبات نماز

و بدان که بعد از فراغ از نماز، تعقیب، مستحبّ است.

و فضیلت آن، بسیار است؛ چنانچه مرویّ است که هر که مشغول تعقیب بوده باشد بعد از نماز، پس او در نماز است⁽⁴⁾ یعنی ثواب نماز را دارد.

و نیز مرویّ است که تعقیب، ابلغ است در طلب روزی، از سفر کردن در شهرها⁽⁵⁾.

ص: 263

1- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 464؛ محقّق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 337؛ محقّق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 303؛ محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 8، ص 382.

2- متن روایت چنین است: «عن ابی بصیر عن احدهما علیهما السلام لاتسمعن الامام دُعَاكَ خلفه. (ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 396، ح 2 و 3)

3- محقّق حلّی در المعتمر، ج 2، ص 247؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 228؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 288؛ محقّق اردبیلی در مجمع الفائدة والبرهان، ج 2، ص 303.

4- مجمع البحرین، ج 2، ص 126.

5- التهذیب، ج 2، ص 104، ح 391؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 429، ح 1، باب 1، ابواب التعقیب.

و در حدیث دیگر مذکور است که ذکر خدا بعد از طلوع فجر، ابلغ است در طلب روزی، از سفر کردن در زمین (1).

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که: «کسی که نماز فریضه را به جا آورد، و مشغول تعقیب باشد، تا نماز فریضه ی دیگر، پس او مهمان خداست، و بر خداست که مهمان خود را گرامی دارد» (2).

و در حدیث صحیح از حضرت باقر علیه السلام مروی است که: «دعا بعد از نماز فریضه، افضل است از نافله» (3).

و در حدیث صحیح دیگر مروی است که دعا بعد از نماز واجبی، افضل است از دعا بعد از نماز نافله؛ مانند فضیلت نماز واجبی، بر نماز سنتی (4).

و دو حدیث دیگر به همین مضمون وارد شده (5).

و از حضرت امیر المؤمنین علیه السلام مروی است که: «کسی نماز گزارد پس نشیند در مصلائی خود تا طلوع آفتاب، می باشد حجابی از برای او از آتش» (6).

ص: 264

1- التهذیب، ج 2، ص 138، ح 539؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 459، ح 3 باب 18، ابواب التعقیب.

2- التهذیب، ج 2، ص 103، ح 388؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 430، ح 5 باب 1، ابواب التعقیب.

3- صحیحہ ی زرارہ، الکافی، ج 3، ص 342، ح 5؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 437، ح 1 و 2، باب 5، ابواب التعقیب.

4- صحیحہ ی محمد بن مسلم. التهذیب، ج 2، ص 104، ح 392؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 436، ح 1 باب 4، ابواب التعقیب.

5- الکافی، ج 3، ص 341، ح 4 و احتجاج، ص 486؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 436 - 437، ح 2 و ص 490، ح 3.

6- ر.ک: مفتاح الفلاح، ص 117 و ن- . گ: وسائل الشیعة، ج 6، ص 458، ح 1.

و احادیث در فضیلت تعقیب، بسیار است(1) به این چند حدیث، به جهت ترغیب اهل ایمان، اقتصار شد.

و در حقیقت معنی تعقیب، تأملی هست.

آن چه از کلام جمعی از اهل لغت، مستفاد می شود، اعتبار نشستن در مُصلی، معتبر در معنی آن است، پس بدون آن، تعقیب متحقق نمی شود(2).

بلکه از کلام بعضی از ایشان چنان ظاهر می شود که به مجرد نشستن، تعقیب حاصل شود؛ هر چند مشغول ذکر و دعا نباشد(3).

و بعضی مذکور نموده اند که آن، نشستن بعد از نماز است به جهت دعا و سؤال از جناب اقدس الهی؛(4) لیکن اعتبار نشستن در تحقّق آن از اخبار اهل بیت علیهم السلام مستفاد نمی شود.

بلی، در بعض روایات، فضیلت در نشستن بعد از نماز در مصلی فی الجمله وارد شده؛ چنانچه در حدیث سابق مذکور شد و از آن، اعتبار نشستن در معنی تعقیب نیز مستفاد نمی شود و دور نیست که نظر به اطلاق احادیث، نشستن را در آن اخذ نکنیم.

بلی، نشستن در حال تعقیب بهتر است؛ بلکه در مصلای خود نشستن دور نیست که بهتر باشد.

و استقبال قبله نماید، بلکه منافی نماز مطلقاً به عمل نیآورد، نه در ما بین

ص: 265

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 6، ص 437 - 429، باب 1 - 5، ابواب التعقیب و بحار الانوار، ج 82، ص 313 - 326، باب 36، کتاب الصلاة.

2- ر.ك: قاموس المحيط، ج 1، ص 106؛ مجمل اللغة، ج 3، ص 620؛ مصباح المنیر، ص 421؛ المنجد، ص 541؛ اساس البلاغه، ص 308.

3- ابن اثیر در النهاية، ج 3، ص 267.

4- جوهری در صحاح، ج 1، ص 186.

تعقیب و نماز، و نه در اثنای تعقیب، و شروط نماز را در آن ملحوظ دارد، چنانچه بعضی از علما مذکور نموده اند. (1)(2)

و در حدیث صحیح از هشام بن سالم مروی است که به خدمت حضرت صادق علیه السلام عرض نمودم که من بیرون می روم - یعنی از محلّ نماز - و دوست می دارم که بر حال تعقیب باشم، فرمودند که: «اگر تو بر وضو باشی، پس مشغول تعقیب می باشی» (3).

و دور نیست که دعا، و ذکر، و تلاوت، و مناجات، و مانند آنها بعد از نماز، مندرج در تعقیب باشد.

و اول تعقیبات، سه دفعه تکبیر بعد از سلام است، و دست ها را در حال تکبیر بلند سازد.

و شیخ مفید رحمه الله مذکور نموده اند که دست ها را محاذی رو بردارد، و پشت دست ها را رو به خود، و باطن آنها را رو به قبله نماید، و

فرود آورد هر دفعه آنها را به جانب ران های خود. (4)

و افضل تعقیبات، تسبیح حضرت فاطمه زهرا علیها السلام است، و روایات از طرق عامّه و خاصّه در آن خصوص، مروی است (5).

ص: 266

1- شیخ بهایی در الحبل المتین، ص 833 - 834.

2- بیان مرحوم علامه مجلسی - رضوان الله تعالی علیه - در این باب ملاحظه شود. ر.ک: بحار الانوار، ج 82، ص 317 - 314.

3- الفقیه، ج 1، ص 216، ح 963؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 457، ح 1 باب 17، ابواب التعقیب.

4- ر.ک: المقنعة، ص 114.

5- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 6، ص 439 - 444، ابواب 7 و 8 و 9 از ابواب التعقیب و ن.گ: صحیح بخاری، ج 1، ص 212؛ صحیح

مسلم، ج 1، ص 416، ح 595.

و از حضرت صادق علیه السلام روایت شده که به شخصی فرمودند: «به درستی که ما امر می نمایم اطفال خود را به تسبیح حضرت فاطمه علیها السلام، همچنان که امر می نمایم ایشان را به نماز، پس آن را ملازمت نمایید، به درستی که مداومت نکرده است آن را کسی پس شقی شده باشد» (1).

و از حضرت باقر علیه السلام مروی است که: «عبادت نشده است خدا به چیزی از تحمید، که افضل از تسبیح حضرت فاطمه باشد، و اگر بود چیزی افضل از آن، هر آینه تعلیم می نمود آن را حضرت رسول صلی الله علیه و آله وسلم به فاطمه علیها السلام» (2).

و از حضرت صادق علیه السلام منقول است که: «تسبیح حضرت فاطمه علیها السلام در هر روز عقیب هر نماز، دوست تر است به سوی من از هزار رکعت نماز، در هر روز» (3).

و در کیفیت تسبیح حضرت فاطمه علیها السلام اختلافی در اخبار هست (4) و معروف ما بین شیعه (5) آن است که در احادیث مستفیضه ی مشتمله ی بر صحیح، وارد شده، و آن، این است که سی و چهار دفعه «الله أكبر» و سی و سه دفعه «الحمد لله» و سی و سه دفعه «سبحان الله» بگوید (6).

ص: 267

-
- 1- الکافی، ج 3، ص 343، ح 13؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 441 - 442، ح 2، باب 8، ابواب التعقیب.
 - 2- الکافی، ج 3، ص 343، ح 14؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 443، ح 1، باب 9، ابواب التعقیب.
 - 3- الکافی، ج 3، ص 343، ح 15؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 443 - 444، ح 2، باب 9، ابواب التعقیب.
 - 4- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 6، ص 444 - 446، باب 10 و 11، ابواب التعقیب.
 - 5- ر.ک: تذکره الفقهاء، ج 3، ص 266 - 267؛ مختلف الشیعة، ج 2، ص 182 - 183؛ مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 312؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 445، ذیل ح 3؛ جواهر الکلام، ج 10، ص 671 و ن.گ: غنائم الایام، ج 3، ص 89 - 91.
 - 6- معتبره ی محمّد بن عذافر و روایت ابی بصیر. الکافی، ج 3، ص 342، ح 8 و 9. ر.ک: وسائل الشیعة، ج 6، ص 444 - 445، باب 10، ابواب التعقیب.

و ظاهر جمعی از علما آن است که سی و سه تسبیح را مقدم بر تحمید دارد، (1) چنانچه در احادیث دیگر به این طریق روایت شده (2) و عمل، بر وجه اول است؛ چه طریق ثانی، مختار جمعی از اهل سنت است (3) و می توان آن احادیث را حمل بر تقیّه نمود (4).

و مستحب است که بعد از تسبیح حضرت فاطمه زهرا علیها السلام يك دفعه «لااله الاالله» بگویند، چنانچه از حضرت صادق علیه السلام مروی است که: «کسی که تسبیح نماید خدا را به تسبیح فاطمه علیها السلام و اتباع نماید آن را به گفتن يك دفعه لااله الاالله، می آمرزد خدا او را» (5).

و افضل آن است که تسبیح مذکور را به تسبیحی که از تربت حضرت سیدالشهدا علیه السلام ساخته باشند به جا آورد، چنانچه احادیث مستفیضه در آن خصوص وارد شده (6).

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که: «کسی که بگرداند سنگی را که از تربت حضرت امام حسین علیه السلام ساخته باشند، و يك دفعه استغفار نماید، می نویسد خدا از برای او، هفتاد مرتبه» (7).

ص: 268

1- علی بن بابویه و ابن جنید اسکافی به نقل علامه حلی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 183، شیخ صدوق در المقنع، ص 97 و شیخ طوسی در اقتصاد، ص 264.

2- ر.ک: علل الشرایع، ج 1، ص 366، ح 1؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 446، ح 3 باب 11، ابواب التعقیب.

3- ر.ک: صحیح بخاری، ج 1، ص 213؛ صحیح مسلم، ج 1، ص 416 و ن.گ: منتهی المطلب، ج 5، ص 241.

4- ر.ک: جواهر الکلام، ج 10، ص 676.

5- الکافی، ج 3، ص 342، ح 7؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 440، ح 3 باب 7، ابواب التعقیب.

6- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 6، ص 455 - 457، باب 16، ابواب التعقیب.

7- مصباح المتهجد، ص 678؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 456، ح 6 باب 16، ابواب التعقیب.

و نیز مروی است که نیست چیزی از تسبیح، افضل از تسبیحی که به گل قبر حضرت سیدالشهداء علیه السلام باشد، و از فضیلت آن، این است که چون مُسَبِّح فراموش نماید تسبیح را، و بگرداند آن را، از برای او ثواب تسبیح نوشته می شود. (1)

و از حضرت صادق علیه السلام سؤال نمودند از استعمال تسبیحی که از تربت قبر حمزه، یا قبر حضرت امام حسین علیه السلام، ساخته باشند، که کدام یک بر دیگری فضیلت دارد؟ فرمودند: «فضیلت در تسبیحی است که از قبر حسین علیه السلام ساخته باشند، تسبیح می نماید در دست مرد، بدون آن که او تسبیح نماید» (2).

و نیز از آن حضرت مروی است که: «سجود بر گل قبر حضرت امام حسین علیه السلام نورانی می نماید تا زمین های هفت گانه را، و کسی که بوده باشد با او تسبیحی از گل قبر امام حسین، نوشته می شود مُسَبِّح، هر چند تسبیح نکند به آن.» (3)

و مستفاد از ظاهر این روایت آن است که ثواب تسبیح، بر مجرد با خود داشتن تسبیح مذکور، مترتب می شود، بدون آن که او را به دست بگیرد، چنانچه مستفاد از حدیث سابق است؛ یا آن را بگرداند؛ چنانچه حدیث متقدم، مشتمل بر آن بود.

و نیز مروی است که چون حور العین ببینند که ملکی از ملایکه به زمین فرود می آید از برای کاری، از او تسبیح و مهر، از گل قبر حسین علیه السلام به هدیه طلب می نمایند (4).

ص: 269

-
- 1- احتجاج، ص 489، ح 1؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 456 - 457، ح 7 باب 16، ابواب التعقیب.
 - 2- مکارم الاخلاق، ج 2، ص 30، ح 2066؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 455 - 456، ح 2 باب 16، ابواب التعقیب.
 - 3- الفقیه، ج 1، ص 174، ح 725؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 365 - 366، ح 1 باب 16، ابواب ما یسجد علیه.
 - 4- مکارم الاخلاق، ج 2، ص 30، ح 2067؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 456، ح 3، باب 16، ابواب التعقیب.

و تعقیبات مأثوره به جهت صلوات یومیّه، هر يك بخصوصه، و تعقیبات مطلقه، بسیار است و در کتب ادعیه، مفصلاً مذکور است، هر که خواهد رجوع به آنها نماید. (1)

استحباب سجده شکر

و نیز مستحبّ است سجود شکر بعد از نماز، و فضیلت آن نیز بسیار است.

و در حدیث صحیح مروی است که سجده ی شکر، واجب است بر هر مسلمانی، تمام می نمایی به آن، نماز خود را، و راضی می گردانی به آن، پروردگار خود را، و خوش می آید ملائیکه را از تو، و به درستی که بنده چون نماز گزارد، پس دو سجده ی شکر به جا آورد، می گشاید پروردگار، پرده ای را که ما بین آن بنده و ملائیکه است و می فرماید: ای ملائیکه ی من! نظر نمایید به سوی بنده ی من، که ادا نموده است قربت مرا، و تمام نموده است عهد مرا، بعد از آن سجده نموده است از برای من، به جهت شکر نعمتی که انعام بر او نموده ام.

ای ملائیکه ی من! چه چیز است از برای او که باید به او عطا فرمود؟

پس می گویند ملائیکه: ای پروردگار ما! رحمت تو از برای اوست.

پس می فرماید پروردگار: بعد از آن چه چیز است از برای او؟

پس می گویند ملائیکه: ای پروردگار ما! بهشت تو از برای اوست.

پس می فرماید پروردگار: بعد از آن چه چیز است از برای او؟

می گویند ملائیکه: ای پروردگار! کفایت مهم اوست.

پس می فرماید پروردگار تعالی: بعد از آن چه چیز است؟

پس نمی ماند چیزی از چیزها؛ مگر آن که ملائیکه می گویند، و خدای تعالی

ص: 270

1- ر.ک: مصباح کفعمی، فصل پنجم ص 18 تا 45؛ ذکری الشیعه، ج 3، ص 458 - 449؛ بحار الانوار، ج 85، باب 58، کتاب الصلاة و مقباس المصاییح علامه ی مجلسی (چاپ سنگی).

می فرماید: ای ملایکه ی من! بعد از آن چه چیز است؟

پس می گویند ملایکه: ای پروردگار ما! ما نمی دانیم.

پس می فرماید خدای تعالی: هر آینه شکر می نمایم او را البته، چنانچه شکر نمود مرا، و رو می نمایم به سوی او، به فضل خودم، و می نمایم به او، رحمت خود را. (1)

و دعا در آن مستحب است و مروی است که کمتر چیزی که در سجده ی شکر مجزی است، این است که سه دفعه شکراً بگوید (2).

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که چون بنده سجده نماید، پس بگوید: «یا رب» به قدری که نفس او منقطع شود. می گوید پروردگار عزوجل: لبیک، چه چیز است حاجت تو. (3)

و نیز مروی است که در سجود شکر، صد دفعه «شکراً شکرأ» بگوید، و اگر خواهد صد دفعه «عفواً عفوأ» بگوید (4).

و ادعیه در سجود، متعدد وارد شده [و] در کتب ادعیه مذکور است. (5)

و مستحب است که دست ها را تا مرفق، بر زمین فرش کند، و سینه را بر زمین بچسباند، و سجده را طول دهد، و گریه و زاری نماید، و جبین و دو طرف رو را بر خاک گذارد.

ص: 271

-
- 1- التهذیب، ج 2، ص 110، ح 415؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 6 - 7، ح 5 باب 1، ابواب سجدهتی الشکر.
 - 2- ذکری الشیعة، ج 3، ص 461.
 - 3- الفقیه، ج 1، ص 219، ح 975؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 16 - 17، ح 3 باب 6، ابواب سجدهتی الشکر.
 - 4- الفقیه، ج 1، ص 218، ح 969؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 16، ح 2 باب 6، ابواب سجدهتی الشکر.
 - 5- ر.ک: مصباح المتہجد، ص 59 و 173 و 213 - 214؛ بحار الانوار، ج 86، ص 194.

مبحث نهم: در بیان مبطلات و منافیات نماز است.

و آن نیز دو قسم است:

اول: آن است که عمداً و سهواً، موجب بطلان نماز می شود، و آن، چند چیز است:

اول: زیادتی یا نقصان یکی از ارکان نماز است، سوای آن چه استثنا شده، چنانچه در محلّش مذکور شد. (1)

دویم: فقدان شروط وجودیّه ی نماز است، چنانچه در سابق تفصیل آن مذکور گردید. (2)

از آن جمله: فقدان طهارت از حدث است؛ پس اگر بدون آن، عمداً، یا سهواً، یا جهلاً بالمسأله، یا بالموضوع، نماز گزارد، نماز او، باطل است؛ هرچند تکلیف او شرعاً، ادای نماز در آن حال باشد. چنانچه یقین به طهارت، و شکّ در حدث داشته باشد، و داخل نماز شود، و بعد از نماز، مشخص او شود که محدث بوده، پس نماز او محکوم به فساد است، هرچند تکلیف او در آن حال، ایتیان به آن نماز بوده، و فرقی نیست ما بین آن که در وقت، متذکر آن شود یا بعد از خروج وقت.

و از آن جمله: فقدان طهارت از خَبَث است - ماعدای آن چه استثنا شده - و آن در صورتی است که اول، علم به نجاست، حاصل نموده، بعد عمداً یا از روی فراموشی نماز کند.

و هرگاه از روی جهل به مسأله باشد، چنانچه نداند که عرق جنب از حرام نجس است، یا نداند که آب قلیل، به ملاقات نجاست، نجس می شود، و نماز در

ص: 272

1- ر.ك: ص 207.

2- ر.ك: ص 186.

ملاقای آن نماید نیز نماز او، باطل است، هرگاه از جمله مستثنیات نبوده باشد.

و اما اگر اولاً جاهل به نجاست آن باشد، نه از روی جهل به مسأله، پس نماز در آن صحیح است، چنانچه سابقاً مذکور گردید.

سیّم: آن که از او حدثی در نماز واقع شود از خواب و مانند آن از احداث؛ چه عمداً باشد یا سهواً، و چه اختیاراً باشد یا اضطراراً، و چه او متطهر به طهارت مائی باشد یا ترابی.

و بعضی (1) آن را تخصیص به صورت عمد داده اند؛ و آن، ضعیف است.

و بعضی (2) در صورتی که طهارت او ترابی باشد، و در اثنای نماز از او حدث صادر شود، و در آن حال، متمکن از آب گردد، نماز را صحیح دانسته اند، و در آن حال، وضو ساخته نماز را به اتمام می رسانند، و آن نیز ضعیف است.

بلی، در مسلوس و مبطون و نحو آن ها، حصول آن احداث در اثنای نماز، باعث بطلان آن نمی شود به تفصیلی که سابقاً بیان شد.

چهارم: التفات و روگردانیدن از قبله است فی الجملة.

بدان که التفات از قبله بر چند وجه واقع می شود، و در بعض صور آن، نماز صحیح، و در بعض صور، باطل است.

و تفصیل کلام در آن، این است که:

التفات از قبله، یا به رو، واقع می شود یا به تمام بدن.

و علی التقديرین، یا التفات او به مابین قبله، و یمین یا یسار است، یا از آن

ص: 273

1- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 146؛ سید مرتضی به نقل محقق حلّی در المعتمر، ج 2، ص 250.

2- شیخ مفید در المقنعة، ص 61؛ شیخ طوسی در النهایة، ص 94 و المبسوط، ج 1، ص 117؛ ابن ابی عقیل به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 1، ص 435.

تجاوز نموده، و به مقابله ی نفسِ یمین یا یسار رسیده،

یا از آن تجاوز کرده و استدبار قبله نموده

و علی التقادیر، یا عالماً عامداً مختاراً التفات نموده

یا به جهت اشتباه در قبله، و خطا در اجتهاد در تحصیل آن بوده،

یا از روی سهو و غفلت از او واقع شده،

یا از جهت اکراه و اجبار از او صدور یافته.

پس اگر التفات به تمام بدن باشد، و از روی علم و عمد، و اختیار، از او واقع شده، باعث بطلان نماز می شود مطلقاً؛ چه التفات او به ما بین قبله و یمین یا یسار بوده، یا از آن تجاوز نموده.

و بعضی (1) تعمّد التفات یسیر را باعث بطلان ندانسته اند؛ یعنی آن را منافی حصول استقبال، عرفاً نمی دانند.

و آن، خالی از بُعد نیست، و مع ذلك دخل به این مقام ندارد؛ چه مراد به التفات از قبله، آن است که از حدّ استقبال قبله، تجاوز نماید، و بنابر قول مسطور، تجاوز از آن نشده.

و اگر از روی اشتباه در قبله بوده، چنانچه اجتهاد در قبله نموده، و در اجتهاد غلط کرده، تفصیل آن در مبحث قبله گذشت.

و اگر از روی سهو و غفلت واقع شده، پس اگر التفات او به ما بین قبله و یمین یا یسار است، نماز او صحیح است، و بر او اعاده و قضایی نیست، چه در اثنای نماز ملتفت به آن شود، یا بعد از آن.

بلی، اگر در اثنای نماز ملتفت شود باید فوراً عود به استقبال قبله نماید، و اگر

ص: 274

1- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 21؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 887.

مسامحه در آن کند، در حکم عامد خواهد بود.

و منقول از جمعی از علما⁽¹⁾ حکم به فساد در این صورت است؛ و آن، خالی از ضعف نیست؛ هرچند مراعات آن به اعاده ی نماز بعد از اتمام، احوط است.

و اگر التفات او به نفس یمین یا یسار باشد، پس یا در اثنای نماز به آن ملتفت می شود، یا بعد از آن.

و بر تقدیر اول، یا وقت، وسعت اعاده ی نماز را دارد یا نه.

و بر تقدیر ثانی یا در وقت، متذکر آن می شود یا بعد از خروج وقت،

پس اگر در بین نماز ملتفت به آن شود و وقت تنگ باشد، اظهر صحّت نماز است، و فوراً عود به قبله نموده، نماز را تمام می کند، و احوط آن است که بعد از اتمام، آن را قضا نماید و اگر وقت وسعت اعاده را داشته باشد، نماز او باطل است.

و مختار شیخ طوسی رحمه الله⁽²⁾ صحّت نماز است.

و احوط با وسعت وقت از برای او، اتمام، و اعاده ی آن است، که عود به قبله نموده، نماز را به اتمام رساند، و بعد آن را اعاده کند.

و اگر بعد از نماز، در وقت، ملتفت آن شود، باید در وقت، آن را اعاده نماید؛ پس نماز او باطل خواهد بود.

و اگر بعد از خروج وقت، متذکر آن شود، بر او قضایی نیست، و احوط آن است که آن را قضا نماید، چنانچه جمعی⁽³⁾ واجب دانسته اند.

ص: 275

1- ر.ك: المعتمر، ج 2، ص 72.

2- ر.ك: المبسوط، ج 1، ص 81.

3- شیخ مفید در المقنعة، ص 97؛ سالا-ر دیلمی در مراسم، ص 61؛ علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 73 و ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 5، ص 408.

و اگر التفات او به استدبار قبله است، پس دور نیست که تفصیل مذکور در صورت سابقه در آن جاری باشد؛ لیکن احتیاط در قضای نماز در دو صورتی که حکم به عدم لزوم قضا می شود، اشدّ از احتیاط در صورت سابقه است.

و اگر از روی اجبار باشد، پس اگر وقت تنگ باشد، دغدغه در صحّت نماز او نیست، و قضایی بر او لازم نمی شود، چه التفات او به مابین قبله و احد جانبین باشد، یا به حدّ یمین یا یسار، یا استدبار رسیده باشد.

و اگر وقت وسعت اعاده را داشته باشد؛ لیکن مانع مسلمی باشد نیز حکم اول در آن جاری است، و اگر مانع، مرتفع باشد، حکم به صحّت آن نماز، مشکل است؛ و احوط آن است که نماز را به اتمام رسانیده، در وقت، آن را اعاده نماید.

و اگر التفات او به روست، پس اگر از روی سهو، به مابین قبله و یمین یا یسار، التفات نموده، دغدغه ای در صحّت نماز او نیست.

و اگر به نفس یمین یا یسار ملتفت شده باشد؛ مشهور، صحّت است و احوط، اعاده ی نماز است اگر وقت وسعت اعاده را داشته باشد، و الاّ قضایی بر او نیست.

و اگر استدبار نموده باشد، پس در آن خلاف است.

ظاهر اطلاق جمعی (1) صحّت نماز است، و مختار جمعی دیگر (2) بطلان است.

و وجه ثانی، اظهر است با وسعت وقت.

اما با ضیق وقت، پس اظهر، صحّت نماز است - چنانچه در فرض اول گذشت - چه، التفات به روزاید بر التفات به کلّ بدن نیست؛ لیکن احوط - چنانچه سابق مذکور شد - قضای آن نماز است.

ص: 276

1- مثل شهید ثانی در حاشیة الالفیة، ص 572 و المقاصد العلیة، ص 293.

2- ر.ک: ذکری الشیعة، ج 4، ص 21.

و اگر از روی علم و عمد باشد، پس اگر التفات به ما بین قبله و یمین، یا یسار، نموده باشد، پس ظاهر، صحّت * نماز است؛ ولیکن مکروه است چنانچه روایات مستفیضه (1) بر آن دلالت دارد؛ خصوصاً هرگاه سه دفعه یا زیاد بر آن از او واقع شود و احوط، ترك آن است.

و هرگاه به عمل آورد، نماز را اعاده نماید.

و منقول از بعضی علما (2) بطلان نماز است و اگر التفات او به نفس یمین یا شمال (3) باشد، منسوب به مشهور (4) کراهت آن، و صحّت نماز است.

و منقول از بعضی علما (5) بطلان نماز است، چنانچه مستفاد از اطلاق روایات

* صحّت در صورتی است که در حال التفات، مشغول اذکار یا افعالی که مشروط به استقبال است، نباشد. چنانچه از آخر عبارت مستفاد می شود و الاّ اعاده ی آن اعمال در بعضی احوال و اعاده ی نماز در بعضی دیگر به جهت انتفای شرط، موجه است و هم چنین در هر التفاتی که حکم به صحّت نماز می شود؛ مگر در مقامی که استقبال در آن جزء، به جهت فراموشی و نحو آن و فوات محل ساقط باشد. (محمد باقر)

ص: 277

-
- 1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 7، ص 245، ح 4 و 5، باب 3، ابواب قواطع الصلاة و ص 288 - 289، باب 32، ابواب قواطع الصلاة.
 - 2- بعضی مشایخ شهید اول، ر.ك: ذکری الشیعة، ج 4، ص 21 و محقق ثانی، شهید ثانی و محدّث بحرانی این قول را به فخر المحققین نسبت داده اند. ر.ك: روض الجنان، ج 2، ص 887، جامع المقاصد، ج 2، ص 347 و الحدائق الناضرة، ج 9، ص 36.
 - 3- در تمام نسخ شمال بود و یکی از معانی شمال ضدّ الیمین [یسار] می باشد و ظاهراً منظور مؤلّف محترم تفنّن در کلام بوده است، الشّمال (مؤنّثة) ج: أشمل و شُمل و شِمال (بلفظ الواحد) و شمائل: ضد الیمین. (ر.ك: المنجد، ص 414)
 - 4- ر.ك: کفایة الاحکام، ج 1، ص 115.
 - 5- بعضی مشایخ شهید اول، ر.ك: ذکری الشیعة، ج 4، ص 21 و محقق ثانی، شهید ثانی و محدّث بحرانی این قول را به فخر المحققین نسبت داده اند. ر.ك: روض الجنان، ج 2، ص 887، جامع المقاصد، ج 2، ص 347 و الحدائق الناضرة، ج 9، ص 36.

مستفیضه (1) است؛ لیکن از ظاهر روایات دیگر (2)، جواز آن مستفاد می شود؛ و این قول، خالی از وجه نیست و احوط، اعاده ی نماز است.

و اگر استدبار قبله نموده، نماز او باطل است. (3)

و بدان که ظاهر اطلاق اصحاب، عدم فرق مابین نماز فریضه و نافله در احکام مسطوره است؛ لیکن مقتضای نصوص مستفیضه، عدم بطلان نماز نافله است به التفات مطلقاً.

و دور نیست که اخبار مذکوره مبنی بر عدم اشتراط استقبال در نماز نافله باشد.

و می توان گفت که مفاد این اخبار، فرق مابین فریضه و نافله است در بطلان به نفس التفات، بدون آن که اجزای معتبره در نماز در اثنای التفات، به عمل آید تا دلالت بر عدم اشتراط استقبال قبله، در نافله نماید. و الله العالم.

پنجم: ماحی نماز است، چنانچه فعل بسیاری، خارج از فعل نماز به جا آورد که عرف او را نمازگزار نگویند؛ مثل آن که مشغول چیز خوردن شود، به نحوی که از صورت نماز گزاردن بیرون رود، [و] همچنان است سکوت طویل ماحی [= از بین برنده] صورت [نماز].

و هرگاه ذکر یا تلاوت را که از جمله امور راجحه و مقارنات نماز است، آن قدر طول دهد که از صورت مصلی، او را بیرون نماید، دور نیست که آن نیز باعث

ص: 278

1- صحیحہ ی محمد بن مسلم، الکافی، ج 3، ص 366، ح 12.

2- معتبره ی علی بن جعفر، مسائل علی بن جعفر، ص 186، ح 367؛ و معتبره ی عبدالملک، التهذیب، ج 2، ص 200، ح 784؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 245، ح 4 و 5، باب 3، ابواب قواطع الصلاة.

3- برای علم تفصیلی واحاطه کامل براقوال و آراء درمسأله ر.ک: مفتاح الكرامة، ج 8، ص 46-72.

بلکه هرگاه بعضی افعال نماز را چنان طول دهد که از صورت مصلی او را بیرون نماید، چنانچه قنوت را چنین طول دهد نیز، حکم مذکور جاری است؛ لیکن تأمل در این مقام، در مخرج بودن از صورت نماز است.

و صریح کلام بعضی علما، حصول اخراج به آن است؛ چه در جواز اطاله ی قنوت - که از جمله مستحبات نماز است - شرط نموده اند که به حدی نرسد که ماحی صورت نماز شود.

و هرگاه فعل واجب نماز را به نحوی به جا آورند که از مُتَلَقَّات از شارع، خارج باشد، دور نیست که ماحی صورت نماز، نتواند شد؛ چنانچه قرائت را چنان بلند خواند که آن را مصلی نگویند.

و فرقی نیست در فعل ماحی صورت، ما بین آن که فعل کثیر باشد یا این که فعل قلیل ماحی صورت نماز باشد؛ چون برجستن رقص؛ هرگاه يك بار آن را به عمل آورد از صورت نماز، بیرون می رود، و باعث بطلان نماز است.

دویم: آن است که اتیان به آن عمداً، باعث بطلان نماز شود، و سهواً مبطل نماز نباشد، و آن چند چیز است:

اول: تکلم در نماز است؛ و مراد به آن در این مقام، تلفظ به دو حرف، از حروف تهجی، یا يك حرف مُفْهِم معنی است.

و در تلفظ به دو حرف، فرقی نیست ما بین لفظ مهمل و موضوع.

و اما يك حرف، اگر بی معنی باشد، پس معروف بین الاصحاب (1)، عدم بطلان نماز است، بلکه جمعی (2) ادعای اجماع بر آن نموده اند؛ لیکن ظاهر

ص: 279

1- ر.ك: مدارك الاحكام، ج 3، ص 463.

2- علامه ی حلی در منتهی المطلب، ج 5، ص 290؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 14؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 885.

تفسیر بعضی (1) شامل تلفظ به يك حرف بی معنی نیز هست. پس احوط، اجتناب از آن است، هر چند قول به عدم ابطال، اظهر است.

و در حصول بطلان به يك حرف با معنی، بعضی از علما، (2) تأمل در آن نموده اند و اظهر، قول به بطلان است، چنانچه مختار جمعی از علما (3) است.

و فرقی نیست در کلام، ما بین آن که به جهت مصلحت نماز باشد، یا به جهت مصلحت دیگر؛ هر چند واجب باشد، چنانچه مقصود او، اعلام کوری باشد که به چاه نیفتد یا این که خالی از مصلحتی باشد.

و هرگاه مجبور در تکلم باشد، در بطلان نماز به آن، تأمل است.

جمعی قایل به بطلان نماز شده اند (4).

و بعضی احتمال صحّت داده اند (5).

و بعضی احتمال تفصیل ما بین سعه ی وقت، و ضیق آن داده اند (6) پس در سعه، باطل، و در ضیق، صحیح است، و این، خالی از وجه نیست؛ و احوط، قضای آن نماز است.

ص: 280

1- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 9، ص 17.

2- علامه ی حلی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 280.

3- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 13 - 14؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 341 - 342؛ شهید ثانی در الروضة البهیة، ج 1، ص 232.

4- از آن جمله: علامه ی حلی در تحریر الاحکام، ج 1، ص 267؛ ابن فهد حلی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 85؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 342 و فوائد الشرایع، ص 169؛ شهید ثانی در المقاصد العلیة، ص 310.

5- ابن حمزه در وسیله، ص 97 و میرزای قمی این قول را اقوی می دانند. (ر.ك: مناهج الاحکام، ص 539 - 538).

6- فخر المحققین در ایضاح الفوائد، ج 1، ص 116.

و این تفصیل، در صورت وجوب تکلم بر او در نماز نیز محتمل است.

و هرگاه تکلم او از روی عمد نباشد، نماز او صحیح است؛ چه از روی سهو تکلم نماید یا به جهت فراموشی این که در نماز می باشد، یا این که معتقد شود که از نماز بیرون رفته، چنانچه در دو رکعتی، سلام دهد و بعد از تکلم، مشخص او شود که سلام بی موقع بوده، هر چند در غیر صورت اول، متعمد در تکلم است؛ لیکن متعمد در تکلم در نماز نیست.

و در صورت اول، ظاهراً خلافی در صحّت نماز نیست، و در صورت ثانیه، بعضی از علما نماز را باطل دانسته اند(1).

و اشهر و اظهر، عدم بطلان است.(2)

بلی، هرگاه آن قدر تکلم نماید که ماحی صورت نماز شود، از آن جهت باطل می شود.

و اشاره ی لال در این مقام به منزله ی حرف زدن او نیست(3)؛ هر چند در بعض مواقع، قائم مقام کلام او می شود(4).

و بعضی از علما احتمال الحاق آن را به تکلم داده اند(5) و آن، بسیار ضعیف است.

ص: 281

-
- 1- شیخ طوسی در النهایة، ص 90؛ ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 120؛ ابن حمزه در وسیله، ص 100 و ر.ک: جواهر الکلام، ج 12، ص 265 (چاپ اسلامیّه).
 - 2- ر.ک: الحدائق الناضرة، ج 9، ص 23؛ ریاض المسائل، ج 3، ص 282.
 - 3- ر.ک: الحدائق الناضرة، ج 9، ص 23.
 - 4- مانند عقود و ایقاعات، ر.ک: جامع المقاصد، ج 12، ص 76 و نهایة المرام، ج 1، ص 28 و کشف الغطاء، ج 3، ص 415.
 - 5- شیخ بهائی در اثنا عشریه، ص 171. متن عبارت شیخ بهائی چنین است: «... و هل تقوم اشارة الأخرس مقام التکلم؟ إشکال اقربه ذلك فتبطل بالواحدة...».

بلی، هرگاه زبان خود را حرکت دهد و صدا نماید؛ مانند حرف زدن، احتمال الحاق آن به کلام، با انضمام اشاره ی مفهمه می رود؛ و لیکن خالی از ضعف نیست.

و از کلام در نماز، استثنا می شود ذکر و دعا و قرآن؛ بلکه مطلق مناجات و مکالمه با جناب اقدس الهی، در نماز جایز است؛ هرچند از قبیل ذکر و طلب حاجت نباشد، چنانچه اظهار تذلل و عصیان خود را نماید؛

یا این که اوصاف پیغمبر و ائمه علیهم السلام را مذکور سازد؛

یا اوصاف اهل صلاح از مؤمنین؛

یا اوصاف رؤسای بغی و فساد؛ یا اوصاف بهشت و دوزخ را در مقام مناجات، مذکور نماید؛ چنانچه در مناجات ها، و ادعیه ی مأثوره، مذکور است.

و دور نیست که آن را مندرج در دعا نماییم؛ بنابر آن که آن را تخصیص به طلب حاجت از جناب اقدس الهی ندهیم.

هرچند لفظ دعا، به حسب ظاهر استعمال لغوی، طلب حاجت از عالی است، و هرگاه توجه سخن او به غیر جناب اقدس الهی باشد و اوصاف پیغمبر یا ائمه علیهم السلام مذکور سازد، مندرج در کلام است.

و همچنان هرگاه اظهار معصیت کاری و روسیاهی خود را در درگاه الهی، پیش دیگری نماید؛ بلکه هرگاه عیداً اوصاف کمالیّه ی جناب اقدس الهی، یا ذکر نعم الهی را، از برای دیگری نماید، اندراج آن در ذکر، مشخص نیست.

و هرگاه دعا، یا ذکر، یا قرائت را به جهت اعلام دیگری نماید، نه این که مقصود او محض ذکر، یا دعا، یا تلاوت باشد؛ پس اگر اعلام او شرعاً راجح است و منظور از آن، قربت باشد، دغدغه ای در جواز نیست؛ چه منظور از آن، مجرد اعلام باشد؛ یا رجحان دعا، یا ذکر، یا تلاوت را هم منظور داشته باشد.

و هرگاه رجحان شرعی در آن نباشد، یا بوده و لیکن رجحان آن شرعاً، منظور او از اعلام نبوده باشد، پس اگر رجحان نفس ذکر یا دعا یا تلاوت مقصود بالاستقلال، و دیگری منظور بالتبع باشد نیز دغدغه ای ندارد.

و هرگاه هر دو جهت، مستقل باشند نیز صحّت دور نیست.

و اگر هر دو جهت با هم، منشأ اقدام او شده، یا این که غیر جهت قربت، مستقل بوده، در جواز آن، اشکال است، و ظاهر احادیث دالّه بر جواز، مطلق است. (1)

و هرگاه اعلام بر او حرام باشد، و ذکر، یا دعا، یا آیه را به جهت اعلام بخواند، حرام خواهد بود، و منشأ بطلان نماز است.

و هرگاه دعا و ذکر و تلاوت را بر وجه حرام به عمل آورد، چنانچه از روی وسواس، لفظ قرآن؛ یا ذکر؛ یا دعا را به قصد شرعیّت، مکرّر نماید، باعث بطلان نماز است.

و تنحیح در نماز، مانعی ندارد؛ چه، آن از قبیل تلفّظ و تکلم نیست.

بلی، هرگاه چنان تنحیح نماید که دو حرف از آن، ظاهر شود، حکم به منع، دور نیست. هر چند ظواهر اخبار، مطلق است؛ لیکن منصرف، به طریق شایع است، و این صورت، مندرج در آن نیست.

و آه کشیدن در نماز، هرگاه از آن، دو حرف ظاهر شود، جایز نیست و مندرج در کلام است.

و هرگاه از آن، دو حرف ظاهر نشود، چنانچه ناله ی او مجرد صوت باشد، مانعی ندارد.

ص: 283

و هرگاه دو حرف از آن ظاهر شود؛ لیکن آه او از خوف خدا باشد، در جواز آن تأمل است، و بعضی، از آن نیز منع نموده اند(1) و آن را نیز مندرج در کلام دانسته اند، و اظهر جواز آن است؛ هرگاه مکالمه ی او، با جناب اقدس الهی باشد، چنانچه در بعضی مناجات ها موجود است، و توصیف حضرت ابراهیم علیه السلام در آیه ی شریفه به «اواه حلیم»(2) اشعار به آن می نماید.

دویم: دعا نمودن در نماز، به امر حرام است:

پس اگر عالم به حرمت آن چیز، و حرمت دعا نمودن آن در نماز باشد، نماز او باطل است، چه عالم به ابطال نماز باشد، یا نه.

و اگر حرمت آن چیز را دانسته؛ لیکن حرمت دعای به آن را ندانسته باشد، پس اگر جهل او از روی تقصیر باشد، آن نیز در حکم عامد است.

و اگر جهل او از روی قصور بوده نه از جهت تقصیر، در حکم به بطلان، تأمل است، و ظاهر جمعی از فقها بطلان است.(3)

و اگر دعای او، از روی جهل به حرمت آن چیز باشد، پس اگر از روی تقصیر نباشد، قول به صحّت نماز او، دور نیست. و اگر از روی تقصیر باشد، ظاهر اطلاق فقها بطلان است(4) و [آن] خالی از قوت نیست.*

سیم: گفتن «آمین» است بعد از قرائت حمد، هر چند آن را دعا دانیم، بنا بر

* این قول احوط است، و هم چنین در بعض مسایل گذشته که ترجیح بطلان نقل شده است، بر سبیل احتیاط خوب است. (محمّد باقر)

ص: 284

1- ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی [الرسائل العشر]، ص 85.

2- سوره ی توبه، آیه ی 114.

3- ر.ک: تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 284.

4- ر.ک: ذکری الشیعة، ج 4، ص 15.

مشهور بین الاصحاب(1).

و بعضی از علما آن را حرام می دانند؛ لیکن مبطل نماز نمی دانند(2).

و بعضی آن را مکروه* دانسته اند(3).

و فرقی مابین گفتن آن در نماز جماعت بعد از فراغ امام از حمد، یا نماز فرادی بعد از فراغ از قرائت حمد نیست، و احوط آن است که لفظ «آمین» را در نماز مطلقاً نگوید.

چهارم: قهقهه در نماز است.

و در تفسیر قهقهه خلاف است(4):

مستفاد از کلام بعضی، تفسیر آن به مطلق خنده است(5).

و شهید ثانی رحمه الله فرموده که: مراد اصحاب از قهقهه، مطلق ضحك است(6).

و بعضی آن را تفسیر به خنده ی صدا دار نموده اند(7).

و بعضی گفته اند که مراد به آن، خنده ای است که مشتمل بر مدّ و ترجیع باشد(8).

* این خلاف در صورتی است که به قصد شرعیّت نگویید و الاّ حرمت آن از باب تشریح، محلّ کلام نیست. (محمّد باقر)

ص: 285

1- ر.ك: ذكرى الشيعة، ج 3، ص 345؛ روض الجنان، ج 2، ص 707؛ جامع المقاصد، ج 2، ص 248؛ مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 234.

2- سید محمّد عاملی در مدارك الاحكام، ج 3، ص 374.

3- ابن جنید اسکافی به نقل محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 249 و فیض کاشانی در مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 129.

4- ر.ك: رياض المسائل، ج 3، ص 284 - 285.

5- علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 292؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 349؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 888.

6- ر.ك: روض الجنان، ج 2، ص 888.

7- شهید ثانی در الروضة البهیة، ج 1، ص 234.

8- خلیل بن احمد در کتاب العین، ج 3، ص 341.

و بعضی گفته اند که آن، خنده ای است که مشتمل بر قهقهه باشد(1).

و ثبوت حکم در اخیر، محلّ اشکال نیست؛ چنانچه در جواز تبسم در نماز نیز اشکالی نیست.

و از حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام مروی است که: «قطع نمی کند نماز را تبسم، و قطع می نماید آن را قهقهه»(2).

و نحو آن مروی است از حضرت صادق علیه السلام(3).

و در خنده ای که ما بین این دو قسم باشد، اشکال است، و از آن جمله خنده ای است که شدت داشته باشد، و او را تکان دهد؛ لیکن خودداری نماید که صدای او ظاهر نشود.

و بسا باشد که از احادیث(4)، ابطال ماعدای تبسم را استفاده توان نمود* و این، مؤید کلام شهید ثانی رحمه الله است، بنابر آن که تبسم را از خنده، خارج دانیم.

و ظاهر روایات، عدم فرق ما بین عمد و سهو و نسیان است؛ لیکن معروف بین الاصحاب اختصاص آن به صورت عمد است.

و اجماع علما را نقل نموده اند بر عدم ابطال آن در صورت سهو(5)، و اطلاق روایات را به آن، تخصیص می توان داد.

* این حکم و حکم سابق احوط است. (محمد باقر)

ص: 286

-
- 1- جوهری در صحاح، ج 6، ص 249.
 - 2- خصال، ص 629؛ جامع احادیث الشیعة، ج 6، ص 223، ح 2، باب 13، ابواب ما یقطع الصلاة و ما لا یقطع.
 - 3- الفقیه، ج 1، ص 240، ح 1062؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 251، ح 4، باب 7، ابواب قواطع الصلاة.
 - 4- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 7، ص 250 - 251، باب 7، ابواب قواطع الصلاة.
 - 5- ر.ک: المعبر، ج 2، ص 254؛ تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 285؛ ذکرى الشیعة، ج 4، ص 12؛ روض الجنان، ج 2، ص 888؛ مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 172.

و صورت نسیان، دور نیست که ملحق به سهو باشد؛ چنانچه مثلاً، سلام بی موقع دهد و قهقهه به عمل آورد، بعد معلوم او شود که سلام، بی موقع بوده، بدون آن که منافی دیگر، به عمل آورد.

و هرگاه خنده بر او غالب شود، و از روی اضطرار خنده نماید، در بطلان نماز به آن، تأمل است.

و بعضی از علما احتمال الحاق آن را به صورت سهو داده اند(1).

و مختار جمعی، الحاق آن به عامد است(2) و آن اظهر است؛ مگر آن که وقت تنگ باشد و بدون خنده، نتواند نماز را در وقت، ادا نماید.

و هرگاه خنده بر او زور آور شود؛ لیکن خود را چنان ضبط نماید که او را اصلاً تکان ندهد و اثر آن مطلقاً ظاهر نشود، ظاهراً مانعی ندارد.

پنجم: گریه به جهت امور دنیویّه است؛ چنانچه کسی از او مُرده، یا به او ضرری برخورده، یا این که کسی از مرده های خود را به خاطر آورده، گریه نماید و مانند آن.

و هرگاه آلمی به او برسد که از شدت آن الم، گریه نماید نیز آن حکم، جاری است.

و هرگاه گریه به جهت امور أُخرویّه نماید، چنانچه از خوف الهی گریه

ص: 287

1- سید مرتضی در جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی، ج 3) ص 34 و ر.ك: كشف اللثام، ج 4، ص 172..
2- علاّمه ی حلّی در نهاية الاحکام، ج 1، ص 519؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 12؛ ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 85؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 349؛ محقق سبزواری در کفایة الاحکام، ج 1، ص 120؛ وحید بهبهانی در الحاشیة علی مدارك الاحکام، ج 3، ص 133.

(کند) (1)، یا از شوق بهشت، یا خوف از آتش جهنم، و عذاب قبر، و نشور، و حساب در محشر، یا به جهت کثرت گناهان و نحو آن، مانعی ندارد؛ بلکه از افضل اعمال است.

و هرگاه گریه ی او به جهت طلب امور دنیویّه از جناب اقدس الهی باشد، نه به سبب فوات آنها از وی؛ چنانچه از جناب اقدس الهی، شفای بیمار خود را طلب نماید و گریه کند، یا طلب وسعت رزق، و ادای دیون خود را نماید، و در درگاه الهی به جهت اهتمام در انجام آن مطلب، گریه کند، در بطلان نماز به آن، تأمل است.

و ظاهر بعضی متأخرین عدم ابطال است (2)

و آن را از بعض روایات استفاده می توان نمود (3)؛ چه، حصول رقت و گریه را در دعا، علامت اجابت دعا شمرده اند

و این وجه، خالی از قوت نیست؛ هرچند ظاهر اطلاق بسیار [ی از] اصحاب شامل قسمین است؛ و احوط اجتناب است.

و هرگاه گریه ی او شرعاً راجح باشد، و او برای خدا گریه نماید؛ چون گریه بر مصیبت حضرت سید الشهداء علیه السلام و سایر ائمه ی هدی علیهم السلام یا بر مصایب علما و صلحا، در حصول بطلان نماز به آن، تأمل است؛ و احوط، اجتناب است.

و هرگاه گریه ی او از روی سهو باشد، در مبطل بودن آن خلاف است (4)؛ چه،

ص: 288

1- نسخه ی «ع».

2- محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 9، ص 52.

3- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 7، ص 74، ح 1 باب 29، ابواب الدعاء.

4- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 8، ص 101 - 103؛ مستند الشیعة، ج 7، ص 53 - 54.

جمعی مبطل بودن آن را مخصوص عمد دانسته اند(1).

و بعضی از علما، آن را تقیید به صورت عمد نکرده اند(2).

و ظاهر آن، شامل عمد و غیر آن است؛ و آن، خالی از تأمل نیست.

و قول به اختصاص آن به صورت عمد، خالی از وجه نیست.

و هرگاه در گریه، بی اختیار باشد، در حصول ابطال به آن نیز اشکال است.

و بعضی از علما تصریح به ابطال نموده اند(3) و [آن] خالی از قرب نیست.

بلی، هرگاه وقت تنگ باشد و بدون گریه نتواند نماز گزارد، قول به صحّت، خالی از قوت نیست.

و بدان که بعضی از علما تصریح نموده اند که گریه ی باعث بطلان نماز آن است که با صدا باشد، و اما مجرد ریختن اشک، پس آن مبطل نماز نیست(4) و ظاهر حدیث وارد در مسأله، مطلق است؛ و احوط، اجتناب از آن است مطلقاً.

ششم: فعل کثیری است که ماحی صورت نماز نباشد، و معروف بین الاصحاب آن است که آن عمداً مبطل نماز است، و سهواً مبطل نیست(5)

و مستند حکم مذکور بر سیل اطلاق، خالی از اشکال نیست.

و در تفسیر فعل کثیر، در کلمات علما اضطراب است.

ص: 289

1- ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 120؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 111؛ ابن حمزه در وسیله، ص 97.

2- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 118؛ قاضی ابن براج در مهذب، ج 1، ص 154؛ قطب الدین کیدری در اصباح الشیعة، ص 79.

3- علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 296؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 11 و محقق ثانی در فوائد الشرائع، ص 170؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 889.

4- شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 890؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 466.

5- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 8، ص 89 - 92.

جمعی مناط حکم را آن دانسته اند که کننده ی آن فعل، از اسم مصّلی بیرون رود؛ (1) چنانچه مشغول اکل و شرب شود و او را آکل و شارب گویند، نه مصّلی

و این کلام، علی الظاهر صحّت ندارد؛ چه، در این صورت باید مبطل نماز باشد مطلقاً، چه عمداً واقع شود یا سهواً - چنانچه در قسم اوّل گذشت - پس تخصیص ابطال به صورت عمد، بی وجه خواهد بود.

و بعضی در صدق کثرت و قلّت، رجوع به عرف نموده اند، و آن را نسبت به علمای ما داده اند (2)، و آن نیز مشکل است؛ چه، در احادیث وارده، اناطه بطلان نماز، به فعل کثیر نشده، که در صدق کثرت، رجوع به عرف شود.

و آن چه به نظر قاصر می رسد آن است که فعل خارج از نماز بر سه قسم است:

اوّل: آن که آن فعل، او را از صورت نماز بیرون نکند، و مانع از صدق اشتغال او به نماز نباشد، و از طریقه ی متلّقات از شارع، در ادای نماز، خارج نبوده باشد.

دویم: آن که او را از اسم نمازگزار بیرون کند، و ماحی صورت نماز باشد.

سیّم: آن که او را از اسم نمازگزار بیرون نکند، و آن عمل، او را از صورت نماز بیرون نبرد؛ لیکن اتیان به آن فعل، خارج از طریقه ی متلّقات از شارع در ادای نماز باشد.

و اما قسم اوّل، پس آن، منافی نماز نیست مطلقاً، چه عمداً واقع شود یا سهواً.

و قسم دویم، منافی است مطلقاً، چنانچه سابق بیان شد.

ص: 290

1- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 8، ص 89 - 92.

2- ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 238؛ علامه ی حلی در نهاية الاحکام، ج 1، ص 521؛ شهید اوّل در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 285؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 350.

و قسم سیم هرگاه عمداً واقع شود، منافی نماز است، و هرگاه سهواً واقع شود، مبطل نیست.

هفتم و هشتم: خوردن و آشامیدن در نماز است، بنابر مشهور بین الاصحاب، (1) مگر در نماز وتر از برای کسی که اراده ی روزه داشته باشد.

و هرگاه تأخیر نماید که، نماز را به اتمام رساند، خوف طلوع فجر را داشته باشد، و از تشنگی روز، خایف باشد، پس آشامیدن آب در آن نماز، از برای او، جایز است، در هر جایی که از نماز باشد. چنانچه مقتضای اطلاق اکثر اصحاب است (2).

یا در خصوص دعای وتر؛ چنانچه مختار بعضی است (3) و آن، مورد، نص است (4) و آن، احوط است.

و بعضی آشامیدن آب را، نظر به آن، در مطلق نافله، تجویز نموده اند (5) و آن، محل تأمل است.

و اصل حکم مذکور - یعنی مانع بودن اکل و شرب، از نماز - منصوص نیست، و در احادیث وارده از اهل عصمت، اشاره به آن نشده، و به آن جهت، جمعی از

ص: 291

1- ر.ك: كفاية الاحكام، ج 1، ص 121.

2- ر.ك: المختصر النافع، ص 34؛ قواعد الاحكام، ج 1، ص 281؛ الالفیة، ص 66.

3- ابن فهد حلّی در المهذب البارع، ج 1، ص 395؛ فاضل هندی در كشف اللثام، ج 4، ص 180.

4- خبر سعید اعرج: أنه قال: قلت لأبي عبد الله عليه السلام: جعلت فداك، إني أكون في الوتر و أكون قد نويت الصوم فأكون في الدعاء و أخاف الفجر فأكره أن أقطع على نفسي الدعاء و أشرب الماء و تكون القلة امامي؟ فقال لي: فأخط إليها الخطوة و الخطوتين و الثلاث و اشرب و ارجع الى مكانك و لاتقطع على نفسك الدعاء. (الفقيه، ج 1، ص 313، ح 1424؛ وسائل الشيعة، ج 7، ص 279 - 280، ح 2 باب 23، ابواب قواطع الصلاة).

5- شيخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 118.

علما آن را تخصیص به اکل و شربِ کثیر داده اند(1) تا مندرج در فعل کثیر شود.

و شیخ طوسی رحمه الله مطلق اکل و شرب را مانع از نماز دانسته، و نقل اجماع بر آن نموده(2).

و ظاهر کلام علامه رحمه الله اتفاق شیعه بر صحّت نماز است(3).

و هرگاه چیزی در دهان خود گزارد، از قبیل شکر و نبات که آب شود و فرو برد، بطلان را در این صورت، به اهل سنت نسبت داده اند، و اتفاق فریقین را نقل نموده بر جواز فرو بردن آن چه مابین دندان ها مانده، از بقایای غذا.

و نیز حکم فرموده که هرگاه لقمه را در دهان گذارد، و بعد از شروع در نماز، آن را فرو برد، مانع از صحّت نماز نیست؛ چون فعل کثیر نیست(4).

و به این کلام، دعوی اجماع شیخ طوسی رحمه الله، بر بطلان نماز به مطلق اکل و شرب، ضعیف می شود.

و می توان کلام شیخ را حمل بر صورت کثرت نمود، و در این صورت، تأملی در ابطال نماز نیست، چنانچه جمعی حکایت اجماع بر آن نموده اند(5).

و در این هنگام، اگر ماحی صورت نماز باشد، مبطل است مطلقاً، و اگر ماحی بالمرّه نباشد، در صورت عمد، مبطل، و در صورت فراموشی، مبطل نیست؛ چنانچه علامه رحمه الله ادعای اجماع بر آن نموده(6).

ص: 292

1- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 7، ص 107.

2- ر.ك: الخلاف، ج 1، ص 413، مسأله 159.

3- ر.ك: منتهی المطلب، ج 5، ص 304.

4- همان، ص 305.

5- ر.ك: ذخیره المعاد، ص 355؛ ریاض المسائل، ج 3، ص 509؛ كشف اللثام، ج 4، ص 173 و مصابیح الظلام، ج 9، ص 70 - 69.

6- ر.ك: منتهی المطلب، ج 5، ص 304.

و احوط آن است که مطلقاً اکل و شرب به عمل نیاورد؛ بلکه اجتناب از فرو بردن آن چه در بن دندان ها از غذا مانده نیز اولی است.

نهم: دست بستن در حال نماز به طریق سنّیان است.

و آن به گذاردن دست راست بر دست چپ حاصل می شود بی اشکال.

و ظاهر حدیث صحیح(1) اختصاص او به همین صورت است؛ لیکن از روایات دیگر،(2) منع از عکس آن نیز مستفاد می شود، چنانچه منصوص به، در کلام جمعی از علماست.(3)

و بعضی از علما فعل مذکور را در نماز، مکروه دانسته اند، و حرام و مبطل، نمی دانند(4).

و بعضی دیگر ترك آن را مستحبّ دانسته(5).

و بعضی حرام می دانند؛ ولیکن باعث بطلان نماز ندانسته اند(6).

و این قول، خالی از بعد نیست، و قول مشهور، خالی از قوّت نیست.

ص: 293

1- صحیححه ی محمد بن مسلم. تهذیب، ج 2، ص 84، ح 310؛ وسائل الشیعه، ج 7، صص 265-266، ح 1 باب 15، ابواب قواطع الصلاة.

2- روایت دعائم الاسلام از امام صادق علیه السلام. ر.ك: دعائم الاسلام، ج 1، ص 159؛ مستدرک الوسائل، ج 5، ص 421، ح 2.

3- علامه ی حلّی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 281؛ ابن فهد حلّی در المهذب البارع، ج 1، ص 311؛ شهید ثانی در الروضة البهیة، ج 1، ص 235.

4- ابوالصلاح حلبی در الکافی، ص 125.

5- ابن جنید اسکافی [به نقل علامه حلّی در] مختلف الشیعه، ج 2، ص 191.

6- سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 461.

فصل دهم: در بیان مقارنات نماز است.

و مقصود به آن، اموری است که از افعال نماز نیست؛ ولیکن مقارن با نماز، واقع می‌تواند شد.

و آن بر چند قسم است:

اول: آن است که ایتیان به آن در نماز، واجب است، و آن، جواب سلام است هرگاه بر مصلی سلام نمایند.

و باید جواب را مع الامکان به او اِسماع نماید، و در بعض احادیث (1)، خلاف آن وارد شده و آن، محمول بر تقیّه است (2)؛ چون بسیاری از اهل سنت، جواب را در نماز، لازم، بلکه جایز نمی‌دانند (3).

و باید جواب را به مثل صیغه ای که به او سلام نموده اند، بگویند. پس جواب «سلامّ علیک» را «سلامّ علیک»، و جواب «السلامّ علیکم» را «السلامّ علیکم»، و جواب «سلامّ علیکم» را «سلامّ علیکم» بگویند.

و بعضی زیادتى میم را در «علیکم» قادح در مثلیت ندانسته اند. (4) پس اگر در جواب، «السلامّ علیک» را «السلامّ علیکم» بگویند، مانعی ندارد.

و آن، محلّ تأمل است؛ بلکه مخالف ظاهر حدیث، و بنا بر قول مذکور، آن احتمال در الف لام هم می‌رود، چنانچه جواب «سلامّ علیک» را «السلامّ علیکم» گویند.

ص: 294

1- التهذیب، ج 2، ص 332 - 331، ح 1365؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 268، ح 3 و 4 باب 16، ابواب قواطع الصلاة.

2- رك: منتهی المطلب، ج 5، ص 318؛ جامع المقاصد، ج 2، ص 356؛ ریاض المسائل، ج 3، ص 306.

3- رك: الفقه على المذاهب الاربعه، ج 1، ص 294.

4- شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 905.

و بعضی از علما، جواب سلام را در نماز، به صیغه ی «سَلَامٌ عَلَیْكُمْ» معین دانسته اند؛ هر چند سلام را به غیر آن صیغه، نموده باشند (1) و آن ضعیف است.

و بعضی جواب را به «عَلَیْكُمْ السَّلَام» نیز تجویز نموده اند (2) و آن نیز ضعیف است.

و هرگاه غیر مسلم، در نماز سلام کند، و جواب او را واجب ندانیم، جواب او در این مقام، جایز نخواهد بود.

و هرگاه جواب او را در غیر نماز، به طریقی که مقرر است، لازم دانیم، در وجوب جواب ایشان در نماز، تأمل است و دور نیست که مستفاد از بعض روایات، عدم وجوب باشد. (3)

پس بناءً علیه، جواب ایشان در نماز جایز نخواهد بود.

و وجوب جواب سلام، بر سبیل فور است، چه در نماز، یا خارج از نماز باشد.

و مراد به آن، فوریت عرفی است، چنانچه بعد از تحقق سلام، بدون فاصله معتدبه، جواب گوید.

و فصل قلیل، که منافی عرفی با فور نباشد، مانعی ندارد؛ چون نفس کشیدن، و کلمه، بلکه آیه را تمام نمودن، هرگاه طولی در آن نباشد که مخلّ به فور شود؛

و هرگاه در اواخر نماز بر او سلام نمایند، چنانچه هرگاه نماز را به اتمام رساند، و جواب دهد، منافی با فوریت آن نباشد، تأخیر جواب مانعی ندارد. و هرگاه در همان موضع، قبل از اتمام نماز، جواب دهد، و بعد نماز را سلام دهد، ظاهر اطلاق ادله نیز، جواز است.

ص: 295

1- سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 3، ص 304.

2- ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 236.

3- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 12، ص 77 - 80 و ص 82 - 83 باب 49 و 53، کتاب العشرة.

و هرگاه به يك صيغه، سلام بر مصلی و غیر مصلی نمایند، و آن دیگری جواب نگوید، جواب بر مصلی، معین است.

و ظاهر این است که مصلی از اول، متصدی جواب می تواند شد، و انتظار جواب دادن او بر وی، لزومی ندارد.

و بعضی از علما جواب دادن مصلی را بعد از جواب دادن دیگری نیز جایز دانسته اند(1)؛ چه، جواب در این صورت، سنت است، و آن در این مقام، محل اشکال است.

و در جواب سلام در نماز، لازم نیست که قصد قرآن نماید، چنانچه رد را به صیغه ی «سَلَامٌ عَلَیْكُمْ» یا «السَّلَامُ عَلَیْكَ» نماید؛ بلکه به قصد ردّ تحیت می نماید.

و ظاهر بعض علما آن است که باید قصد قرآن نماید(2) و آن ضعیف است؛ بلکه هرگاه قصد قرآن نماید، در حصول جواب به آن، اشکال است.

و هرگاه جواب سلام را در نماز، عمداً ترك نماید، در صحّت نماز او خلاف است(3).

بعضی نماز را مطلقاً باطل دانسته اند(4).

و بعضی مطلقاً صحیح می دانند(5).

ص: 296

1- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 27؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 357؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 232.

2- محقق حلّی در المعتمر، ج 2، ص 264؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 317 - 318.

3- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 8، ص 143 - 146؛ مستند الشیعة، ج 7، ص 73.

4- ر.ك: جامع المقاصد، ج 2، ص 357.

5- شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 186؛ ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی [الرسائل العشر]، ص 86؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 357؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 906؛ محقق نراقی در مستند الشیعة، ج 7، ص 73.

و بعضی تفصیل ما بین اشتغال او در آن حال به قرائت، یا ذکری از اذکار نماز، و عدم آن داده اند. (1) پس در صورت اشتغال، باطل، و با عدم اشتغال، صحیح دانسته اند.

و اظهر، قول ثانی است؛ لیکن هرگاه اشتغال او در آن حال به قرائت یا ذکر، منشأ ترك جواب شود، و بر فرض عدم اشتغال به آن، لامحاله متصدی جواب می شد، حکم به صحّت، محلّ اشکال است.

و هرگاه پیش از شروع به نماز، بر او سلام کند و او در آن حال، جواب را ترك نموده، مشغول نماز شود، احتمالات مذکوره در آن نیز جاری است، و اظهر نیز آن است که مذکور شد.

و هرگاه قبل از شروع به نماز بر او سلام کنند، در جواز دخول او به نماز، بدون آن که محلّ به فوریت باشد، تأمل است، و صحّت نماز او، خالی از اشکال نیست.

بلی، هرگاه بانی، بر ترك جواب باشد، [مانند] مسأله ی سابقه است که اشاره به احتمالات آن شد.

دویم: آن است که اتیان به آن در نماز مستحبّ است.

و آن، چند چیز است:

از آن جمله تحمید است، و صلوات بر محمّد و آل محمّد علیهم السلام فرستادن نزد عطسه نمودن، یا شنیدن عطسه ی غیر.

ابوبصیر به خدمت حضرت صادق علیه السلام عرض نمود که بشنوم عطسه، و حال آن

ص: 297

1- علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 203؛ سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 475.

که در نماز باشم، پس حمد نمایم خدا را، و صلوات فرستم بر نبی صلی الله علیه و آله

فرمودند: بلی.

و نیز فرمودند که: چون عطسه نماید برادر تو - یعنی برادر دینی - و حال آن که تو در نماز باشی، پس بگو: «الحمد لله و صلی الله علی نبیه و آله»، هر چند مابین تو و صاحب تو، دریا فاصله باشد(1).

و روایات مسطوره، اشعاری به اختصاص حکم مذکور، به شنیدن عطسه ی برادر ایمانی دارد، پس در سماع عطسه ی کافر و مخالف، جاری نخواهد بود. بنابر این وجه، عموم حکم، نسبت به ایشان، خالی از تأمل نیست.

و از آن جمله تسمیتِ عاطس است، بنابر مشهور بین الاصحاح(2).

و مراد به آن، دعا از برای عطسه است به قول «يَرْحَمَكَ اللَّهُ» و نحو آن.

و از آن جمله، جواب تسمیت است، هرگاه مصلّی عطسه کند، و دیگری او را تسمیت نماید، پس او در جواب، بگوید: «يَعْفِرُ اللَّهُ لَكُمْ وَ يَرْحَمَكُمْ» یا «يَهْدِيكُمْ اللَّهُ وَ يُصْلِحْ بِالْكُمْ» و نحو آن.

و بعضی از متأخرین علما، مایل به وجوب جواب تسمیت شده اند(3) و مشهور، استحباب است.

و علی ایّ حال، بنابر استحباب تسمیت در نماز، بی شبهه جواب آن، راجح خواهد بود، لیکن در نظر قاصر، تأملی در جواز تسمیت، و جواب آن در نماز است؛

ص: 298

1- الکافی، ج 3، ص 366، ح 3؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 271 - 272، ح 3 باب 18، ابواب قواطع الصلاة.

2- ر.ک: ذخیره المعاد، ص 367؛ الحدائق الناضرة، ج 9، ص 93.

3- محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 9، ص 92؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 3، ص 303 - 304؛ محقق نراقی در مستند الشیعة، ج 7، ص 65.

چه، جواز آن در نماز، مستند ظاهری ندارد، و اندراج آن تحت دعا محلّ تأمل است؛ چه، مخاطبه در آن با جناب اقدس الهی نیست.

و از آن جمله، صلوات فرستادن بر محمد و آل او علیهم السلام است، چون نام مبارك آن حضرت نزد او مذکور شود؛ بلکه چون اسم آن حضرت را سماع نماید، چنانچه از بعضی احادیث (1) مستفاد می شود.

و بعضی از علما، صلوات فرستادن را در وقتی که نام آن حضرت نزد او مذکور شود، واجب دانسته اند، چه در نماز باشد، یا در غیر آن (2)، و آن، احوط است.

سیم: آن است که اتیان به آن در نماز، جایز و مُرَحَّصٌ فیه باشد؛ چون کشتن شپش و کیک و کشتن مار و عقرب، هرگاه متوقّف بر فعل کثیر نباشد.

و اتیان به فعل قلبی که ماحی صورت نماز نباشد مانعی ندارد، و اتیان به فعل کثیر غیر ماحی، محلّ تأمل است، چنانچه سابقاً اشاره شد.

و بعضی از آن، محکوم به کراهت است؛ چون خود را کش دادن، و خمیازه کشیدن، و بارش و نحو آن بازی کردن، و غیر آن از افعالی که منافی با خشوع مطلوب در نماز باشد، و از جمله ی منافیات نماز نباشد.

ص: 299

1- دو صحیحی ز زراره، ر.ك: الف) الفقیه، ج 1، ص 184، ح 875؛ ب) الکافی، ج 3، ص 303، ح 7؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 451، ح 1.

2- فاضل مقداد در کنز العرفان، ج 1، ص 194؛ و ن. گ قول: شیخ بهائی در مفتاح الفلاح، ص 38؛ ملاصالح مازندرانی در شرح اصول الکافی، ج 10، ص 269 - 270، باب الدعاء و ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 8، ص 460 - 464.

فصل یازدهم: در بیان احکام سهو و شك در نماز است.

و در آن، چند بحث است:

بحث اول: در بیان احکام سهو است.

هرگاه سهواً رکعتی در نماز زیاد نماید، باعث بطلان نماز می شود؛ چه در نماز دو رکعتی، یا سه رکعتی، یا چهار رکعتی باشد، و چه تشهد را بعد از رکعت چهارم به عمل آورده باشد، یا به مقدار تشهد نشسته باشد، یا نه.

و اگر در اثنای رکعت، ملتفت زیادتی آن شود، پس اگر داخل رکوع شده، نیز نماز او باطل است، و اگر داخل رکوع نشده باشد، بی شبهه نماز او صحیح است، و رکعت را هدم نموده، نماز را تمام می نماید، و به جهت زیادتی قیام، احتیاطاً دو سجده ی سهو به عمل می آورد.

و اگر سهواً رکعتی، یا زاید بر آن را از نماز کم نماید، و سلام نماز را به جا آورد، پس اگر قبل از حصول منافی نماز، متذکر شود، بر می خیزد، و رکعتی را که فراموش نموده، به جا می آورد، و به جهت زیادتی سلام، سجود سهو می کند، چنانچه من بعد بیان می شود.

و اگر منافی نماز به عمل آورده است که عمداً باعث بطلان نماز می شود، نه سهواً - چنانچه مثلاً بعد از سلام، تکلم نموده باشد - نیز حکم به صحّت می شود.

و بعضی از علما در صورت وقوع کلام بعد از سلام، حکم به بطلان نماز نموده اند، و آن را از قبیل تکلم عمدی دانسته اند؛ چه، از روی قصد، تکلم

نموده(1)، و آن، ضعیف است، هرچند مراعات آن، احوط است، به این نحو که نماز را - چنانچه مذکور شد - به اتمام رسانیده، بعد آن را اعاده نماید.

و ظاهر جمعی از علما(2) و صریح بعضی از متأخرین، عدم فرق، در فرض مسطور - در صورتی که مزایلت از محل خود نکرده باشد - مابین آن که نشستن او به طول انجامیده باشد یا نه، چه مشغول ذکر بوده باشد یا نه، هرچند ماحی صورت نماز باشد.

لیکن حکم مذکور نظر به ظاهر قاعده، خالی از اشکال نیست و بعضی احادیث معتبره(3)، دال بر آن است. پس نظر به آن، قول مذکور، خالی از قوت نیست، و مراعات احتیاط در آن، به اتمام نماز، و اعاده ی آن مع الامکان از جمله امور مهمّه است.

و اگر مبطل عمدی و سهوی به عمل آورده باشد، در غیر صورت مفروضه، نماز او باطل است.

و منقول از شیخ صدوق رحمه الله صحّت نماز است؛(4) هرچند به چین(5) برسد، و بعد متذکر شود، پس قدر ناقص از رکعات را به جا می آورد، و نماز او صحیح است.

و آن، خالی از ضعف نیست و احوط، آن است که آن را به جا آورد، بعد نماز را اعاده نماید.

ص: 301

1- شیخ طوسی در النهایة، ص 90؛ ابوالصلاح حلبی در الکافی، ص 120؛ ابن حمزه در وسیله، ص 100.

2- ر.ک: تذکرة الفقهاء، ج 3، ص 349؛ الحدائق الناضرة، ج 9، ص 23 - 25.

3- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 198 - 205، باب 3، ابواب الخلل الواقع فی الصلاة.

4- ر.ک: المقنع، ص 109.

5- منظور بُعد و دوری مسافت می باشد.

و هرگاه سهو او، متعلق به افعال نماز باشد، پس یا نسبت به ارکان نماز است، یا به واجب غیر رکن.

و هرگاه نسبت به ارکان نماز باشد، پس اگر سهو او متعلق به زیادتی رکنی از ارکان نماز باشد؛ چون زیادتی تکبیرة الاحرام یا رکوع یا سجده‌تین معاً، نماز او باطل است و اما زیادتی قیام، در محلی که رکن است، بدون زیادتی دیگر رکن، متصور نمی‌شود.

و اگر متعلق به کمی رکنی از ارکان نماز باشد، پس اگر داخل رکن دیگر نشده است، نماز او صحیح است؛ رجوع نموده، رکن منسی را به جا آورد، [و] نماز را به ترتیب تمام می‌کند.

و اگر داخل رکن دیگر شده است، نماز او باطل است.

و اگر متعلق به واجب غیر رکن باشد، و سهواً آن را زیاد نموده باشد، نماز او صحیح است.

بلی، در بعض موارد، سجود سهو، به جهت آن زیادتی به جا می‌آورد علی الاحوط - چنانچه بعد اشاره می‌شود - بلکه اولی به جا آوردن سجود سهو به جهت هر زیادتی و نقیصه است، چنانچه آن نیز اشاره می‌شود.

و اگر آن را کم نموده باشد، پس اگر داخل رکن نشده است، رجوع نموده، آن را به جا می‌آورد، و نماز را نیز به ترتیب تمام می‌کند.

و اگر داخل رکن دیگر شده است، پس اگر جزء فراموش شده، يك سجده، یا تشهد باشد بعد از نماز، آن را قضا می‌نماید، و دو سجده ی سهو، به جا می‌آورد.

و اگر از سایر اجزای نماز باشد، تدارکی بر او نیست و احوط، آن است که دو سجده ی سهو به جا آورد.

بحث دویم: در بیان احکام شكوك متعلقه ی به نماز است.

بدان که شك یا متعلق به اصل نماز، یا به مقدمات آن، یا به افعال آن، یا به رکعات آن است.

پس اگر متعلق به اصل نماز باشد، چنانچه شك نماید که نماز کرده است یا نه؛ پس اگر بعد از خروج وقت باشد، اعتباری به آن شك نیست و بنا را بر براءت ذمه ی خود می گذارد.

وهرگاه وقت باقی باشد، باید آن را در وقت به جا آورد، و با تسامح باید قضا نماید.

و فرقی مابین نماز یومیّه و غیر یومیّه، و نماز موقت و غیر موقت نیست؛ این قدر هست که در غیر موقت، خروج وقت، متصور نمی شود.

و اگر شك او در اتیان مقدمات نماز باشد، چنانچه شك نماید که وضو گرفته یا غسل نموده، یا تطهیر بدن برای نماز به عمل آورده، یا نه، پس اگر شك او قبل از شروع به نماز باشد، باید آن را به عمل آورد.

و اگر شك او بعد از دخول در نماز باشد، التفاتی به آن شك نمی کند، و بنا را بر آن می گذارد که آن را به جا آورده.

و در جواز دخول او در نماز دیگر، اشکال است و احوط، اعاده ی طهارت است.

و هرگاه بعد از نماز به خاطر آورد، نماز او صحیح است، و در جواز دخول او، در نماز دیگر، اشکال سابق، جاری است.

و اگر شك او در افعال نماز باشد، پس اگر محل آن فعل، باقی است به این معنی که داخل فعل دیگر نشده است، آن فعل مشکوک فیہ را باید به جا آورد و اگر از محل آن گذشته، داخل فعل دیگر شده است، التفاتی به شك نمی کند.

پس اگر شك در تکبیرة الاحرام نماید، و داخل قرائت شده باشد؛ یا این که شك در قرائت نماید، و داخل رکوع شود؛ یا شك در رکوع نماید، و داخل سجود

شود؛ یا شك در سجود نماید، و قیام رکعت ثانی را به عمل آورده؛ یا مشغول تشهد شود، اعتباری به آن شك نمی کند.

و هرگاه شك در حمد نماید و داخل سوره شود، ظاهر این است که آن نیز چنین باشد.

و هرگاه شك در سوره نماید، و داخل قنوت شود، آن نیز در این حکم است؛ بلکه هرگاه داخل تکبیر رکوع، یا تکبیر قنوت شود، دور نیست که حکم مذکور، جاری باشد.

و اگر شك او در رکعات نماز باشد، پس اگر شك او، در نماز واجب دو رکعتی، یا سه رکعتی، یا در دو رکعت اول نماز چهار رکعتی است، باعث بطلان نماز می شود؛ لیکن بعد از تأمل، در حقیقت حال و استقرار شك؛

و اگر ابتدا شك نمود و چون ملاحظه کرد او را، به خاطرش آمد، نماز او صحیح است.

و اگر بعد از مدتی به خاطرش آید که شك را استقراری به هم رسیده، نماز او باطل است*؛ هرچند از او منافی نماز به عمل نیامده باشد.

و اگر شك او در دو رکعت آخر باشد، پس در آن چند صورت است، و ما در این مقام، اقتصار بر پنج صورت شك مشهور می نماییم؛ چون آنها بیشتر واقع می شوند، و سایر شكوك در غایت ندرت است، و اهتمام درباره ی آن پنج شك بیشتر است؛ حتی این که بعضی از علما معرفت احکام آنها را شرط صحت نماز می دانند، هرچند شك در نماز نکند. (1)

* حکم مذکور در صورتی که مشغول افعال نماز نباشد و سکوت طویل هم نباشد، مبنی بر احتیاط، خوب است. (محمد باقر)

ص: 304

1- ر.ک: روض الجنان، ج 2، ص 937؛ الحدائق الناضرة، ج 9، ص 244 و در جواهر الکلام این قول را به عنوان يك احتمال مرجوح نقل می کنند.

پنج شكّ مشهور در نماز و احكام آن

اول: شكّ ما بين دو و سه است.

پس اگر قبل از اكمال سجدهتین باشد نماز او باطل است.

و اگر بعد از اكمال سجدهتین، باشد، نماز صحیح است، و بنا را بر سه می گذارد، و نماز را تمام می کند، و بعد از سلام، يك ركعت نماز ایستاده، یا دو ركعت نشسته، نماز احتیاط به جا می آورد، و احوط آن است كه يك ركعت ایستاده را به جا آورد.

دویم: شكّ ما بين سه و چهار است.

و در این جا مطلقاً نماز صحیح است، و بنا را بر چهار می گذارد، و بعد از سلام، يك ركعت ایستاده، یا دو ركعت نشسته، نماز احتیاط به جا می آورد، و احوط دو ركعت نشسته است.

سیّم: شكّ میان دو و چهار است.

اگر پیش از اكمال سجدهتین باشد، نماز باطل است، و اگر بعد از اكمال باشد، صحیح است، و بنا را بر چهار می گذارد، و بعد از اتمام نماز، دو ركعت نماز ایستاده، به جا می آورد.

چهارم: شكّ میان دو و سه و چهار است.

هرگاه قبل از اكمال سجدهتین باشد، نماز باطل است و هرگاه بعد از اكمال باشد، صحیح است، و بنا را بر چهار می گذارد. بعد از سلام، دو ركعت نماز ایستاده، و دو ركعت نشسته، به جا می آورد.

پنجم: شكّ میان چهار و پنج است.

و آن، سه صورت می باشد:

اول: آن كه قبل از ركوع رفتن باشد، چه بعد از قیام، و قبل از شروع به قرائت

باشد؛ یا این که در اثنای قرائت باشد؛ یا بعد از اكمال قرائت و قبل از وصول به حد راکع باشد.

پس بنا را بر پنج می گذارد، و رکعت را هدم می نماید؛ پس شك او به شك ما بین سه و چهار بر می گردد، پس عمل شك مذکور را به جا آورده، دو سجده ی سهو به جهت زیادتی قیام، احتیاطاً به جا می آورد.

و احوط، آن است که بعد از آن، نماز را اعاده نماید.

دویم: آن است که بعد از رکوع رفتن، و قبل از اكمال سجده تین باشد.

در این صورت، حکم به صحّت نماز، مشکل است، و احوط، آن است که بنا را بر چهار گذارده، نماز را تمام نماید، و دو سجده ی سهو، به جهت شك میان چهار و پنج به عمل آورد، و بعد نماز را اعاده نماید.

سیّم: آن است که بعد از اكمال سجده تین شك نماید.

و در این صورت، بنا را بر چهار می گذارد، و نماز را سلام می دهد، و دو سجده ی سهو، به جهت شك مابین چهار و پنج، به عمل می آورد.

بدان که اكمال سجده تین به برداشتن سر از سجده ی دویم حاصل می شود.

و بعضی به اكمال ذکر سجود، حاصل دانسته اند⁽¹⁾ و احوط نیز مراعات آن است. چنانچه هرگاه شك قبل از اكمال سجده تین نیز باعث بطلان نماز شود؛ چون شکوکی که در آن ها، پای دو در میان باشد، و بعد از اكمال ذکر و قبل از رفع رأس شك نماید، احوط، آن است که حکم بعد از اكمال را، در آن جاری نموده، بعد نماز را اعاده نماید.

ص: 306

1- شهید اول در روض الجنان، ج 2، ص 934.

بحث سیم: در بیان احکام متفرقه است که متعلق به شكوك است، و آن را در ضمن مسایل چند، ایراد می نمایم.

مسأله: هرگاه شك در فعلی نمود که محل آن، باقی باشد، و فعل مشکوک فیه را - چنانچه مذکور شد - به جا آورد، پس اگر بر آن شك، باقی باشد، شبهه ای در صحت عمل او نیست.

و اگر متذکر حقیقت حال شود، پس اگر مشخص شود که فعل مشکوک فیه را به جا نیاورده، و آن که بعد از شك به جا آورده، به موقع بوده نیز دغدغه ای در صحت نماز او نیست.

و اگر منکشف شود که آن فعل را در اول به جا آورده، و آن چه بعد از شك نموده، تکرار آن عمل بوده، پس اگر آن فعل، از جمله ارکان نماز باشد؛ چون رکوع و سجده، نماز او باطل است، و باید اعاده نماید.

و اگر از جمله ارکان نباشد، نماز، صحیح است.

پس اگر در زیادتی آن فعل، سجود سهو را لازم دانیم، سجده سها را بعد از نماز، به جهت زیادتی آن به عمل آورد، و الا آن هم بر او لازم نمی شود.

و احوط، آن است که سجده سها را به جهت هر زیادتی در نماز، به عمل آورد، چنانچه من بعد اشاره می شود - إن شاء الله.

و هرگاه محل فعل مشکوک، گذشته، و التفاتی به شك - چنانچه گذشت - نکرده، پس اگر بر آن شك، باقی باشد نیز دغدغه ای در صحت عمل او نیست؛

و اگر متذکر شود، پس اگر مشخص او شود که آن فعل را به جا آورده نیز دغدغه ای در صحت نیست؛

و اگر منکشف شود که آن را به جا نیاورده است، پس اگر داخل رکنی نشده

است باید رجوع نموده، آن فعل را به جا آورد؛ چنانچه سابقاً در عمل سهو گذشت.

و اگر داخل رکن شده است، پس اگر آن فعل مَشْكُوكٌ فیه که ترك شده است از ارکان نماز باشد، باعث بطلان عمل می شود، و الا نماز او صحیح است.

بلی، اگر تدارکی بر او به جهت ترك آن لازم شود - چنانچه سابقاً بیان شد - باید آن را به جا آورد.

مسأله: هرگاه شك در رکعات نماز نماید، و بنای عمل را بر نحو مذکور در احکام شكوك گذارد، و بعد از آن متذکر واقع شود؛ پس اگر مقتضای آن شك، فساد نماز باشد - چنانچه مثلاً شك ما بین دو و سه قبل از اکمال سجده تین نموده باشد - و بعد معلوم او شود که نماز او، بی نقص بوده، ظاهر آن است که مجرد شك مفروض، بعد از تروی، عمل را فاسد نموده، و تذکر بعد، باعث حکم به صحّت آن عمل نمی شود؛ هر چند فعل مبطلی* از او به عمل نیامده باشد، و احوط در این صورت آن است که نماز را تمام نموده، بعد اعاده نماید.

و هرگاه مقتضای شك، صحّت عمل بوده، پس اگر مشخص شود که بنای او موافق واقع بوده؛ چنانچه شك ما بین سه و چهار نموده و بنا را بر چهار گذارده، بعد مشخص او شده که همان چهار است، عمل او موافق آن بنا، صحیح است.

پس اگر در اثنای نماز باشد، نماز را به اتمام می رساند، و عمل شك از او ساقط است، هر چند دو سجده ی سهو در شك ما بین چهار و پنج باشد.

و احوط، آن است که دو سجده مسطوره را به جا آورد، و همچنان هرگاه بعد از نماز، قبل از اتیان به عمل، شك باشد.

* در این صورت فاسد بودن نماز به مجرد شك مرقوم واضح نیست؛ و لکن اعاده، احوط است. (محمّد باقر)

و هرگاه در اثنای عمل، شك باشد، بر هم زدن آن، بی دغدغه باعث بطلان نماز نمی شود؛ پس اگر در اثنای نماز احتیاط باشد، آن را به قصد نماز سنتی، اتمام می نماید. و در جواز قطع آن، اشکال است.

و اگر مابین دو نماز احتیاط باشد - چنانچه در شك ما بین دو و سه و چهار ما بین دو رکعت ایستاده و دو رکعت نشسته به خاطر آورد - تتمه را موقوف می دارد.

و هرگاه در اثنای سجود سهو باشد، قطع آن، مانعی ندارد، و احوط، آن است که آن را تمام نماید.

و اگر مشخص شود که آن بنا، موافق واقع، اتفاق نیفتاده، پس اگر در اثنای نماز، متذکر شود و مبطل نماز از او، به وقوع نیامده، نماز او، صحیح است، و موافق آن چه متذکر شده، عمل را به انجام می رساند، و اگر تدارکی بر او لازم آید، بعد از نماز، به عمل می آورد و نماز احتیاطی بر او نیست.

و اگر بعد از نماز، و قبل از اتیان به عمل شك، به خاطر آورد، و امری که باعث بطلان نماز باشد، از او واقع نشده باشد، بر وفق قاعده - که در سهو مذکور شد - معمول می دارد، و تدارکی که به جهت شك بر او لازم شده، از او ساقط است.

بلی، در سقوط سجود سهو، به جهت شك میان چهار و پنج، تأمل است، و احوط، آن است که آن را به جا آورد.

و اگر در اثنای عمل شك، متذکر شود، پس اگر عمل شك او، موافق با نقصی است که در نماز، از او واقع شده - چنانچه در شك ما بین دو و سه، بعد از اكمال سجدتین، بعد از سلام، مشغول يك رکعت نماز ایستاده شده، متذکر شود که نقص آن يك رکعت است - ظاهر آن است که عمل را به اتمام رسانیده، نماز او صحیح باشد.

و هرگاه دو رکعت نشسته را مشغول شده، آن را نیز به اتمام رسانیده، و صحت عمل او در این صورت نیز دور نیست.

و همچنان هرگاه شك میان دو و سه و چهار نموده، در اثنای دو رکعت ایستاده، به خاطر او آید که نقص نماز او، دو رکعت بوده، دور نیست که آن را تمام نموده، نماز او صحیح باشد، و دیگر حاجتی به دو رکعت نشسته نباشد.

و اگر موافق با نقص حاصل نبوده باشد - چنانچه در صورت مفروضه، مشخص شود که نقص نماز او يك رکعت است، و او دو رکعت ایستاده به جا آورده، متذکر شده باشد - دور نیست که دو رکعت نشسته را به جا آورده، نماز او، صحیح باشد؛ چه بنای عمل شك، بر آن بوده، و احوط اعاده ی نماز است.

و هرگاه در اثنای دو رکعت، متذکر شود، پس اگر قبل از دخول در رکن رکعت ثانیه باشد، احتمال اقتصار بر يك رکعت، بعید نیست.

و هرگاه بعد از دخول در رکن رکعت دویم باشد، احوط آن است که عمل شك را، به اتمام رسانیده، بعد نماز را اعاده نماید.

و هرگاه بعد از اتمام عمل شك، متذکر شود، دور نیست که حکم به صحت عمل او شود؛ چه، موافق آن چه تکلیف در آن حال بوده، معمول داشته، و آن باعث برائت ذمه ی او می شود.

و احتمال می رود که حکم به صحت، مغبّا به عدم ظهور خلاف باشد، و بعد از ظهور نقصان، نماز باید اعاده شود، و این وجه، احوط است؛

(لکن وجه اول، اقوی است) (1). و لهذا در جمیع صور مفروضه، با اتیان به عمل مسطوره، اعاده ی نماز است.

ص: 310

1- تمام نسخ به غیر از نسخه ی «ع».

بلی، در شكّ ما بین چهار و پنج، بعد از اكمال سجده‌تین، هرگاه متذکر شود که يك رکعت زیاد نموده، حکم به بطلانِ نماز می شود، چه قبل از اتیان سجده ی سهو، یا بعد از آن باشد.

[و] هرگاه کسی کثیر الشکّ باشد، شكّ او را اعتباری نیست، چه در افعال نماز باشد، یا در رکعات آن.

و بعضی از علما او را مخیر ما بین عدم التفات به شكّ، و رجوع به قواعد شكّ - چنانچه مذکور شد - می دانند (1) و آن، ضعیف است.

و دور نیست که حکم کثرت شكّ نسبت به شكّ در اصل نماز، یا وضو، یا غسل نیز جاری باشد؛ چنانچه شكّ کند، در وقت، که نماز کرده است یا نه؛ یا شكّ کند بعد از یقین به حدث، که وضو گرفته یا نه؛ یا غسل نموده یا نه.

و مرجع در کثرت شكّ، عرف است؛ پس هرگاه چنان باشد که در عرف مردم بعد از ملاحظه ی حال او بگویند که بسیار شكّ می کند، کثیر الشکّ خواهد بود و حکم مذکور بر او مترتب می شود، مادامی که کثرت شكّ از برای او ثابت باشد.

و هرگاه بعد، شكّ او کم شود، و کثیر الشکّ بر او صدق نکند، حکم مذکور نسبت به او ثابت نمی شود؛ بلکه شكّ او معتبر خواهد بود و باید رجوع به احکام شكّ - که مذکور شد - نماید.

و مقصود به عدم اعتبار شكّ کثیر الشکّ آن است که التفاتی به آن شكّ نمی کند و حکم شكّ را بر آن جاری نمی نماید.

* هرگاه کثرت شكّ او به حدّ وسواس و ابتلا به هم رسیده باشد در هیچ مقام اعتنا به آن نکند و اما مسمای کثرت در اوّل مرتبه ی آن در غیر نماز، خالی از تأملی نیست که موجب سقوط حکم شود و احوط مراعات حکم شكّ است. (محمّد باقر)

ص: 311

پس اگر شك در نقصان فعلی نماید و محل آن باقی باشد، بنا را بر كردن آن فعل می گذارد و عود به آن نمی کند و اگر شك در صحت ادای کلمه نماید، بنا را بر صحت می گذارد و رجوع نمی کند.

و هرگاه رجوع نماید، بدعت خواهد بود، و در بسیاری از مواضع، باعث بطلان نماز می شود، چنانچه هرگاه شك در ركوع نماید و آن را به جا آورد، چنان است که ركن، زیاد نموده باشد. و همچنان هرگاه شك در سجده نماید و به جا آورد، چنان است که عمداً سجده را زیاد نموده باشد و هرگاه شك در صحت ادای کلمه ای* نماید و آن را اعاده کند، باعث بطلان نماز می شود.

و اگر شك او در عدد رکعات باشد نیز اعتباری ندارد، و بنا را بر صحت می گذارد، و از وجوه محتمله ی صحیح، اکثر را ترجیح می دهد.

پس شك ما بین يك و دو، و يك و سه، و دو و سه، قبل از اكمال سجده تین و نحو آنها از شكوك باطله ی نماز، در این مقام باعث بطلان نمی شود، و در امثله ی مذکوره، بنا را بر اکثر می گذارد.

و هرگاه شك میان دو و شش نماید، بنا را بر دو می گذارد.

و هرگاه شك میان دو و چهار و شش نماید، بنا را بر چهار می گذارد.

و هرگاه شك میان چهار و پنج نماید، بعد از اكمال سجده تین، بنا را بر چهار می گذارد.

و ظاهر، سقوط سجده تین سهو است.

و هم چنین رکعت احتیاط، در شکوک که لازم می شود، در این صورت ساقط است.

پس در شك میان دو و سه، و دو و چهار، و دو و سه و چهار، چه قبل از اكمال

* این حکم بر سبیل عموم، خالی از تأمل نیست؛ لکن احوط است. (محمد باقر)

سجدتین باشد یا بعد از آن، بنا را در اول بر سه، و در آخر بر چهار می گذارد، و رکعت احتیاطی بر او نیست.

و هرگاه شك میان چهار و پنج نماید، بعد از رکوع، و قبل از اكمال سجدتین، بنا را بر چهار می گذارد، و سجود سهوی بر او نیست.

و هرگاه قبل از رکوع باشد، اظهر، آن است که بنا را بر چهار گذارده، نماز را تمام نماید.

و احتمال می رود که بنا را بر پنج گذارده، رکعت را هدم نماید، و دو سجده ی سهو احتیاطاً به جهت زیادتی قیام، به عمل آورد؛ چون با بنای بر اکثر، در این جا نیز، نماز صحیح است؛ ولیکن به جهت لزوم زیادتی سایر افعال، ترجیح با وجه اول است.

مسأله: هرگاه شك متعلق شود به عملی که به جهت شك یا سهو لازم شده از رکعات احتیاط و سجود سهو، آن شك اعتباری ندارد، چه متعلق به رکعات باشد یا افعال.

و در رکعات، بنا را بر اکثر می گذارد، هرگاه اکثر مطلوب باشد و در افعال، بنا را بر اتیان به آن می گذارد، هرگاه دایر بین تقیصه و تمام باشد.

و هرگاه دایر بین تمام و زیادتی باشد، بنا بر عدم زیادتی می گذارد، چنانچه در موضعی که دو رکعت احتیاط بر او لازم باشد، شك نماید که دو رکعت به جا آورده یا سه یا این که شك کند که دو سجده ی سهو به جا آورده یا سه یا یک رکوع در یک رکعت نموده یا دو در این صورت، بنا را بر صحت که اقل است، می گذارد.

و هم چنین هرگاه دایر ما بین تقیصه و زیاده ی مبطله باشد، چنانچه در فرض مسطور، شك نماید که یک رکعت احتیاط به جا آورده یا سه، بنا را بر یک می گذارد.

و هرگاه زیاده غیر مبطله باشد، چنانچه بعد از شروع به قرائت شك نماید که آن رکعت دویم است یا سیم، در اختیارِ اکثر و هدم رکعت، یا اختیارِ اقل و اتمام عمل، تأمل است، و وجه ثانی، خالی از قوت نیست.

و هرگاه امر دایر ما بین تقیصه و تمام و زیاده باشد، بنا را بر تمام می گذارد؛ چنانچه در فرض مذکور، شك نماید ما بین يك و دو و سه، بنا بر دو می گذارد.

مسأله: هرگاه شك در رکعات نمازهای سنتی نماید نیز اعتباری به شك نیست، و بنا را بر صحّت می گذارد، و هرگاه صحّت به اقل و اکثر حاصل باشد، مخیر است ما بین بنای بر اقل و اکثر؛ و افضل، بنای بر اقل است.

و هرگاه بنا بر اکثر، موجب زیادتی بعضی افعال غیر مبطله شود - چنانچه شك نماید که آن رکعت دویم است یا سیم - در تعیین بنای بر اقل و جواز بنا بر اکثر و هدم رکعت، تأمل است، و احوط بنا بر اقل است.

و اما شك متعلق به اجزای نماز سنتی، پس حکم آن، حکم نمازهای واجبی است؛ با بقای محل، عود می نماید، و با فوات آن، التفاتی نمی کند.

و در احکام مذکوره در سهو نیز ما بین نوافل و فرایض، فرقی نیست الا در سجود سهو؛ چه در نوافل، سجود سهوی لازم نمی شود.

بحث چهارم: در بیان مواضع سجود سهو و بیان کیفیت و واجبات نماز احتیاط و سجود سهو است.

بدان که سجود سهو، علی المشهور⁽¹⁾ و المنصور، به سبب پنج چیز، واجب می شود:

اول: سلام بی موقع است، هرگاه سهواً از او واقع شود، یا این که معتقد اتمام نماز باشد و سلام دهد، و بعد به خاطر آورد که يك رکعت مثلاً باقی است.

دویم: تکلم است از روی سهو، یا به اعتقاد خروج از نماز با انکشاف خلاف، و مناط در تکلم، گفتن دو حرف از حروف تهجی است، یا يك حرف معنی دار، چنانچه سابقاً مذکور شد.

سیم: سجده ی منسیه است.

چهارم: تشهد منسی، چنانچه سابقاً بیان شد.

پنجم: شك میان چهار و پنج بعد از اكمال سجده است، و در پنج موضع دیگر نیز بعضی از علما واجب دانسته اند.⁽²⁾

اول: قیام در محلّ قعود است.

دویم: قعود در محلّ قیام است.

و جمعی از علما حکم به وجوب سجود سهو در این دو مقام نموده اند⁽³⁾ و در

ص: 315

1- ر.ك: رياض المسائل، ج 4، ص 162.

2- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 9، ص 310 - 313 و مستند الشيعة، ج 7، ص 235 - 239.

3- از آن جمله: سید مرتضی در جمل العلم و العمل [رسائل الشریف المرتضی]، ج 3، ص 37؛ سالار دیلمی در مراسم، ص 90؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 257؛ قاضی ابن براج در المهذب، ج 1، ص 156؛ ابن حمزه در وسیله، ص 102؛ ابوالصلاح حلبی در الکافی، ص 148؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 113.

احادیث، اختلافی هست (1) و مسأله، محلّ اشکال است: البته از بابت احتیاط، آن را ترك نکنند.

سیّم: هر زیاده و کمی است در نماز، غیر آن چه مذکور شد.

چهارم: شكّ در زیاده و نقصان چیزی ست در نماز.

پنجم: شكّ میان سه و چهار، هرگاه مظنّه به چهار نماید، عمل به آن می نماید و دو سجده ی سهو را در این مقام، بعضی از قدمای علما لازم دانسته اند (2).

نماز احتیاط

و بدان که واجبات نماز احتیاط، چون واجبات سایر صلواتِ واجبه است؛ پس نیت و تکبیرة الاحرام و قرائت و رکوع و سجود و تشهد و سلام، در آن لازم است.

و بعضی از علما تکبیرة الاحرام، بلکه نیت مجدّدی در آن لازم ندانسته اند (3) و رکعت احتیاط را وصل به نماز می کنند، و به نیت اصل نماز اکتفا می نمایند، و آن، خالی از ضعف نیست.

و در قرائت، اقتصار به حمد می شود، و خواندن سوره در کار نیست؛ چون به ازای دو رکعت اخیره است، و در آنها خواندن سوره، مقرّر نشده است.

و بعضی از علما قایل به تخییر ما بین قرائت حمد و تسبیحات شده اند؛ (4)

ص: 316

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 224 - 225 و ص 250 - 251، باب 14 و 32 از ابواب الخلل الواقع فی الصلاة.

2- والد شیخ صدوق به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 422؛ شیخ صدوق به نقل شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 206.

3- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 9، ص 302.

4- شیخ مفید در المقنعة، ص 146؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 254.

چنانچه در رکعتین اخیرتین، مقرر است، و اظهر، تعیین حمد است.

و اتصال رکعات احتیاط به نماز، لازم است، و در جواز تخلل منافی نماز ما بین آن و نماز احتیاط، اشکال است، و قول به منع، خالی از قوت نیست.

و با تخلل منافی، اظهر، بطلان نماز است؛ (1) هر چند از روی فراموشی باشد*.

و احوط با تخلل منافی آن است که رکعت احتیاط را به عمل آورده، بعد نماز را اعاده نماید.

کیفیت سجود سهو

و اما سجود سهو، پس واجب در آن، دو سجده است با تیت، بلاخلاف؛ و بعضی از علما اکتفا به همین قدر نموده اند (2) و آن، ضعیف است؛ بلکه چند امر دیگر نیز در آن لازم است، چنانچه مشهور بین العلماء است. (3)

اول: ذکر سجود است.

و در ذکر آن، یکی از این دو لفظ کافی است بگوید: «بِسْمِ اللَّهِ وَاللَّهِ اللَّهُمَّ صَلِّ

* هرگاه منافی در جمیع احوال باشد. (محمد باقر)

ص: 317

-
- 1- ابن ادریس حلّی، ابن قطن حلّی، شهید ثانی و میرزای قمی قائل به عدم بطلان نماز می باشند. ر.ک: السرائر، ج 1، ص 254 و 256؛ معالم الدین فی فقه آل یاسین، ج 1، ص 121؛ روض الجنان، ج 2، ص 941؛ غنائم الایام، ج 3، ص 301 - 300؛ مناهج الاحکام، ص 611 - 610 و ن.گ: المسائل البغدادیة [الرسائل التسع]، ص 260، مسأله 35 و مهذب الاحکام، ج 8، ص 295 - 293.
 - 2- علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 434؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 4، ص 283.
 - 3- ر.ک: ریاض المسائل، ج 4، ص 171 - 175.

عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ» یا بگوید: «بِسْمِ اللَّهِ وَبِاللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ» چنانچه این دو لفظ، در حدیث صحیح وارد شده است. (1)

و لفظ اول، در همان روایت، در بعضی کتب معتبره ی حدیث به این طریق ذکر شده که: «بِسْمِ اللَّهِ وَبِاللَّهِ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ» (2).

و به این جهت، جمعی از علما قایل به تخییر بین وجوه ثلاثه شده اند. (3)

دویم: استقرار به قدر ذکر واجب است.

سیم: تشهد است؛ و در حدیث صحیح، تشهد خفیف، در این مقام، مذکور شده است (4) و می تواند که اشاره به تشهد معروف باشد.

و احوط، آن است که به این لفظ بگوید: «أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ».

چهارم: سلام است.

و در وجوب استقبال قبله، و گذاردن پیشانی بر ما یصحَّ السجودُ علیه، و سجده بر اعضای هفت گانه، و طهارت از حدث و خَبَث، و ستر عورت، و عدم بلندی محلّ سجده از موقف الاّ به قدر مستثنی، و عدم انخفاض آن نیز - بنابر اشتراط آن در سجده ی نماز - خلاف است. (5)

ص: 318

1- صحیحہ ی حلبی - الکافی، ج 3، ص 356، ح 5.

2- الفقیه، ج 1، ص 226، ح 997؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 234، ح 1 باب 20، ابواب الخلل الواقع فی الصلاة.

3- از آن جمله: شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 942؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 381؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 9، ص 334؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 4، ص 173 - 174.

4- صحیحہ ی حلبی. التهذیب، ج 2، ص 196، ح 772؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 224 - 225، ح 4 باب 14، ابواب الخلل الواقع فی الصلاة.

5- ر.ک: مختلف الشیعة، ج 2، ص 433 - 434؛ مفتاح الكرامة، ج 9، ص 567 - 569.

وقول به وجوب، احوط است، و در اخبار مأثوره دلالتی بر اعتبار امور مذکوره به نظر نرسیده است، و به مراعات آن، یقین به برائت ذمه حاصل است.

و محلّ سجود سهو، بعد از نماز است، چه از برای زیادتی باشد یا کمی.

و بعضی گفته اند که اگر از برای زیادتی باشد، بعد از سلام است، و اگر از برای کمی باشد، قبل از آن است (1).

و بعضی مطلقاً قبل از سلام دانسته اند (2).

و اظهر، قول اول است.

و باید سجود سهو را بعد از نماز فوراً به جا آورد، و تأخیر آن عمداً جایز نیست.

و هرگاه آن را به تأخیر اندازد، چه عمداً و چه سهواً، به جهت تأخیر، ساقط نمی شود؛ بلکه هر وقت هست، باید آن را به جا آورد.

و مشهور، عدم توقّف صحّت نماز بر آن است، هر چند به سبب تعدّد تأخیر، عاصی باشد (3).

و بعضی صحّت نماز را متوقّف بر آن دانسته اند (4) و آن، ضعیف است.

و هرگاه اسباب متعدّد از برای سجود سهو حاصل شود، در تداخل آنها و اکتفا به دو سجده به جهت همگی آنها، و عدم تداخل، و لزوم اتیان به دو سجده برای هر يك از آنها خلاف است (5) 8.

ص: 319

1- ابن جنید اسکافی به نقل علامه ی حلی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 431.

2- شیخ صدوق به نقل علامه ی حلی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 431.

3- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 9، ص 575 - 578.

4- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 462 و وحیدبهبهانی در مصابیح الظلام، ج 9، ص 170.

5- ر.ک: مختلف الشیعة، ج 2، ص 427 - 428؛ مفتاح الکرامة، ج 9، ص 579 - 580؛ مستند الشیعة، ج 7، ص 247 - 248.

و بعضی تفصیل داده اند ما بین اسباب مختلفه و متجانسه؛ پس در اول، به تعدّد، قایل شده، و در ثانی، به تداخل(1).

و قول به عدم تداخل، مطلقاً، خالی از قوّت نیست، و مع ذلك احوط است.

ص: 320

1- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 258.

اشاره

فصل دوازدهم: در بیان بقیه‌ی نمازهای واجب است.

و در آن چند بحث است:

نماز جمعه

اشاره

بحث اول: در نماز جمعه است.

و آن، دو رکعت است که در روز جمعه بعد از خطبتین، به جماعت ادا می‌شود.

و شروط آن چند چیز است:

اول: امام است؛

و باید متّصف باشد به صفاتی که در امام جماعت معتبر می‌باشد - چنانچه در مبحث جماعت بیان می‌شود - علاوه بر آن، باید منصوب از قِبَل پیغمبر، یا امام به جهت اقامه‌ی آن باشد.

و در حال غیبت، که نصب احدی در آن خصوص، حاصل نیست، در وجوب نماز جمعه، و عدم آن خلاف است(1).

بعضی حرام دانسته‌اند(2).

و بسیاری قایل به وجوب تخییری آن شده‌اند، هرگاه سایر شرایط موجود باشد، و مکلف را مخیر بین الجمعة و الظهر می‌دانند(3).

ص: 321

-
- 1- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 8، ص 190 - 215؛ ریاض المسائل، ج 3، ص 358 - 361؛ مستند الشیعة، ج 6، ص 11 - 17؛ جواهر الکلام، ج 11، ص 258 - 321.
- 2- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 304؛ سالار دیلمی در مراسم، ص 261.
- 3- ر.ک: ذکری الشیعة، ج 4، ص 104.

و جماعتی از متأخرین، قایل به وجوب عینی آن شده اند (1) و آن، ضعیف است.

و اظهر، قول به وجوب تخییری است.

و بعضی قایل به اشتراط اجتهاد در امام شده اند، و گفته اند: باید امام جمعه، فقیه جامع شرایط فتوی باشد (2). و آن مستند واضحی ندارد.

دویم: عدد است.

و در آن خلاف است (3).

جمعی از علما، به پنج نفر اکتفا کرده اند که یکی از ایشان، امام باشد، و شهرت را بر این قول، نقل نموده اند (4).

و بعضی هفت نفر، اعتبار نموده اند، بر این وجه که با وجود هفت نفر، جمعه را معین دانسته اند، و هرگاه پنج نفر باشند، مخیر ما بین اقامه ی جمعه و ادای ظهر می باشد (5)*.

* احوط، قول اول است. (محمد باقر)

ص: 322

1- از آن جمله: سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 4، ص 25؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 308 و کفایة الاحکام، ج 1، ص 101؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 17 - 18؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 9، ص 378 و ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 8، ص 196 - 197.

2- محقق ثانی. ر.ک: جامع المقاصد، ج 2، ص 375 و رساله ی صلاة الجمعة [رسائل المحقق الکرکی، ج 1]، ص 142 - 147.

3- ر.ک: مختلف الشیعة، ج 2، ص 207؛ مفتاح الکرامة، ج 8، ص 321 - 327؛ ریاض المسائل، ج 3، ص 321 - 323؛ مستند الشیعة، ج 6، ص 60 - 62؛ جواهر الکلام، ج 11، ص 330 - 331.

4- ر.ک: جامع المقاصد، ج 2، ص 383؛ روض الجنان، ج 2، ص 757.

5- از آن جمله: فاضل هندی در کشف اللثام، ج 4، ص 237؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 299؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 10، ص 74.

و این قول، نظر به ظاهر احادیث(1)، اظهر است.

سیم: خطبتین است.

و در حدیث وارد است که فرار جمعه، بر دو رکعت شده به جهت دو خطبه یعنی دو خطبه، جای دو رکعت دیگر است(2).

و در آن، چند امر لازم است:

اول: تقدیم خطبتین بر نماز است.

دویم: ایستادن در حال خطبتین است.

سیم: آن که خطیب و امام، يك كس باشند.

پس هرگاه خطبه را کسی بخواند و نماز را دیگری به جا آورد، جایز نیست.

چهارم: فصل ما بین دو خطبه است به نشستن کمی؛ و در بعض روایات به قدر خواندن سوره ی توحید تحدید شده(3).

پنجم: اشتغال خطبه است بر چند امر، از حمد و ثنای جناب اقدس الهی؛ و صلوات بر حضرت رسالت پناهی؛ و وعظ؛ و خواندن سوره ی خفیفه از قرآن.

و در تعیین اموری که اشتغال خطبه، بر آنها واجب است، خلاف است(4).

و احوط، آن است که خطبه ی اول، مشتمل بر حمد جناب اقدس الهی، و شهادتین، و صلوات بر حضرت رسالت پناهی، و ائمه ی مسلمین اجمالاً، و وعظ

ص: 323

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 7، ص 303 - 306، باب 2 از ابواب صلاة الجمعة، ح 1/4/9/10.

2- التهذیب، ج 3، ص 239، ح 6؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 304، ح 6 باب 2، ابواب صلاة الجمعة و آدابها.

3- حسنه ی محمّد بن مسلم. التهذیب، ج 3، ص 241، ح 648؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 343، ح 3 باب 25 ابواب صلاة الجمعة و آدابها.

4- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 8، ص 371 - 387؛ ریاض المسائل، ج 3، ص 326 - 332؛ مستند الشیعة، ج 6، ص 65 - 67؛ جواهر الكلام، ج 11، ص 348 - 363.

حاضرین، و خواندن سوره ای از قرآن باشد.

و خطبه ی ثانیه، مشتمل بر حمد، و شهادتین، و صلوات بر پیغمبر، و ائمه ی مسلمین تفصیلاً، و استغفار، و دعا از برای مؤمنین و مؤمنات، و یک سوره از قرآن، یا آیه ی تامّ الفایده چون آیه ی «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَ آيْتَاءِ ذِي الْقُرْبَى» (1) باشد.

و جمعی از علما در خطبه، ترتیب را به این نحو لازم دانسته اند که اولاً حمد، بعد صلوات، بعد وعظ، بعد قرائت را به جا آورد (2).

و هرگاه در خطبه ی اولی اولاً حمد، بعد شهادت به توحید، بعد شهادت به رسالت، بعد صلوات، بعد وعظ، بعد سوره ی کامله خواندن، و در خطبه ی ثانیه اولاً تحمید، بعد از آن شهادتین، بعد صلوات بر محمّد و ائمه ی مسلمین تفصیلاً، بعد از آن استغفار و دعا از برای مؤمنین و مؤمنات، و بعد از آن، قرائت را به عمل آورند، دور نیست که از همه جهت، احتیاط به عمل آمده باشد.

و در وجوب گوش دادن به خطبه، نسبت به کسی که گوش دادن آن، ممکن باشد، و حرمت تکلم در اثنای آن، خلاف است (3).

شهر و احوط، و وجوب اول و حرمت ثانی است (4)؛ و از ظواهر اخبار (5)، آن را استفاده می توان نمود.

ص: 324

-
- 1- سوره ی نحل، آیه ی 90.
 - 2- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 138؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 397؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 4، ص 47.
 - 3- ر.ک: مفتاح الكرامة، ج 8، ص 406 - 421؛ ریاض المسائل، ج 3، ص 351 - 354؛ مستند الشیعة، ج 6، ص 81 - 85؛ جواهر الكلام، ج 11، ص 487 - 504.
 - 4- ر.ک: ذکری الشیعة، ج 4، ص 140.
 - 5- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 7، ص 313، ح 4 باب 6، ابواب صلاة الجمعة و آدابها.

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که خطبتین، عوض دو رکعتی است که از نماز ظهر، ساقط شده؛ پس آن در حکم نماز است، و حلال نیست در آن مگر آن چه حلال است در نماز(1).

و از آن حدیث، اشتراط طهارت از حدث و خبث به نحوی که در نماز معتبر است؛ بلکه اعتبار سایر شروط نماز در حال خطبه نسبت به امام؛ بلکه مستمع ظاهر می شود.

بلی، استقبال قبله نسبت به واعظ و موعوظ، ساقط است، و هر يك قبله ی دیگری است، چنانچه در حدیث وارد است.(2)

ششم: وقت است.

و اظهر و اشهر، دخول وقت آن به حصول زوال است(3).

و بعضی از علما تقدیم آن را بر زوال به قدر ادای خطبتین، تجویز نموده اند، که بعد از فراغ از آن، مشغول نماز شود(4) و آن، خالی از بعد نیست.

هفتم: حضور عدد معتبر در جمعه است در حال ادای خطبتین.

چهارم: از شروط جمعه، جماعت است.

پس باید تیت جماعت نماید، و بدون آن، نماز او باطل است.

بلی، در اعتبار تیت امامت نسبت به امام در صورتی که داند که به او اقتدا می نمایند، بعضی تأمل نموده اند(5)؛ چون احتمال می رود که به اقتدای مأمومین،

ص: 325

1- دعائم الاسلام، ج 1، ص 183؛ مستدرک الوسائل، ج 6، ص 15، ح 2.

2- الفقیه، ج 1، ص 280، ح 859 (طبع جامعه مدرسین)؛ جامع احادیث الشیعة، ج 6، ص 463، ح 2.

3- ر.ک: تذکره الفقهاء، ج 4، ص 68.

4- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 8، ص 368؛ جواهر الکلام، ج 11، ص 376 - 377.

5- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 123.

جماعت حاصل شود؛ هرچند امام قصد نکند؛ و آن، خالی از بُعدی نیست.

و هرگاه رکعت اول را ادارک نکند، و در رکعت ثانی، ملحق به امام شده، رکعت دوم را خود منفرداً تمام می کند.

پنجم: آن است که ما بین آن جمعه و جمعه ی دیگر، يك فرسخ شرعی فاصله باشد.

پس اقامه ی دو جمعه در يك فرسخ جایز نیست.

و هرگاه در يك فرسخ، دو جمعه اقامه نمایند، جمعه ی سابقه هرچند به قدر تکبیرة الاحرام باشد، هرگاه حین ادای آن را دانسته باشند که سابق است، یا اطلاع از وقوع جمعه ی دیگر نداشته باشند، صحیح است.

ششم: وقت است.

و اول وقت آن، زوال شمس است، و آخر آن - علی المشهور - آن است که سایه به قدر شاخص برگردد(1).

و بعضی از علما به قدر به جا آوردن اذان و دو خطبه و ادای دو رکعت فریضه، تحدید نموده اند(2).

و بعضی به قدر يك ساعت تعیین نموده اند(3).

و احوط آن است که آن را از وقت رسیدن سایه به قدر دوسبع شاخص، تأخیر نکند.

و در احادیث، تأکید در تعجیل آن وارد شده است(4) و حدیثی در تحدید آن به مقدار رسیدن ظلّ به قدر شاخص - چنانچه مشهور است - به نظر نرسیده.

ص: 326

1- ر.ك: الالفیة، ص 73؛ روض الجنان، ج 2، ص 755؛ كفاية الاحكام، ج 1، ص 102.

2- ابن زهره در غنية النزوع، ص 91؛ علاء الدین حلّی در اشارة السبق، ص 98.

3- ر.ك: ذكرى الشيعة، ج 4، ص 132.

4- التهذيب، ج 3، ص 12، ح 42؛ وسائل الشيعة، ج 7، ص 332، ح 1 باب 15 ابواب صلاة الجمعة و آدابها.

بدان که شروط وجوب نماز جمعه چند چیز است:

اول: بلوغ.

دویم: عقل.

سیّم: ذکوریت.

چهارم: حرّیت؛

پس بر بنده واجب نمی شود، و در وجوب بر او با اذن مولی، اشکال است، و اظهر، سقوط است.

پنجم: سلامتی از کوری است.

ششم: سلامتی از مرض است.

و فرقی نیست ما بین کور و مریضی که حضور جمعه از برای او صعوبت داشته باشد، یا نه.

و بعضی از علما تقیید به اول نموده اند(1) و آن، ضعیف است.

و بعضی از علما گنگ را ملحق به کور نموده اند(2) و حدیثی در این خصوص به نظر نرسیده است.

هفتم: آن است که مسافر نباشد که نماز را قصر نماید.

پس بر مسافر مذکور، حضور نماز جمعه لزومی ندارد؛ و هرگاه بر مسافر، تمام لازم باشد - چون قاصد اقامه - پس جمعه از او ساقط نمی شود.

و کسی که عاصی به سفر باشد در سقوط جمعه از او اشکال است، و دور نیست که ساقط از او نبوده باشد.

ص: 327

1- شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 241؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 386.

2- ر.ک: مفتاح الكرامة، ج 8، ص 471 - 474؛ جواهر الکلام، ج 11، ص 438 - 441.

هشتم: آن که پیر سالخورده نباشد که به جهت ضعف پیری، حضور جمعه از برای او مشقت داشته باشد.

نهم: نبودن باران است.

پس اگر باران باشد، اذن در ترك جمعه حاصل است.

و بعضی گِل، و گرمی بسیار، و سردی بسیار را به آن ملحق نموده اند(1).

و بعضی حاجت ضروریّه را به آن ملحق کرده اند(2)؛ چنانچه مشغول تجهیز میّتی باشد؛ یا بیماری داشته باشد؛ و متوجّه پرستاری او باشد؛ و نحو آن.

دهم: آن است که از محلّ انعقاد جمعه، زیاد بر دو فرسخ، دور نباشد

و در وجوب آن بر کسی که بر سر دو فرسخ باشد، خلاف است(3).

و در احادیث نیز اختلاف است(4) و قول به عدم سقوط، خالی از قوت نیست.

کیفیت نماز جمعه

و بدان که نماز جمعه دو رکعت است؛ مانند نماز صبح؛ و بر امام، جهر در قرائت لازم است، و قنوت در آن سنت است، مانند سایر نمازها.

و در آن، دو قنوت است؛ یکی در رکعت اول بعد از رفع رأس از رکوع، و یکی در رکعت دویم قبل از رکوع.

و مستحبّ است که در رکعت اول، سوره ی جمعه، و در رکعت ثانیه، سوره ی منافقین را بخواند.

ص: 328

1- علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 5، ص 375 - 376؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 301.

2- ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 8، ص 481 - 483؛ جواهر الکلام، ج 11، ص 441 - 444.

3- ر.ک: جواهر الکلام، ج 11، ص 449 - 451.

4- ر.ک: وسائل الشیعه، ج 7، ص 307 - 309، باب 4 از ابواب صلاة الجمعة و آدابها.

بحث سیم: در نماز عیدین است؛ یعنی عید فطر و عید اضحی.

و آن نیز به شروط جمعه واجب می شود.

بلی، در وجوب خطبتین خلاف است (1)، و مشهور، قول به استحباب خطبتین در این مقام است (2).

و احوط، قول به وجوب است؛ و بنابر قول به وجوب، در اشتراط صحّت نماز به آن، تأمل است؛ بلکه ظاهر، عدم اشتراط است.

و ظاهر، عدم وجوب استماع خطبه، بلکه حضور آن است؛ چنانچه اجماع جمیع علمای مسلمین بر آن منقول است (3) و آن نیز اشاره به عدم وجوب خطبه دارد.

و در این نماز، خطبتین بعد از نماز است؛ و تقدیم آن بر نماز، از بدع عامّه است.

و هرگاه منصوب خاص از جانب امام علیه السلام نباشد - چنانچه حال در این اعصار است - وجوب آن ساقط است؛ و لیکن اقامه ی آن به جماعت یا فردی، سنّت است، و هم چنین است هرگاه یکی از سایر شروط وجوب منتفی گردد.

و افضل، ادای آن به جماعت، و احوط فردی است؛ چون ظاهر جمعی از علما، عدم جواز ادای به جماعت است با اختلال شروط (4) چنانچه صریحاً از

ص: 329

1- ر.ك: ریاض المسائل، ج 3، ص 377 - 378؛ جواهر الکلام، ج 11، ص 573 - 577.

2- ر.ك: الدروس الشرعیة، ج 1، ص 193؛ ذکری الشیعة، ج 4، ص 173.

3- ر.ك: تذکرة الفقهاء، ج 4، ص 138؛ ذکری الشیعة، ج 4، ص 175؛ جامع المقاصد، ج 2، ص 442.

4- ر.ك: مفتاح الکرامة، ج 8، ص 682 - 683؛ ریاض المسائل، ج 3، ص 380؛ جواهر الکلام، ج 11، ص 593.

بعض علما منقول(1) و مختار بعض فضلاى متأخرين است(2).

و کیفیت این نماز چنین است که: دو رکعت نماز می گذارد بدون اذان و اقامه - مانند سایر نمازهای واجبی - و تفاوت آن، این است که در این نماز، بعد از قرائت در رکعت اول، دست ها را بلند نموده، شش تکبیر می گوید و ما بین هر دو تکبیر، دست ها را برداشته، قنوت می خواند؛ و در رکعت ثانیه، بعد از قرائت، پنج تکبیر می گوید، و ما بین هر دو تکبیر، دست ها را برداشته نیز قنوت می خواند.

پس در رکعت اول، پنج قنوت، و در رکعت ثانیه، چهار قنوت می شود.

و در وجوب تکبیرات زایده در این نماز، و قنوتات مذکوره، خلاف است(3).

و منسوب به اکثر علما، قول به وجوب است(4). و آن، احوط است و دور نیست که اقرب باشد.

و ظاهر این است که در قنوت آن، هر دعایی کافی باشد. پس دعای مأثور بالخصوص لزومی ندارد؛ هر چند خواندن آن احوط است؛ چه، از ظاهر بعض علما لزوم آن، مستفاد می شود(5).

و در این نماز نیز سوره واجب است، مانند سایر نمازهای واجبی.

و افضل آن است که در رکعت اولی، سوره ی «والشمس» را بخواند، و در ثانیه، سوره ی «غاشیه» را، چنانچه در بعض احادیث بخصوصه مذکور است(6).

ص: 330

1- قطب راوندی به نقل علامه ی حلی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 263 - 264.

2- از آن جمله: محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 10، ص 206.

3- ر.ک: ریاض المسائل، ج 3، ص 393 و ص 400 - 401.

4- ر.ک: کشف اللثام، ج 4، ص 343 - 344.

5- ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 154.

6- الکافی، ج 3، ص 460، ح 3؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 434، ح 2، باب 10، ابواب کیفیت صلاة العیدین.

و در بعض روایات، سوره ی «اعلی» در اولی، و سوره ی «والشمس» در ثانیه مذکور است(1) و عمل به آن به جهت ادراک فضیلت خوب است.

و از حدیث صحیح مستفاد می شود که سوره ی «والشمس» و «غاشیه» و اشباه آنها کافی در ادراک فضیلت است(2). و عمل به آن نیز در ادراک فضیلت، دور نیست که کافی باشد.

نماز آیات

اشاره

بحث سیم: در بیان نماز آیات است؛ یعنی ماه گرفتن و آفتاب گرفتن و زلزله و سایر آیات سماویه؛ چون باد سیاه؛ و باد سرخ؛ و صیحه ی عظیمه و نحو آنها که باعث تشویش و خوف معظم مردم شود.

کیفیت نماز آیات

و این نماز، دو رکعت است مشتمل بر ده رکوع، که در هر رکعتی، پنج رکوع باشد.

پس در رکعت اولی، حمد و سوره را خوانده، بعد از آن، تکبیر رکوع را گفته به رکوع می رود؛ بعد از سر برداشتن از رکوع، تکبیر می گوید، و باز حمد و سوره را می خواند، و تکبیر به جهت قنوت گفته، قنوت می خواند. بعد از آن، تکبیر از برای رکوع گفته به رکوع می رود. بعد از سر برداشتن از رکوع، باز تکبیر می گوید و حمد

ص: 331

1- التهذیب، ج 3، ص 132، ح 288؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 436، ح 10 باب 10، ابواب کیفیت صلاة العیدین.

2- صحیحہ ی جمیل. التهذیب، ج 3، ص 127، ح 270؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 435، ح 4 باب 10 ابواب کیفیت صلاة العیدین.

و سوره را خوانده، تکبیر از برای رکوع می گوید و به رکوع می رود؛ بعد از رفع رأس از رکوع، باز تکبیر می گوید، و حمد و سوره را خوانده، تکبیر از برای قنوت می گوید، و قنوت را خوانده، تکبیر از برای رکوع می گوید، و بعد از سر برداشتن از رکوع نیز تکبیر می گوید، و حمد و سوره می خواند بعد از آن، تکبیر از برای رکوع می گوید و بعد از رفع رأس از رکوع، «سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ» می گوید و تکبیر از برای سجود گفته، به سجده می رود.

بعد از اكمال سجده‌تین باز ایستاده، حمد و سوره خوانده، تکبیر از برای قنوت گفته، قنوت می خواند و به طریق مذکور به رکوع می رود و بر نحو مذکور، پنج رکوع را به جا می آورد.

پس در این رکعت، قبل از رکوع اول و وسط و آخر قنوت می خواند؛ و در رکعت اول، قبل از دویم و چهارم قنوت می نماید که در مجموع، دو رکعت که مشتمل بر ده رکوع است پنج قنوت می باشد، یک رکوع بی قنوت، و رکوع دیگر قنوت دارد تا به انجام رسد پس در رکعت اول او، دو قنوت و در ثانی، سه قنوت است.

و اظهر استحباب قنوت است، و از بعض روایات منقوله (1) استفاده ی اکتفا به دو قنوت می توان نمود، که یک قنوت را قبل از رکوع پنجم، و دیگر را قبل از رکوع دهم به عمل آورد.

و جایز است که در هر رکعتی از دو رکعت مسطوره، اقتصار به یک سوره ی حمد نموده، و سوره را پنج قسم - چه متساوی یا مختلف نموده - یک قسم آن را بعد از قرائت حمد، قبل از رکوع اول خوانده، و بعد از رکوع اول، اقتصار بر قسم ثانی نموده، و قنوت خوانده، به رکوع رود، و بعد از رفع رأس از رکوع، قسم ثالث

ص: 332

1- ر.ک: الکافی، ج 3، ص 463، ح 2؛ وسائل الشیعة، ج 7، ص 494 - 495، ح 6 باب 7، ابواب صلاة الکسوف و الآیات.

را خوانده باز به رکوع رود، و بعد از رفع رأس از رکوع، قسم رابع را خوانده و قنوت نموده به رکوع رود، و بعد از رفع رأس، قسم پنجم را خوانده به رکوع رود، و بعد از سر برداشتن، به سجود رود، و در رکعت ثانیه نیز حمد را خوانده و آن سوره یا سوره ی دیگر را بر نهج مذکور تبعیض نموده - بر نحوی که بیان شد - اقتصار بر ابعاض آن سوره نموده، اکتفا به حمدی که در اول خوانده شد، می شود.

پس هر رکعتی مشتمل بر يك حمد و يك سوره می باشد.

و هرگاه خواسته باشد يك رکعت را بر نهج اول، و يك رکعت را بر نحو ثانی، می تواند به جا آورد.

و هرگاه رکوع اول را به حمد و يك سوره ی کامله به جا آورد، و سوره ی دیگر را تبعیض بر چهار رکوع دیگر نماید، آن هم ظاهراً مانعی ندارد؛ لیکن در این صورت، حمد را در اول سوره ی مبعوضه باید بخواند و در بقیه، اکتفا به ابعاض نماید.

و هرگاه دو سوره را در هر رکعتی تبعیض نماید، ظاهراً آن هم جایز است، و باید حمد را در بعض اول هر يك از سورتین بخواند، چنانچه بیان شد.

وقت نماز آیات

و در نماز خسوف و کسوف، وقت نماز، به قدر مدّت زمان خسوف و کسوف است، و هرگاه آن وقت، وسعت اقلّ واجب از نماز را نداشته باشد، ظاهر مشهور بین الاصحاح سقوط نماز است (1).

و احتمال می رود که در صورت اتّساع زمان آن، به قدر يك رکعت را در آن به

ص: 333

1- ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 9، ص 67 - 69؛ جواهر الکلام، ج 11، ص 708 - 713.

جا آورده، رکعت دیگر را بعد از انجلا تمام نماید؛ چه، ادراك يك رکعت از وقت، به منزله ی ادراك تمام وقت است.

و احتمال دیگر می رود که نماز در این صورت، موقت نباشد، و آیه ی مفروضه سبب وجوب نماز باشد، بدون ثبوت توقیت.

و هر يك از این دو وجه، خالی از بُعد نیست؛ ولیکن احوط از ظاهر مشهور بین الاصحاب می باشد، خصوصاً وجه اخیر.

و اما زلزله و صیحه، پس ظاهر این است که از جمله ی اسباب وجوب نماز باشند بدون حصول توقیت؛ پس وقت آن، مدت العمر می شود؛ لیکن بعضی از علما قایل به وجوب فور در نماز زلزله شده اند (1).

و ظاهر این است که صیحه را هم الحاق به آن نمایند، و آن، احوط است. و اما سایر آیات سماویّه که گنجایش ادای نماز را به حسب غالب دارند، پس در آن، احتمال سببیت محضه، و احتمال توقیت می رود.

و وجه اول، خالی از قوت نیست.

مستحبات نماز آیات

و مستحب است جهر در این نماز، و این که آن را در زیر آسمان به جا آورند، و به جماعت ادا سازند؛ خصوصاً هرگاه قرص، محترق شود.

و از ظاهر عبارت بعضی قدما، عدم استحباب جماعت با عدم احتراق قرص

ص: 334

1- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 204؛ شیخ مفلح صیمری در غایة المرام، ج 1، ص 189؛ محقق ثانی در الرسالة الجعفریة (رسائل المحقق الکرکی)، ج 1، ص 135؛ شهید ثانی در المقاصد العلیة، ص 371؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 4، ص 133. ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 9، ص 63 - 64.

استفاده می شود(1) و آن را بر عدم تأکد استحباب، حمل می توان نمود(2).

و نیز مستحب است طول دادن نماز به قدر زمان کسوف و خسوف، و هرگاه زودتر تمام نمایید، مستحب است اعاده ی نماز.

و در جواز اقتدای کسی که نماز را به جا نیاورده به او، و اقتدای او به آن کس، تأمل است؛ و ظاهر، جواز آن است؛ بلکه هرگاه امام و مأموم خواهند اعاده نمایند نیز ثانیاً به جماعت توانند اعاده نمود؛ و این مندرج در نافله ای که جماعت در آن بدعت است، نمی شود.

نماز قضا

فصل سیزدهم: در بیان نماز قضاست.

بدان که قضای نماز یومیّه به فوت واجب است، چه بالمرّه آن را ترك نموده باشد از روی عمد، یا فراموشی، یا این که آن را به عمل آورده باشد بر وجه فاسد، دانسته؛ یا از روی جهل به مسأله؛ یا به موضوع.

چنانچه به آب نجس، وضو ساخته، و نماز را به جا آورده، و بعد از خروج وقت، معلوم او شود که آن آب، نجس بوده؛ و نحو آن از مواضعی که حکم به فساد نماز او می شود.

و نمازی که در حال صغر یا جنون از او فوت شده باشد قضایی ندارد؛ هر چند

ص: 335

-
- 1- شیخ صدوق در المقنع، ص 143؛ والد شیخ صدوق به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 290.
 - 2- چنانچه برخی تصریح به این حمل نموده اند؛ مثل: علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 291؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 217؛ سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 4، ص 140.

جنون او دوری باشد، هرگاه جنون او تمام وقت را فرا گیرد؛ پس بعد از افاقه، بر او قضایی نیست.

و هرگاه به قدر ادای نماز و مقدمات نماز، به حسب حال او، افاقه یافته باشد، و مع ذلك به جا نیاورده، قضای آن بر او لازم است، چه از اول وقت، آن قدر از وقت را ادراک نموده باشد یا از آخر.

و آن چه از نماز که به سبب اغما فوت شده باشد، در وجوب قضای آن، خلاف است (1).

و مشهور بین الاصحاب سقوط آن است، هرگاه به قدری که متمکن از ادای نماز در آن باشد، افاقه نشده باشد (2).

و ظاهر بعضی از قدما، وجوب قضای آن است مطلقاً (3).

و بعضی قضای شب یا روز آخر را لازم دانسته اند (4).

و اظهر، قول اول است، و حمل اخبار مثبتیه ی قضا، بر استحباب، دور نیست.

و آن چه از نماز در حال حیض یا نفاس فوت شده نیز قضایی ندارد؛ مگر آن که به قدری که متمکن از ادای نماز در آن باشد، به پاکی ادراک نموده باشد، و ادراک يك رکعت از آخر وقت را به این نحو، کافی در وجوب آن است، چنانچه نظیر آن گذشت.

و همچنان است آن چه در حال کفر اصلی از او فوت شده باشد، پس بعد از

ص: 336

1- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 9، ص 586 - 590؛ رياض المسائل، ج 4، ص 178 - 181؛ مستند الشيعة، ج 7، ص 270 - 274.

2- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 9، ص 586 - 592؛ رياض المسائل، ج 4، ص 177 - 181؛ مستند الشيعة، ج 7، ص 270 - 274.

3- شيخ صدوق در المقنع، ص 122.

4- ر.ك: المقنع، ص 123.

اختیار اسلام، بر او قضایی نیست.

و بر مرتد، قضای نماز ایام رده لازم است؛ چه مرتد ملّی باشد یا فطری، و چه مرد باشد یا زن.

و آن چه به واسطه ی مستی فوت شود، قضای آن لازم است؛ و همچنان هرگاه خود، متعمّداً چیزی بخورد که موجب اغمای او شود بنا بر اقوی.

و هم چنین هرگاه به سبب خواب مُسْتَوْعِبِ تمام وقت، فوت شود، چه به سبب تعمّد شرب مرقدی (1) باشد یا نه.

و در فوریت نماز قضا، و وجوب تقدیم آن بر نماز ادا در سعه ی وقت، خلاف است (2).

اظهر، قول به مواسعه، و عدم ترتّب حاضره بر فایته است.

و احوط، مراعات فوریت و تقدیم فایته بر حاضره در وسعت وقت است.

و هرگاه از او يك نماز فوت شده باشد، و نداند که کدام يك از نمازهای پنج گانه است، بعضی علما قضای پنج نماز را بر او لازم دانسته اند (3).

و مشهور اکتفا به سه نماز است (4)؛ یعنی قضای صبح و مغرب و يك نماز چهار رکعتی که به آن، ادای ما فی الذمّه ی خود را - که مردّد است ما بین ظهر و عصر و عشا - تیت نماید.

و در آن نماز، مخیر ما بین جهر و اخفات می باشد؛ و این قول، اظهر است.

ص: 337

1- داروی خواب آور.

2- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 9، ص 615 - 621.

3- علاء الدین حلّی در اشاره السبق، ص 101؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 99.

4- ر.ك: مختلف الشیعة، ج 3، ص 23؛ غایة المرام، ج 1، ص 211؛ روض الجنان، ج 2، ص 953، ذخیره المعاد، ص 384 و ن.گ: مفتاح الكرامة، ج 9، ص 670.

و این در صورتی است که از او در حضر، فوت شده باشد؛ و اگر در سفر، فوت شده، یک نماز سه رکعتی، و یک نماز دو رکعتی مردّد ما بین چهار نماز، که به آن نیز ادای مافی الذمه را نیت می کند، به جا می آورد.

و بعضی از علما به آن اکتفا نکرده اند(1)؛ چه، آن از مورد حدیث(2) خارج است.

و اظهر، وجه اول است، چنانچه مختار جمعی از علما است(3).

و هرگاه از او دو نماز از نمازهای پنج گانه فوت شده باشد، و مردّد* ما بین نمازها باشد، چهار نماز به جا می آورد. یک دو رکعتی، و یک چهار رکعتی مردّد ما بین ظهر و عصر، و یک سه رکعتی، و یک چهار رکعتی به نیت عشا.

و هرگاه از او سه نماز مردّد ما بین نمازهای پنج گانه فوت شده باشد، باید پنج نماز را قضا نماید.

و در صورت اول که فایت از او، یک نماز باشد، هرگاه مردّد ما بین نماز سفری و حضری باشد، دور نیست که اکتفا به سه نماز بشود، و در نماز دو رکعتی، نیت ادای مافی الذمه ی خود را نماید که مردّد است ما بین صبح و ظهر و عصر و عشا.

و هرگاه فایت، در این صورت، دو نماز باشد، پنج نماز** به جا آورد، یک دو رکعتی به نیت آن چه در ذمه ی اوست از صبح و ظهر و عصر، و یک چهار رکعتی

* هرگاه احتمال بدهد که آن دو، نماز ظهر و عصر باشد، احتیاط در پنج نماز است. (محمّدباقر)

** اکتفا به آن در این صورت، خالی از اشکال نیست. (محمّد باقر)

ص: 338

1- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 275.

2- ر.ک: التهذیب، ج 2، ص 197، ح 774 و المحاسن، ص 325، ح 68؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 275 - 276، ح 1 و 2، باب 11 ابواب قضاء الصلوات.

3- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 9، ص 674 - 675.

به نیت آن چه در ذمه ی اوست از ظهر و عصر و عشا، و يك سه ركعتی به نیت مغرب، و يك دو ركعتی، و يك چهار ركعتی دیگر، هر يك به نیت ادای ما فی الذمه ی او از ظهر و عصر و عشا.

و هرگاه فایت او، نماز معین باشد؛ لیکن عدد فوات آن متعدّد باشد، و نداند که چند بار از او فوت شده بعضی از علما اکتفای به قضای قدر متیقن(1) و بعضی تکرار آن را به قدری واجب می دانند که مظنه ی وفا به آن حاصل باشد(2) و این احوط است.

و هرگاه نمازهای متعدّد از او فوت شده باشد، و ترتیب آنها را دانسته باشد، مراعات ترتیب آنها لازم است.

و بعض علما مراعات ترتیب را در نماز قضا لازم ندانسته اند؛ بلکه مستحبّ می دانند(3) و آن، ضعیف است.

و هرگاه ترتیب آن را ندانسته باشد، بعض علما ملاحظه ی ترتیب را مطلقاً ساقط دانسته اند(4).

و احوط آن است که با امکان تحصیل ترتیب با تکرار، هرگاه منشأ حرج و مشقّت نباشد، آن را مراعات نمایند، و با حصول حرج، و جوب آن ساقط است.

و نماز قصر را باید قصر قضا نماید، هر چند در حضر باشد، و نماز حضر را باید

ص: 339

1- ر.ك: مستند الشیعة، ج 7، ص 310 - 311؛ محقق حلّی در شرایع الاسلام، ج 1، ص 112؛ علامه ی حلّی در تحریر الاحکام، ج 1، ص 310.

2- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 9، ص 678 - 680.

3- ر.ك: ذکری الشیعة، ج 2، ص 433.

4- و از آن جمله: علامه ی حلّی در تحریر الاحکام، ج 1، ص 309؛ فخر المحققین در ایضاح الفوائد، ج 1، ص 147؛ شهید اوّل در ذکری الشیعة، ج 2، ص 434؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 959.

تمام قضا نماید، هرچند در سفر باشد.

و هرگاه در اول وقت، مسافر، و وقت فوات، حاضر باشد، یا به عکس، عبرت در قضا به حال فوات است نه حال وجوب؛ پس در صورت اول، قضای آن را تمام به جای می آورد، و در ثانی، قصر می کند.

و نماز جهری را جهر قضا می نماید، هرچند در روز به جای آورد، و نماز اخفاتی را اخفات، هرچند در شب قضا کند.

نمازهای مستحبی

اشاره

فصل چهاردهم: در بیان نمازهای مندوبه است.

و آن بسیار است، و اهم آنها نوافل یومیّه است، و احادیث در تأکید و اهتمام در مواظبت بر آنها بسیار است (1).

و در آن چند بحث است:

تعداد نوافل یومیّه

بحث اول: در بیان عدد نوافل یومیّه است.

و آن، سی و چهار رکعت است، ضِعْفِ نماز واجب:

هشت رکعت نافله ظهر است، و آن را نافله ی زوال نیز می گویند، و آن پیش از نماز ظهر است؛ و هشت رکعت نافله ی عصر پیش از نماز عصر است؛ و چهار رکعت نافله ی مغرب، و آن بعد از نماز مغرب است؛ و دو رکعت بعد از نماز عشا نشسته به جا می آورد که به جای يك رکعت محسوب است، و آن را

ص: 340

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 4، ص 70 - 75، باب 17، ابواب اعداد الفرائض.

«وتیره» می نامند؛ و ایستادن در آن نیز جایز است؛ (1) بلکه دور نیست که افضل باشد. (2)

و هشت رکعت نافله ی شب، و دو رکعت شفع، و یک رکعت وتر، و دو رکعت نافله ی صبح، قبل از نماز صبح است.

و بر این سیزده رکعت، نماز شب اطلاق می شود، و اغلب اطلاق آن بر ماعدای نافله ی صبح است، از یازده رکعت مذکوره.

و در بعض روایات، دو رکعت بعد از عشا اسقاط شده. (3) پس نافله سی و سه رکعت می شود که به انضمام فریضه به آن، پنجاه رکعت باشد.

و در بعض روایات، از نافله ی عصر نیز چهار رکعت اسقاط شده (4) پس نوافل بیست و نه رکعت می شود.

و در بعض روایات، دو رکعت از نافله ی مغرب نیز اسقاط شده، پس نافله بیست و هفت رکعت می شود (5).

و این اختلافات در روایات، محمول بر اختلاف مراتب فضیلت است.

ص: 341

1- از جمله کسانی که به این مطلب تصریح نموده اند: شهید اول در الدرر السعیدة، ج 1، ص 136؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 9؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 137؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 2، ص 6؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 32؛ میرزای قمی در غنائم الايام، ج 2، ص 80.

2- از جمله کسانی که تصریح به افضلیت قیام نموده اند: شهید ثانی در الروضة البهیة، ج 1، ص 470؛ وحید بهبهانی در الحاشیة علی مدارك الاحکام، ج 2، ص 290 و ن. گ: الفرق بین النافلة و الفریضة، ص 15 (قابل ذکر این که این کتاب عذیم النظر که در آن بیش از 200 فرق بین نماز نافله و فریضه بیان گردیده است همراه با برخی دیگر از رسائل مرحوم علامه حاج آقا منیرالدین بروجردی توسط این جانب در دست تحقیق می باشد).

3- الکافی، ج 3، ص 443، ح 4؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 46، ح 5 باب 13، ابواب اعداد الفرائض.

4- الفقیه، ج 1، ص 146، ح 678؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 61، ح 6، باب 14، ابواب اعداد الفرائض.

5- التهذیب، ج 2، ص 7، ح 13؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 59، ح 1، باب 14، ابواب اعداد الفرائض.

و بعضی از علما، افضل نوافل یومیّه، نماز شب را دانسته، نظر به بسیاری احادیث وارده در فضیلت آن (1) و حضرت رسول صلی الله علیه و آله در وصیّت به حضرت امیر المؤمنین علیه السلام تا سه دفعه فرمودند: بر تو باد به نماز شب (2).

بعد از آن، نافله ی زوال را مذکور ساخته، نظر به فضیلتی که در شأن آن وارد شده؛ و حضرت رسول صلی الله علیه و آله نیز در وصیّت به حضرت امیر علیه السلام سه دفعه فرمودند که: بر تو باد به نماز زوال (3).

و بعد از آن، نافله ی مغرب است؛ چنانچه از حضرت صادق علیه السلام مروی است که آن چهار رکعت را ترک مکن، نه در حضر، و نه در سفر، هر چند سواران در طلب تو باشند (4).

و بعضی علما، افضل نوافل یومیّه، دو رکعت نافله ی صبح را مذکور ساخته؛ بعد از آن، دو رکعت وتر را؛ بعد از آن، دو رکعت زوال؛ بعد از آن، نافله ی مغرب؛ بعد از آن، تمام نماز شب؛ بعد از آن، نوافل روز را (5).

و این مضمون در کتاب «فقه الرضا علیه السلام» که منسوب به حضرت رضا علیه السلام است، مذکور می باشد (6).

و بنابر این تفصیل، خالی از وجهی نیست.

ص: 342

1- سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 23 - 24.

2- الکافی، ج 3، ص 446، ح 14؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 91، ح 5 باب 25، ابواب اعداد الفرائض.

3- ر.ک: الکافی، ج 8، ص 79، ح 33؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 93 - 94، ح 1، باب 28، ابواب اعداد الفرائض.

4- التهذیب، ج 2، ص 113، ح 423؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 89، ح 8، باب 24، ابواب اعداد الفرائض.

5- شهید اوّل در الدّروس الشرعیّة، ج 1، ص 137.

6- فقه الرضا علیه السلام، ص 140.

و در سفر، نمازهایی که قصر می شود نافله ی آن ساقط است. پس هشت رکعت نافله ی ظهر، و هشت رکعت نافله ی عصر، اسقاط می شود.

و در سقوط وتیره خلاف است (1) و قول به عدم سقوط، خالی از قوت نیست (2)، و احوط، ترك آن است.

اوقات و احکام نوافل یومیه

دویم: در بیان اوقات نوافل یومیه است.

بدان که وقت نافله ی ظهر، از زوال شمس است تا این که سایه ای که بر می گردد، دو سبب شاخص شود.

و وقت نافله ی عصر، مستمر است تا رسیدن سایه به چهار سبب شاخص؛ چنانچه احادیث بسیار دلالت بر آن دارد (3).

و بعضی از علما وقت نافله ی ظهر را به شدن سایه مثل شاخص، و نافله ی عصر را به شدن سایه مثلین شاخص، تحدید نموده اند (4).

و منقول از بعضی، امتداد وقت نافله است به امتداد وقت فریضه (5).

ص: 343

1- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 5، ص 33 - 35؛ ریاض المسائل، ج 2، ص 166 - 169؛ مستند الشیعة، ج 5، ص 433 - 435؛ جواهر الكلام، ج 7، ص 81 - 86.

2- محقق خواجهی قول به عدم سقوط وتیره را می پذیرد. جهت اطلاع بر اقوال و ادله ی آن ر.ك: [بحث] سقوط الوتیره فی السفر و عدمه، اربعین حدیث (محقق خواجهی)، ص 246 - 251 (و فیها فوائد رجالیه).

3- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 4، ص 140 - 152، ح 3/4/20/27، باب 8، ابواب المواقیت.

4- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 199؛ محقق حلّی در المعتمر، ج 2، ص 48؛ علاّمه ی حلّی در تحریر الاحکام، ج 1، ص 179 و منتهی المطلب، ج 4، ص 92 و 96 و تبصرة المتعلّمین، ص 14؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 20.

5- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 76؛ قطب الدین کیدری در اصباح الشیعة، ص 60.

و مستند این دو قول، واضح نیست.

و هرگاه وقت نافله تنگ شود، و يك ركعت از آن را در وقت مسطور دریابد، تتمه را نیز متّصل به آن به جای می آورد و بعد مشغول فریضه می شود.

و جمعی از علما مذکور نموده اند که در این صورت، نافله را مخفّفاً به اتمام می رساند، چنانچه در اذکار رکوع و سجود به يك ذکر اکتفا می نماید، و سوره را ترك می کند، و قنوت را تخفیف می دهد یا به جا نمی آورد(1).

و هرگاه نماز را نشسته به جا آورد، آن هم دور نیست که تخفیف محسوب شود(2) هر چند رجحان تحقّق تخفیف، در این مقام، از احادیث وارده از اهل بیت علیهم السلام به نظر نرسیده؛ لیکن احادیث مشتمله بر تأکید در محافظت بر اوقات، اشعاری بر آن دارد.

و وقت نافله ی مغرب، بعد از ادای مغرب است تا برطرف شدن سرخی سمت مغرب، علی المعروف بین الاصحاب(3) پس چون ذهاب حمزه شود و نافله را نگذارده باشد، نماز عشا را به جا آورده، نافله را بعد از آن قضا می نماید.

و جمعی از علما وقت نافله مغرب را ممتد به امتداد وقت مغرب می دانند(4).

و این قول، نظر به ظواهر اخبار، خالی از قوّت نیست؛ و احوط، مراعات قول اوّل است.

و وقت دو ركعت وتیره، ممتد به امتداد وقت عشا است؛ و ظاهراً در آن خلافتی

ص: 344

1- از آن جمله: ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 202؛ محقّق حلّی در شرائع الاسلام، ج 1، ص 52.

2- ر.ك: مستند الشيعة، ج 4، ص 61.

3- ر.ك: منتهی المطلب، ج 4، ص 96؛ الروضة البهیة، ج 1، ص 492؛ مدارك الاحكام، ج 3، ص 73 و ن.گ: مفتاح الكرامة، ج 5، ص 113.

4- ر.ك: ذكری الشيعة، ج 2، ص 367؛ مفتاح الكرامة، ج 5، ص 113.

نیست، و در احادیث تحدیدی به جهت آخر آن به نظر نرسیده.

و اما نماز شب، پس وقت آن از نصف شب است تا طلوع فجر صادق.

و بعضی تا طلوع فجر کاذب دانسته اند(1).

و مشهور، اول است(2)، و چندان که به صبح نزدیک تر شود، بهتر است.

و از بعضی احادیث، ظاهر می شود استحباب قسمت آن بر نصف آخر شب؛ به این طریق که بعد از نصف شب، چهار رکعت به جا آورد؛ بعد خوابیده، باز برخاسته، چهار رکعت دیگر به جا آورد؛ باز خوابیده و دفعه ی سیم قریب به صبح، تتمه ی نافله را به جا آورد.

و این طریق، از فعل حضرت رسول صلی الله علیه و آله منقول است(3).

و دور نیست که در عمل به هر یک از دو وجه مذکور، فضیلت حاصل باشد، و افضل اوقات وتر، از طلوع فجر کاذب است تا طلوع فجر صادق.

و از برای جوانی که رطوبت دماغ او مانع از بیدار شدن در نصف آخر شب باشد، تقدیم نماز شب در اول شب، جایز است.

و ظاهر این است که مسافری که به جهت شدت سفر، اقامه ی آن در نصف آخر شب صورت نگیرد نیز در این حکم باشد، چنانچه از احادیث مستفاد می شود(4).

و دور نیست که به جهت هر امری که خوف فوت نماز در وقت، از آن جهت

ص: 345

1- سید مرتضی به نقل شهید اول در ذکری الشیعة، ج 2، ص 371.

2- ر.ک: مدارک الاحکام، ج 3، ص 81.

3- ر.ک: التهذیب، ج 2، ص 334، ح 1377 و الکافی، ج 3، ص 445، ح 13 و وسائل الشیعة، ج 4، ص 269-270، ح 1-2 باب 53، ابواب المواقیت.

4- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 4، ص 249-255، باب 44 از ابواب المواقیت.

حاصل باشد، تقدیم آن در اول شب جایز باشد؛ چنانچه از روایات، استفاده می توان نمود. (1)

و افضل آن است که در جمیع صور مفروضه، با فوات آن در وقت، قضا نماید، و به جهت خوف فوات، مقدّم بر وقت ندارد.

و هرگاه از آخر وقت، به قدر چهار رکعت ادراک نماید، آن را به جا آورده، تتمه ی نماز شب را به انجام رسانیده، بعد از آن، نماز صبح را به جا آورد، و تخفیف در آن نموده که نماز فجر به تأخیر نیفتد.

[و] هرگاه آخر شب بیدار شود و خایف از عدم ادراک نماز شب باشد، نماز وتر را مقدّم می دارد، و بعد تتمه ی نماز شب را قضا می نماید؛ چنانچه از احادیث، مستفاد می شود. (2)

و دور نیست که مراد به وتر - در این جا - مجموع شفع و وتر باشد (3)؛ چنانچه در بسیاری از احادیث، اطلاق وتر بر آن شده (4).

و در بعض احادیث صحیحه مذکور است که آیا راضی نمی شود کسی از شما این که برخیزد در آخر شب، و وتر را به جا آورد، و دو رکعت نافله ی صبح را بکند، و نوشته شود از برای او آن نماز، نماز شب. (5)

ص: 346

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 4، ص 249 - 255، باب 44 از ابواب المواقیت.

2- همان، ص 257 - 261.

3- از جمله کسانی که به این اطلاق تصریح نموده اند: شهید اول در ذکری الشیعة، شهید ثانی در روض الجنان، سید محمد عاملی ر.ك: مدارك الاحکام، ج 3، ص 17.

4- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 4، ص 59 - 66، ابواب اعداد الفرائض و نوافلها باب 14، ح 2 و باب 15، ح 1 - 7 - 8.

5- صحیحه ی معاویه بن وهب. التهذیب، ج 2، ص 327، ح 1391؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 258، ح 3.

و هرگاه بعد منکشف شود که وقت نماز شب باقی است، نماز شب را به جا می آورد.

و در بعض احادیث، سؤال شده است که بعد از ادای وتر، مشخص شده که وقت باقی است، فرمودند که نماز شب را به جا آورد(1).

و ظاهر آن، ادای هشت رکعت نماز شب است، و اجزای وتری که به جا آورده.

و در حدیث دیگر وارد شده که رکعت دیگر به وتر ختم می نماید، و نماز شب را سر می گیرد، و بعد نماز وتر را به جا می آورد(2). و ظاهر آن، این است که وتر را از هشت رکعت محسوب می دارد.

و عمل به هر يك از روایتین در مقام ادای سنت، بعید نیست که کافی باشد.

و در کتاب «فقه الرضا» مذکور است که چون نماز وتر و دو رکعت فجر را به جا آورد و طلوع فجر نشود، پس شش رکعت دیگر به آن ضم نماید، و دو رکعت فجر را اعاده نماید(3).

و آن، نسبت به حکم به صحّت وتر، و عدم حاجتی به اعاده ی آن، موافق با روایت اول است.

و حکم به احتساب نافله ی صبح از نماز شب، و اعاده ی آن بعد از اكمال نماز شب، مُقتبیه در کلام جمعی از علما است(4) پس قول به آن بعید نیست.

ص: 347

1- التهذیب، ج 2، ص 340، ح 1406؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 259، ح 8، باب 46، ابواب المواقیت.

2- التهذیب، ج 2، ص 338، ح 1396؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 258، ح 4، باب 46، ابواب المواقیت.

3- الفقه المنسوب الی الرضا علیه السلام، ص 139.

4- از آن جمله: شیخ مفید در المقنعة، ص 144؛ شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 141؛ شهید ثانی در ذکری الشیعة، ج 2، ص

374 و ر.ک: جواهر الکلام، ج 7، ص 354.

و هرگاه چهار رکعت از نماز شب را به جا آورد، و بعد خایف از طلوع فجر باشد، نماز وتر را مقدم داشته، در وقت، آن را به جا آورده.

[و] هرگاه وقت وفا نکند، نافله ی صبح را نموده، تتمه را بعد از ادای فریضه قضا می نماید؛ چنانچه در روایتی مذکور است (1).

و ظاهر این است که اتمام نماز شب، به ترتیب، در این صورت نیز جایز باشد؛ چنانچه مقتضای حکم اول است.

و هرگاه طلوع فجر شود، [و] هنوز چهار رکعت را تمام نکرده باشد؛ نافله ی صبح را نموده، فریضه [را] به جا می آورد و بعد نماز شب را قضا می نماید.

و هرگاه بعد از طلوع فجر بیدار شود نیز چنین می کند، هرگاه وقت نافله ی صبح باقی باشد و الا فریضه را ادا نموده، بعد همه ی آن نوافل را قضا می نماید.

و در احادیث صحیحه مذکور است که چون بعد از طلوع صبح بیدار شود، نماز شب و وتر را قبل از ادای نماز صبح به جا آورد (2).

و ظاهر آن است که آن، محمول بر رخصت باشد، و نهی فرموده اند از آن که آن را عادت خود نماید (3). پس در صورتی که کمتر از چهار رکعت را از شب ادراک نموده باشد، رخصت اتمام نماز شب قبل از اشتغال به فریضه حاصل خواهد بود.

و وقت نافله ی صبح، بعد از فراغ از نماز وتر است تا ظهور سرخی مشرقی.

ص: 348

1- التهذیب، ج 2، ص 25، ح 476؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 260 - 261، ح 2 باب 47، ابواب المواقیت.

2- صحیحہ محمد بن عذافر - التهذیب، ج 2، ص 126، ح 480؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 261، ح 1 باب 48، ابواب المواقیت.

3- التهذیب، ج 2، ص 339، ح 1403؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 261 - 262، ح 3.

و بعضی تا طلوع فجر صادق می دانند (1) و آن، احوط است.

و بعضی از علما مایل به امتداد وقت آن به امتداد وقت فریضه شده اند (2) و ظاهر بعض روایات دلالت بر آن دارد (3) و آن، خالی از بُعدی نیست.

احکام متفرقه ی نوافل

بحث سیم: در بیان احکام متفرقه ی متعلقه به نوافل است.

مستحب است که در نافله ی زوال، در رکعت اول، «حمد» و «توحید» را خوانده، در رکعت دویم، «حمد» و «جحد» را بخواند.

و هرگاه در همه، «حمد» و «توحید» را بخواند هم خوب است؛ چنانچه بعض روایات دلالت بر آن دارد؛ (4)

بلکه از حضرت صادق علیه السلام مروی است که نماز اوّابین (5) همه ی پنجاه رکعت به سوره ی «توحید» است (6).

و افضل آن است که در رکعت اول، «حمد» و «توحید»،

و در رکعت دویم، «حمد» و «جحد»،

ص: 349

1- ابن جنید اسکافی به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 2، ص 36.

2- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 2، ص 379.

3- التهذیب، ج 2، ص 133، ح 514؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 266، ح 2، باب 51، ابواب المواقیت.

4- ر.ک: الکافی، ج 3، ص 314، ح 14؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 64، ح 3 باب 13، ابواب القراءة فی الصلاة.

5- اوّابین: توّابین. (ر.ک: لسان العرب، ج 1، ص 219)

6- الکافی، ج 3، ص 314، ح 13؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 49، ح 3، باب 7، ابواب القراءة فی الصلاة.

و در سیم، «حمد» و «توحید» و آیه الکرسی (1)

و در چهارم، «حمد» و «توحید» و آخر سوره ی «بقره»: «آمن الرسول...» الی آخره (2)

و در پنجم، «حمد» و «توحید» و پنج آیه از آیات «آل عمران»: «انّ فی خلق السموات و الارض» تا «انّک لا تخلف المیعاد» (3)

و در ششم، «حمد» و «توحید» و سه آیه ی سخره: «انّ ربّکم اللّٰه الذی خلق السموات و الأرض» تا «انّ رحمة اللّٰه قریب من المحسنین» (4)

و در هفتم، «حمد» و «توحید» و این آیات از سوره ی «انعام»: «و جعلوا لله شركاء الجن» تا «و هو اللطیف الخبیر» (5)

و در هشتم، «حمد» و «توحید» و آخر سوره ی «حشر»: «لو انزلنا هذا القرآن» (6) الی آخره. (7)

و در نافله ی مغرب در رکعت اول، «حمد» و «توحید» را می خوانند و در دویم بعد از «حمد»، «جحد» را، و در بعض روایات، عکس آن نیز وارد شده (8).

و شیخ بهایی رحمه الله در «مفتاح الفلاح» در رکعت اول بعد از «حمد»، سوره ی «توحید» را سه دفعه، و در رکعت دویم بعد از «حمد»، سوره ی «قدر» را مذکور

ص: 350

1- سوره ی بقره / 255 - 257.

2- سوره ی بقره / 285 - 286.

3- سوره ی آل عمران / 190 - 194.

4- سوره ی اعراف / 54 - 56.

5- سوره ی انعام / 100 - 104.

6- سوره ی حشر / 21 - 24.

7- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 6، ص 63، ح 1، باب 13، ابواب القراءة فی الصلاة.

8- ر.ک: مصباح المتهدج، ص 87؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 64، ح 1، باب 14، ابواب القراءة فی الصلاة.

ساخته(1) و مستند آن به نظر نرسیده است.

و در روایتی وارد شده است که دو رکعت آخر آن، هر سوره را که خواهی بخوان.(2)

و از حضرت عسکری علیه السلام مروی است که آن حضرت در رکعت سیم، «حمد» و اول سوره ی «حدید» را تا «و هو علیم بذات الصدور» و در چهارم، «حمد» و آخر سوره ی «حشر» را قرائت می فرمودند(3).

و در رکعت اول نماز وتیره، سوره ی «واقعه» را بخواند، و در رکعت دویم، «توحید» را.

و دو رکعت اول نماز شب در هر رکعتی، «حمد» و سی مرتبه «توحید» بخواند؛ و در حدیث صحیح مذکور است که چون چنین نماید ما بین او و خدا گناهی باقی نماند(4).

و بعضی از علما در اولی، سی بار «توحید» و در ثانی، سی بار «جحد» را مذکور نموده اند(5).

و بعضی در اول «توحید» و در ثانی «جحد» را مطلق ذکر نموده اند(6).

ص: 351

-
- 1- مفتاح الفلاح، ص 239.
 - 2- مصباح المتعبد، ص 87؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 64، ح 1، باب 14، ابواب القراءة فی الصلاة؛ بحار الانوار، ج 84، ص 87، ح 2.
 - 3- مصباح المتعبد، ص 87؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 64 - 65، ح 2 باب 14، ابواب القراءة فی الصلاة.
 - 4- صحیحہ ی زید شحام، امالی شیخ صدوق، ص 462، ح 5؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 130، ح 2 باب 54، ابواب القراءة فی الصلاة.
 - 5- شیخ مفید در المقنعة، ص 122 - 123.
 - 6- شیخ طوسی در النهایة، ص 79؛ علامه حلّی در نهایة الاحکام، ج 1، ص 478؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 3، ص 338؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 209.

و ظاهر آن، اکتفا به يك دفعه است؛ چنانچه در حدیث صحیح وارد شده است(1).

و بعضی عکس آن را ذکر نموده اند(2).

و در آن چه در شفع و وتر خوانده می شود، در احادیث، اختلافی هست(3) و ظاهر، این است که عمل به هر يك از آنها خوب باشد.

اول: سوره ی «توحید» است در هر يك از آنها؛

از حضرت صادق علیه السلام مروی است که پدرم می فرمود که: «قل هو الله احد» معادل ثلث قرآن است، و آن حضرت دوست می داشت که آنها را جمع نماید در وتر، یعنی در شفع و وتر تا همه ی قرآن در آن بوده باشد(4).

دویم: معوذتین و «توحید» است که در دو رکعت شفع، معوذتین و در وتر، «توحید» را بخواند؛ چنانچه از حدیث صحیح(5) ترجیح آن بر خواندن «قل هو الله» در هر سه، ظاهر می شود.

سیم: نه سوره است که در هر رکعتی بعد از حمد، سه سوره را بخواند؛ چنانچه از حضرت رسول صلی الله علیه و آله مروی است که آن جناب در اول، سوره ی «الهیکم التکاثر» و «اَنَا انزلناه» و «اذا زلزلة» را می خواندند.

ص: 352

-
- 1- صحیحہ ی معاذ بن مسلم. الکافی، ج 3، ص 316، ح 22؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 65، ح 1، باب 15، ابواب القراءة فی الصلاة.
 - 2- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 108؛ شهید اول در البیان، ص 162.
 - 3- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 6، ص 131 - 133، ابواب القراءة فی الصلاة، باب 56.
 - 4- التهذیب، ج 2، ص 127، ح 482؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 131، ح 3، باب 56، ابواب القراءة فی الصلاة.
 - 5- صحیحہ ی معاویة بن عمّار. التهذیب، ج 2، ص 127، ح 488؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 132، ح 7، باب 56، ابواب القراءة فی الصلاة.

و در دویم، «والعصر» و «اذا جاء نصر الله» و «انا اعطینک» را.

و در سیم، «قل یا ایها الکافرون» و «تبت» و «قل هو الله احد» را. (1)

چهارم: در «فقه الرضا علیه السلام» مذکور است که در رکعت اول، «سیح اسم ربك الاعلی» و در دویم، «قل یا ایها الکافرون» و در سیم، «قل هو الله احد» را بخوانند. (2)(3)

و جمیع نوافل را - از رواتب و غیرها - اختیاراً نشسته می توان به جا آورد.

و منقول از بعض علما منع از آن است در حال اختیار الا در نماز و تیره (4) و آن، ضعیف است.

و در بعض روایات وارد شده است که عوض هر رکعتی، دو رکعت نشسته به جا آورد؛ چون دو رکعت نشسته به جای یک رکعت ایستاده است. (5)

و در حدیث دیگر مذکور است که راوی به خدمت حضرت باقر علیه السلام عرض نمود که ما در پیش خود گفتگو می نمودیم که کسی که نشسته نماز گزارد بدون جهتی، می باشد دو رکعت نماز او به جای یک رکعت، و دو سجده ی او به جای یک سجده؛

فرمودند که چنین نیست، آن تمام است، از برای شما - یعنی از برای شیعیان -

ص: 353

1- مصباح المتعبد، ص 132؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 133، ح 10، باب 56، ابواب القراءة فی الصلاة.

2- الفقه المنسوب الی الرضا علیه السلام، ص 138.

3- و.ر.ک: ارشاد القلوب، ج 1، ص 172 - 187.

4- ابن ادريس حلی در السرائر، ج 1، ص 309.

5- مسائل علی بن جعفر، ص 171، ح 294؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 493 - 494، باب 5، ابواب القیام.

اجر آن تمام داده می شود(1) و می توان آن را حمل نمود بر صورت عذر.

و در دو حدیث صحیح این مضمون وارد است که چون کسی نماز نشسته گزارد، و خواهد ثواب نماز ایستاده را دریابد، قرائت را نشسته به جا آورد، چون به آخر سوره رسد، برخیزد و سوره را ایستاده تمام نماید، و به رکوع رود، ثواب نماز ایستاده، از برای او نوشته می شود.(2)

و در روایت دیگر دو آیه از آخر سوره را مذکور نموده که ایستاده به جا آورد، به رکوع رود تا ثواب قیام به او داده شود(3).

و دور نیست که ذکر آن به عنوان مثال یا محمول بر فضیلت باشد.

پس بنابر ظاهر، اطلاق دو حدیث اول اظهر است، و عمل به ظاهر روایت اخیره، احوط در ادای سنت است.

و مکروه است تکلم ما بین چهار رکعت نافله ی مغرب؛ چه، نهی از آن وارد شده(4).

و نیز مکروه است تکلم ما بین نماز مغرب و نافله ی آن، چنانچه جمعی از علما مذکور نموده اند(5).

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که فرمودند: کسی که به جا آورد نماز

ص: 354

-
- 1- الکافی، ج 3، ص 410، ح 2؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 492 - 493، ح 1 باب 5، ابواب القیام.
 - 2- صحیحہ ی زراره و صحیحہ ی حماد بن عثمان - التهذیب، ج 2، ص 170، ح 675 و 676؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 498 - 499، ح 1 / 3 باب 9، ابواب القیام.
 - 3- صحیحہ ی حماد بن عثمان - الفقیه، ج 2، ص 238، ح 1046؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 498، ح 2 باب 9، ابواب القیام.
 - 4- التهذیب، ج 2، ص 114، ح 425؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 488، ح 1 باب 20، ابواب التعقیب.
 - 5- از آن جمله: علاّمہ ی حلّی در تذکره الفقهاء، ج 2، ص 274؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 2، ص 294؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج 3، ص 14.

مغرب را بعد از آن، تعقیب بخواند و تکلم نکند تا این که دو رکعت نماز نگذارد، نوشته می شود آن دو رکعت از برای او در علیین. پس اگر چهار رکعت نماز بگذارد، نوشته می شود از برای او حجّه مبروره(1).

و بدان که علامه رحمه الله مذکور نموده که سزاوار چنان است که سجده ی شکر نماز مغرب را بعد از نافله ی آن به جا آورند(2).

و در احادیث اختلافی هست(3) و در بعض روایات چنان است که مذکور شد(4).

و در بعض دیگر بعد از نماز مغرب ذکر شده و فرموده اند که آن را ترك مکن که دعا در آن، مستجاب است(5).

و شگّی در جواز وجهین نیست، و دور نیست که افضل، ادای آن بعد از فریضه باشد، و حمل حدیث اوّل بر تقيّه بعید نیست(6).

و از حضرت صاحب الزمان (عج) در این خصوص مروی است که فضیلت دعا و تسبیح، بعد از فرایض، نسبت به دعا بعد از نوافل، مثل فضیلت فرایض است بر نوافل(7).

و سجده، دعا و تسبیح است. پس افضل آن است که بعد از فریضه باشد، و اگر

ص: 355

1- التهذيب، ج 2، ص 113، ح 422؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 488، ح 2، باب 30 ابواب التعقیب.

2- ر.ك: تحرير الاحكام، ج 1، ص 176.

3- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 6، ص 489 - 491، ابواب التعقیب، باب 31.

4- همان، ح 1 و 4.

5- همان، ح 2.

6- همان گونه که صاحب وسائل الشیعة حدیث را حمل بر تقيّه یا بیان جواز نموده اند. ر.ك: وسائل الشیعة، ج 6، ص 489، ذیل حدیث اوّل.

7- احتجاج طبرسی، ج 2، ص 487.

بعد از نافله قرار دهند نیز جایز است.

و مستحب است که در سجده ی آخرِ نافله ی مغرب در شب جمعه بگوید، و اگر در هر شب بگوید، افضل است: «اللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَسْئَلُکَ بِوَجْهِکَ الْکَرِیْمِ وَ اَسْمَکَ الْعَظِیْمِ اِنْ تُصَلِّیْ عَلَیْ مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ اِنْ تَغْفِرْ لِیْ ذَنْبِیْ الْعَظِیْمِ».

چنانچه در حدیث صحیح وارد شده است، و فرمودند که انصراف نماید و حال آن که خدا او را آمرزیده باشد(1).

نوافل غیر از رواتب یومیّه

نماز غفیله

بحث چهارم: در ذکر نوافل چند غیر از رواتب یومیه است.

از آن جمله، نماز غفیله است، بنا بر وجهی.

و این نماز، بنا بر آن که مغایر با نافله ی مغرب باشد، به سند صحیح روایت نشده است؛ و لیکن احادیث متعدّده در آن وارد است:

از حضرت رسول صلی الله علیه و آله مروی است که فرمودند: نافله گزارید در ساعت غفلت، هر چند به رکعتین خفیفترین باشد؛ پس به درستی که آنها مورثِ دارِ کرامتند.

گفته شد: یا رسول الله! کدام است ساعت غفلت؟

فرمودند: ما بین مغرب و عشا است.

و سؤال نمودند از آن حضرت از تفسیر خفیفترین.

فرمودند: آن است که حمد به تنهایی خوانده شود.(2)

ص: 356

1- الفقیه، ج 1، ص 273، ح 1294؛ وسائل الشیعه، ج 7، ص 394، ح 1 باب 46 ابواب صلاة الجمعة و آدابها.

2- فلاح السائل، ص 245 - 248؛ مستدرک الوسائل، ج 6، ص 302، ح 2.

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که کسی که دو رکعت نماز گزارد بین العشائین، و بخواند در اول، «حمد» و آیه ی «و ذالنون اذ ذهب مغاضباً» را تا «و كذلك ننجی المؤمنین» (1) و در دویم، «حمد» و آیه ی «و عنده مفاتح الغیب» (2) تا آخر آیه، پس چون فارغ شود از قرائت، بلند کند دست های خود را بگوید:

«اللهم انی اسئلك بمفتاح الغیب الّتی لا یعلمها الا انت ان تصلى علی محمد و آل محمد و ان تفعل بی كذا و كذا» یعنی حاجت خود را بطلبد و بگوید:

«اللهم انت ولی نعمتی و القادر علی طلبتی تعلم حاجتی اسئلك بمحمد و آله لما قضیتها لی»

و سؤال نماید حاجت خود را، عطا می فرماید خدای تعالی به او آن چه را سؤال نماید. (3)

و بعضی از علما این نماز را مغایر با نماز غفیله که مذکوره در روایت اول است، دانسته و به این جهت هر يك را جدا مذکور نموده (4) و آن خالی از تأمل نیست هر چند ظاهر از روایت اخیر، آن است که این نماز بخصوصه استحبابی داشته باشد.

و آن چه از روایت اول مستفاد می شود، آن است که در ساعت غفلت، نماز نافله واقع شود، چه این نماز باشد یا غیر آن.

پس به ادای نافله ی مغرب، آن مطلب نیز حاصل است. بلکه دور نیست که

ص: 357

1- سوره ی انبیا / 87 - 88.

2- سوره ی انعام / 59.

3- مصباح المتعبد، ص 94؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 121، ح 2 باب 20 ابواب بقية الصلوات المندوبه.

4- شهید اول در ذکر الشیعة، ج 2، ص 293 و 313.

هرگاه نافله ی مغرب را به این وضع ادا نمایند، عمل به این وظیفه نموده باشند.

و چون تنفل در وقت فریضه، سوای آن چه استثنای آن به ثبوت رسیده، محلّ اشکال است، احوط آن است که دو رکعت نافله ی مغرب را به این وضع به جا آورند.

و هرگاه دو رکعت آخر را به این وضعیت ادا نمایند، اولی است؛ چون در دو رکعت اول، تعیین سوره ی مخصوصی وارد شده است، چنانچه اشاره به آن شده و جمعی از علما نماز غفیله را با این نماز یکی می دانند، و کیفیت مذکوره را حمل بر فضیلت نموده اند. (1)

نماز حضرت جعفر طیار علیه السلام

و از جمله نمازهای مندوبه که فضیلت عظیمه از برای آن وارد شده، نماز جعفر طیار است که مشهور به صلاة تسبیح است، و این از جمله نمازهای مشهوره است که شیعه و سنی آن را روایت نموده اند. (2)

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که حضرت رسول صلی الله علیه و آله فرمودند به جعفر: به درستی که می دهم به تو چیزی را که اگر تو بکنی آن را در هر روز، می باشد بهتر از برای تو از دنیا و مافیها؛ پس اگر بکنی تو آن را میان دو روز، می آمرزد خدا از برای تو مابین آن دو روز را، یا هر جمعه، یا هر ماهی، یا هر سالی، می آمرزد خدا

ص: 358

1- از آن جمله: شهید اول در الدرر السعیه، ج 1، ص 137؛ ابن فهد حلی در الموجز الحاوی، ص 94؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 37؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 6، ص 68.

2- ر.ک: الکافی، ج 3، ص 465؛ الفقیه، ج 1، ص 347؛ التهذیب، ج 3، ص 186؛ وسائل الشیعه، ج 8، ص 47، باب 1 ابواب صلاة جعفر؛ بحار الانوار، ج 88، ص 212 و سنن ابی داود، ج 2، ص 29، ح 1297؛ سنن ترمذی، ج 2، ص 350، ح 482.

از برای تو ما بین آنها را. (1)

و در حدیث دیگر وارد شده است که آن حضرت فرمودند به جعفر: آیا تعلیم نکنم به تو نمازی را که چون به جا آوری تو آن را، اگر فرار نموده باشی از جنگ جهاد، و بوده باشد بر تو مثل ریگ عالج - که نام بیابان پرریگی است - و مثل کف دریا گناه، می آمرزد خدا از برای تو، و این نماز را تعلیم به او فرمودند. (2)

و از حضرت صادق علیه السلام سؤال نمودند که کسی که به جای آورد نماز جعفر را، آیا نوشته می شود از برای او از اجر، آن چه فرمود رسول خدا صلی الله علیه و آله از برای جعفر؟

فرمودند: إی والله (3).

و از حضرت کاظم علیه السلام سؤال نمودند که چه چیز است از برای کسی که نماز جعفر را به جا آورد؟

فرمودند: اگر بوده باشد از برای او مانند ریگ عالج، و کف دریا گناه، هر آینه می بخشد خدای تعالی او را.

راوی گوید: گفتم این از برای ماست؛ یعنی از برای شیعیان است؟

فرمودند: پس از برای کیست مگر از برای شما به تنهایی (4).

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که کسی که به جا آورد نماز جعفر را هر

ص: 359

-
- 1- التهذیب، ج 3، ص 186، ح 420؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 50 - 51، ح 3 باب 1، ابواب صلاة جعفر.
 - 2- الفقیه، ج 1، ص 47، ح 1536؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 51 - 52، ح 5 باب 1، ابواب صلاة جعفر.
 - 3- الکافی، ج 3، ص 467، ح 7؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 50، ح 2، باب 1، ابواب صلاة جعفر.
 - 4- الفقیه، ج 1، ص 348، ح 1539؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 54، ح 2، باب 2، ابواب صلاة جعفر.

روز، نوشته نمی شود از برای او سَیِّئَات، و نوشته می شود از برای او به هر تسییحی در آن، حسنه ای و بلند می شود از برای او در بهشت درجه ای. (1)

و این نماز چهار رکعت است به دو سلام، و در هر رکعت بعد از «حمد»، یک سوره می خواند، هر سوره را که خواهد.

و علی المشهور (2) مستحب است که در رکعت اول، سوره ی «اذا زلزلت» را بخواند، و در دویم، سوره ی «والعادیات»، و در سیم، سوره ی «اذا جاء نصر الله»، و در چهارم، سوره ی «توحید» را، و آن از حضرت صادق علیه السلام و از حضرت ابی الحسن علیه السلام مروی است. (3)

و در حدیث دیگر مذکور است که بخوان در آن «اذا زلزلت الارض» و «اذا جاء نصر الله» و «اَنَا انزلناه» و «قل هو الله احد» (4) [را].

و ظاهر این است که مراد از خواندن این چهار سوره، به ترتیب رکعات باشد.

و در کتاب «فقه الرضا علیه السلام» که منسوب به آن حضرت است در رکعت اول «والعادیات» و در ثانی سوره ی «اذا زلزله» و در باقی بر نحو مشهور مذکور است. (5) و علی بن بابویه رحمه الله [نیز] به این نحو مذکور نموده (6).

و به هر یک از این وجوه عمل نمایند، خوب است، و هرگاه عمل به مشهور شود اولی است، و هرگاه در چهار رکعت، سوره ی توحید خوانده شود هم خوب

ص: 360

1- بحار الانوار، ج 88، ص 209 - 211.

2- رك: الحدائق الناضرة، ج 10، ص 503؛ منتهی المطلب، ج 6، ص 147.

3- التهذيب، ج 4، ص 187، ح 423؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 54، ح 3، باب 2، ابواب صلاة جعفر.

4- همان، التهذيب، ح 421؛ وسائل الشیعة، ح 2.

5- الفقه المنسوب الى الرضا علیه السلام، ص 155؛ مستدرک الوسائل، ج 6، ص 228، ح 1.

6- رك: مختلف الشیعة، ج 2، ص 347 - 348.

است؛ چنانچه آن نیز در «فقه الرضا علیه السلام» مذکور است.(1)

و بعد از خواندن سوره، پانزده بار می گوید: «سبحان الله و الحمد لله و لا اله الا الله و الله اكبر» و چون به رکوع می رود، در رکوع، ده بار می گوید، و همچنان بعد از سر برداشتن از رکوع، و در سجده ی اول، و بین السجدهین، و در سجده ی دویم، و بعد از سر برداشتن از سجده ی دویم، پس مجموع تسبیحات در يك ركعت، هفتاد و پنج بار می شود، و در سه ركعت دیگر نیز به این نحو معمول می دارد. پس مجموع تسبیحات سیصد دفعه می شود که يك هزار و دوست ذکر باشد.

و هرگاه تسبیح مذکور را کلاً یا بعضاً در بعض احوال مقرر فراموش نمایید، و در حال دیگر به خاطر آورد، در آن حال آن را قضا نماید.

و هرگاه او را کاری باشد و فرصت خواندن تسبیح را در نماز نداشته باشد، چهار ركعت را بدون تسبیح به جای می آورد، و بعد از نماز، تسبیحات را در راهی که می رود، به جا می آورد.

و در بعض روایات مذکور است که افضل اوقات از برای این نماز، اول روز جمعه است(2).

و از حضرت رضا علیه السلام منقول است که آن جناب در سفر خراسان، آن را در آخر شب به جا می آوردند، و از نافله ی شب محسوب می داشتند(3).

و این روایت بسا باشد [که] اشعاری به فضیلت آن وقت نیز داشته باشد و

ص: 361

1- الفقه المنسوب الی الرضا علیه السلام، ص 155؛ مستدرک الوسائل، ج 6، ص 228، ح 1.

2- ر.ک: احتجاج، ص 491؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 56، ح 1، باب 4، ابواب صلاة جعفر.

3- ر.ک: عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج 2، ص 180 - 181؛ وسائل الشیعة، ج 4، ص 55 - 56، ح 24، باب 13، ابواب اعداد الفرائض.

دلالت بر جواز ادای رواتب یومیه را بر این وضع دارد؛ چنانچه منصوص به در اخبار متعدده (1) و مفتی به در کلام جماعتی از علماست (2)؛ بلکه ظاهر مشهور بین الاصحاب است (3).

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که اگر خواهی، حساب نما آن را از نوافل شب و اگر خواهی، حساب نما آن را از نوافل روز، حساب می شود از برای تو از نوافل تو و حساب می شود از برای تو نماز جعفر (4)؛ یعنی هر دو اجر را داری.

و در جواز اتیان به قضای نماز واجب به این نحو، محلّ تأمل است و بعضی از علما مایل به جواز آن شده اند (5) و آن، خالی از قوت نیست؛ چه، ظاهر اطلاق حدیث صحیح دلالتی بر آن دارد (6) و در آن فعلی که منافی صحّت نماز باشد، نیست، و به این جهت، بعضی، جواز ادای فریضه حاضره را به آن نحو نیز احتمال داده اند. (7)

ص: 362

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 57 - 58، باب 5 از ابواب صلاة جعفر.

2- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 9، ص 236.

3- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 10، ص 507.

4- الفقیه، ج 1، ص 349، ح 1542؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 58، ح 5، باب 5، ابواب صلاة جعفر.

5- منظور یحیی بن سعید حلّی است [در الجامع للشرائع، ص 112]. ر.ك: ذکری الشیعة، ج 4، ص 244؛ روض الجنان، ج 2، ص 873. اصل عبارت الجامع للشرائع چنین است: «و یصلیها مجرّده و یقضی التسییح و هو فی حوائجه و یحتسب بها من نوافله ان شاء و من قضاء صلاة».

6- التهذیب، ج 3، ص 187، ح 422؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 57، ح 1، باب 4، ابواب صلاة جعفر.

7- شهید اول در البیان، ص 222 و عبارت شهید اول چنین است: «و یجوز تجریدها (صلاة جعفر علیه السلام) عن التسییح لضرورة ثم یقضی و احتسابها من الرواتب بل من الفرائض».

نماز حضرت امیر المؤمنین علیه السلام

و از جمله نمازهای مندوبه، که تأکید در خصوص آنها وارد شده، نماز حضرت امیر المؤمنین علیه السلام است، و آن چهار رکعت است به دو سلام، و در هر رکعت بعد از حمد، پنجاه بار سوره ی توحید خوانده می شود. (1)

نماز حضرت فاطمه علیها السلام

و از آن جمله نماز حضرت فاطمه علیها السلام است.

و آن دو رکعت است، در رکعت اول بعد از «حمد»، صد بار سوره ی «قدر» و در رکعت دویم، بعد از «حمد»، صد بار سوره ی «توحید» را می خواند. (2)

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که چون سلام دهی، پس تسبیح حضرت زهرا علیها السلام را به جا آور - و در این حدیث، در کیفیت تسبیح آن حضرت، «سبحان الله» بر «الحمد لله» مقدم ذکر شده است - و فرمودند آن حضرت که: والله اگر می بود چیزی افضل از این نماز، هر آینه تعلیم می نمود آن جناب به آن حضرت.

و نیز فرمودند به راوی که تعلیم نما به معتمدین از برادران دینی خود، این چهار رکعت، و این دو رکعت را - یعنی نماز حضرت امیر المؤمنین و حضرت فاطمه علیهما السلام را - پس به درستی که اینها افضل نمازهایند بعد از فرایض، پس کسی که به جا آورد این دو نماز را در ماه رمضان یا غیر آن، فارغ می شود (3) از آن و

ص: 363

1- ر.ک: مصباح المتعجد، ص 256؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 115 - 116، ح 1 - 2، باب 13، ابواب بقية الصلوات المندوبه.

2- ر.ک: مصباح المتعجد، ص 265؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 114، ح 6، باب 10، ابواب بقية الصلوات المندوبه.

3- فارغ نمی شود (نسخه های «ص»، «ض»، «ش»، «غ»).

نمی ماند ما بین او و خدای عزوجل، گناهی. (1)

و صلوات مندوبه زیاده از حدّ احصاست، و در مصابیح و کتب دعوات، بسیاری از آن مذکور است. (2)

نماز جماعت

اشاره

فصل پانزدهم: در بیان نماز جماعت است.

فضیلت نماز جماعت

اشاره

و در آن، چند بحث است:

بحث اول: در بیان اهتمام شارع در خصوص نماز جماعت، و زیادتی فضیلت آن است، و بیان نمازهایی است که جماعت، نسبت به آنها مقرر شده است.

بدان که اهتمام شارع در خصوص نماز جماعت، فی الجمله از جمله امور واضحه ای است که اجماع قاطبه ی مسلمین، بر آن واقع است (3)؛ بلکه از جمله ضروریات دین است (4). و احادیث وارده در آن خصوص، زاید از حدّ حصر است (5).

ص: 364

1- التهذیب، ج 3، ص 66، ح 21؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 29، ح 1، باب 7، ابواب نافله شهر رمضان. متن روایت چنین است: «... ثم قال: اسمع وعه وعلّم ثقات اخوانك هذه الأربع والرکعتین، فانهما أفضل الصلوات بعد الفرائض، فمن صلاّها فی شهر رمضان أو غیره انفتل و ليس بينه وبين الله عزّ وجلّ من ذهب...».

2- ر.ك: البيان، ص 214 - 224؛ جامع عبّاسی، ص 63 - 79؛ حدیقة المتقین، باب سیزدهم، ص 40 - 42 و ربیع الأسابیع [علامه ی مجلسی (چاپ سنگی)].

3- ر.ك: منتهی المطلب، ج 6، ص 164 - 165.

4- ر.ك: مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 159.

5- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 285 - 294، باب 1 و 2 از ابواب صلاة الجماعة.

از حضرت صادق علیه السلام مروی است که قصد نمود حضرت رسول صلی الله علیه و آله به سوزانیدن قومی که نماز در منازل خود می کردند، و نماز جماعت نمی نمودند؛ پس مرد کوری نزد آن حضرت آمد، و عرض نمود که: یا رسول الله من نابینایم، و بسا باشد که بشنوم اذان را، و نیابم کسی را که با او به جماعت آیم، و نماز با تو گزارم. آن حضرت فرمودند: که ببند از منزل خود تا به مسجد، ریسمانی را و به جماعت حاضر شو(1).

و نیز از آن جناب مروی است که فرمودند به قومی که: البتّه حاضر به مسجد می شوید، یا به تحقیق که می سوزانم بر شما، منزل های شما را(2).

و از حضرت صادق علیه السلام مروی است که: به حضرت امیر المؤمنین علیه السلام رسید این که، قومی به نماز حاضر نمی شوند، در مسجد، پس آن حضرت خطبه خواندند، و فرمودند: به درستی که قومی حاضر نمی شوند به نماز با ما، در مسجدهای ما، پس چیز نخورند با ما، و نیاشامند با ما، و مناکحه نکنند با ما، و چیزی نگیرند از فیء با ما، یا این که حاضر شوند نماز ما را در جماعت با ما؛ به درستی که نزدیک است که امر نمایم که آتش آورند و برافروزند در خانه های ایشان، پس بسوزانم بر آنها خانه های ایشان را، یا این که دست بردارند.

گفت: پس ابا نمودند مردم از چیز خوردن با ایشان، و آب خوردن با ایشان، و از مناکحه با ایشان، تا این که حاضر به نماز جماعت شدند با مسلمانان(3).

ص: 365

-
- 1- التهذيب، ج 3، ص 266، ح 753؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 293، ح 9، باب 2، ابواب صلاة الجماعة.
 - 2- الفقيه، ج 1، ص 245، ح 1092؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 291، ح 4، باب 2، ابواب صلاة الجماعة.
 - 3- امالی شیخ طوسی، ج 2، ص 308؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 196، ح 9، باب 2، ابواب احکام المساجد.

و از حضرت امام رضا علیه السلام پرسیدند که مردی که نماز واجبی را در مسجد کوفه فرادی به جا آورد، افضل است، یا نماز را در آن جا نکند؛ لیکن به جماعت نماید؟ فرمودند که: نماز به جماعت افضل است(1).

با آن که وارد شده است که نماز در مسجد کوفه افضل است از هزار نماز(2).

و شهید ثانی رحمه الله روایت نموده است از بعض کتب قدیمه، به اسناد او(3) از حضرت رسول صلی الله علیه و آله که فرمودند: آمد مرا جبرئیل علیه السلام با هفتاد ملک بعد از نماز ظهر؛

پس گفت: یا محمد! به درستی که پروردگار تو سلام می رساند تو را و از برای تو دو چیز به هدیه فرستاده است که به هدیه نداده است به هیچ پیغمبری پیش از تو.

فرمودند: کدام است آن دو هدیه؟

جبرئیل گفت: سه رکعت وتر است، و گزاردن نماز پنج گانه را به جماعت.

پس آن حضرت فرمودند: یا جبرئیل چه چیز است از برای امت من در جماعت؟

گفت: یا محمد! اگر دو نفر باشند، می نویسد خدای تعالی از برای هر يك از ایشان، صد و پنجاه نماز؛

و هرگاه سه عدد باشند، می نویسد از برای هر يك به هر رکعتی، ششصد نماز؛

و هرگاه چهار نفر باشند، می نویسد از برای هر يك به هر رکعتی، هزار و دویست نماز؛

ص: 366

1- التهذیب، ج 3، ص 25، ح 88؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 240، ح 4، باب 33، ابواب احکام المساجد.

2- الکافی، ج 3، ص 490، ح 1؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 252 - 253، ح 3، باب 44، ابواب احکام المساجد.

3- الامام و المأموم، ابو محمد جعفر بن احمد قمی. ر.ک: جامع الاحادیث، تحقیق: سید محمد حسینی نیشابوری، ص 327.

و هرگاه پنج نفر باشند، می نویسد خدا از برای هر يك به هر رکعتی، دو هزار و چهارصد نماز؛

و هرگاه شش نفر باشند، می نویسد خدا از برای هر يك به هر رکعتی، چهار هزار و هشتصد نماز؛

و هرگاه هفت نفر باشند، می نویسد از برای هر يك به هر رکعتی، نه هزار و هشتصد نماز؛

و هرگاه هشت نفر باشند، می نویسد خدای تعالی از برای هر يك از ایشان به هر رکعتی، نوزده هزار و دویست نماز؛

و اگر نه نفر باشند، می نویسد خدای تعالی از برای هر يك از ایشان به هر رکعتی، سی و هشت هزار و چهارصد نماز؛

و هرگاه ده نفر باشند، می نویسد خدای تعالی از برای هر يك از ایشان به هر رکعتی، هفتاد و دو هزار و هشتصد نماز. (1)

پس اگر از ده نفر زیاده باشند، پس اگر دریاهاى آسمان ها و زمین همه مرکب شوند، و درخت ها قلم گردند، و ثقلین با ملائکه نویسنده شوند، قادر نباشند بر نوشتن ثواب يك رکعت از آن را.

یا محمد! تکبیره ای را که مؤمن ادراک نماید با امام، بهتر است از برای او از هفتاد هزار حجه و عمره، و بهتر است از دنیا و مافیها هفتاد هزار بار، و رکعتی را که نماز گزارده مؤمن با امام، بهتر است از صد هزار دینار - یعنی اشرفی - که

ص: 367

1- ظاهراً هرگاه نمازگزاران به هفت نفر برسند نه هزار و شش صد، و در ده نفر، هفتاد و شش هزار و هشت صد رکعت صحیح می باشد؛ چون اعداد در هر مرتبه دو برابر عدد قبل می شود، بنابر این دو برابر چهار هزار و هشت صد، نه هزار و شش صد می باشد و... و تقطن بهذا الفقيه المحدث البحراني. ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 11، ص 67 و ص 501 - 502.

تصدّق نماید به آن بر مساکین و سجده ای را که به جا آورد مؤمن با امام، بهتر است از آزاد نمودن صد بنده(1).

و روایت نموده است شهید اول که نماز عقب عالم، بهتر از هزار رکعت است(2).

پس چون این را ملاحظه نمایند، با ثوابی که از برای نفس جماعت، مقرر شده - چنانچه در حدیث اول گذشت - آن ثواب، هزار مرتبه مضاعف می شود، و همچنان هرگاه مع ذلك در مسجد واقع سازند، خصوصاً در مسجد بازار(3) و مسجد جامع.

و بدان که جماعت، در نماز جمعه و عیدین، با تحقق شرایط و جوب، از جمله واجبات است و آن، محلّ کلام نیست.

و همچنان جماعت نسبت به کسانی که قرائت ایشان درست نباشد و متمکن از تعلّم آن قبل از گذشتن وقت نماز نباشد، دور نیست که مع الامکان واجب باشد. و همچنان به نذر و شبه آن، و به امر کسی که طاعت او، بر وی لازم باشد، واجب می شود.

و بدون آن، نسبت به نماز یومیّه از سنن اکیده است؛ چنانچه اشاره به آن شد و استحباب آن نسبت به سایر فرایض معروف بین الاصحاب است(4).

ص: 368

1- ر.ك: روض الجنان، ج 2، ص 964 - 965؛ جامع الاحادیث، ص 329؛ بحار الانوار، ج 85، ص 14، ح 26؛ مستدرک الوسائل، ح 6، ص 443؛ موسوعه ی احادیث اهل البیت علیهم السلام، ج 6، ص 120 - 121، ح 10.

2- ر.ك: النفلیة، ص 139، عبارت شهید اول چنین است: «... و عن الصادق علیه السلام الصلوة خلف العالم بالف رکعة و خلف القرشی بمائة و...».

3- ر.ك: ثواب الاعمال، ص 51، ن. گ: بیان علامه ی مجلسی که در تعلیقه ی همان کتاب ذکر شده است.

4- ر.ك: منتهی المطلب، ج 6، ص 164.

و ثبوت آن، نسبت به نماز آیات نیز محلّ خلاف و اشکال نیست(1).

و در جریان آن، نسبت به نماز طواف و نمازهای مندوره خالی از تأمل نیست.

و اما نوافل، پس جماعت در آنها جایز نیست، و از بدع اهل سنت است، سوای نماز استسقا و نماز عیدین با فقدان شرط وجوب، چنانچه اشاره شد.

و در دو رکعت نماز روز عید سعید غدیر - که قبل از زوال می شود - قولی به جواز جماعت هست(2)، و مستند واضحی ندارد، و اقوی، منع است(3).

شرائط نماز جماعت

اشاره

بحث دویم: در بیان شرایط جماعت است.

و آن، چند امر است:

اول: عدد است.

بدان که اقلّ جماعت دو است: یکی امام و دیگری مأموم، خواه هر دو مرد باشند یا هر دو زن باشند یا امام مرد، و مأموم زن باشد.

و در حدیث وارد شده است که مؤمن به تنهایی جماعت است(4).

و مراد به آن، شاید این باشد که، هرگاه مؤمن خواهد نماز جماعت گزارد، و

ص: 369

1- ر.ك: تذكرة الفقهاء، ج 4، ص 184؛ كشف اللثام، ج 4، ص 358.

2- قائل به جواز ابوالصلاح حلبی است در الكافی فی الفقه، ص 160 و ر.ك: المقنعة، ص 204.

3- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 11، ص 87؛ مجمع الفائدة و البرهان، ج 3، ص 443، رسالة صلاة الجماعة [بحوث فی الفقه]، ص 35 -

33، شرح تبصرة المتعلّمين، ج 2، ص 201 و الفرق بین النافلة و الفريضة، ص 22 - 21؛ النجعة، ج 3، ص 294 - 290.

4- الفقيه، ج 1، ص 246، ح 1096؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 297، ح 5، باب 4، ابواب صلاة الجماعة.

برای او میسر نشود، و به تنهایی نماز گزارد، ثواب جماعت را جناب اقدس الهی به او عطا می فرماید(1).

یا این که چون مؤمن، اذان و اقامه گوید، دو صف از ملائکه عقب او نماز می کند، و اگر اقامه به تنهایی گوید، یک صف از ملائکه(2)؛ پس ثواب جماعت به او می رسد.

یا این که چون مؤمن نماز گزارد، نظر به کمال او در حضور قلب، جمیع حواس و مشاعر ظاهره و باطنه، اقتدا به عقل او در بندگی و حضور در خدمت اقدس الهی نموده، پس به منزله ی جماعت منعقد می باشد، و ثواب جماعت به او عطا می شود.(3)

و علی ای حال، در صورتی که مأموم منحصر به یک نفر باشد، پس هرگاه امام مرد، و مأموم نیز مرد باشد، جانب دست راست امام می ایستد، و اگر زن باشد، عقب سر او می ایستد.

و هرگاه مرد عقب سر او ایستد، یا این که جانب دست چپ او باشد، مشهور جواز آن است، و اول را افضل می دانند(4).

و بعضی وجه اول را متعین دانسته اند(5) و آن، خالی از ضعف نیست.

و مستحب است که زن در صورت مفروضه، طرف دست راست او بایستد.

ص: 370

1- ر.ك: رياض المسائل، ج 4، ص 207.

2- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 5، ص 381 - 383، باب 4 از ابواب الاذان و الاقامه.

3- ر.ك: الفقیه، ج 1، ص 246، ح 1095.

4- ر.ك: مختلف الشیعة، ج 3، ص 89؛ مجمع الفائدة و البرهان، ج 3، ص 287؛ مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 161.

5- ابن جنید اسکافی به نقل علامه ی حلی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 89.

و در حدیث وارد است که محلّ سجده ی آن زن، محاذی زانوهای امام باشد(1).

و در روایت دیگر وارد شده که محاذی قدم های او باشد.(2)

و هرگاه مأموم، يك مرد و يك زن باشد، مرد جانب دست راست، و زن عقب او می ایستد، و هرگاه دو مرد یا زیاده باشند، در عقب او می ایستد.

دویم: آن است که حایلی ما بین امام و مأموم نباشد، به این نحو که مانع از مشاهده ی امام یا مأمومی که امام را مشاهده نماید، به نحوی که مذکور می شود، نبوده باشد.

و هرگاه مانع از استطرار باشد، دون از مشاهده - چون پنجره و نحو آن - ظاهر، عدم منع است. و بعضی از علما آن را مانع دانسته اند(3) و [آن] خالی از ضعف نیست.

و هرگاه مانع از رؤیت در بعض احوال باشد، دون از بعض [دیگر]، چنانچه در حال سجده یا نشستن، مانع باشد، و در حال ایستادن، مانع نباشد، دور نیست که مانع از اقتدا نبوده باشد.

و در جریان این شرط نسبت به زن، خلاف است(4):

پس جمعی نسبت به او، شرط مذکور را جاری ندانسته اند، و با وجود بودن حایل از دیوار یا پرده، اقتدای او را به مرد، صحیح می دانند(5)، چنانچه حدیث

ص: 371

1- الفقیه، ج 1، ص 259، ح 1178؛ وسائل الشیعة، ج 5، ص 125، ح 9، باب 5، ابواب مکان المصلی.

2- التهذیب، ج 3، ص 267، ح 758؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 332، ح 2، باب 19، ابواب صلاة الجماعة.

3- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 557.

4- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 55 - 57؛ ریاض المسائل، ج 4، ص 209 - 210؛ مستند الشیعة، ج 8، ص 62 - 63.

5- ر.ك: تذكرة الفقهاء، ج 4، ص 259.

معتبر، دلالت بر آن دارد(1).

و بعضی عدم حایل را نسبت به آن نیز معتبر دانسته اند(2) و آن، احوط است.

و لیکن اقوی، قول اول است، و آن در صورتی است که زن به مرد اقتدا نماید، چنانچه مورد حدیث مذکور است.

و اما هرگاه زن به زن اقتدا کند، پس قول به اعتبار شرط مذکور دور نیست، هرچند ظاهر اطلاق بعضی، عدم اعتبار شرط مذکور است.

و هرگاه نهی فاصله‌ی ما بین امام و مأموم باشد، مانعی ندارد، مگر آن که وسیع باشد، و به جهت حصول دوری، مانع از صحّت شود.

و بعضی از علما آن را مطلقاً مانع دانسته اند(3) و آن، ضعیف است.

و هرگاه ما بین امام و مأموم، حایل از مشاهده باشد؛ لیکن مأمومین که ما بین او و امام واقع باشند، یکدیگر را مشاهده نمایند، تا آخری که امام را مشاهده نماید، اقتدا صحیح است.

پس اگر صف، از در مسجد بیرون آید، آن کسانی که از جنبین در ایستاده اند، و امام را نمی‌توانند دید؛ لیکن مأموم پهلوی خود را مشاهده می‌نمایند، و هکذا تا آن کسانی که امام را مشاهده کنند، اقتدای ایشان مانعی ندارد.

و بعضی علما تأمل در صحّت اقتدای کسانی که از محاذی در، خارج باشند، نموده(4)، و آن* ضعیف است.

* احوط است. (محمد باقر)

ص: 372

1- موثقه‌ی عمّار، التهذیب، ج 3، ص 53، ح 183؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 409، ح 1، باب 60، ابواب صلاة الجماعة.

2- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 289.

3- ابی الصلاح حلبی در کافی، ص 145 - 144؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 89.

4- محقق سبزواری در ذخیرة المعاد، ص 394.

سیم: آن است که مأموم، از امام یا مأمومی که متصل به امام باشد - وکَلو بالوسایط - دور نبوده باشد؛ پس اگر دور باشد، اقتدا جایز نخواهد بود.

و مشهور بین الاصحاب، در صدق دوری، رجوع به عرف است(1).

و بعضی از قدما، اعتبار نموده اند که بعد بینهما آن قدر نباشد که به يك گام نتوان قطع نمود؛

و گفته اند که دوری مابین صف ها باید زاید بر يك گام نباشد(2).

و ظاهر حدیث صحیح، دلالت بر آن دارد(3) و به آن جهت، جمعی از متأخرین علما به آن قایل شده اند(4) و مراعات آن، احوط است؛ و دیگران آن را حمل بر استحباب نموده اند(5).

و بنابر اعتبار مقدار مذکور، پس عبرت به ما بین موقفِ صفین است، یا محلّ سجده ی صف متأخر و موقف صف متقدم؟ در آن نیز خلاف است(6):

و اظهر، وجه ثانی، و احوط، اول است.

چهارم: آن است که مکان امام، بلندتر از مکان مأموم، به قدر معتدبه نبوده باشد.

پس اگر بلندتر باشد، مأموم به او اقتدا نمی تواند نمود، و هرگاه به قدر قلیلی -

ص: 373

1- ر.ك: مختلف الشیعة، ج 3، ص 83؛ التنقیح الرائع، ج 1، ص 272.

2- ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 164؛ ابن زهره حلبی در غنیة النزوع، ص 88.

3- صحیحہ ی زرارہ. الکافی، ج 3، ص 385، ح 4؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 410، ح 2، باب 62، ابواب صلاة الجماعة.

4- ر.ك: اشارة السبق، ص 96 و مفتاح الكرامة، ج 10، ص 48.

5- ر.ك: تذكرة الفقهاء، ج 4، ص 254؛ مستند الشیعة، ج 8، ص 70؛ ریاض المسائل، ج 4، ص 214.

6- ر.ك: مستند الشیعة، ج 8، ص 66.

چون عرض يك انگشت و دو انگشت و نحو آن - بلندتر باشد، مانعی ندارد.

و بعضی منع را تخصیص به قدر زاید بر يك گام داده اند، و ارتفاع او را به قدر يك گام تجویز نموده اند(1).

و بعضی به قدر يك و جب را تجویز کرده اند(2) و از بعض روایات، آن را استفاده می توان نمود(3).

پس قول به جواز نسبت به آن قدر، دور نیست*.

و جمعی در زمین منحدر، اعلا بودن امام را مطلقاً تجویز نموده اند(4). و کلام جمعی در منع، مطلق است(5) و آن، احوط است.

و هرگاه امام در پستی باشد، و مأموم در بلندی باشد، اقتدا مانعی ندارد.

و هرگاه ارتفاع آن، زاید بر قدر متعارف باشد، جوازِ قدوه، خالی از تأمل نیست؛ لیکن اطلاق نصّ، جواز است، و بُعد مأموم از امام، به این نحو مانعی ندارد.

پنجم: آن است که مأموم مقدّم بر امام نباشد

* بلکه احوط ترك است. (محمد باقر)

ص: 374

-
- 1- از آن جمله: علامه ی حلی در تذکره الفقهاء، ج 4، ص 263؛ شهید اول در الدرر الشریعیّه، ج 1، ص 220 و البیان، ص 236؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 306 و روض الجنان، ج 2، ص 985.
 - 2- ر.ك: الروضة البهیة، ج 1، ص 380؛ ذکری الشیعة، ج 4، ص 435 - 436؛ المهذب البارع، ج 1، ص 463.
 - 3- موثقه ی عمّار بن موسی سباطی. التهذیب، ج 3، ص 53، ح 185؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 411 - 412، ح 1، باب 63، ابواب صلاة الجماعة.
 - 4- شیخ طوسی در النهایة، ص 117؛ ابن حمزه در وسیله، ص 107؛ محقق حلی در شرایع الاسلام، ج 1، ص 113؛ ابن فهد حلی در المهذب البارع، ج 1، ص 463؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 4، ص 301.
 - 5- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 566، مسأله ی 301 و ر.ك: مختلف الشیعة، ج 3، ص 90.

پس با تقدّم، اقتدای او جایز نیست. و اگر مساوی با امام باشد، یا مؤخر از او، علی المشهور بین الاصحاب مانعی ندارد مطلقاً(1).

و بعضی علما با انفراد مأموم، هرگاه مرد باشد، تساوی را واجب، و با تعدّد، تأخر را واجب دانسته اند(2).

و آن، خالی از ضعف نیست، و با تعدّد، مشهور، استحباب تأخر است(3).

و تأخر، حاصل می شود به تأخیر عقب پای او از عقب پای امام، هر چند سر انگشتان او مساوی با سر انگشتان امام باشد.

و هرگاه امام، ضعیف اندام، و مأموم، قوی هیکل باشد، چنانچه با تأخر عقب او از امام، انگشتان او مقدّم بر انگشتان امام باشد، اکتفا در صدق تأخر او از امام به مجرد تأخر عقب او نمی شود، و باید چنین بایستد که عرفاً او را مساوی یا متأخر از او گویند.

ششم: آن است که یتّ اقتدا به امام معین نماید.

پس اگر یتّ اقتدا نکند، نماز او منفرد واقع می شود، و احکام جماعت بر او جاری نمی شود.

و اگر یتّ اقتدا به امام معین نکند، چنانچه دو امام در آن جا باشند، و او اقتدا به احدهما اجمالاً نماید، نیز اقتدای او واقع نمی شود، و منفرد خواهد بود، پس به طریق منفرد، نماز را به جا آورد، و احوط آن است که آن نماز را تمام نموده، اعاده نماید.

ص: 375

1- ر.ك: روض الجنان، ج 2، ص 987؛ مسالك الافهام، ج 1، ص 308؛ كفاية الاحكام، ج 1، ص 149؛ مجمع الفائدة والبرهان، ج 3، ص 283.

2- ابن جنيد اسكافي به نقل علامه ي حلي در مختلف الشيعة، ج 3، ص 89.

3- ر.ك: تذكرة الفقهاء، ج 4، ص 244؛ منتهى المطلب، ج 6، ص 248؛ رياض المسائل، ج 4، ص 323.

و هرگاه عالم‌اً عامداً نیت اقتدا را بر این وجه واقع سازد، یا از روی جهل به مسأله چنین نیت نماید، و جاهل مُقصر باشد، در صحّت نماز او اشکال است.

و تعیین امام به هر يك از اسم، و وصفِ رافع اشتراك، كافی است.

و هم چنین است تعیین او به اشاره، هر چند خصوص او معین نباشد، و دایر ما بین چند نفر باشد، هرگاه هر يك از ایشان را قابل امامت داند.

و هرگاه اقتدا به معین نماید، و بعد ظاهر شود که او نبوده، اقتدا متحقق نمی شود، و نماز او بر وجه انفراد واقع است.

پس اگر قبل از رکوع ملتفت شده، نماز او صحیح است، و بر نحو انفراد نماز را به اتمام می رساند.

و اگر بعد از رکوع ملتفت شود، حکم به بطلان او نظر به ظاهر قواعد در نظر قاصر مشکل است؛

و احوط آن است که آن نماز را تمام نموده، اعاده نماید؛ بلکه احوط در صورت اول نیز اعاده ی نماز بعد از اتمام آن است.

هفتم: توافق نظم صلاتین است.

پس نماز یومیّه را به نماز آیات، اقتدا نمی توان نمود، و هم چنین نماز آیات، به یومیّه اقتدا نمی شود.

و هر يك از نمازهای یومیّه را به دیگری اقتدا می توان نمود، هر چند در عدد رکعات با یکدیگر موافق نباشند.

و شیخ صدوق رحمه الله اقتدای نماز عصر را به نماز ظهر منع نموده مگر آن که آن را عصر پنداشته، بعد معلوم شود که آن، ظهر بوده (1) و آن، ضعیف است و

ص: 376

1- الفقیه، ج 1، ص 233 و ر.ك: ذکری الشیعة، ج 4، ص 384؛ الحدائق الناضرة، ج 11، ص 149.

و نماز ادا را به نماز قضا، و بالعکس اقتدا می توان نمود و نماز قصر را به نماز تمام، و نماز تمام را به نماز قصر، اقتدا جایز است.

و می تواند مُقَصِّر، دو نماز خود را به يك نماز مُتِمّ، اقتدا نماید، چنانچه دو رکعت ظهر را به دو رکعت اول ظهر مُتِمّ اقتدا نموده، و دو رکعت عصر را به دو رکعت آخر ظهر او اقتدا کند، چنانچه بخصوصه در حدیث وارد شده است(2).

و هرگاه مُقَصِّر، نماز خود را تمام نماید، خواهد در آن جا بنشیند تا امام سلام دهد، و خواهد برود.

و بعضی از علما عدم انتقال او را از آن جا تا اتمام نماز، واجب دانسته اند(3) و [آن] مستند ظاهری ندارد و اولی مراعات آن است.

و ظاهر منقول از فتاوی بعض قدما، منع از اقتدای مُقَصِّر به مُتِمّ، و اقتدای مُتِمّ به مُقَصِّر(4) است.

و بعضی خصوص ثانی را منع نموده اند(5).

و هر دو قول، ضعیف است، و می توان آن را حمل بر اراده ی کراهت نموده، و تأملی در مرجوحیت اقتدای مُتِمّ به مُقَصِّر نیست.

ص: 377

1- ر.ک: ریاض المسائل، ج 4، ص 322؛ مفتاح الکرامة، ج 10، ص 98 - 99؛ مستند الشیعة، ج 8، ص 166.

2- الفقیه، ج 1، ص 287، ح 1308؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 329، ح 1، باب 18، ابواب صلاة الجماعة.

3- سید مرتضی در جمل العلم و العمل [رسائل الشریف المرتضی، ج 3]، ص 39.

4- علی بن بابویه قمی به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 62.

5- شیخ صدوق به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 62.

و در کراهت اقتدای مُقَصِّر به مُتِمِّم، خلاف است(1) و از بعض احادیث معتبره، کراهت آن نیز مستفاد می شود(2).

و لیکن صحاح مستفیضه، ظهور در عدم کراهت دارد(3)، و به آن جهت، حکم به کراهت آن، محل تأمل است، هرچند قول به آن، خالی از قوّت نیست.

و جایز است اقتدای متنفّل به مفترض، و مفترض به متنفّل، و متنفّل به متنفّل.

و این فروض، در جایی است که غیر فریضه را به جماعت توان به جا آورد؛ چون فریضه ی مُعاده، و چون عبادتی که از طفلِ ممیّز واقع می شود - بنا بر صحّت و شرعیّت عبادات او - و نماز عید در این اعصار.

و در حدیث صحیح وارد شده است که چون مُقَصِّر نماز عصر را اقتدا به مُتِمِّم نماید، دو رکعت اوّل را نافله قرار دهد، و دو رکعت ثانی را فریضه، نیت نماید(4).

و عمل به آن، خالی از اشکال نیست، چون مضمون آن، مخالف با فتوای مشهور است، و با ظاهر سایر احادیث، موافقت ندارد.

شرائط امام جماعت

هشتم: آن است که امام، جامع شروط امامت باشد.

بدان که در صحّت امامت، چند امر اعتبار نموده اند، بعضی محلّ اتفاق، و

ص: 378

1- ر.ک: مختلف الشیعة، ج 3، ص 61 - 63؛ مفتاح الکرامه، ج 10، ص 213 - 216.

2- موثقه ی ابی العباس - التهذیب، ج 3، ص 164، ح 355؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 330، ح 6، باب 18، ابواب صلاة الجماعة.

3- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 329، باب 18، ابواب صلاة الجماعة.

4- صحیحہ عبداللہ بن مسکان و محمّد بن نعمان الأحول - التهذیب، ج 3، ص 226، ح 573؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 329 - 330، ح 4، باب 18، ابواب صلاة الجماعة.

بعضی مورد خلاف است:

اول: بلوغ است، بنابر مشهور بین الاصحاب.

و جمعی امامت صبیّ ممیّز را تجویز نموده اند، (1) نظر به بعض احادیث دالّ بر آن (2).

و در حدیث موثّق وارد است که او امامت می نماید، هرگاه ده سال داشته باشد (3).

و قول به جواز، نظر به مقتضای این احادیث، محلّ اشکال است، و آن چه بعد مذکور می شود از اشتراط عدالت در امام، منافی با آن است، مگر آن که اعتماد و وثوق را در طفل نیز اعتبار نمایند، چنانچه مواظب بر وظایف طاعات؛ و مجانب از مناهی و منکرات باشد.

و این شرط، در کلام مجوّزین نیست، و مع ذلك، حصول وثوق شرعی به او، به مجرد آن، محلّ تأمل است.

و بعضی امامت او را در نماز سنّتی که به جماعت توان نمود، تجویز نموده اند (4) و آن بخصوصه، مستند ظاهری ندارد.

و احتمال مذکور در صورتی است که فعل صبیّ ممیّز را شرعی دانیم،

و بنابر قول به تمرینی بودن آن، بی شبهه اقتدای به او، صورتی ندارد؛

و علی الوجهین در جواز اقتدای مثل او به او، ظاهراً مانعی به نظر نمی آید.

ص: 379

1- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 8، ص 249 - 253.

2- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 321 - 323، ح 3 - 5 - 8، باب 14، ابواب صلاة الجماعة.

3- مؤتّقه ی سماعة بن مهران. الفقیه، ج 1، ص 358، ح 1571؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 322، ح 5، باب 14، ابواب الصلاة الجماعة.

4- علامه ی حلّی در قواعد الاحکام، ج 1، ص 313؛ شهید اول در الدّروس الشرعیة، ج 1، ص 219؛ ذکری الشیعة، ج 4، ص 386.

دویم: عقل است.

بلی، هرگاه جنون او دُوری باشد، در دُورِ عقل، اقتدا به او مانعی ندارد؛ و جمعی، حکم به کراهت آن نموده اند(1).

سیّم: اسلام است.

چهارم: ایمان است. پس اقتدا به مخالفین در اصول ایمانی، جایز نیست، هرچند مستضعف باشند، یا در مذهب خود در کمال تدین باشند.

و اما مخالف در مطالب حقه ای که از اصول ایمان نباشد، پس اقتدای به او مانعی ندارد؛ هرچند از جمله ی ضروریات مذهب، بلکه دین باشد. هرگاه به جهت شبهه، قایل به خلاف شده باشد.

و اما مخالف در فروع، پس اقتدای به او مانعی ندارد، هرچند به جهت شبهه، خلاف در مسأله ی اجماعی نموده باشد. پس اقتدای مجتهد، یا مقلّد او، به مجتهد دیگر که مخالف با او در رأی باشند، فی الجمله مانعی ندارد، و این در صورتی که در افعال واجبه و مقدّمات لازمه ی آن، موافق در رأی باشند، واضح است.

و اگر اتحاد ایشان در رأی و عدم آن، معلوم نباشد، آن نیز ظاهراً دغدغه ای ندارد. و اگر مخالفت ایشان در رأی، محقق باشد؛ لیکن عمل را به طریقی به جا آورد که موافق رأی او نیز صحیح باشد، جواز اقتدا نیز اشکالی ندارد.

و هرگاه معلوم نباشد که عمل را موافق احتیاط به جا می آورد، یا موافق فتوای

ص: 380

1- از آن جمله: علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 6، ص 197 و نهایی الاحکام، ج 2، ص 139 و تذکرة الفقهاء، ج 4، ص 276؛ شهید اول در الدروس الشرعیة، ج 1، ص 219 و ذکری الشیعة، ج 4، ص 276؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 497؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 967 و الروضة البهیة، ج 1، ص 792 و الفوائد الملیة، ص 286؛ سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 4، ص 65؛ فاضل هندی در کشف اللثام، ج 4، ص 440.

خود - که به اعتقاد مأموم، باطل است - رفتار می نماید، نیز ظاهر، جواز اقتداست.

و هرگاه در این صورت، عمل را موافق رأی خود به عمل آورد، در جواز اقتدای به آن، اشکال است؛ بعضی منع از آن نموده اند (1) و آن، احوط است.

و این در صورتی است که مسأله ی مُخْتَلَفٌ فیها از مسایل اجتهادیّه باشد.

و اگر از مسایل قطعیه باشد، و او به جهت شبهه، خلاف نموده باشد، ظاهراً تأمّلی در منع از اقتدای به او نیست؛ چه، نماز او در این صورت، محکوم به صحّت نیست، هرچند او را معذور دانیم.

و هم چنین است حال، نسبت به جهل او به موضوع، چنانچه او خود را متطهّر داند، و مأموم علم به محدث بودن او داشته باشد، پس اقتدا به او نمی تواند نمود.

بلی، هرگاه آن شرط از جمله ی شرایط علمیّه باشد نه وجودیه، اقتدای به او عیبی ندارد؛ چنانچه بدن یا رخت امام، نجس باشد به نجاست غیر معفّوّه، و او عالم به آن نباشد، پس هرگاه مأموم، علم به آن داشته باشد، اقتدا می تواند نمود، و اعلام به او هم لزومی ندارد.

و بعضی از علما، اعلام را لازم (2) و اقتدا را به او جایز ندانسته اند (3) و آن، خالی از ضعف نیست.

بلی، هرگاه فراموش نموده باشد، اقتدای به او صورت ندارد.

پنجم: سلامتی از برص و جذام است؛ بنابر مختار جمعی از علما (4).

ص: 381

1- علامه ی حلّی در تذکرة الفقهاء، ج 4، ص 290؛ ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 111؛ شهید اوّل در الدّروس الشرعیّة، ج 1، ص 218.

2- علامه ی حلّی در اجوبة المسائل المهنائیّة، ص 49.

3- محقّق ثانی، بعض علمای بحرین. ر.ک: الحدائق الناضرة، ج 11، ص 261.

4- سید مرتضی در جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی، ج 3)، ص 39؛ شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 561 و المبسوط، ج 1، ص 155؛ ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 143؛ قاضی ابن بّراج در شرح جمل العلم و العمل، ص 117؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 88.

و جمعی دیگر، امامت آنها را مکروه دانسته اند(1).

و بعضی امامت آنها را از برای امثال خود، جایز دانسته اند، نه از برای سایرین(2).

و بعضی دیگر امامت ایشان را در نماز جمعه و عیدین منع نموده، و در غیر آن مکروه دانسته اند(3).

و قول ثانی، نظر به ملاحظه ی اخبار، خالی از قوت نیست(4).

ششم: آن است که حلال زاده باشد. یعنی ولد الزنا نباشد.

و بعضی اجماع را بر عدم جواز امامت او نقل نموده اند(5)؛ لیکن قول به کراهت امامت او را شهید رحمه الله نقل نموده، و گفته است که باکی به آن نیست(6).

هفتم: آن است که محدود به حدّ شرعی نشده باشد؛ هر چند تایب از آن معصیت گردیده، متّصف به صفت عدالت شده باشد، بنابر مختار بعضی از علما(7).

ص: 382

1- شیخ طوسی در التهذیب، ج 3، ص 27 و استبصار، ج 1، ص 423؛ شهید اول در البیان، ص 232 و اللمعة، ص 47؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 980 و ر.ک: مدارک الاحکام، ج 4، ص 368 - 369.

2- از آن جمله: شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 155؛ قاضی ابن براج در مهذب، ج 1، ص 80؛ ابن زهره ی حلبی در غنیة النزوع، ص 88.

3- شیخ مفید در المقنعة، ص 163؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 280.

4- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 323 - 325، باب 15 از ابواب صلاة الجماعة.

5- از آن جمله: سید مرتضی در انتصار، ص 158؛ شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 548؛ ابن زهره حلبی در غنیة النزوع، ص 88 و ر.ک: کفایة الاحکام، ج 1، ص 145.

6- ذکرى الشیعة، ج 4، ص 103.

7- سید مرتضی در جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی، ج 3) ص 39؛ ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 144؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 88.

و مختار اکثر، جواز امامت اوست (1) و آن، اظهر است.

و در احادیث متعدده، نهی از امامت او وارد شده (2) و آن نواهی، محمول بر کراهت است؛ چنانچه نسبت به اکثر علما داده اند (3) یا این که مراد به آن، محدود قبل از ظهور توبه است. (4)

هشتم: آن است که اعرابی نباشد؛ بنا بر ظاهر مختار جمعی از علما (5).

و مراد به اعرابی، صحرانشین است؛ هر چند از قبیل الوار و اکراد باشد، پس اگر مقصود از آن، کسی باشد که به قدر واجب، از احکام شرعیّه را فرا نگرفته باشد، و مقصّر در تعلّم احکام باشد - چنانچه غالب در اهل بوادی است - پس در این صورت شکی در عدم جواز اقتدا به او نیست، و شرط عدالت، مغنی از آن است، و اگر قدر لازم از احکام را اخذ نموده و هجرت بر او لازم نبوده، پس امامت او مانعی ندارد.

و قول به منع از امامت او در این صورت اگر ثابت شود، بی وجه است؛ و منع از امامت او که در بعض احادیث وارد شده، (6) محمول بر صورت اول است.

نهم: آن است که اغلف نباشد؛ یعنی ختنه ناکرده نبوده باشد.

ص: 383

-
- 1- ر.ك: مدارك الاحكام، ج 4، ص 369؛ رياض المسائل، ج 4، ص 269.
 - 2- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 323 - 325، ح 6 و 3، باب 15، ابواب صلاة الجماعة.
 - 3- ر.ك: رياض المسائل، ج 4، ص 271.
 - 4- ر.ك: منتهی المطلب، ج 6، ص 333.
 - 5- از آن جمله: شیخ صدوق در المقنع، ص 117؛ شیخ طوسی در النهایة، ص 112 و المبسوط، ج 1، ص 155؛ قاضی ابن براج در مهذب، ج 1، ص 80 و ر.ك: مدارك الاحكام، ج 4، ص 371.
 - 6- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 323، ح 3/5/6، باب 15، ابواب صلاة الجماعة.

و منسوب به اکثر علما، منع از امامت اوست(1) و بعضی احادیث، دلالت بر منع دارد(2).

و ظاهر این است که اگر متمکن از ختنه باشد، و کوتاهی در آن نماید، عاصی است و امامت او به آن جهت بی صورت است، و اگر متمکن از ختنه نباشد، و متّصف به صفت عدالت باشد، عدم ختنه، مانع از جواز امامت او نیست.

دهم: آن است که عادل باشد.

پس اقتدا به فاسق جایز نیست، و همچنان [است] کسی که واسط مابین عادل و فاسق باشد؛ چون طفل در اوّل بلوغ، هرگاه هنوز از او معصیتی واقع نشده و بلکه عدالت را هم به هم نرسانیده، و محلّ وثوق و اعتماد نشده باشد.

و در ثبوت عدالت، حسن ظاهر کافی است؛ چنانچه بعد از معاشرت، او را در ظاهر حال، مواظب بر طاعات، و مجتنب از معاصی و منهیّات، دیده باشد.

و علاوه بر آن، تجسّس از بواطن امور لازم نیست؛ و گاه باشد که در تجسّس از معایب مسلمین مندرج شود، و از جمله معاصی باشد.

و اعتبار عدالت در امام، نظر به اعتقاد مأموم است؛ پس معتبر در جواز قدوه، وثوق مأموم به دیانت و عدالت اوست.

پس اگر او خود را عادل نداند، و مأموم عادل دانسته باشد، امامت می تواند نمود(3)، و بعضی منع از آن نموده اند و آن خالی از ضعف نیست.

و هرگاه کسی فاسق باشد، و اظهار توبه نماید، به محض آن، عدالت او ثابت

ص: 384

1- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 225؛ ریاض المسائل، ج 4، ص 270؛ مستند الشیعة، ج 8، ص 46.

2- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 320، باب 13 و 14، ابواب صلاة الجماعة.

3- ر.ك: جواهر الكلام، ج 13، ص 277 (طبع دار الکتب الاسلامیة).

نمی شود؛ بلکه باید به معاشرت و نحو آن، مشخص نماید که فی الواقع از معاصی تائب شده؛ بعد از تحقق آن، حکم به عدالت او می شود، و اقتدا به او جایز خواهد بود.

و معروف بین العلما اعتبار ترك منافیات مروّت، در تحقق عدالت است(1).

و مختار آن است که بعض منافیات مروّت، مندرج در معصیت است، و ارتکاب آن، چون ارتکاب سایر معاصی است، و بعضی دیگر که مشعر بر قلّت عقل و دلیل لاقیدی است؛ هرگاه چنان باشد که باعث رفع وثوق به او باشد، مانع از اثبات عدالت می تواند شد، هرچند فی الواقع مانع از ثبوت آن نباشد.

و بعضی دیگر که به آن مشابه نباشد، و به نحوی نبوده باشد که باعث رفع وثوق به دیانت و اعتماد بر او باشد، ظاهراً مانع از جواز اقتدای به او نمی شود.

و سفاهت، ظاهراً مانع از ثبوت عدالت نیست، هرگاه تدبیر او مشخص باشد. و در مانع بودن آن از اقتدای به او تأمل است.

و هرگاه بعد از نماز مشخص شود که امام، عادل نبوده، و او قبل از نماز، تکلیف خود را در معرفت عدالت او به جا آورده باشد، نمازی را که با او به جا آورده، ممضی است، و اعاده و قضایی بر او نیست.

شروط معتبر در امامت نسبت به برخی افراد

بدان که بعض شروط دیگر در امام معتبر است نسبت به امامت او، به بعض اشخاص، نه نسبت به مثل خود، و آن چند امر است:

اول: ذکوریت است؛ هرگاه مأموم او ذکر باشد یا خنثی؛

ص: 385

1- ر.ك: ذخیره المعاد، ج 1، ص 97؛ کفایة الاحکام، ج 1، ص 142؛ مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 20.

و اگر مأموم، انثی باشد، امامت انثی نسبت به او مانعی ندارد.

و خنثی امامت انثی را می تواند نمود، و امامت ذکر و خنثی را نمی تواند کرد.

دویم: آن است که نماز او نشسته نباشد، هرگاه امامت نماید کسی را که نماز ایستاده به جا آورد.

و ظاهر بعض متأخرین جواز آن است با کراهت (1) و آن، ضعیف است، و حکم مذکور، منصوص و اجماع بر آن منقول است. (2)

و اما اقتدای متوضی به متیمم، پس در جواز آن اشکالی نیست، و قول به کراهت آن چنانچه مختار بعضی است، (3) نظر به نهی وارد در حدیث (4) دور نیست.

سیم: آن است که اخرس نباشد، هرگاه قادر بر قرائت را امامت نماید، و اما اگر اخرس دیگر را امامت نماید، پس مانع در آن نیست.

و جواز امامت او، امی را که بالمرة عاجز از قرائت باشد، محل اشکال است.

و اما امامت او، لاحن در قرائت را پس ظاهر، منع است.

چهارم: آن است که قرائت را بر وجه مقرر تواند به جا آورد، هرگاه امامت نماید، کسی را که قادر بر آن باشد.

پس لاحن در قرائت، قادر بر آن را، امامت نمی تواند نمود؛ چه، لحن او در حمد باشد، یا در غیر آن از قرائت واجبه؛ و چه باعث تغییر معنی بشود یا نه.

ص: 386

1- شیخ حرّ عاملی در وسائل الشیعة، ج 8، ص 345، ابواب صلاة الجماعة، باب 25.

2- ر.ك: الخلاف، ج 1، ص 562؛ تذكرة الفقهاء، ج 4، ص 287؛ منتهی المطلب، ج 6، ص 215 - 217؛ المعبر، ج 2، ص 436؛ مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 160.

3- ر.ك: منتهی المطلب، ج 6، ص 229؛ ریاض المسائل، ج 4، ص 347.

4- صحیحہ ی عباد بن صهیب. وسائل الشیعة، ج 8، ص 328، ح 6، ابواب صلاة الجماعة، باب 17. مؤثقه ی سکونی. وسائل الشیعة، ج 8، ص 340، ح 1، ابواب صلاة الجماعة، باب 22.

و بعضی از علما منع را تخصیص به لحنی داده اند که باعث تغییر معنی بشود(1) و آن، خالی از ضعف نیست.

و بعضی از علما امامت او را مطلقاً تجویز نموده اند(2)؛ چه، نماز او با عدم تقصیر در تعلّم، صحیح است. پس اقتدا به نماز صحیح نموده است.

و آن، خالی از بُعد نیست*؛ چه، مجرد صحّت نماز، نسبت به امام، کفایت در جواز قدوه نمی نماید، و الاً بایست اقتدای غیر اُخرس به اُخرس، جایز باشد.

و هرگاه لحن او در اذکار واجبه باشد، در مانع بودن آن، از قدوه ی قادر به او، تأمل است.

و آن چه مذکور شد، در صورتی است که زبان او مؤوّف باشد، و قابل تعلّم نباشد، یا این که قابلیت داشته باشد؛ لیکن وقت، وفا نکند.

و هرگاه مُقصر در تعلّم باشد، نماز او در وسعت وقت، باطل است، و اگر در ضیق وقت باشد، به جهت انتفای صفت عدالت، اقتدای به او جایز نیست.

و امامت بنده جایز است، چه نسبت به اهل خود یا غیر ایشان.

و از حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام مروی است که بنده امامت نکند مگر اهل خود را(3).

و به آن جهت، شیخ طوسی فرموده است که احوط آن است که غیر اهل خود را امامت نکند(4). و حدیث مذکور ضعیف است.

* بلکه خالی از قوّت نیست و در اُخرس به دلیل منع رسید. (محمّد باقر)

ص: 387

1- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 288.

2- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 153.

3- التهذیب، ج 3، ص 29، ح 101؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 326، ح 4، باب 16، ابواب صلاة الجماعة.

4- النهایة، ص 105 و 112.

و هم چنین مانعی از امامت گز نیست، و بعضی از علمای عامّه از آن منع نموده اند.

و مانعی از امامت کور نیست، و ظاهراً خلافی بین العلماء، در آن نیست.

و علامّه در موضعی از تذکره (1)، نسبت به اکثر، منع از امامت آن را داده اند، و ظاهراً سهو القلم باشد.

و همچنان مانعی از امامت ارباب مکاسب دنیّه - چون حمال و کودکش و نحو آنها - هرگاه متدین باشند، نیست.

احکام نماز جماعت

بحث سیّم: در بیان احکام نماز جماعت است.

و آن، چند چیز است:

اول: نیت اقتدا به امام معین است، چنانچه در شرایط گذشت.

دویم: ترك قرائت است در دو رکعت اول.

اما در نماز جهری، پس شبّه ای در سقوط آن نیست، هرگاه قرائت امام را بشنود، هر چند به قدر مهممه باشد؛ و با عدم سماع مهممه نیز ساقط است؛ لیکن قرائت نمودن او سنت است.

و در نماز اخفاتی، بعضی از علماء، قرائت حمد به تنهایی را نسبت به او سنت دانسته، و تسبیح و تحمید را نیز جایز (2).

و قول به تحریم قرائت، در این صورت نیز خالی از قوت نیست.

و در بعض احادیث معتبره وارد شده است که در حال قرائت امام، در نماز

ص: 388

1- در تذکره یافت نشد. ر.ک: منتهی المطلب، ج 5، ص 384.

2- شیخ طوسی در النهایة، ص 113 و المبسوط، ج 1، ص 158.

اخفاتی، تسبیح نماید(1).

و ظاهر آن حدیث، استحباب تسبیح است، و عمل بر آن است.

و ظاهر، این است که مطلق ذکر، کافی باشد، چنانچه در حدیث دیگر وارد شده است که تسبیح و تحمید نماید، و صلوات بر پیغمبر و اهل بیت علیهم السلام او فرستد(2).

سیّم: متابعت امام است، و وجوب متابعت در افعال، محلّ تأمل است.

و مراد به متابعت، علی المشهور آن است که تقدّم بر امام نجوید(3). پس متابعت به مساوات او، و تأخر از او، حاصل است؛ لیکن ظاهر از متابعت به حسب عرف، تأخر است.

پس احوط آن است که مساوات را نیز ترك نماید، و حکم به منع از آن، دلیل واضحی ندارد.

و شیخ صدوق رحمه الله، مأمومین را سه قسم فرموده:

اول: آن است که نماز او صحّت ندارد، و آن، کسی است که سبقت می جوید بر امام، در رکوع و سجود و سر برداشتن از آنها.

دویم: آن است که نماز او معادل يك نماز است - یعنی اجر جماعت برای او نیست - و او کسی است که افعال را مقارن با امام، به جا می آورد.

ص: 389

1- صحیح بکر بن محمد ازدی - الفقیه، ج 1، ص 256، ح 1161 و صحیح زراره - الکافی، ج 3، ص 377، ح 3 و صحیح علی بن جعفر - مسائل علی بن جعفر، ص 128، ح 102 (تذکر: مرحوم شیخ حر عاملی سند صحیح به کتاب مسائل علی بن جعفر دارد. ر.ک: وسائل الشیعة، ج 30، ص 179 و معجم رجال الحدیث، ج 11، ص 292). ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 360 - 361، ح 1/4/5، باب 32، ابواب صلاة الجماعة.

2- قرب الاسناد، ص 97؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 361، ح 3، باب 32، ابواب صلاة الجماعة.

3- ر.ک: ریاض المسائل، ج 4، ص 314.

سیم: آن است که از برای او ثواب بیست و چهار رکعت است؛ و آن کسی است که متابعت می نماید امام را در هر چیزی؛ پس رکوع را بعد از او می کند، و سجود را بعد از او، و رفع رأس را بعد از او(1).

و دور نیست که به این مضمون، روایتی به نظر ایشان رسیده باشد.

و اما متابعت در اقوال، پس وجوب آن نسبت به تکبیرة الاحرام، محلّ خلاف نیست. پس اگر مقدّم بر امام، تکبیرة الاحرام گوید، نماز او به جماعت منعقد نمی شود؛ چه عامد باشد، یا ساهی.

و در صحّت نماز او با عمد، هرگاه عالم به مسأله، یا جاهل مُقَصِّر باشد، اشکال است، و در صورت سهو نیز احوط، اعاده ی آن نماز بعد از اتمام است.

و در جواز مقارنت تکبیرة الاحرام او با امام، خلاف است(2) و منع، خالی از قوت نیست؛ بلکه احوط آن است که تکبیر را بعد از تمام شدن تکبیر امام گوید؛ چه، انعقاد نماز امام، به تکبیرة الاحرام است. پس اقتدای او به آن عمل، بعد از انعقاد آن باشد؛ چنانچه مقتضای ظاهر لفظ اقتداست.

و در وجوب متابعت در سایر اقوال، خلاف است(3) و دلیل واضحی بر وجوب متابعت به نظر نرسیده، و احوط، مراعات آن است.

و حکم مقارنت در اقوال، بنا بر اعتبار متابعت، حکم مقارنت در افعال است، و بنا بر قول به وجوب متابعت در اقوال، هرگاه عالمّاً عامداً مقدّم بر امام گوید، در صحّت آن قول، بلکه در صحّت نماز اشکال است.

و هرگاه سهواً مقدّم دارد، باعث فساد نماز نمی شود؛ لیکن در وجوب اعاده به

ص: 390

1- ر.ك: ذكرى الشيعة، ج 4، ص 475.

2- ر.ك: ذكرى الشيعة، ج 4، ص 445؛ مفتاح الكرامة، ج 10، ص 182.

3- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 182؛ رياض المسائل، ج 4، ص 227.

جهت تحصیل متابعت، تأمل است، و اظهر، عدم وجوب است.

و هرگاه ترك متابعت در افعال نماید، چنانچه پیش از امام به رکوع، یا سجود رود، یا سر از رکوع یا سجود بردارد، پس اگر عالم‌اً عامداً چنان نماید، معروف آن است که صبر نماید تا امام به او ملحق شود(1).

و بعضی احتمال بطلان نماز را داده اند(2)، و آن نسبت به رکوع و سجود رفتن بعید نیست؛ چه، رکوع رفتن او، بوجه محرم واقع شده، و آن باعث ادای واجب نمی شود.

و هرگاه برگشته، رکوع و سجود دیگر، به عمل آورد، باعث تعمّد زیادتی رکوع و سجود می شود، و در این صورت، دلیل بر جواز زیادتی آن در نماز نیست.

و هرگاه در این صورت در حال قرائت امام، به رکوع رفته باشد، تأملی در بطلان نماز او نیست؛ چه، قیام، و طمأنینه ی واجب را عمداً ترك نموده.

اما نسبت به برداشتن سر از رکوع، یا سجود، پس حکم به بطلان نماز، مشکل است؛ چه مجرد رفع رأس، از واجبات اصلیه ی نماز نیست، و اجتماع آن با حرام، باعث بطلان عمل نمی شود.

و باقی می ماند کلام در وجوب بقا، تا این که امام سر بردارد، یا وجوب معاودت و تحصیل متابعت.

ظاهر مشهور، وجه اول است(3) و ظاهر اطلاق احادیث(4)، وجه ثانی است، و

ص: 391

1- ر.ك: كفاية الاحكام، ج 1، ص 151؛ الحدائق الناضرة، ج 11، ص 142؛ مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 162؛ مدارك الاحكام، ج 4، ص 327.

2- ر.ك: المبسوط، ج 1، ص 157؛ ذكرى الشيعة، ج 4، ص 445.

3- ر.ك: مدارك الاحكام، ج 4، ص 327؛ الحدائق الناضرة، ج 11، ص 140؛ مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 162.

4- ر.ك: وسائل الشيعة، ج 8، ص 390، ابواب صلاة الجماعة، باب 48.

آن، مختار بعض متأخرین است(1) و حمل احادیث بر صورت غیر عمد، دور نیست؛ پس بنا بر وجه اول، خالی از قوت نیست.

و هرگاه سهواً چنان نماید، عود می نماید تا متابعت حاصل آید. پس اگر قبل از امام، به رکوع یا سجود رفته، عود می نماید، و در رکوع و سجود، متابعت با امام می کند.

و بعضی در عود از سجود، تأمل نموده(2)؛ چون مورد حدیث، رکوع است، و آن، ضعیف است، و ظاهر عدم فرق است.

و هرگاه رفع رأس از رکوع، یا سجود نموده باشد، بلا اشکال عود می نماید، و متابعت با امام می کند.

و در وجوب عود در صور مفروضه، و جواز آن، خلاف است(3)، و ظاهر احادیث، وجوب است(4) و بنا بر وجوب، در فساد نماز با تخلف، تأمل است، و احوط، اعاده ی نماز است.

و بدان که مناط در صدق متابعت، در صورت تأخر از امام، عرف است، باید چنین به جا آورد که عرفاً، متابعت صدق نماید.

و بعضی از علما، متابعت را به این نحو دانسته اند که فعل او مصاحب با فعل امام، یا متأخر باشد؛ لیکن به نحوی که شروع او به آن فعل، قبل از فراغ امام از آن باشد(5).

و در احادیث، بعضی شواهد بر اعتبار شروع به فعل، قبل از فراغ امام از آن هست(6).

ص: 392

1- سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 4، ص 231.

2- محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 11، ص 142.

3- ر.ک: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 190.

4- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 6، ص 287، ح 1، ابواب القنوت، باب 17.

5- شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 994.

6- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 352، ح 1، باب 29، ابواب صلاة الجماعة.

و هرگاه از امام متأخر شود به رکنی - چنانچه رکوع از او فوت شود - در فوات قدوه به آن، تأمل است، و مصرح به در کلام بعضی، عدم فوات است(1)؛ بلکه کلام بعضی، اشعار به اتفاق علمای ما بر آن دارد(2).

و بعض احادیث معتبره، دلالت بر عدم فوات قدوه به فوت رکوع دارد(3)؛ لیکن مورد حدیث، صورت سهو است، و حکم به جریان آن در صورت عمد نیز خالی از قوت نیست.

چهارم: آن است که ادراک جماعت، به ادراک رکعت می شود.

و در ادراک رکعت، ادراک رکوع کافی است(4)، چه امام مشغول ذکر باشد، یا ذکر را تمام نموده باشد؛ بلکه هرگاه حرکت هم نموده باشد؛ ولیکن از حد رکوع، تجاوز نکرده به او ملحق شود ظاهراً کافی باشد.

و بعض علما در ادراک رکعت، ادراک تکبیر رکوع را معتبر دانسته اند(5). چنانچه چند حدیث دلالت بر آن دارد(6).

و شاید مراد به آن، ادراک امام، قبل از رکوع باشد؛ چه، تکبیر رکوع، از جمله سنن است.

و علی آئی حال، اظهر و اشهر، قول اول است(7). پس اگر رکعت اول را ادراک

ص: 393

1- شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 452.

2- محقق ثانی در الرسالة الجعفریة (رسائل المحقق الکرکی، ج 1، ص 128).

3- صحیحہ ی عبدالرحمن - التهذیب، ج 3، ص 55، ح 188؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 413، ح 1، باب 64، ابواب صلاة الجماعة.

4- برای اطلاع از برخی از فروع مسأله ر.ک: مبحث من ادرك الامام فی اثناء الصلاة، اربعین حدیث محقق خواجهی، ص 252 - 259.

5- شیخ طوسی در النهایة، ص 105 و 114 و قاضی ابن براج در المهذب، ج 1، ص 82.

6- صحاح محمد بن مسلم. ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 381، ابواب صلاة الجماعة، باب 44.

7- ر.ک: المختصر النافع، ص 35؛ جامع المقاصد، ج 2، ص 408؛ کفاية الاحکام، ج 1، ص 148.

نماید، قرائت از او، ساقط است مطلقاً، و اگر رکعت دویم را ادراک کند، در آن رکعت، قرائت بر او نیست و در رکعت دویم خود، که سیّم امام است، باید قرائت نماید؛ هرچند امام در رکعت سیّم، قرائت حمد نماید؛ چه، آن مجزی از مأموم نیست، و متحمّل از او نمی شود. و هرگاه امام را در رکعت سیّم یا چهارم، ادراک نماید، بر مأموم، لازم است که در دو رکعت اوّل خود، قرائت نماید، و تأخیر قرائت به دو رکعت آخر، که آخر نماز را اوّل آن قرار دهد، جایز نیست.

و جمعی از متأخرین علما، قرائت را بر مأموم در این صورت واجب ندانسته اند.

و بعضی تصریح به استحباب آن نموده اند⁽¹⁾ و آن، ضعیف است.

و باید قرائت را به اخفات نماید؛ هرچند در نماز جهری باشد.

بلی، هرگاه رکعت آخر را ادراک نماید، در رکعت دویم که منفرد است، باید وظیفه ی منفرد را از جهر و اخفات مرعی دارد.

و هرگاه نتواند حمد و سوره را تمام نماید، و خوف سر برداشتن امام، از رکوع باشد، حمد را به اتمام رسانیده، به قدر ممکن از سوره، اقتصار نماید، و هرگاه سوره ممکن نشود، به حمد اقتصار نماید.

و هرگاه حمد را نتواند تمام نماید، اقتصار، بر قدر مقدور از آن می نماید؛ چنانچه از بعض روایات، ظاهر می شود⁽²⁾.

و بعضی احتمال داده اند که قرائت را تمام نموده، در سجود به امام

ص: 394

1- از آن جمله: ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 286؛ علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 85؛ شهید اوّل در النفلیة، ص 141؛ شهید ثانی در الفوائد الملیة، ص 302، محقّق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 3، ص 327؛ سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 4، ص 383.

2- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 386، ابواب صلاة الجماعة، باب 47.

و چون در مسأله، حدیث صحیحی نیست، و مستند واضحی ندارد، احوط آن است که با عدم ادراک قرائت حمد، اقتدا ننماید تا این که امام، به رکوع رود، و فرصت قرائت از برای او نباشد، پس اقتدا نموده، به رکوع ملحق شود، و قرائت از او در این صورت ساقط است.

و مسبوق در محلّ قنوت، مستحبّ است که متابعت با امام نموده، قنوت را بخواند، و در محلّ تشهد امام، متابعت با او در تشهد نماید، و مستحبّ است که قدری خود را - چنانچه معروف است - از زمین دور گیرد، پس گاه می شود که در يك نماز، چهار تشهد خوانده می شود و در رکعت آخر احوط آن است که صبر نماید تا امام از نماز فارغ شود.

و در حدیث معتبر وارد است که چون سلام می دهد امام، بر می خیزد و نماز خود را تمام می نماید(2)؛ ولیکن هرگاه انفراد از امام را مطلقاً تجویز نماییم، احتیاجی به توقّف به قدر خواندن امام، تشهد و سلام را نیست؛ بلکه بعد از سر برداشتن امام از سجده، بر می خیزد و تتمه ی نماز را به جا می آورد، اگر محلّ تشهد او نبوده باشد.

و هرگاه امام را بعد از سر برداشتن از رکوع، ادراک نماید، آن رکعت از او فوت شده است؛ ولیکن مستحبّ است که در آن حال، تکبیر گفته با امام داخل شود و متابعت او در سجدتین نماید.

و در وجوب استیناف نیت و تکبیرة الاحرام بعد از برخاستن امام به رکعت

ص: 395

1- سید مرتضی در جمل العلم و العمل [الرسائل الشریف المرتضی، ج 3]، ص 41.

2- صحیحہ ی زرارہ - التهذیب، ج 3، ص 45، ح 158؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 388، ح 4، باب 47، ابواب صلاة الجماعة.

بعد، خلاف است(1).

بعضی از علما به همان نیت و تکبیر اول، اکتفا نموده و زیادتى سجده‌تین را در این مقام، مغتفر می دانند(2).

و هم چنین هرگاه او را ادراك نماید در حال سجود اول، یا ما بین السجده‌تین، یا در سجده ی اخیره.

و هرگاه ادراك نماید او را بعد از سر برداشتن از سجده ی دویم، نیز تکبیر گفته، متابعت می نماید، و ثواب جماعت را به آن در می یابد.

و ظاهر روایات مأثوره در این مسأله، اکتفا به تکبیر اول است؛(3) ولیکن حکم آن در غیر صورت اخیره - خصوصاً در دو صورت اول - کمال اشکال را دارد، نظر به ضعف احادیث وارده، و مخالفت حکم با اصول شرعیّه.

و در بعض روایات وارد شده که ادراك فضیلت جماعت، تا به ادراك سجده ی اخیره است(4).

و می توان آن را حمل بر قلت ثواب، در صورت عدم ادراك سجده نمود.

و احوط در جمیع این صور، ترك لحوق به امام است.

و مستحب است که چون مؤذن «قد قامت الصلاة» گوید، مأمومین از برای نماز برخیزند، پس اگر امام حاضر باشد فیها، و الاً دیگر انتظار او را نکشند، و یکی را که قابل امامت باشد، مقدم داشته، نماز گزارند.

و مستحب است تسویه ی صفوف، و آن، از سنن اکیده است و باید فرجه ای

ص: 396

1- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 110؛ رياض المسائل، ج 4، ص 291؛ مستند الشيعة، ج 8، ص 154 - 157.

2- شيخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 159؛ ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 285.

3- ر.ك: وسائل الشيعة، ج 8، ص 392 - 393، ح 6 و 1، ابواب صلاة الجماعة، باب 49.

4- ر.ك: وسائل الشيعة، ج 8، ص 392 - 393، ح 6 و 1، ابواب صلاة الجماعة، باب 49.

که در میان صف ها واقع شود، سدّ نمایند، که صف ها راست، و اشخاص متصل به یکدیگر، شانه به شانه بایستند.

و از احادیث متعدّده، مستفاد می شود که اختلاف صفوف - یعنی پیش و پس ایستادن مأمومین در صف - باعث اختلاف دل های ایشان با یکدیگر می شود(1).

و نیز وارد شده که هرگاه خلل و فُرَجی در میان صف باشد، شیطان در میان آن متخلّل می شود(2).

و مستحبّ است که اهل فضل و تقوا، و ارباب عقل و هوش را در حوالی و نزدیکی امام جای دهند، و صف اوّل، افضل صفوف است.

و از حضرت موسی بن جعفر علیه السلام مروی است که نماز در صف اوّل، مثل جهاد در راه خداست(3).

و جمعی از علما، مذکور نموده اند که سنّت است ایستادن امام در مقابل وسط صف(4).

لیکن مروی است که حضرت صادق علیه السلام در خانه ی مبارکه ی خود، نزدیک به دیوار، نماز گزاردند، و مأمومین بالتمام در جانب راست آن حضرت بودند، و در طرف چپ ایشان کسی نبود(5).

ص: 397

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 422، ابواب صلاة الجماعة، باب 70.

2- التهذیب، ج 3، ص 283، ح 839؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 423، ح 4، باب 70، ابواب صلاة الجماعة.

3- الفقیه، ج 1، ص 252، ح 1140؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 307، ح 5، باب 8، ابواب صلاة الجماعة.

4- از آن جمله: علاّمه ی حلّی در تحریر الاحکام، ج 1، ص 314؛ شهید اوّل در ذکری الشیعة، ج 4، ص 437؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 988.

5- الکافی، ج 3، ص 386، ح 8؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 342، ح 6، باب 23، ابواب صلاة الجماعة.

و نیز مستحب است آن که امام شش تکبیر افتتاحی را به اخفات گوید، و جهر به تکبیرة الاحرام نماید.

و آن که بشنوند به مأمومین، جمیع اذکار واجبه و مندوبه را سوای تسیحات اربع، در دو رکعت اخیره؛ چون اخفات در آن واجب است، و مؤکد است استحباب در شنوایدن تشهد.

و نیز مروی است که بشنوند به ایشان «السلام علينا و علی عباد الله الصالحین» را(1).

و مستحب است این که مأموم، وقت فراغ امام از فاتحه بگوید: «الحمد لله رب العالمین» و چون امام «سمع الله لمن حمده» گوید، او بگوید: «الحمد لله رب العالمین» چنانچه در حدیث صحیح وارد شده است(2) و در آن حدیث مذکور است که آهسته بگوید.

و این که نشنوند مأموم به امام چیزی از اذکار واجبه و مندوبه را.

و نیز مستحب است که نماز گزار امام، بر نحو اضعف کسانی که به او اقتدا نموده اند، چنانچه در احادیث مستفیضه وارد شده(3) و آن، از سنن

ص: 398

-
- 1- الفقیه، ج 1، ص 260، ح 1189؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 396، ح 1، باب 52، ابواب صلاة الجماعة.
 - 2- صحیحہ ی جمیل بن درّاج. الکافی، ج 3، ص 320، ح 2؛ وسائل الشیعة، ج 6، ص 322، ح 1، باب 17، ابواب الركوع.
 - 3- صحیحہ عبدالله بن سنان - التهذیب، ج 3، ص 274، ح 796؛ صحیحہ عبدالله بن میمون - علل الشرایع، ص 344، ح 1؛ موثقه اسحاق بن عمّار - الفقیه، ج 1، ص 255، ح 1152؛ معتبره سکونی - التهذیب، ج 2، ص 283، ح 1129؛ عهد مالک اشتر (تذکر: شیخ طوسی و نجاشی به عهد مالک اشتر سند صحیح دارند. ر.ک: رجال نجاشی، ص 8، رقم 5 - فهرست شیخ طوسی، ص 88، رقم 119 - الف حدیث فی المؤمن، ص 259 - 260)، نهج البلاغه، ص 440 و تحف العقول، ص 144. ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 419، باب 69، ابواب صلاة الجماعة، ح 1/2/3/7/8.

اکیده است.

و هرگاه امام در رکوع باشد، و کسی از مأمومین وارد شود، سنت است که رکوع را طول دهد، تا او ملحق شود، و هرگاه متعدّد وارد شوند، تا دو مقدار رکوع خود صبر می نماید، و بعد سر از رکوع بر می دارد، چنانچه بخصوصه در حدیث وارد شده است(1).

و مستحبّ است آن که بر نخیزد امام از مصلاّی خود، تا این که تمام نمایند مسبوقین نماز خود را(2).

و در این مقام، احکام متفرّقه از جماعت را در ضمن مسایل چند، ایراد می نماید.

مسأله: هرگاه امام وارد جماعت گردد، و اقامه ی نماز شود، و مأموم، مشغول نافله باشد، و خایف باشد از فوات جماعت - یعنی رکعت اوّل از جماعت را به اتمام نافله - نافله را قطع نموده، فریضه را اقتدا می نماید.

و این حکم با قول به جواز قطع نافله اشکالی ندارد، و اما با قول به حرمت قطع نافله، خالی از تأمل نیست؛ چون حدیثی در این خصوص به نظر نرسیده، و جمعی از علما آن را مذکور نموده اند(3). بلی، در کتاب «فقه الرضا» که منسوب به

ص: 399

1- التهذیب، ج 3، ص 48، ح 167؛ الکافی، ج 3، ص 330، ح 6؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 394 - 395، ح 1 و 2، باب 50، ابواب صلاة الجماعة.

2- ن گ: مهذب الاحکام، ج 8، ص 161 - 151 (فصل فی مستحبّات الجماعة و مکروهاتها).

3- از آن جمله: محقق حلّی در المعبر، ج 2، ص 445؛ علامه ی حلّی در منتهی المطلب، ج 6، ص 291؛ محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 11، ص 257 و ر.ک: مستند الشیعة، ج 8، ص 139.

- 1- الفقه المنسوب الى الامام الرضا عليه السلام، ص 145؛ مستدرک الوسائل، ج 6، ص 496.
- 2- فقه الرضا و اطلاعی اجمالی بر اقوال پیرامون آن: اقوال و آراء پیرامون فقه الرضا مختلف است و در صحت انتساب آن به حضرت رضا علیه السلام و یا عدم آن چند قول وجود دارد: الف: محقق مجلسی و علامه ی مجلسی، سید بحر العلوم، فاضل هندی، محدث بحرانی، سید علی طباطبائی (صاحب ریاض المسائل) و وحید بهبهانی، این صحت را تمام دانسته، و کتاب را از منشئات حضرت رضا علیه السلام می دانند، و محدث نوری با پذیرفتن این انتساب، در صدد اثبات آن برآمده است. ب: شیخ حرّ عاملی، سید شفتی (صاحب مطالع الانوار و تحفة الابرار)، علامه شیخ محمد حسین حائری (صاحب فصول و برادر مؤلف) و علامه سید محمد باقر (صاحب روضات الجنات) مؤلف را مجهول و ناشناخته می دانند. ج: علامه میرزا عبدالله افندی (صاحب ریاض العلماء) و علامه ی فقیه سید حسین قزوینی (صاحب معارج الاحکام) معتقدند که این کتاب، همان رساله ی علی بن موسی بن بابویه قمی - والد شیخ صدوق - است، برای شیخ صدوق، و انتساب آن به حضرت رضا علیه السلام به جهت اشتراک نام والد شیخ صدوق، و آن حضرت است. (ر.ک: مستدرک الوسائل، ج 19، ص 230 - 322، الفائدة الثانية. د: علامه سید حسن صدر منکر انتساب این کتاب به حضرت رضا علیه السلام می باشد و در کتاب «فصل القضاء فی الکتاب المشتهر ب- : فقه الرضا» ضمن اثبات نظریه خویش، به صورت مستدل در پی اثبات آن است که این کتاب، همان کتاب «التکلیف» محمد بن علی شلمغانی است. (ر.ک: مجله علوم الحدیث، ش 10؛ مکاسب [با تحقیق مرحوم سید محمد کلانتر]، ج 1، ص 50 - 52). و از دیگر اعلامی که منکر این انتساب هستند یکی مرحوم میرزا محمد هاشم چهارسوقی است در «رسالة فی عدم حجیة فقه الرضا» [ر.ک: میراث حدیث شیعه، دفتر هفتم] و دیگری علامه شیخ محمد رضا نجفی - حفید مؤلف محترم - که شدیداً منکر انتساب این کتاب، به حضرت رضا علیه السلام می باشند [ر.ک: نجعة المرتاد (زیر چاپ)]. جهت اطلاع بیش تر از اقوال پیرامون فقه الرضا و قائلین این انتساب یا منکرین آن ر.ک: مصباح الفقاهه، ج 1، ص 25 - 30 و دراسات فی مکاسب المحرّمه، ج 1، ص 112 - 131 و مقاله آية الله استادی در چهل مقاله، ص 8.

و هرگاه در این وقت، مشغول فریضه باشد، نیت خود را نقل به نافله می نماید و آن را تمام می کند، و آن نماز را به جماعت ادا می نماید؛ چنانچه در حدیث صحیح، و غیره مذکور است. (1)

مسأله: هرگاه امام را عارضه ای رخ نماید که نتواند نماز را به اتمام رساند، چنانچه حدیثی از او صادر شود؛ یا ناخوشی به او عارض شود، که نتواند نماز را تمام نماید؛ یا این که به خاطرش آید که نماز او - مِنْ أَصْلِهِ - فاسد بوده - چنانچه متذکر شود که محدث بوده و شروع به نماز نموده - استخلاف می نماید؛ یعنی یکی از مأمومین را که قابل امامت باشد، به جای خود داشته، نایب خود قرار می دهد که آن نماز را با مأمومین تمام نماید، و ایشان نیت جماعت را به اقتدای به او نقل می نمایند.

و هرگاه امام استتبابه نکند، مأمومین یکی از خود را نایب او قرار داده، نماز را با او تمام می کنند.

و در وجوب استتبابه در این مقام، خلاف است (2) و اظهر، عدم وجوب است.

و هرگاه قابل امامت، در این جا نباشد، فردی نماز را تمام می نمایند.

و هرگاه بعضی خواسته باشند نماز را با نایب به جا آورند، و بعضی فردی، آن نیز جایز است.

و هرگاه نماز امام، قصر و نماز مأمومین، تمام باشد، بعد از آن که نماز امام، تمام شود نیز استتبابه از برای مأمومین می نماید که نماز را با او تمام نمایند؛

ص: 401

1- صحیحہ سلیمان بن خالد - الکافی، ج 3، ص 379، ح 3؛ مؤتبه ی سماعه - الکافی، ج 3، ص 380، ح 7. ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 404 - 405، ابواب صلاة الجماعة، باب 56.

2- ر.ک: جواهر الکلام، ج 13، ص 370 (طبع دار الکتب الاسلامیہ)؛ مستند الشیعة، ج 8، ص 165.

چنانچه در فرض سابق بیان شد، و مأمومین، خود هم می توانند کسی را در این خصوص از میان خود معین نموده، او را نایب امام قرار دهند، و نیت اقتدا را به او نقل نمایند.

و فرقی نیست ما بین این که همه ی مأمومین مُتِم باشند، یا بعضی مُتِم، و بعضی مُقَصِّر؛ پس حکم مذکور، نسبت به مُتَمِّین، جاری است.

و مکروه است استنابه ی مسبوق، و در دو حدیث، نهی از استنابه ی کسی که وقت اقامه حاضر نبوده، وارد شده است. (1)

مسأله: هرگاه بعد از نماز، مشخص شود که امام، کافر یا فاسق بوده، نماز مأموم صحیح است، و بر او اعاده نیست.

و بعضی اعاده را بر او لازم دانسته اند (2) و آن، خالی از ضعف نیست.

و هرگاه کفر یا فسق امام، در اثنای نماز بر او، ظاهر شود، نیت انفراد می نماید؛ و آن قدر از نماز که به جا آورده، صحیح است - چنانچه مختار جمعی از علما است (3) - و در این خصوص، مستند واضحی به نظر نرسیده.

و احوط آن است که اگر تا محلّ انفراد، واجبی از واجبات نماز منفرد از او فوت شده باشد، بعد از اتمام نماز، آن را اعاده نماید، و اگر چیزی از او فوت نشده باشد، نماز او دغدغه ای ندارد.

ص: 402

1- التهذیب، ج 3، ص 42، ح 146؛ الفقیه، ج 1، ص 262، ح 1193؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 379، ح 2 و 3، باب 41، ابواب صلاة الجماعة.

2- ابن جنید اسکافی و سید مرتضی به نقل علامه ی حلی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 70.

3- از آن جمله: شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 154؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 389؛ ابن فهد حلی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 111؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 983؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 3، ص 271 و ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 10، ص 274.

و هرگاه بعد از نماز، مشخص شود که امام مُحدِّث بوده، در آن نیز خلاف است(1) و اظهر، عدم اعاده ی مأموم است.

و هرگاه در اثنای نماز، مشخص شود، نماز مأمومین نیز صحیح است، و عدول به انفراد نموده، نماز خود را تمام می نماید، یا این که امام استخلاف می نماید؛ چنانچه گذشت.

و بعضی احتمال بطلان، و استیناف را داده اند(2) و آن، مستند ظاهری ندارد.

و هرگاه قبل از شروع به نماز، عالم به محدث بودن امام باشد، و او خود را متطهر پندارد، اقتدای به او نمی تواند نمود.

و هرگاه در بدن، یا لباس امام، نجاستی بیند که معفو عنه نبوده باشد، در جواز اقتدای به آن، خلاف است(3):

بعضی مطلقاً منع(4)، و بعضی مطلقاً تجویز نموده اند(5).

و اظهر در نظر آن است که اگر امام از اصل، جاهل به آن باشد، اقتدای به او صحیح است. و اگر فراموش نموده باشد، اقتدای به او جایز نیست؛ چنانچه سابقاً بیان شد.

و بعضی از علما، اعلام امام را - بلکه هر کس را که در رخت او حال نماز، نجاستی یابند - لازم دانسته اند(6) و آن، ضعیف است.

ص: 403

-
- 1- ر.ك: ذكرى الشيعة، ج 4، ص 390؛ مفتاح الكرامة، ج 10، ص 274؛ جواهر الكلام، ج 14، ص 11 (طبع دار الكتب الاسلاميه)
 - 2- ر.ك: مدارك الاحكام، ج 4، ص 374.
 - 3- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 232؛ مستند الشيعة، ج 8، ص 171.
 - 4- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 11، ص 261.
 - 5- محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 11، ص 263 - 264.
 - 6- علامه ی حلی در اجوبة المسائل المهتائیة، مسأله 52، ص 48.

مسأله: هرگاه کسی وارد جماعت شود، و امام در رکوع باشد، و اگر خود را متصل به صف کند، رکوع از او فوت شود، یا خوف فوت رکوع در آن باشد، از همان جا که هست، اقتدا می نماید، و در رکوع، خود را متصل به صف می کند.

و هرگاه امام به سجده رود، و هنوز به صف نرسیده باشد، در محلّ خود، سجده می نماید. بعد از آن که برخاست، به صف ملحق می شود.

و بعضی طمانینه ی ذکر رکوع را به این سبب، ساقط دانسته اند. (1) پس در حال ذکر، به جانب صف می رود، تا ملحق به صف شود.

و استفاده ی آن از حدیث، محلّ تأمل است؛ پس حکم به سقوط طمانینه، صورتی ندارد؛ بلکه در حال رکوع، خود را ملحق به صف نموده، ذکر را بعد از استقرار، به جا آورد.

و هرگاه امام به سجده رود، و وصول او به صف، ممکن نشود، طمانینه را به عمل آورده، ذکر واجب را ادا نماید، و به طریق مذکور خود را به صف، ملحق نماید.

و ظاهر احادیث وارده در این مقام (2)، جریان حکم مذکور است در صورتی که مابین مأموم و صف، فاصله ی طویل باشد؛ بلکه ظاهر آنها، فرض مسأله در صورت تحقق فاصله ی طویل است.

و بعضی از علما در این صورت، منع از اقتدا نموده، حکم مذکور را مختصّ صورتی دانسته اند که فاصله ی طویل، که مانع از اقتدا باشد، حاصل نبوده باشد (3).

ص: 404

1- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 11، ص 237.

2- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 384، ابواب صلاة الجماعة، باب 46.

3- از آن جمله: شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 455؛ فاضل مقداد در التقیح الرائع، ج 1، ص 277؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 502؛ شهید ثانی در مسالك الافهام، ج 1، ص 319 و در حاشیه مختصر النافع، ص 48 [وفیه. بشرط أن لا یكون المشی كثيراً عادةً].

و آن، خالی از بعد نیست.

مسأله: هرگاه کسی نماز را منفرداً به جا آورد، و بعد جماعتی منعقد شود، یا وارد جماعتی شود، سنت است که آن نماز را به جماعت، اعاده نماید، تا فضیلت جماعت را دریابد.

و هرگاه امام، نماز خود را فردی به جا آورده، و مأموم فریضه را ادا نکرده باشد، سنت است که او نماز خود را به جماعت اعاده نماید، تا فضیلت جماعت را، او و مأموم ادراک نمایند.

و همچنان است هرگاه مأموم، نماز را گزارد، و امام نماز نکرده باشد، پس از برای مأموم، مستحب است که نماز را اعاده نماید، تا نماز او و امام، به جماعت واقع شود.

و هرگاه امام، نماز را به جماعت گزارده باشد، و مأموم نماز نکرده یا به عکس، در استحباب اعاده - به جهت آن که نماز دیگری به جماعت واقع شود - احتمالی هست، و بعضی به آن قایل شده اند (1) و مستند آن واضح نیست.

نماز سفر

اشاره

فصل شانزدهم: در بیان نماز مسافر است، و در آن چند بحث است:

بحث اول: در بیان حکم نماز در سفر است.

بدان که فریضه ی چهار رکعتی در سفر - به شرطی که بیان خواهد شد - قصر می شود؛ یعنی دو رکعت آخر آن، ساقط و دو رکعت اول، ادا می شود، و نماز مغرب و صبح بر حال خود باقی است؛ پس هفده رکعت نماز شبانه روزی که در حضر

ص: 405

1- شهید اول در الدرر الشریعیه، ج 1، ص 223؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 989.

واجب است، در سفر، یازده رکعت واجب می شود.

و سقوط آن بر سبیل عزیمه است نه رخصت؛ پس قصر در آن متعین است، مگر در مواضع تخییر که بعد بیان می شود.

و اگر عالماً عامداً نماز را در سفر تمام نماید، باطل خواهد بود، و اگر از روی جهل به مسأله تمام نماید، چنانچه وجوب قصر را در سفر شنیده باشد و چنان پندارد که نماز سفر مانند حضر است و تمام نماید، نماز او صحیح است و اعاده و قضایی بر او نیست.

و مختار بعضی علما، وجوب اعاده در وقت است (1) و منقول از ظاهر بعضی، وجوب اعاده و قضاست (2) و این دو قول، ضعیف است.

و اگر از روی سهو یا فراموشی، نماز قصر را تمام نماید، هرگاه در وقت ملتفت شود، اعاده ی آن لازم است، و هرگاه بعد از خروج وقت متذکر شود، قضایی بر او نیست و بعضی از علما قضای آن را نیز لازم دانسته اند (3) و آن ضعیف است؛ لیکن احوط است.

و هشت رکعت نافله ی ظهر، و هشت رکعت نافله ی عصر، در سفر ساقط است،

و در سقوط نماز وتیره در سفر، خلاف است (4) و عدم سقوط آن قوتی دارد.

بحث دّویم: در بیان شروط قصر است.

و آن چند چیز است:

ص: 406

1- ابن جنید اسکافی به نقل علامه حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 115؛ ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 116؛ ابن زهره در غنیة النزوع، ص 74؛ علاءالدین حلّی در اشارة السبق، ص 87.

2- ابن ابی عقیل به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 114 - 115.

3- والد شیخ صدوق، ر.ک: مختلف الشیعة، ج 3، ص 114 و ذکری الشیعة، ج 4، ص 327.

4- ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 5، ص 34 - 32؛ جواهر الکلام، ج 7، ص 92 - 81.

اول: مسافت شرعیّه است، و آن عبارت است از هشت فرسخ شرعی که هر فرسخی عبارت از سه میل باشد.

و در اعتبار هشت فرسخ در رفتن به تنهایی، یا در مجموع رفتن و برگشتن - چنانچه چهار فرسخ رفتن و چهار فرسخ برگشتن باشد - خلاف است؛ (1) جمعی از علما وجه اول را اختیار نموده اند (2) و هرگاه رفتن، از هشت فرسخ کمتر باشد، نماز را تمام می دانند مگر در صورتی که بیان می شود.

و جمعی دیگر، در چهار فرسخ هرگاه ضمّ شود به برگشتن - به این معنی که قاطع سفر، فی ما بین به عمل نیاید - نماز را قصر می دانند و تمام را مجزی نمی دانند (3) و جمعی دیگر، او را مخیر بین قصر و تمام می دانند. (4)

و آن چه مذکور شد، در صورتی است که برگشتن او در آن روز واقع نشود؛ و اگر آن روز برگردد، معروف بین العلما تعیین قصر است (5).

ص: 407

-
- 1- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 323.
 - 2- از آن جمله سید مرتضی به نقل محقق حلّی در المعبر، ج 2، ص 468 و ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 329 و ر.ك: ذکری الشیعة، ج 4، ص 292؛ الحدائق الناضرة، ج 11، ص 313.
 - 3- از آن جمله ابن ابی عقیل به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 104؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 406؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرایع، ج 1، ص 25؛ محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 11، ص 325؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 4، ص 325.
 - 4- از آن جمله: شیخ طوسی در النهایة، ص 122؛ شیخ صدوق و والد ایشان به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 102؛ شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 292؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 1024؛ سید محمّد عاملی در مدارك الاحکام، ج 4، ص 437.
 - 5- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 11، ص 313؛ ریاض المسائل، ج 4، ص 338.

و بعضی در این جا نیز قایل به تخییر شده اند(1).

و اظهر، قول به لزوم قصر است در چهار فرسخ مطلقاً، چه در آن روز رجوع نماید یا روز دیگر، هرگاه قاطع سفر در بین به عمل نیاید.

و اگر همان روز رجوع نماید، شبهه در قصر نمی باشد، و احتیاجی به جمع بین القصر و التمام نیست.

و اگر رجوع را روز دیگر نماید، احوط جمع بین القصر و التمام است.

دویم: آن که قطع مسافت مذکوره، مقصود او بوده باشد؛ پس اگر بدون قصد، آن را قطع نماید، نماز را تمام می کند؛ چنانچه - مثلاً - در طلب گریخته، از شهر بیرون رود و نداند که به قدر مسافت، قطع خواهد نمود یا نه؛ پس هر چند به قدر مسافت قطع نماید، نماز را تمام می کند.

و هرگاه در بین راه قصد مسافت نماید، از آن جا که قاصد شده، بنا را بر قصر می گزارد.

پس بنا بر مختار، هرگاه در بین راه، قصد چهار فرسخ رفتن و چهار فرسخ برگشتن را نماید، نماز را قصر می کند، و اگر کمتر از چهار فرسخ را قصد نماید؛ لیکن با ضمّ آن به برگشتن به قدر هشت فرسخ شود - چنانچه مثلاً چهار فرسخ بدون قصد برود، و در آن جا قاصد دو فرسخ دیگر باشد، که با ضمّ آن به برگشتن، هشت فرسخ شود - در حکم آن، تأمل است، و در آن چند وجه است:

اول: مختار جمعی است بلکه بعضی علما شهرت را بر آن نقل نموده(2) و آن،

ص: 408

1- شیخ صدوق و شیخ طوسی به نقل شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 293 - 294 و ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 10، ص 339 - 338 و مستند الشیعة، ج 8، ص 192.

2- ر.ک: ریاض المسائل، ج 4، ص 340؛ جواهر الکلام، ج 14، ص 231 (طبع دار الکتب الاسلامیه).

عدم ضمّ ذهاب است به ایاب، در صورت مفروضه؛ پس اگر تا هندی برود و قاصد مسافت مسطوره نباشد، نماز را تمام می کند.

دویم: آن است که هرگاه آن قدر از ذهاب که منظور اوست با ایاب به قدر مسافت باشد، قصر می نماید و این، مقابل وجه اول است؛ پس اگر چهار فرسخ بدون قصد برود و در آن جا قاصد دو فرسخ دیگر باشد با مراجعه ی شش فرسخ که مجموع مقصود او هشت فرسخ می شود، دو فرسخ رفتن و شش فرسخ برگشتن باعث قصر می شود.

و سیم: آن است که برگشتن به تنهایی باید هشت فرسخ باشد، هر چند هشت فرسخ نرفته باشد؛ چنانچه شش فرسخ بدون قصد برود از آن جا مثلاً قاصد دو فرسخ دیگر باشد و هشت فرسخ برگشتن.

چهارم: آن است که باید بالفعل مسافت ایابی او هشت فرسخ باشد. چنانچه هشت فرسخ بدون قصد رفته باشد و از آن جا دو فرسخ مثلاً خواسته باشد برود یا برگشتن هشت فرسخ به آن، قصر حاصل می شود و وجه اول خالی از وجه نیست و مسأله محل اشکال است؛ چون در این خصوص حدیثی به نظر نرسیده و احوط آن است که در جمیع صور مفروضه، جمع بین القصر و الاتمام نماید و هرگاه مراجعت نماید و به قدر مسافت شرعی باشد، بی اشکال نماز را قصر می کند.

سیم: آن است که مستمر بر قصد مسافت باشد. پس اگر در اثنای مسافت، عدول از قصد خود نماید یا متردد شود؛ چنانچه خواهد به سفری رود و در دو فرسخی مثلاً تردد به هم رساند، نماز را تمام می نماید؛ هر چند اولاً قصر کرده باشد.

و در وجوب اعاده یا قضای آن نمازی که قبل از تردد، به قصر واقع ساخته، در

احادیث، اختلاف است(1) و مشهور بین الاصحاب، عدم لزوم اعاده و قضای آن است.(2)

و بعضی از علما اعاده را لازم دانسته اند دون قضا(3) و قول اوّل خالی از قوت نیست؛ و احوط، اعاده ی آن است؛ بلکه با فوات وقت، قضای آن نیز احوط است؛ چنانچه حدیث صحیح، دلالت بر آن دارد.(4)

چهارم: آن است که سفر او جایز باشد، چه واجب باشد - چون سفر حجّ واجب - یا مستحبّ باشد - چون سفر زیارت - یا مباح باشد، یا مکروه باشد.

و اگر سفر معصیت باشد، باعث قصر نمی شود؛ چه آن سفر فی نفسه معصیت باشد؛ چون زنی که بدون اذن شوهر و رخصت شرعی، سفر نماید، و غلامی که از آقای خود بگیرد.

یا به اعتبار غایت مقصوده از آن، حرمت به هم رسانیده باشد؛ چون کسی که به سفر رود به جهت سعی در اتلاف نفس، یا مال مؤمنی، یا به جهت گرفتن اموال مسلمانان بدون استحقاق شرعی، یا نهب و غارت ایشان، و نحو آن از مقاصد محرّمه.

و اگر از برای صید نمودن به سفر رود، پس اگر مقصود از صید، قوت خود و عیال خود باشد، بی شبهه نماز را قصر و روزه را افطار می نماید، و اگر به عزم تجارت به طلب صید رود که آن را به فروش رسانیده، تحصیل مال به آن واسطه

ص: 410

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 520، ابواب صلاة المسافر، باب 23.

2- ر.ك: جواهر الکلام، ج 14، ص 242 (طبع دار الکتب الاسلامیة) و مدارك الاحکام، ج 4، ص 440.

3- شیخ طوسی در استبصار، ج 1، ص 228، ذیل ح 808.

4- صحیحہ ی زرارہ - الفقیه، ج 1، ص 281، ح 1272؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 521، ح 1، باب 23، ابواب صلاة المسافر.

نموده باشد، روزه را افطار می نماید، و در قصر نماز، خلاف است(1).

جمعی از قدمای علما، قایل به عدم قصر نماز او شده(2) و مشهور ما بین متأخرین، قصر است(3) و آن، اقوی است؛ لیکن مسأله خالی از اشکال نیست؛ و احوط، جمع بین القصر و التمام است.

و اگر غرض او از صید، لهُو و تفرّج باشد بدون آن که مقصود او تحصیل قوت به جهت خود و عیال، یا به جهت فروش و تحصیل مال باشد، نماز را تمام و روزه را به جا می آورد.

پنجم: آن که کثیر السفر نباشد؛ یعنی آن که سفر، شغل و عمل او نبوده باشد؛ چون چاروادار و ساربان و ملاح و قاصد و تاجری که شغل و عمل او گردش در اطراف و دهات به جهت معامله باشد.

و بعضی اکتفا در اتمام ایشان نموده اند، به مجرد آن که شغل و عمل را پیشه ی خود قرار دهد، هر چند در سفرِ اوّل باشد(4).

و بعضی در سفر ثانی، قایل به تمام شده اند(5).

ص: 411

1- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 547؛ ریاض المسائل، ج 4، ص 354؛ مستند الشیعة، ج 8، ص 267.

2- از آن جمله: شیخ طوسی در النهایة، ص 123 و المبسوط، ج 1، ص 136؛ شیخ مفید در المقنعة، ص 349؛ والد شیخ صدوق به نقل فاضل آبی در کشف الرموز، ج 1، ص 221؛ ابن براج در مهذب، ج 1، ص 106؛ ابن حمزه در وسیله، ص 109. و ر.ك: مختلف الشیعة، ج 3، ص 96؛ التنقیح الرائع، ج 1، ص 288؛ مدارك الاحكام، ج 4، ص 423.

3- ر.ك: الحدائق الناضرة، ج 11، ص 386.

4- از آن جمله: ابن ادریس حلّی در سرائر، ج 1، ص 340؛ علامه ی حلّی در تذکرة الفقهاء، ج 4، ص 355؛ سید علی طباطبایی در ریاض المسائل، ج 4، ص 427؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 410؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 3، ص 389.

5- علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 109.

و بعضی سه سفر را مراعات نموده اند. (1) پس در سفر سیم، بنا را بر تمام گزارده اند.

و قول اول، خالی از ضعف نیست، و احوط در سفر ثانی، جمع بین القصر و التمام است، و در سفر سیم بی اشکال تمام می کند.

و هرگاه بعد از تحقق کثرت سفر، ده روز در وطن خود بماند، چه با نیت اقامه یا بدون آن، در سفر اول قصر می نماید، و در سفر ثانی، احوط جمع بین القصر و التمام است، و در سفر سیم بی دغدغه تمام می کند.

و چون مسأله در صورت اول خالی از دغدغه به حسب دلیل نیست، در سفر اول نیز احوط جمع بین القصر و التمام است و هم چنین است حال، هرگاه ده روز در غیر وطن خود از سایر بلدان توقف نماید؛ لیکن با قصد اقامه؛

و آن چه مذکور شد در صورتی است که سفر ایشان در شغل و عمل مقرر آنها باشد، پس چنانچه مکاری سفر نماید در غیر چارواداری؛ چنانچه به سفر مکه رود یا به سفر زیارت رود، بدون آن که عمل خود را متوجه شود، نماز را قصر می نماید؛ چنانچه از بعض احادیث استفاده می شود (2) و احوط، جمع بین القصر و التمام است.

و هرگاه مکاری به جهت قطع مسافت، مشقت بسیار کشد، نماز را قصر می نماید؛ چنانچه احادیث متعدده دلالت بر آن دارد (3).

و فرقی مابین مکاری و غیر آن از مذکورین نیست* و بعضی احتمال فرق

* احوط جمع است. (محمد باقر)

ص: 412

1- از آن جمله: شهید اول در ذکری الشیعة، ج 4، ص 316؛ ابن فهد حلی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 121؛ محقق ثانی در جامع المقاصد، ج 2، ص 513.

2- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 488، ح 2 و 3، باب 12، صلاة المسافر.

3- ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 490، ح 2/4/5، باب 13، صلاة المسافر.

داده اند؛ (1) چون مورد احادیث خصوص مکاری، است و آن، خالی از بُعد نیست.

ششم: آن که به حدّ ترخص برسد.

پس قبل از وصول به حدّ ترخص، قصر نماز و افطارِ روزه، جایز نیست.

و حدّ ترخص، آن جایی است که صدای اذان آن محل به آن جا نرسد، یا دیوار خانه های او مخفی شود؛ و عبرت در خفای اذان بر اذان متعارف و هوای متعارف است.

و همچنان مراد به خفای دیوارها، عدم ظهور آنها بر نحوی است که تمیز توان داد، و مجرد ظهور سواد شهر اعتباری ندارد.

و منقول از بعضی علما اعتبار امرین است (2).

و منقول از بعضی دیگر، خصوص خفای اذان است (3) و دور نیست که این دو وجه متقارب به یکدیگر باشند. * پس تفاوت ظاهری ما بین این اقوال نخواهد بود.

و بعضی از علما اکتفا به مجرد خروج از منزل نموده اند (4) و آن، ضعیف است؛ هر چند بعضی متأخرین آن را تقویت نموده اند (5).

* بلکه فرق فیما بین ظاهر است، و مراعات احتیاط در محلّ اختلاف، خوب است. (محمدباقر)

ص: 413

-
- 1- محقق حلّی در المعتمد، ج 2، ص 472.
 - 2- از آن جمله: محقق حلّی در المعتمد، ج 1، ص 473؛ علامه ی حلّی در اکثر کتب خود مثل ارشاد الاذهان، ج 1، ص 275 و مختلف الشیعة، ج 3، ص 110؛ شهید اول در اکثر کتب خود مثل البیان، ص 264 و الالفیة، ص 54؛ ابن فهد حلّی در المقتصر، ص 94؛ محقق ثانی در الرسالة الجعفریة (رسائل المحقق الکرکی، ج 1)، ص 122 و حاشیة الألفیة، ص 79؛ شهید ثانی در المقاصد العلیة، ص 213؛ و... ر.ک: مفتاح الکرامة، ج 10، ص 441.
 - 3- شیخ مفید در المقنعة، ص 350؛ ابی الصلاح حلبی در الکافی، ص 117؛ ابن فهد حلّی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 119.
 - 4- والد شیخ صدوق به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 110.
 - 5- محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 11، ص 412.

و همچنان که مناط در قصر، حال رفتن، به وصول حدّ مذکور است، همچنان مناط در برگشتن نیز، همان حدّ است. پس تا به آن حد، قصر می نماید، و چون به محلّ سماع اذان و ظهور جُدران رسد، نماز را تمام می کند، هر چند به منزل خود بلکه به خانه های شهر نرسیده باشد.

و جمعی از علما در این مقام، حکم قصر را باقی می دانند تا رسیدن به منزل (1) نظر به احادیث دالّه بر آن (2) و اظهر، قول اوّل است.*

هفتم: آن است که سفر او منقطع به یکی از قواطع ثلاثه ی سفر نشده باشد از رسیدن به وطن، یا قصد اقامه ی ده روز، یا ماندن سی روز متردّد در مکان واحد؛ چه، بعد از حصول یکی از این سه امر، تمام بر او لازم می شود.

و مناط در صدق وطن، عرف است، و مجرّد ملك داشتن و شش ماه در آن جا ساکن بودن باعث صدق وطن نمی شود.

و ظاهر حدیث صحیح (3) آن است که هرگاه کسی را منزلی در جایی باشد و شش ماه در آن جا بماند، آن جا وطن نسبت به او صدق می نماید**.

و دور نیست که مراد به آن، اقامه ی شش ماه در هر سالی باشد، و حصول توطن، نظر به عرف بعید نیست.

* احوط جمع است. (محمّد باقر)

** مراعات احتیاط در این مقام، به جمع بین القصر و الاتمام است. (محمّد باقر)

ص: 414

1- ابن جنید اسکافی و والد شیخ صدوق به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 111؛ سید مرتضی در جمل العلم و العمل [الرسائل الشریف المرتضی، ج 3]، ص 77؛ فیض کاشانی در مفاتیح الشرائع، ج 1، ص 26؛ محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 11، ص 412.

2- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 456، باب 2 ابواب صلاة المسافر.

3- صحیحه ی محمّد بن اسماعیل بن بزيع - التهذیب، ج 3، ص 213، ح 520؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 494، ح 11، باب 14، ابواب صلاة المسافر.

پس این حدیث را با مختار، منافاتی نیست، و نظر به ظاهر حدیث مذکور، می تواند کسی را دو وطن باشد که در سالی شش ماه در این و شش ماه در آن بماند؛ چنانچه در بعض بلدان، معمول است.

احکام متفرقه ی متعلق به نماز مسافر

بحث سیم: در بیان احکام متفرقه ی چند، که متعلق به نماز مسافر است.

و آن در ضمن مسایل چند، ایراد می شود:

مسأله: عبرت در لزوم قصر و اتمام، به حال ادای نماز است، نه حال وجوب آن؛ پس اگر در سفر، وقت بر او داخل شود، و او نماز را به جا نیاورد تا وارد وطن شود یا قصد اقامه نماید، باید نماز را تمام به جا آورد؛ هرچند وقت وجوب آن، قصر بر او واجب شده.

و بعضی از علما قصر را بر او لازم دانسته اند(1).

و بعضی او را مخیر بین القصر و التمام می دانند(2).

و بعضی با وسعت وقت، تمام را لازم، و با ضیق آن، قصر را لازم دانسته اند(3).

ص: 415

1- ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 332.

2- ابن جنید اسکافی به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 126؛ شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 141 و النهایة، ص 133.

3- قائل آن معلوم نگردید، و اعترف بذلك صاحبنا المدارك والریاض. ر.ك: مدارك الاحکام، ج 4، ص 479 و ریاض المسائل، ج 4، ص 396. و شهید ثانی این قول را بدون ذکر قائل آن در ضمن اقوال بر شمرده است. ر.ك: روض الجنان، ج 2، ص 1060.

و این اقوال، خالی از ضعف نیست.

و هرگاه اول دخول وقت، در حضر باشد، و قبل از ادای نماز به سفر رود، و به محلّ ترخص برسد، نماز را قصر می کند، هرچند در اول وقت (تمام) (1) بر او لازم شده؛ و جمعی از علما در این صورت، تمام را بر او لازم دانسته اند. (2)

چنانچه مقتضای ظاهر احادیث مستفیضه است (3).

لیکن اظهر، وجه اول است، و احوط، جمع بین الامرین است.

و بعضی قایل به تفصیل ما بین وسعت وقت و ضیق آن شده اند. (4) پس در اول، تمام، و در ثانی، قصر می نماید.

و بعضی او را مخیر بین الوجهین دانسته اند (5) و این قول، خالی از ضعف نیست.

مسأله: هرگاه مسافر قصد اقامه ی ده روز در محلّی داشته باشد، حکم سفر نسبت به او منقطع می شود - چنانچه سابقاً اشاره شد - و باید نماز را تمام نماید،

ص: 416

1- نسخه ی «ع».

2- از آن جمله: ابن ابی عقیل اسکافی به نقل علامه حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 163؛ علامه ی حلّی در نهاية الاحکام، ج 2، ص 164؛ فخر المحققین در ایضاح الفوائد، ج 1، ص 158؛ شهید اول در مسالك الافهام، ج 1، ص 349؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 1059 و حاشیه مختصر النافع، ص 51.

3- دو صحیحی ی محمّد بن مسلم - استبصار، ج 1، ص 239، ح 853؛ الکافی، ج 3، ص 434، ح 4؛ حسنه ی بشیر نبال - التهذیب، ج 3، ص 224، ح 563. ر.ک: وسائل الشیعة، ج 8، ص 512، صلاة المسافر، باب 21، ح 11/10/5.

4- شیخ صدوق در الفقیه، ج 1، ص 284؛ شیخ طوسی در النهایة، ص 123 و المبسوط، ج 1، ص 141.

5- شیخ طوسی در الخلاف، ج 1، ص 577، مسأله 232 تخیر، استحباب اتمام و ابن قطن در معالم الدین، ج 1، ص 127.

و روزه را بگیرد.

و ماندن شب اول و شب آخر، معتبر در تحقق اقامه نیست، و هرگاه در اثنای روز، قصد اقامه نماید، آن روز ملّفق می شود، و از روز آخر به مقداری که از روز، در روز اقامه گذشته، باید بگذرد تا ده روز تمام شود.

و بعضی علما در این صورت، ده روز را غیر از روزی که دیگر، قصد اقامه می نماید، و روزی که بیرون می رود، اعتبار نموده اند (1) و آن، خالی از ضعف نیست و احوط، مراعات آن است.

و تابع شخص - چون زن و غلام و نوکر - در قصد اقامه، تابع آن شخص می باشند، هرگاه اطمینانی به قصد او داشته باشند.

و قصد اقامه، منعقد می شود به آن که يك نماز را بعد از قصد اقامه، تمام نماید؛ پس اگر بعد از آن، عدول نماید، یا متردّد در ماندن شود، حکم اقامه باقی است، و نماز را تمام می کند، هر قدر که در آن جا بماند؛ هر چند به قدر ادای يك نماز باشد.

و هرگاه در اثنای نمازی که به نیت قصر، شروع نموده، قصد اقامه نماید، آن نماز را تمام به جا می آورد، و به آن نیز اقامه منعقد می شود.

و بعضی اقامه را به آن منعقد نمی دانند (2) و آن، ضعیف است.

و هرگاه نمازی را تمام به جای نیاورده، عدول نماید، یا متردّد در اقامه شود، نماز را قصر به جا می آورد.

و هرگاه بعد از اقامه، نمازی را که قصر نمی شود، به جا آورد - چون مغرب و صبح - اقامه به آن منعقد نمی شود.

ص: 417

1- سید محمّد عاملی در مدارك الاحکام، ج 4، ص 460.

2- قایل آن یافت نشد. ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 582.

و هم چنین به ادای نافله ای که در سفر ساقط است، منعقد نمی شود، و شروع در روزه، یا روزه گرفتن تا بعد از ظهر نیز انعقاد به هم نمی رساند.

و بعضی آن را به ادای نافله ی مسطوره منعقد دانسته اند. (1)

و بعضی به گرفتن روزه ای که در سفر ممنوع است، منعقد می دانند (2) و این ضعیف است.

مسأله: هرگاه کسی (قصد) (3) اقامه نماید، و بعد از انعقاد اقامه، به ما دون مسافت قصر بیرون رود، با قصدِ عودِ به محلِّ اقامه، در لزومِ تمام، یا وجوبِ قصر، خلاف و اشکال است (4).

و قول به لزومِ تمام، خالی از قوت نیست، و احوط، خصوصاً در معاودت، جمع بین القصر و التمام است.

و این در صورتی است که عازم اقامه ی جدید در برگشتن نبوده باشد.

و اگر در قصد او، اقامه ی جدید بعد از معاودت باشد، نماز را بی اشکال، تمام می کند، چه در رفتن به آن محل، یا در آن محل، یا در برگشتن.

و هرگاه تردد، در اقامه ی ثانیه داشته باشد نیز اشکال سابق جاری است.

و قول به اتمام، دور نیست، و احوط نیز جمع است.

مسأله: هرگاه قصد اقامه در محلی نماید، خروج از منزل در توی شهر، یا دهی که در آن جا اقامه نموده، منافاتی با اقامه ی او ندارد.

ص: 418

1- علامه ی حلی در نهایة الاحکام، ج 2، ص 186؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 1053.

2- علامه ی حلی در نهایة الاحکام، ج 2، ص 185؛ فاضل مقداد در التنقیح الرائع، ج 1، ص 294؛ شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 1053.

3- نسخه ی «ع».

4- ر.ک: مفتاح الکرامه، ج 10، ص 585؛ ریاض المسائل، ج 4، ص 399 - 400؛ جواهر الکلام، ج 14، ص 363 (طبع دار الکتب الاسلامیه)؛ مستند الشیعه، ج 8، ص 254.

و ظاهر آن است که خروج او از خانه ها و از قلعه ی شهر یا ده به صحرا - مادامی که به حدّ ترخص نرسد - هرگاه منظور در حال قصد اقامه باشد، مانع از تحقّق اقامه نباشد.

و منقول از بعض متأخرین، (1) منع آن از تحقّق اقامه است (2) پس بیرون رفتن از خانه ها را، یا از حصار شهر را - هرگاه حصاری داشته باشد - مانع از تحقّق اقامه می دانند؛ و آن، بسیار ضعیف است.

و در مانع بودن خروج به ما دون مسافت، در تحقّق اقامه خلاف است. (3)

ظاهر مشهور بین العلما، منافات آن با تحقّق اقامه است (4).

و ظاهر منقول از بعض علما، عدم منافات است، پس با قصد اقامه، می تواند

ص: 419

1- در نسخه ی «ص»، «ع» و «غ» قاصرین بود.

2- منظور، عالم جلیل فاضل، محمّد مهدی بن محمّد صالح فتونی عاملی، صاحب کتاب «نتایج الاخبار» (شامل کلیه ابواب فقه)، معاصر محدّث بحرانی و متوفای شعبان 1183 هجری در نجف اشرف می باشد. ایشان با يك واسطه (محمّد شفیع گیلانی) از محدّث بزرگ علامه ملاّ محمّد باقر مجلسی نقل روایت می نماید، و خود از مشایخ اجازه ی (روایی) عده ای از اعلام شیعه، از جمله فاضل نراقی (صاحب لوامع الأحكام و معتمد الشیعة)، و علامه ی بحر العلوم (صاحب الدرّة النجفیّة) و محقق قمی (صاحب غنائم الاّیام و قوانین الاصول) می باشد. (ر.ک: الكواكب المنتشرة، ص 756 - 758) و این قول را محدّث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 11، ص 344 و سید محمّد جواد عاملی در مفتاح الكرامة، ج 10، ص 318 به ایشان، نسبت می دهند.

3- ر.ک: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 586؛ ریاض المسائل، ج 4، ص 406؛ جواهر الکلام، ج 14، ص 363 (طبع دار الکتب الاسلامیّه)؛ مستند الشیعة، ج 8، ص 249.

4- شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 138؛ ابن ادریس حلّی در السرائر، ج 1، ص 345؛ ابن بّراج در المهذب، ج 1، ص 109؛ علامه ی حلّی در مختلف الشیعة، ج 3، ص 147؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 415 و کفایة الاحکام، ج 1، ص 161 - 160. و شهید اوّل در ذکری الشیعة و شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 1053 و نتایج الافکار، [رسائل الشهید الثانی، ج 1]، ص 184 آن را به متأخرین نسبت داده اند.

به ما دون مسافت قصر، تردّد نماید.

و مختار جمعی از متأخرین، آن است که مرجع در آن، صدق اقامه ی ده روز در آن محل است، به حسب عرف (1) پس بیرون رفتن در بعض اوقات به باغات یا مزارع متصله به آن، هرگاه منافی صدق اقامه در آن محل، عرفاً نباشد، مانعی ندارد*.

و قول اول، خالی از قوت نیست.

و دور نیست که خروج به حدّ ترخص، منافی با صدق اقامه در آن محل، عرفاً باشد، و به این جهت، قول ثالث خالی از بُعد نیست، و از آن، فساد قول ثانی، واضح است.

مسأله: هرگاه مسافر قبل از وصول به شهر، قاصد اقامه در آن شهر باشد، و از حدّ ترخص بگذرد، نماز را تمام می نماید؛ هرچند به نفس بلد - که محلّ اقامه ی اوست - نرسیده باشد.

و بعض علما قصر را بر او لازم می دانند تا این که به شهر رسیده، قصد اقامه** در آن نماید (2) و آن، خالی از ضعف نیست.

مسأله: هرگاه در مکانی سی روز بر سیل تردّد بماند، بعد از اتمام سی روز نماز را تمام می نماید، هرچند يك ساعت در آن جا بماند، و آن، یکی از جمله قواطع سفر است؛ چنانچه اشاره به آن شد.

* بلکه ظاهر این است که صدق اقامه در آن محل به مراعات ترخص شرعی نباشد و به آن جهت، خالی از بعد نیست. (محمد باقر)

** بلکه آن، خالی از قوت نیست؛ لکن احوط جمع است. (محمد باقر)

ص: 420

1- سید محمد عاملی در مدارك الاحكام، ج 4، ص 460؛ محقق اردبیلی در مجمع الفائدة و البرهان، ج 3، ص 409؛ محقق سبزواری در ذخیره المعاد، ص 411؛ علامه ی مجلسی در بحار الانوار، ج 86، ص 43؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضرة، ج 11، ص 346.

2- از آن جمله: شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 1063؛ سید محمد عاملی در مدارك الاحكام، ج 4، ص 461؛ محقق نراقی در مستند الشیعة، ج 8، ص 302.

و در جریان حکم مذکور در يك ماه هلالی، هرگاه بیست و نه روز باشد، و او اول ماه، آن جا وارد شده، تا آخر آن ماه بر سبیل تردّد بماند، اشکال است.

و در بیشتر احادیث، تعبیر به ماندن يك ماه شده است(1).

و در بعضی، خصوص سی روز مذکور است(2).

و حمل ماه در این مقام، بر ماه عددی(3) ممکن است، چنانچه جمعی از علما به آن قایل شده اند؛(4) لیکن مسأله خالی از اشکال نیست.

و احوط در روز سی ام، جمع بین القصر و التمام است؛ بلکه هرگاه در اثنای ماه، وارد آن جا شود، و آن ماه، ناقص باشد، بعد از آن که از ماه دیگر، عددی که از اول آن ماه گذشته، کم بوده، از آن ماه تکمیل نماید، در روز سی ام نیز جمع بین القصر و التمام نموده باشند. و فرقی در ثبوت حکم مذکور، ما بین ماندن مدت مذکور را در شهر یا ده یا غیر آنها نیست.

ص: 421

1- ر.ك: وسائل الشیعة، ج 8، ص 498، حدیث 3/5/9، باب 15، ابواب صلاة المسافرين.

2- التهذیب، ج 3، ص 219، ح 548؛ وسائل الشیعة، ج 8، ص 501، ح 12، باب 15، ابواب صلاة المسافرين.

3- منظور از ماه عددی، ماهی است که 30 روز باشد.

4- شیخ صدوق در المقنع، ص 126؛ سید مرتضی در جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی، ج 3) ص 47؛ شیخ طوسی در المبسوط، ج 1، ص 141 و الخلاف، ج 1، ص 574؛ سالار دیلمی در مراسم، ص 74؛ ابن حمزه در وسیله، ص 109؛ ابن ادریس حلی در السرائر، ج 1، ص 342؛ شهید اول در البیان، ص 260 و اللمعة، ص 46؛ میرزای قمی در غنائم الایام، ج 3، ص 118 - 117، عبارت غنائم الایام چنین است: «... و لایکفی الشهر الهلالی و إن ورد بلفظ الشهر فی بعض الاخبار، حملاً للمطلق علی المقيّد و ر.ك: مستمسک العروة الوثقی، ج 8، ص 148 - 152.

و ظاهر بعض علما اختصاص آن، به ماندن آن مدّت، در بلد است، و در غیر بلد، آن حکم را جاری نمی دانند(1) و آن، ضعیف است.

و ظاهر این است که بقای سی روز در يك مکان، مانند ماندن ده روز است، پس تردّد او به حدود آن محل که به حدّ ترخص نرسد، منافی با ماندن در آن مکان نیست،* پس مانع در جریان حکم مذکور نمی شود.

و هرگاه در بین سی روز به حدّ ترخص، خارج شود، آن عدد بر هم می خورد، و باید سی روز را از سر گیرد؛ پس اگر در بین هر سی روز، يك دفعه تا حدّ ترخص رود، متصل، قصر می کند تا این که قصد اقامه نماید، یا در بین سی روز به حدّ ترخص خارج نشود.

مسأله: مسافر در اماکن اربعه - که مسجد الحرام و مسجد مدینه و مسجد کوفه و حایر حضرت سیّد الشهداء علیه السلام است - مخیر است مابین قصر و اتمام، و اتمام افضل است.

و بعضی از علما قصر را لازم دانسته اند(2).

و اظهر، اول است، و احوط، مراعات ثانی است.

و منقول از بعض علما، و جوب تمام است(3) و آن، ضعیف است.

و در اختصاص حکم به مسجدین و مسجد کوفه، یا جریان حکم در بلاد ثلاثه اشکال است.

* مدار در آن، مثل محلّ اقامه بر صدق عرفی است و آن، منوط به ترخص شرعی نیست؛

ص: 422

1- شهید ثانی در روض الجنان، ج 2، ص 1038؛ سید محمّد عاملی در مدارک الاحکام، ج 4، ص 461.

2- شیخ صدوق در الفقیه، ج 1، ص 442، ذیل ح 1283.

3- ابن جنید اسکافی به نقل علامه ی حلّی در مختلف الشیعه، ج 3، ص 135؛ سید مرتضی در جمل العلم و العمل (رسائل الشریف المرتضی، ج 3)، ص 47.

چنانچه گذشت. (محمد باقر)

و احادیث متعدده دلالت بر جریان حکم، در مکه و مدینه دارد(1).

و بعض احادیث نیز دلالت بر ثبوت حکم مذکور، در کوفه دارد(2).

و قول به جریان حکم مذکور در آن بلاد، هر چند خالی از وجه نیست؛ لیکن چون حکم مذکور، مخالف با قاعده است، اقتصار در آن به مساجد ثلاثه احوط و اولی است.

و در حایر نیز خلاف است(3) و احوط اقتصار در اتمام، بر حوالی قبر مقدّس است.

و بعضی از علما تخیر بین الوجهین را در قضای نماز قصر، هرگاه در یکی از اماکن اربعه واقع نماید، جاری دانسته اند(4) و آن، خالی از قوت نیست.*

مسأله: مستحبّ است که به جهت جبر دو رکعت که از مقصوره کم شده، در تعقیب آن نماز، سی بار بگوید: «سبحان الله و الحمد لله و لاله الا لله و الله اکبر» تا جای آن دو رکعت را که کم شده، گرفته، تلافی آن را نموده باشد، و ثواب چهار رکعت به او عطا شود.

والحمد لله

أولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً

و صلّى الله على محمد و آله الطاهرين.

* احوط، خلاف آن است. (محمد باقر)

ص: 423

1- ر.ك: وسائل الشيعة، ج 8، ص 524 - 534، باب 25، ابواب صلاة المسافرين.

2- التهذيب، ج 5، ص 430، ح 1495؛ وسائل الشيعة، ج 8، ص 527، ح 13، باب 25، ابواب صلاة المسافرين.

3- ر.ك: مفتاح الكرامة، ج 10، ص 305 - 307.

4- فخر المحققين در ايضاح الفوائد، ج 1، ص 160؛ ابن فهد حلی در الموجز الحاوی (الرسائل العشر)، ص 123.

- 1- الاثناعشریات الخمس، شیخ بهائی، تحقیق: مسعود شکوهی، انتشارات اعجاز، قم، 1381 ش.
- 2- اجوبة المسائل المهنائیة، علامه ی حلی، قم، مطبعة ی خیام، 1401 هـ.
- 3- الإحتجاج، ابومنصور طبرسی، تحقیق سید محمد باقر موسوی خراسان، انتشارات جامعه ی مدرسین، قم، 1403 هـ.
- 4- الأربعون حدیثاً، الشیخ بهاء الدین العاملی، انتشارات جامعه مدرسین، قم، چاپ دوم، 1422 هـ.
- 5- الأربعون حدیثاً، محقق خواجهوی، تحقیق: سید مهدی رجانی، انتشارات جامعه مدرسین، قم، 1412 هـ.
- 6- اربعین حدیث، امام خمینی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران، چاپ ششم، 1374 ش.
- 7- إرشاد الاذهان، علامه ی حلی، تحقیق شیخ فارس الحسون، انتشارات جامعه ی مدرسین، قم، 1410 هـ.
- 8- إرشاد القلوب، ابو محمد الحسن الدیلمی، تحقیق: السید هاشم المیلانی، انتشارات اسوه، تهران، 1417 هـ.
- 9- أساس البلاغة، الزمخشری، تحقیق. عبدالرحیم محمود.
- 10- الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، شیخ طوسی، تحقیق سید حسن موسوی خراسان، دار الکتب الاسلامیه، تهران، 1390 هـ.
- 11- إشارة السبق، علاء الدین حلی، تحقیق ابراهیم بهادری، جامعه مدرسین، قم، 1414 هـ.

- 12- إصباح الشيعة بمصباح الشريعة، قطب الدين بيهقي كيدري، تحقيق إبراهيم بهادري، مؤسسه امام صادق عليه السلام، قم، 1416 هـ.
- 13- أعيان الشيعة، سيد محسن امين، تحقيق سيد حسن امين.
- 14- الاقتصاد فيما يتعلق بالاعتقاد، شيخ طوسي، دارالاضواء، بيروت، چاپ دوم، 1406 هـ.
- 15- ألف حديث في المؤمن، شيخ هادي نجفي، انتشارات جامعه مدرسين، قم، 1416 هـ.
- 16- الألفية والنلفية، شهيد اول، تحقيق و نشر دفتر تبليغات اسلامي قم، 1408 هـ.
- 17- الأمل في شيخ صدوق، محمد بن علي بن بابويه، بنياد بعثت، قم، 1407 هـ.
- 18- الأمل في شيخ طوسي، ابو جعفر محمد بن الحسن، بنياد بعثت، قم، 1414 هـ.
- 19- أمل الامل، شيخ حر عاملي، تحقيق: سيد احمد حسيني، مكتبة اندلس، بغداد، 1385 هـ.
- 20- الانتصار، سيد مرتضى، تحقيق و نشر: مؤسسه النشر الاسلامي، قم، 1415 هـ.
- 21- إيضاح الفوائد في شرح اشكالات القواعد، فخر المحققين حلي، انتشارات اسماعيليان، قم، 1363 ش.
- 22- بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، علامه شيخ محمد باقر مجلسي، دار احياء التراث العربي، بيروت 1403 هـ.
- 23- بحوث في الفقه، الشيخ محمد حسين الاصفهاني، جامعه مدرسين، قم، چاپ دوم، 1409 هـ.
- 24- البلد الأمين، الشيخ إبراهيم الكفعمي، أفتت، مكتبة الصدوق، تهران، 1383 هـ.
- 25- البيان، الشهيد الاول، تحقيق: الشيخ محمد الحسن، بنياد فرهنگي امام المهدي (عج)، تهران، 1412 هـ.
- 26- بداية الهداية، الشيخ حرّ العاملي، تحقيق و نشر: مؤسسة آل البيت عليهم السلام.
- 27- تاريخ علمي و اجتماعي اصفهان در دو قرن اخير، سيد مصلح الدين مهدوي، انتشارات الهداية، قم، 1368 ش.
- 28- تبصرة المتعلمين، علامه ي حلي، مكتبه علميه اسلاميه، تهران، 1372 هـ.

29- التبيان فى تفسير القرآن، الشيخ الطوسى، تحقيق احمد حبيب القصير العاملى، دار احياء التراث العربى.

30- تحرير الأحكام الشرعيّة على مذهب الامامية، علامه ي حليّ، تحقيق الشيخ ابراهيم البهادرى، مؤسسه ي امام صادق عليه السلام، قم، 1420 هـ.

31- تحف العقول عن آل الرسول عليهم السلام، ابن شعبة الحرانى، تحقيق على اكبر الغفارى، جامعه مدرسين، قم، چاپ دوم، 1404 هـ.

32- تحفة الابرار المتقط من آثار الأئمة الأطهار عليهم السلام، سيد محمد باقر شفتى، تحقيق سيد مهدى رجائى، انتشارات كتابخانه مسجد سيد، اصفهان 1409 هـ.

33- تذكرة الفقهاء، علامه ي حليّ، تحقيق و نشر: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1414 هـ.

34- التفسير الصافى، فيض كاشانى، تعليق شيخ حسين اعلمى، انتشارات مكتبه صدر، تهران، 1415 هـ.

35- تلخيص المرام فى معرفة الاحكام، علامه ي حليّ، تحقيق: هادى القيسى، انتشارات دفتر تبليغات اسلامى، قم، 1421 هـ.

36- التنقيح الرائع لمختصر النافع، فاضل مقداد، تحقيق عبداللطيف الحسينى، كتابخانه آية الله العظمى مرعشى نجفى، قم، 1404 هـ.

37- التوحيد، شيخ صدوق، تعليق سيد هاشم حسيني تهرانى، جامعه مدرسين، قم.

38- توضيح البيان فى تسهيل الأوزان، العلامة حبيب الله الشريف الكاشانى، انتشارات علميه، قم، 1404 هـ.

39- تهذيب الأحكام، شيخ طوسى، تحقيق سيد حسن موسوى خراسان، دارالكتب الاسلاميه، تهران، 1405 هـ.

40- ثواب الأعمال، شيخ صدوق، تعليق على اكبر غفارى.

41- جامع أحاديث شيعه، تحت اشراف آية الله العظمى بروجردى، قم، 1413 هـ.

- 42- جامع الأحاديث، ابي محمد جعفر بن احمد بن علي القمي، تحقيق: السيد محمد الحسيني النيشابوري، انتشارات آستان قدس رضوي، مشهد مقدس، 1413 هـ.
- 43- جامع الأخبار، شيخ محمد بن محمد السبزواري، تحقيق علاء آل جعفر، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1414 هـ.
- 44- جامع عباسي، شيخ بهاء الدين عاملي، انتشارات فراهاني، تهران.
- 45- جامع المقاصد في شرح القواعد، محقق كركي (ثاني)، تحقيق و نشر: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1408 هـ.
- 46- جامع المدارك في شرح المختصر النافع، سيد احمد خوانساري، انتشارات اسماعيليان، قم، چاپ دوم، 1405 هـ.
- 47- الجامع للشرائع، يحيى بن سعيد حلي، مؤسسه سيد الشهداء عليه السلام، قم، 1405 هـ.
- 48- جمال الأسبوع بكمال العمل المشروع، سيد بن طاووس.
- 49- الجمل والعقود ← الرسائل العشر شيخ طوسي.
- 50- جمل العلم و العمل ← رسائل الشريف المرتضى.
- 51- جواهر الفقه، ابن براج، تحقيق ابراهيم البهادرى، جامعه مدرسين، قم، 1411 هـ.
- 52- جواهر الكلام، شيخ محمد حسن نجفي، تحقيق و نشر جامعه مدرسين، قم، 1417 هـ.
- 53- حاشية الإرشاد، شهيد ثاني، تحقيق رضامختاري، انتشارات دفتر تبليغات اسلامي، قم، 1414 هـ.
- 54- حاشية الألفية (شهيد ثاني)، ← المقاصد العلية.
- 55- حاشية الألفية (المحقق ثاني) ← حياة المحقق الثاني و آثاره (ج 7).
- 56- الحاشية على مدارك الاحكام، وحيد بهبهاني، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1419 هـ.
- 57- حاشية المختصر النافع، شهيد ثاني، تحقيق و نشر: دفتر تبليغات اسلامي، قم، 1412 هـ.
- 58- حاشية المختصر النافع، المحقق الثاني ← حياة المحقق الثاني و آثاره (ج 7).
- 59- الحبل المتين في إحكام أحكام الدين، الشيخ بهاء الدين العاملي، دار الهادي، بيروت، 1420 هـ.

- 60- الحدائق الناضرة في احكام العترة الطاهرة، محدّث البحراني، انتشارات اسلامي، قم، 1363 ش.
- 61- حياة المحقّق الكرّكي و آثاره، المحقّق الثاني، تحقيق الشيخ محمّد الحسون، منشورات احتجاج، تهران، 1381 ش.
- 62- النخال، شيخ صدوق، محمّد بن علي بن بابويه القمي، تعليق علي اكبر الغفاري، انتشارات جامعه مدرسين، قم، 1403 هـ.
- 63- الخلاف، شيخ طوسي، انتشارات اسلامي، قم 1407 هـ.
- 64- الدرّة النجفيّة، علامه سيد مهدي بحر العلوم النجفي.
- 65- الدّروس الشرعيّة في فقه الاماميّة، شهيد اول، انتشارات اسلامي، قم، 1412 هـ.
- 66- دعائم الاسلام و ذكر الحلال والحرام و القضايا والاحكام، قاضي نعمان المصري، تحقيق آصف بن علي اصغر الفيضي، دارالمعارف، مصر 1389 هـ.
- 67- ذخيرة المعاد في شرح الارشاد، علامه محمّد باقر سبزواري، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم.
- 68- الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الشيخ آقا بزرك الطهراني، دار الأضواء، بيروت، 1403 هـ.
- 69- ذكرى الشيعة في احكام الشريعة، شهيد اول، تحقيق و نشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1418 هـ.
- 70- ربيع الأسابيع، علامه محمّد باقر مجلسي، چاپ سنگي.
- 71- رجال النجاشي، شيخ احمد بن علي النجاشي، تحقيق علامه سيد موسى الشبيري الزنجاني، انتشارات جامعه مدرسين، قم، 1407 هـ.
- 72- الرسائل التسع، المحقّق الحلّي، تحقيق: رضا الاستادي، مكتبة آية الله العظمى المرعشي، قم المقدّسة، 1413 هـ.
- 73- الرسائل العشر، ابن فهد حلّي، تحقيق سيد مهدي رجائي، كتابخانه آية الله العظمى مرعشي نجفي، قم، 1409 هـ.
- 74- الرسائل العشر، شيخ طوسي، انتشارات جامعه مدرسين، قم.
- 75- الرسالة الجعفرية، ← الرسائل المحقّق الكرّكي.

76-رسالة في صلاة الجماعة ← الرسائل المحقق الكركي.

77-رسالة في الطهارة وفي حكم المُجنب المتيّم المُحدث بالحدث الاصغر، آية الله شيخ محمّد رضا حسين آبادي جرقويه اي، انتشارات ميثم تمار، قم، 1423 هـ.

78-الرسائل الشريف المرتضى، سيد مرتضى، تحقيق سيد احمد حسيني اشكوري و سيد مهدي رجائي، دارالقرآن الكريم، قم، 1405 هـ.

79-رسائل الشهيد الاوّل، محمّدين مكى العاملي، انتشارات دفتر تبليغات اسلامي، قم، 1423 هـ.

80-رسائل الشهيد الثاني، الشيخ زين الدين العاملي، انتشارات دفتر تبليغات اسلامي، قم، 1421 هـ.

81-الرسائل الفقهيّة، محمّد اسماعيل خواجهي، تحقيق: سيد مهدي رجائي.

82-الرسائل الفقهيّة، علاّمه وحيد بهبهاني، تحقيق و نشر: مؤسسه ي علاّمه ي مجدّد بهبهاني، قم، 1419 هـ.

83-رسائل المحقق الكركي، محقق ثاني، تحقيق شيخ محمّدالحسون، كتابخانه آية الله العظمى مرعشي نجفي، قم، 1409 هـ.

84-روضات الجنّات في احوال العلماء والسادات، علاّمه سيد محمّدباقر خوانساري، تحقيق اسدالله اسماعيليان، انتشارات اسماعيليان، قم 1390 هـ.

85-الروضة البهيّة في شرح اللمعة دمشقيّة، شهيد ثاني، تعليق السيد محمّد الكلانتر، دار احياء التراث العربي، بيروت، چاپ دوم، 1403 هـ.

86-روضة المتقين، ملا محمّد تقى مجلسي، بنياد كوشانپور.

87-روض الجنان في شرح إرشاد الأذهان، شهيد ثاني، انتشارات دفتر تبليغات اسلامي، قم، 1422 هـ.

88-رياض المسائل في تحقيق الاحكام بالدلائل، سيد على طباطبائي، تحقيق و نشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1418 هـ.

89-زبدة البيان في براهين احكام القرآن، محقق اردبيلي، اعداد: رضا استادي و على اكبر زماني نژاد، انتشارات مؤمنين، قم، چاپ دوم، 1421 هـ.

ص: 430

- 90- السرائر الحاوی لتحرير الفتاوى، ابن ادریس الحلبي، تحقيق و نشر جامعه مدرسين، قم، 1410 هـ.
- 91- شرايع الاسلام فى مسائل الحلال و الحرام، محقق حلبي، تحقيق: عبدالحسين محمد على بقال، انتشارات اسماعيليان، قم، چاپ دوم، 1408 هـ.
- 92- شرح اصول كافى، ملا محمد صالح مازندراني، تعليقات علامه شعراني، دار احياء التراث العربى بيروت، 1421 هـ.
- 93- شرح تبصرة المتعلمين، الشيخ المحقق ضياء الدين العراقي، تحقيق: الشيخ محمد الحسنون، مؤسسة النشر الاسلامى، قم، 1413 هـ.
- 94- شرح الألفيَّة، المحقق الكركي ← رسائل المحقق الكركي.
- 95- شرح جمل العلم و العمل، قاضى ابن بزّاج، تصحيح و تعليق: كاظم مدير شانه چى، انتشارات دانشگاه مشهد، 1352 ش.
- 96- الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربية)، اسماعيل بن حمّاد الجوهري، تحقيق احمد عبدالغفور عطار، دارالعلم للملّائين، بيروت، 1404 هـ.
- 97- صحيح البخارى، ابى عبدالله البخارى.
- 98- صحيح مسلم، ابى الحسين النيسابورى.
- 99- صلاة الجماعة، ← بحوث فى الفقه.
- 100- طبقات اعلام الشيعة، العلامة الشيخ آقا بزرك الطهرانى، انتشارات اسماعيليان، قم، چاپ دوم.
- 101- عدة الداعى و نجاح الساعى، ابن فهد الحلبي.
- 102- العروة الوثقى، سيد محمد كاظم يزدى، باحواشى عدة اى از اعلام، انتشارات اسلامى، قم، 1417 هـ.
- 103- العروة الوثقى، شيخ بهائى، تحقيق: اكبر ايرانى قمى، دار القرآن الكريم، قم، 1412 هـ.
- 104- علل الشرايع، شيخ صدوق، مطبعه حيدريه، نجف، 1385 هـ.
- 105- علماء الأسرة، علامه سيد محمد باقر خوانسارى (صاحب روضات الجنّات).
- 106- العين، خليل بن احمد الفراهيدى، مؤسسه الهجرة، قم، 1410 هـ.

- 107- عيون اخبار الرضا عليه السلام ، شيخ صدوق، تحقيق: السيد مهدي اللاجوردى، مكتبة طوسى، قم، 1363 ش.
- 108- غاية المراد فى شرح نكت الإرشاد، شهيد اول، تحقيق و نشر: دفتر تبليغات اسلامى، قم، 1414 هـ.
- 109- غاية المرام فى شرح شرايع الإسلام، الشيخ مفلح الصيمرى البحرانى، تحقيق الشيخ جعفر الكوثرانى العاملى، دار الهادى بيروت، 1420 هـ.
- 110- غنائم الأيام فى مسائل الحلال و الحرام، ميرزا ابوالقاسم القمى، تحقيق و نشر دفتر تبليغات اسلامى، قم، 1417 هـ.
- 111- غنية النزوع الى علمى الاصول و الفروع، ابن زهره الحلبي، تحقيق الشيخ ابراهيم البهادرى، مؤسسه امام صادق عليه السلام، قم، 1417 هـ.
- 112- الفرق بين النافلة و الفريضة، الحاج آقا منير الدين البروجردى، مطبعة النجاح، قاهره، 1396 هـ.
- 113- فرهنگ فارسى (متوسط)، دكتور محمد معين، انتشارات امير كبير، تهران، چاپ ششم، 1363 ش.
- 114- فرهنگ فارسى عميد، حسن عميد، انتشارات اميركبير، تهران.
- 115- فقه القرآن، سعيد بن هبة الله الراوندى، تحقيق السيد احمد الحسينى الاشكورى، كتابخانه آية الله العظمى نجفى مرعشى قم، چاپ دوم، 1405 هـ.
- 116- الفقه على المذاهب الاربعه، عبدالرحمن الجزيرى، داراحياء التراث العربى، بيروت.
- 117- الفقه المنسوب للإمام الرضا عليه السلام، تحقيق مؤسسه آل البيت عليهم السلام، كنگره ى جهانى امام رضا عليه السلام، مشهد 1406 هـ.
- 118- فقه كامل فارسى [حديقة التقيين]، علامه محقق محمد تقى مجلسى، مؤسسه انتشارات فراهانى، تهران.
- 119- فلاح السائل، سيد بن طاووس، انتشارات دفتر تبليغات اسلامى، قم.
- 120- فوائد الشرائع = حاشية الشرايع ← حياة المحقق الكركى و آثاره (ج 12 - 11).

- 121-فوائد القواعد، شهيد ثانی، تحقیق السيد ابوالحسن المطليبي، انتشارات دفتر تبليغات اسلامي، قم، 1419 هـ.
- 122-الفوائد الملية لشرح الرسالة النفلية، شهيد ثانی، تحقيق و نشر دفتر تبليغات اسلامي، قم، 1420 هـ.
- 123-فهرست كتب الشيعة و اصولهم، شيخ طوسي، تحقيق السيد عبدالعزيز الطباطبائي، مكتبة المحقق الطباطبائي، قم، 1420 هـ.
- 124-قاموس المحيط، محمد بن يعقوب الفيروزآبادي، دارالجيل، بيروت.
- 125-قبيله عالمان دين، شيخ هادي نجفي، انتشارات عسگریه، قم، 1423 هـ.
- 126-قرب الإسناد، عبدالله بن جعفر الحميري القمي، تحقيق و نشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1413 هـ.
- 127-قواعد الأحكام، علامه ی حلي، تحقيق و نشر، جامعه مدرسين، قم، 1413 هـ.
- 128-القواعد الفقهية، السيد محمد البجنوردي، نشر الهادي، قم، 1419 هـ.
- 129-القواعد و الفوائد في الفقه و الاصول و العربيه، شهيد اول، تحقيق: السيد عبدالهادي الحكيم، مكتبه مفيد، قم.
- 130-الكافي، ثقة الاسلام محمد بن يعقوب الكليني، تحقيق على اكبر الغفاري، انتشارات دارالكتب الاسلاميه، تهران، چاپ پنجم، 1375 ش.
- 131-الكافي في الفقه، ابوالصلاح الحلبي، تحقيق رضا استادي، كتابخانه امام اميرالمؤمنين عليه السلام، اصفهان، 1403 هـ.
- 132-كتاب الصلاة، آية الله اراكي، قم، 1421 هـ.
- 133-كتاب الطهارة، آية الله اراكي، مؤسسه در راه حق، قم، 1415 هـ.
- 134-كتاب الطهارة، امام خميني، مؤسسه تنظيم و نشر آثار امام خميني، تهران، 1421 هـ.

- 135- کتاب من لا یحضره الفقیه*، الشیخ الصدوق، تحقیق السید حسن الموسوی الخرسانی، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، تهران، چاپ پنجم 1390 هـ.
- 136- کشف الالتباس عن موجزأبی العباس، الشیخ مفلح بن الحسن الصیمری البحرانی، تحقیق و نشر، مؤسسه صاحب الامر (عج)، قم، 1417 هـ.
- 137- کشف الرموز فی شرح المختصر النافع، فاضل آبی، تحقیق و نشر جامعه مدرسین، قم، 1408 هـ.
- 138- کشف الغطاء عن مبهمات الشریعة الغراء، الشیخ جعفر الکاشف الغطاء، تحقیق و نشر دفتر تبلیغات اسلامی، مشهد مقدس، 1422 هـ.
- 139- کشف اللثام عن قواعد الاحکام، شیخ بهاءالدین اصفهانی معروف به فاضل هندی، تحقیق و نشر جامعه مدرسین، قم، 1416 هـ.
- 140- کفایة الأحکام، محقق السبزواری، تحقیق الشیخ مرتضی الواعظی الاراکی، انتشارات جامعه مدرسین، قم، 1423 هـ.
- 141- کنز العرفان فی فقه القرآن، فاضل مقداد، تحقیق السید محمّد القاضی، مجمع جهانی دارالتقريب بين المذاهب الاسلامی، تهران، 1419 هـ.
- 142- الکواکب المنتشرة فی القرن الثانی بعد العشره، شیخ آقابزرگ تهرانی، تحقیق علی نقی منزوی، انتشارات دانشگاه تهران 1372 شمسی.
- 143- لسان العرب، ابن منظور المصری، دار احیاء التراث العربی، بیروت، 1408 هـ.
- 144- لغت نامه دهخدا، علی اکبر دهخدا، انتشارات دانشگاه تهران.
- 145- اللمعة الدمشقیة، شهید اول، انتشارات ناصر، قم، چاپ چهارم، 1369 ش.
- 146- لوامع صاحبقرانی، ملا محمّد تقی مجلسی، انتشارات اسماعیلیان، قم، چاپ دوم، 1414 هـ.

* کلمه «کتاب» در «کتاب من لا یحضره الفقیه» جزء نام کتاب است. بدون این کلمه، عنوان و نام کتاب، مفهوم کاملی ندارد، هرچند بسیاری، از این نکته غفلت نموده اند.

- 147-المبسوط فى فقه الاماميه، الشيخ الطوسى، انتشارات مكتبة المرتضويه لاهياء الآثار الجعفرية، تهران.
- 148-مجد البيان فى تفسير القرآن، علامه شيخ محمد حسين نجفى اصفهانى، مؤسسه بعثت، قم.
- 149-مجمع المسائل، ميرزا محمد حسن شيرازى، چاپ سنگى.
- 150-مجمع الاحكام، آية الله مؤسس حائرى، طبع حجرى.
- 151-مجمع البيان فى تفسير القرآن، الشيخ ابى على الفضل بن الحسن الطبرسى، تحقيق السيد هاشم الرسولى المحلاتى و السيد فضل الله اليزدى الطباطبائى، دارالمعرفه، بيروت، 1406 هـ.
- 152-مجمع البحرين، فخرالدين الطريحي، تحقيق السيد احمد الحسينى.
- 153-مجمع الفائدة والبرهان فى شرح إرشادالاذهان، محقق اردبيلى، تحقيق ونشر جامعه مدرسين، قم.
- 154-المحاسن، ابى جعفر احمد بن محمد بن خالد البرقى.
- 155-المختصر النافع فى فقه الاماميه، محقق حلى، كتابفروشى مصطفى، قم.
- 156-مختلف الشيعة، علامه حلى، تحقيق ونشر جامعه مدرسين، قم، 1412 هـ.
- 157-مدارك الاحكام فى شرح شرائع الاسلام، السيد محمد العاملى، تحقيق ونشر مؤسسة آل البيت عليهم السلام، قم، 1410 هـ.
- 158-المراسم فى الفقه الاسلامى، ابى حمزه سلاّرين عبدالعزيز الديلمى، منشورات حرمين، قم، 1404 هـ.
- 159-المسائل، على بن جعفر، تحقيق ونشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1410 هـ.
- 160-المسائل الناصريات، السيد المرتضى، مجمع جهانى تقريب بين المذاهب الاسلاميه، تهران، 1417 هـ.
- 161-مسالك الافهام الى تنقيح شرائع الاسلام، الشهيد الثانى، تحقيق ونشر مؤسسة المعارف الاسلاميه، قم، چاپ دوّم، 1421 هـ.
- 162-مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، محدث نورى، تحقيق ونشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، 1408 هـ.

163-مستمسك العروة الوثقى، سيد محسن حكيم، انتشارات اسماعيليان، قم.

164-مستند الشيعة فى احكام الشريعة، مولى احمد النراقى، تحقيق و نشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام، مشهد مقدس، 1415 هـ.

165-مشارك الشموس فى شرح الدروس، المحقق الخوانسارى، افست، مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم.

166-مشرق الشمسين و اكسير السعادتين، شيخ بهاء الدين عاملى، تحقيق: سيد مهدي رجائى، انتشارات آستان قدس رضوى، مشهد مقدس، 1414 هـ.

167-مصباح الظلام فى شرح مفاتيح الشرايع، العلامة الوحيد البهبهانى، تحقيق و نشر: مؤسسة العلامة الوحيد البهبهانى، قم، 1424 هـ.

168-مصباح الفقاهة، آية الله العظمى خويى، دار الهادى، بيروت، 1423 هـ.

169-مصباح الفقيه، العلامة الشيخ آقا رضا الهمدانى، تحقيق و نشر: مؤسسه جعفريه، قم، 1417 هـ.

170-المصباح الكفعمى، ابراهيم بن على العاملى، منشورات رضى، قم، چاپ دوم، 1405 هـ.

171-المصباح المنير فى غريب الشرح الكبير، احمد بن محمد الفيومى، نشر دارالهجره، قم، 1405 هـ.

172-مصباح المتهدّد و سلاح المتعبّد، الشيخ الطوسى، تصحيح و تقديم: اسماعيل الانصارى الزنجانى.

173-مصباح الهدى فى شرح العروة الوثقى، العلامة الشيخ محمد تقى الآملى، مطبعة الفردوسى، 1381 هـ.

174-مطالع الانوار فى شرح شرائع الاسلام، سيد محمد باقر شفتى، كتابخانه مسجد سيد، اصفهان.

175-معالم الدين فى فقه آل ياسين، الشيخ شمس الدين محمد القطان الحلى، تحقيق ابراهيم البهادرى، مؤسسه الامام الصادق عليه السلام، قم، 1424 هـ.

176-معالم الدين و ملاذ المجتهدين، شيخ حسن بن زين الدين العاملى، قم، 1418 هـ.

177-معانى الأخبار، الشيخ الصدوق، تحقيق على اكر الغفارى، انتشارات صدوق، تهران، 1379 هـ.

178-المعتبر فى شرح المختصر، محقق حلى، مؤسسه سيدالشهداء عليه السلام، قم، 1364 شمسى.

- 179- معتمد الشيعة في احكام الشريعة، علامه ملا محمد مهدي النراقي، مؤتمر المولى مهدي النراقي، قم، 1422 هـ.
- 180- معجم رجال الحديث و تفصيل طبقات الرواة، آية الله العظمى السيد ابوالقاسم الخوئي، مركز نشر آثار الشيعة، قم، چاپ چهارم، 1410 هـ.
- 181- معجم مقاييس اللغة، احمد بن فارس، مكتبة الإعلام الإسلامى، قم، 1404 هـ.
- 182- المعجم الوسيط، الدكتور ابراهيم انيس و...، مكتب نشر الثقافة الإسلامية، طهران، الطبعة الرابعة، 1412 هـ.
- 183- مفاتيح الشرايع، ملا محسن فيض كاشانى، تحقيق سيد مهدي رجائى، نشر مجمع الذخائر الاسلامية، قم، 1410 هـ.
- 184- مفتاح الفلاح فى عمل اليوم و الليلة، شيخ بهاء الدين عاملى، دارالاضواء، بيروت، 1405 هـ.
- 185- مفتاح الكرامة فى شرح قواعد العلامة، العلامة السيد جواد العاملى، تحقيق الشيخ محمد باقر الخالصى، انتشارات جامعه مدرسين، قم، 1419 هـ.
- 186- المقاصد العلية فى شرح الرسالة الالفية و حاشيتا الالفية، الشهيد الثانى، تحقيق و نشر دفتر تبليغات اسلامى، قم، 1420 هـ.
- 187- مقباس المصاييح، علامه محمد باقر مجلسى، چاپ سنگى.
- 188- المقتصر من شرح المختصر، ابن فهد حلّى، تحقيق السيد مهدي الرجائى، آستان قدس رضوى، مشهد مقدس، 1420 هـ.
- 189- المقنع، الشيخ الصدوق، تحقيق و نشر مؤسسة الامام الهادى عليه السلام، قم، 1415 هـ.
- 190- مقدمه اى برفقه شيعه، حسين مدرسى طباطبايى، ترجمه: محمد آصف فکرت، انتشارات آستان قدس رضوى، مشهد مقدس، 1368 ش.
- 191- المقنعة، الشيخ المفيد، تحقيق و نشر جامعه مدرسين، قم، چاپ چهارم، 1417 هـ.
- 192- مكارم الأخلاق، الشيخ ابى نصر الحسن بن الفضل الطبرسى، تحقيق علاء آل جعفر، انتشارات

- 193- مناهج الاحكام (كتاب الصلاة)، محقق القمي، تحقيق و نشر: انتشارات اسلامي (جامعه مدرسین)، قم، 1420 هـ.
- 194- منتقى الجمان في الاحاديث الصحيح والحسان، حسن بن زين الدين الشهيد الثاني، تصحيح و تعليق: علي اكبر الغفاري، انتشارات جامعه مدرسین، قم، 1362 ش.
- 195- منتهى المطلب في تحقيق المذهب، علامه ي حلي، تحقيق و نشر آستان قدس رضوي، مشهد مقدس 1412 هـ.
- 196- مناهج الهداية الى احكام الشريعة، حاج محمد ابراهيم كلباسي، (چاپ سنگي).
- 197- الموجز الحاوي، الرسائل العشر ابن فهد حلي.
- 198- موسوعة احاديث اهل البيت عليهم السلام، الشيخ هادي النجفي، داراحياء التراث العربي، بيروت، 1423 هـ.
- 199- مهذب الاحكام في بيان الحلال و الحرام، السيد عبد الاعلى السبزواري، نشر: مؤسسة المنار، قم، الطبع الرابعة، 1416 هـ.
- 200- المهذب، قاضي ابن براج، تحقيق و نشر جامعه مدرسین، قم، 1406 هـ.
- 201- المهذب البارع في شرح المختصر النافع، ابن فهد الحلبي، تحقيق الشيخ مجتبي العراقي، انتشارات جامعه مدرسین، قم، 1407 هـ.
- 202- نجات العباد، شيخ محمد حسن نجفي (صاحب جواهر الكلام)، چاپ سنگي.
- 203- النجعة في شرح اللمعة، العلامة الشيخ محمد تقى التستري، مكتبة الصدوق، 1364 ش.
- 204- نجعة المرتاد، علامه شيخ محمد رضا نجفي اصفهاني، (زير چاپ).
- 205- نخبه، حاج محمد ابراهيم كلباسي خراساني، چاپ سنگي.
- 206- نتايج الافكار في بيان حكم المقيمين في الأسفار، رسائل الشهيد الثاني.
- 207- نزهة الناظر في الجمع بين الاشباه و النظائر، يحيى بن سعيد الحلبي، تحقيق السيد احمد

الحسينى الاشكورى و نورالدين الواعظى، انتشارات الشريف الرضى، قم، 1386 هـ.

208-النوادر، سيد فضل الله راوندى، طبع قم.

209-نور الثقلين، عبد على الحويزى، تصحيح: سيد هاشم محلاتى، انتشارات اسماعيليان، قم، چاپ چهارم، 1412 هـ.

210-النهاية فى غريب الحديث و الاثر، ابن الاثير الجزرى، مؤسسه اسماعيليان، قم، چاپ چهارم، 1367 ش.

211-النهاية فى مجرد الفقه و الفتاوى، الشيخ الطوسى، انتشارات قدس محمّدى، قم.

212-نهاية الاحكام فى معرفة الاحكام، العلامة الحلى، تحقيق السيد مهدي الرجائى، انتشارات اسماعيليان، قم، چاپ دوم، 1410 هـ.

213-نهاية المرام فى تميم مجمع الفائدة و البرهان، السيد محمّد العاملى، تحقيق و نشر جامعه مدرسين قم، 1413 هـ.

214-نهج البلاغه، الشريف الرضى، تحقيق: الشيخ محمّد الدشتى، انتشارات جامعه مدرسين، قم، 1417 هـ.

215-نيل الاوطار من احاديث سيد الاخيار، محمّد الشوكانى، دارالقلم، بيروت.

216-الوافى، مولى محسن الفيض الكاشانى، تحقيق و نشر كتابخانه امام اميرالمؤمنين، اصفهان، 1406 هـ.

217-الوجيزة فى الرجال، العلامة محمّد باقر المجلسى، تحقيق: محمد كاظم رحمان ستايش، انتشارات وزارت ارشاد، تهران، 1378 ش.

218-وسائل الشيعة الى تحصيل مسائل الشريعة، الشيخ حر العاملى، تحقيق و نشر مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، چاپ سوم، 1416 هـ.

219-الوسيلة الى نيل الفضيلة، ابن حمزة الطوسى، تحقيق الشيخ محمّد الحسون، كتابخانه آية الله العظمى مرعشى نجفى، قم، 1408 هـ.

220-الهداية [فى الاصول و الفروع]، الشيخ الصدوق، تحقيق و نشر مؤسسة الامام الصادق عليه السلام، قم، 1418 هـ.

221-هداية الأئمة الى احكام الأنمة، الشيخ حرّ العاملى، تحقيق و نشر: بنياد پژوهش هاى اسلامى آستان قدس رضوى، مشهد مقدس.

222-هداية المسترشدين فى شرح معالم الدين، العلامة الشيخ محمد تقى الرازى النجفى الاصفهانى، تحقيق و نشر: جامعه مدرسين، قم، 1420 هـ.

ص: 440

يا 110 يا على

ص: 441

بسمه تعالی

جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ

با اموال و جان های خود، در راه خدا جهاد نمایید، این برای شما بهتر است اگر بدانید.

(توبه : 41)

چند سالی است که مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه موفق به تولید نرم افزارهای تلفن همراه، کتابخانه های دیجیتالی و عرضه آن به صورت رایگان شده است. این مرکز کاملاً مردمی بوده و با هدایا و نذورات و موقوفات و تخصیص سهم مبارك امام علیه السلام پشتیبانی می شود.

برای خدمت رسانی بیشتر شما هم می توانید در هر کجا که هستید به جمع افراد خیراندیش مرکز بپیوندید.

آیا می دانید هر پولی لایق خرج شدن در راه اهلبیت علیهم السلام نیست؟

و هر شخصی این توفیق را نخواهد داشت؟

به شما تبریک میگوئیم.

شماره کارت :

6104-3388-0008-7732

شماره حساب بانک ملت :

9586839652

شماره حساب شبا :

IR390120020000009586839652

به نام : (موسسه تحقیقات رایانه ای قائمیه)

مبالغ هدیه خود را واریز نمایید.

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آبا ده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

